ГЫЦ АСҨА

К Ь А Р А З

Аҭоурыхтә роман

Ақырҭуа мчы Аԥсны иахаԥеит, Урыстәыла аимпериа анеилабга. Аԥсуаа қәԥон асовет мчы Аԥсны аагаразы 1917 шықәса инаркны 1921 шықәсанза, уи зыртахыз ақыртуа рышьата ртәыла иалырхырц акәын. Ихадоу ахҭыс мҩаԥысуеит Калдахәара ақытан (иахьа – Бзыԥтеи Калдахәарси), ароман афырхаԥәагьы абра инхоз роуп. Усҟантәи аамҭазы мазалатәи аус мҩаԥызгоз, аԥстазаарас иҟаз ауаа сахьаркыратә фырхаԥәаны ҳабла иаахгылоит. Дара реиҭанеиааирас изыдхәалаз егьырҭ Аԥсны аҭыԥқәеи, ареволиуционерцәеи, анхаԥәа рхеидкыла «Кьараз» иалази имҩаԥыргоз аусқәеи, Аԥсны анҭыԥ иҟаз аҭагылазаашьагьы наԥԥаны иаарԥшуп. Аԥстазаарас иҟалаԥәкьаз ахҭысқәеи асахьаркыратә ҭабырги аҩымҭаҿы иеиԥуп.

Ихьзныз҂ылоит кьаразаа рҭоурых
аҭцааразы аџьабаа ду збахьаз Зизариа
Алықьса Гьаргь-ица.

АКТӘИ АКӘША

Калдахәараа рсовдеп

1

Еицыз арцарцәа, қәрала урҭ раҵкыс акыр еиҳабыз Миха драцгыланы, Калдахәара аполициа рпост анахырх, дара рыуаа бџьарла еиқәныхинықәдыргылан, аусҳәарҭахь рҿынархеит. Азиас Бзыц ихыз ацҳа уанлавслак, аполициа рпост уахьылахысцәкьоз, арыцъарахь ицоз ам҂аду азааигәараакәын аусҳәарҭа ахьгылаз. Арцарцәа раҵхьа инеиуаз Миха ишьҭархх, аусҳәарҭа ины҂оналеит.

– Хыгә, ухаҵкы сцеит, – уажәшьҭа з҂ын҂оықәра ирықәларц агьызгымыз, ишлаҷәыззаз, аха макьана змахашьаха даара иҷәҷәаз Хыгә Чыгәбар иахь ихы наирхеит. – Ҳара ҳаламыс иаџанакуам збара ҳахьымзаз ҳабдуцәа ирықәлоу ауа҂оы игәы нҳархарц, аха ажәлар рлахьынца ҳаназхәыцуа, иалшом уи еиҳау ҳаҭырбарак азбахә аҳәара.

– Иуҳәо еилгамшәа збоит, Миха, – аҭаҳмада, ихахәы еиџш еимызакны ишлаз ижакьеи ицаҵақәеи рыбжьара ҭынч ишааимкьазгьы, иихәоз ажәақәа рышьҭыбжь хьаҵрак згәы иҭамыз ауа҂оы ҷьбара итәын.

– Аҿыц мчы ик҆алаз ахьзала саарышьҭит уара ухаҭыцан, – Михагьы, хаала ианаму, махәҿала ҳәа акәын ицшышьа шык҆аз.

– Дарбану уи згәаҷьыз? – Хыгә иемырцысзакәа дтәан, ибла ҵарқәа ҵархәны дыџшуа.

– Петроград ик҆алеит ареволиуциа! Аҳәынҭқар дахыргеит! – Миха ина҂осан игылаз Чагә Алшәындба ибжьы ҿацаза иаагеит.

– Уара, Алшәынд Кәыкә ица Чагә, ианакәызаалак аццакыра улан, – Хыгә, адыр҂оегь иеырҭынчны, ихы арцыс иахь инаирхеит, аха, «уаҵсам» иҳәозшәа, иблақәа уахь имырцшыкәа. – Ацә аныршьуаз кәтык

ацыршьуан ҳәа, Петроград иҟалаз уара уҽзалоугалои? Уа имѡацысуа ахҭысқәа ацыхәтәанынза уара ишҽилукаауа агәраганы уҟоу?

– Петроград иқәтәаз аҳәынҭқар идҵақәа ракәзамзи инаугзоз, ҳаҧкәынцәа ҭахарц ҽибашьра иандәыкәуҵоз, асҭаршын Хыгә Чыгәбар? Аҭаҳмада игәы ааихьит: уахь идәыкәиҵаз иара ихаҭа иҧкәынгьы дыхнымҳәыцызт. Кәыкә ипа Чагә уи избахә ас даламцәажәар акәын, иара, Хыгә ипа, иакәымзи рҵаѡыс зны имаз.

– Насгьы иудыруаз! – игон арцыс ибжьы ҿаца, – аҳҭныкалақь имѡацысуа уара иуеицәамкәа ишеилҳарго, – уи асҭаршын дааизааигәахеит. – Ақыҭа анықәгараз ажәлар рхаҭарнакцәа ҿыц иалырхыз умҳәыр иҭа!

Хыгә идыруан ари арцыс дышҳәатәхамҵаѡыз. Алацынҵа икылкьаз аҧкәын, аиҳаби аиҵби ҽилихуамызт, ихыкәкы анагзараз. Аха ас иаартны асҭаршын иҿагылоз ауаа Кәыкә ипа драцгыларын ҳәа дгәыҷуамызт, ҭаацәарала ҳаҭыр ҽиқәырҵалон, абиҵара ртәы ҽилеигаҵәкьарц дашьҭамлазар. Хыгә иҿынза аревролиуциа азбахә маазакәа иауҟахыз, ҽырдагәа kаҵаны дтәан ариабжьарак акәымзар. Шьаҭанкыла аҵстазаара аҽеиҭакра иҵәымҷын иара. Уи бзиара ажәлар ирзаанагомызт, ҽснагь ргәамҵхамҵраҟәа ауаа иакәымз иазнакуан умҳәозар. Итәылеибахны еиҿанагылон, ақәеибахра шьҭыркаауан. Доусы иҵьабаала ирҳаз даҟәиҭзар акәын, аревролиуциа убри амал змамыз иртәыртәырц иазнакуан. Уи ззеилымкаауаз, ус иара иҵхьазон, дызлыҵыз ажәлар рҿаҵхьа аҭауадра иаҵызгахьаз Чыгәбар Хыгә изааит анхаҵәа рыҧкәынцәа ҽиқәных.

– Амҳәыр сара азәгьы истазом, Гәдоуҭа аполициа ҭыц аиҳабы Кьелбакьиани иҟнытә адҵа соуааназа, – иааҿаҵитҵәеит абырг иааизи иаазышьҭызи рыхьзала инырҵаз ажәа.

Хыгә иҵьымшь шла ирыҵыҵшуаз ибла ҭарыхәҵәаҟәа рхыҵшылара уадаѡын, згәы мыҭрысуаз, аамҭагьы зыгәаҧра арҧәгәахьаз шьоукы изааит акәымзар.

– Иара Кьелбакьиани ихаҭа уажәшьта дыkазам, – асҭаршын иажәа Алшәындба Чагә иаацитҵәеит. – Уи аамҭа дацәшәаны дыкәҵхьеит.

– Уи kалашьа амам, – иҳәеит Хыгә, иаҳаз агәхьаа мкзаҵәкьакәа.

– Николаи дахырҳәеит, Кьелбакьиани иакәым.

– Шәесышәмырцәгьан, ҽиҳа ишәзеиҧьуп, - аҵлакь данызшәа, асҭаршын дааиқәыччеит. – Ҭачкәым ҭачкәым арҳауеит.

– Ари амҳәыр мчыла имхтәхоит, – Миха аҧьеѡ аатиргеит.

– Сара суршәо ҵьумшьан, а-Хышба, – Хыгә итапанча ҭрахьы инапы ндәыкәиҵеит.

Уи, игәы иҭаз имырkаҵакәа, инапы Алшәынды ҷкәын лнамҵасит. Чагә ишьҭахь игылаз Кәынта Барганҵьиа Хыгә итапанча аҭра иаатицааит. Дызхагылаз аишәа дырххо даахыргеит. Чагә, Хыгә икәымжәы аҵьыба изнапык нҭишьын, амҳәыр аатыхны аишәа иныкәиҵеит. Миха уи аакәихын, асҭаршын иҭыц ааникылеит.

Ақыҭа напхгараҿ аиласра мѡацызгаз ргәаҧ даго, аха ҿымҭзакәа итәаз аписар Кардба Маф ипа Никәа иахь дааҵшит иара иқәлаз арцыс Чагә.

Никәа идырт уи илацш иаҳәоз. Аписар ицацхақәа аацәыриган, дызхатәаз иусуга ишәа иныкәыжьны дѡахыцит. Уи иҭыц Чагә иааникылеит. Хыгә, уажәшьҭа дшымцхәыцәкьаз инырзаарын, ихәда ихшьыз адаҷ, асҭаршынра азин изҭоз ажезл ацраҳәаны, иааихихын, инықәцаны, иацхьа индәылцыз аписар днаишьҭалеит. Егьырт арцарцәа, Миха идцала, адәахьы инеин, агәарц аҷы иаатгылеит. Михеи Чагәи рымацара ианааиха, асҭаршын ҷыц ихы аписар ҷыц инаизирхеит:

– Уажәшьҭа аус напалаҳкыроуп.

Чагә иакәын усгьы ашәкәқәа ирҳәоз цқьа еилзыргоз. Ақьаадқәа ааилирттан, имцхәын ҳәа иицхьазоз зегьы акәақьҭаҷ адашьма иқәиҵсан, ашә аартны иааѡнашылаз Паршин иахь ихы наирхеит.

– Александр! – Чагә даахьаҳәит.

– Мшыбзиа, Миха! – аиҳабы аҵсшәа иаҳәаны, Паршин Чагә иахь дшаахьаҵшит. – Мшыбзиа!

– Уеeибыҭаны уабаҵои? – арцыс дцааит.

– Аихамѡаргылара ҳаҟәыцит. Уара уеицш, аҵыхәтәантәи ауалафахәы зегьы иаагеит.

– Аиеи, акционертә еилазаарақәеи арежим ҷыци маҷк рҳәатәы еиқәшәом.

– Иабаkоу макьана, ицегь еилахәарц иkоуп, – иҳәеит Александр. – Сара, Чагә, Гаграkа сиасуеит. Харам. Ааигәа саақәларц сыkоуп.

– Хымпада ҳаибабоит. Ҳусҟәа рацәоуп, еибаҳҳәашагьы маҷым.

– Еибаҳҳәаша уажәеицш ианбаkаз. Уажәыцәкьоуп ухы ангәоуҭаша, иахьакәым унанагар kалоит.

Чагә дахәыцит.

– Аѡызцәа ахьынзасымоу, сымѡахkьом, – иҳәеит иара. – Дабаkоу Степан?

– Уигьы дсышьҭаланы дааиуан.

Ихьз рҳәозар ҳәа дыццшызшәа, Степан Столиаров дааѡналан, Михеи Чагәи рнапқәа аарымеихит.

– Уаргьы уцома? – Чагә дцааит.

– Мап, – иҳәеит Степан. – Сара, - уи ихы Миха инаиқәикит, – жьирак аартны, аусура салагар сҭахыуп, ақыҭа напхгара азин сышәҭозар.

– Анхацәа ацхыраара рҭахыуп, – иҳәеит Миха. – Уи аус узеиҷкаар – цәгьамызт.

– Амала уҷеицумхцәан, иахьакәым укылнагоит, – Паршин иѡыза иеыззикыз амехак амханагалара дацәихьчон.

– Умшәан, – иҳәеит Степан, Паршин игәы шҭынчыз шидыруазгьы.

Миха дындәылцит, арцарцәа днарацәажәарц. Уи ихы иархәаны, Паршин Чагә дизцааит:

– Миха ихы шцамѡацигоз аус аҷы?

– Уи маҷзак игәрамгара ҳаурц зыkалом. Ажәлар рус азы ихы хитәоит. Иван ааигәа дсымбазацт, – Чагә Криволапов дааизҷелымҳахеит, излацәажәоз инахигарц. Александр еснагь ауаѡы мыцхәы дҭицаауан, аха Чагә Миха изы азәы гәынҷыхьак имазарц иҭахымызт.

– Уи аҵсызкра иҽазикит, ааигәа иҽуирбоит, – иҳәеит Степан. – Шьербин иоуп иҳацәкьалаз. Дахьыкоу уаҩы изымдыруа, дныҵахәаша дцеит.

– Дахьыказаалак дҳаҕоуп, уи агәра гоуп. Сара сцаларoуп, – Миха дшааҩнашылазеиҵш инапы ааимхны, Чагәи Степани ицны, Паршин дындәылҵит.

Паршин амҩа дышныкәлазҵәкьа, Столиаров Чагә иахь даахьаҳәит:

– Пивневгьы дыкәҵырц даҽуп.

– Ианба? – Чагә иааицәымҕахеит.

– Иҽеидикылон. Ҳаамҭа зегьы аҵсахуеит. Ухынҳәы уус ахь, – Степан арцыс ианаиабжьеигеит. – Абыржәоуп ужәлар рмацура уаналагаҵәкьо.

Степан днаскьаганы данаахынҳә, Чагә ихадаз иускәа даарылган, Миха иҽимхны, дындәылҵит, Амраҭашәарахь ихы рханы амҩа данылarц.

Аҵстҳәа хьанҭақәа аназара Амра ианынацырц, ажәҩан ихыҵсалаз аҵтақәа ашәахәа анаарылацха, ацәаакыра ирылаз аарылнацан, инеиҵхьба аҳауа иналазыҭит.

Апомешьик Старосельски иаҳҭынра ахылаҵшҩы Пивнев имаҭәақәа аҿыуардын иакәҵаны, дышныкәҵра иҽирхиахьан, ажәҩан шыцкьахаз ангәеиҭоз.

– Сергеи Терент-ипа, шәееидкыланы шәабадәыкәлеи? – ицакыз аҿы иавагьежьуаз Павел днаидгылеит Чагә.

– Гагракa нхара ҳаиасуеит.

– Избан?

–Апомешьик Старосельски идгьыл кажьны дыкәҵит. Ҳара ара икаҳҵои?

– Дышцакәҵи?

– Дыкәҵит.

– Ихы абаирхеи?

– Ус акгьы ҳаимҳәеит. Аревoлиуциа дацәшәеит.

Чагә дшырбаз еиҵшҵәкьа, Пивнев ицҳацәа ихбыцхоз Мариеи уи леиҵбы Шуреи еибаҩны аҩны иаадәылкьеит.

– Ара ишцабзиаз! – лҳәеит Шура, лаҳәшьеиҳаби лареи арцыс ишааидххылазҵәкьа. – Ҳаб иаҳәи дыкәымцырц!

– Хара ҳцоит, Чагә, – Мариа ишәхьаз лыбла гәыразкәа арцыс инаихәалырцшит.

– Сышәхашәмыршҭын! – Чагә аеҳәшыцәа ааицеигәыдиҳәҳәалеит.

– Уаргьы ҳаухаумыршҭын, – Мариа диҳәон.

– Ҳаубарц уҳазнеило? – Шура Чагә дилаҳәацаны дылкын.

– Снеиуеит, снеи. Быцшыз! – Чагә уи лгәы ааҟаицеит. – Ҳаиниахуеит, – даахьаҳәеит иара нас Мариа лахь.

Азҕабцәа ран данааи, раб днахынҳәын, иаимыркыцыз аҩны ашә ныдитцан, ацацха аркны, ирхианы икыдгылаз аҕәы надцаны ацәымаҷкәа ааирхеит.

– Уажәшьҭа аеыуардын шәақәтәа зегьы? – иҳәеит иара дшаагьежьызцәкьа, зныкабри аҳҭынра илацш ацыригарц дгәакуазшәа.

Чагә еиликаауан Сергеи Терент-ица ҭыцк аҿынтә даеа ҭыцк ахь аиасра игәы шыцнатцәахьаз. Пивнев игәы азыбылуан акраамҭа зқәирзхьаз Старосельски иаҳҭынра. Пивневаа ѡныматәала итәыз реыуардын реадыркын, аҳҭынра иқәтцит. Урҭ реыуардын, цаҟа илыбааны, амѡаду ала аҿылаха, архәара илаватцәиааназа, Чагә аҳҭынра зыкәгылаз ахәы аҿынтә дыцшуан, игәалашәарақәеи урҭ издырцысуаз ихәыцрақәеи дрымехак. Алашьцара аеазнакуан еицш, амѡахь дылкылсын, шьҭахьҟа ддәықәлеит. Иара аусҳәарҭа азааигәара, азиас ахықә аҿакәын дахьынхоз. Арантә акыргьы нахаран.

Ишьҭахьҟа аеышьҭыбжь аниаҳа, даахьаҳәит. Иааиуаз алинеика зтәыз ихьызла Ашьхаруа Ҳамырза ица Чагә шиакәыз ангәеиҭа, дамхагәырҧеит. Урҭ ҳаҭыр еиқәырцон. Ашьхаруагьы пату змаз нхаѡын. Аамҭа анимаз, линеикала ауаа мѡацигон. Арцыс алинеика данѡақәтәа, Ашьхаруа даахьацшит.

– Амѡақьыра умоу?

– Иахьа амчра ҳара иахьаагаз иабзоураны, мѡақьырада сымѡацугар ҟалоит, – дцышәырччон арцыс Чапгә, алинеика ацшәма иеицш.

– Иарбан мчроу иугаз? – ицьеишьон ахаца Чагә. -– Хыгә истаршынра имоухызшәоуп ушцәажәо.

– Усхыччаргьы, убасцәкьа ҟаҳцеит.

– Иуҳәашьоузеи?..

– Аҳәынҭқар дшахырхыз умаҳазаци?

– Усқәашәа саҳақәеит, аха иашахару?

– Мцада лѡа ҟалом.

– Шьҭа иҳацсыхәузеи?

–Еиҳагьы еиҧьны ҳҟалоит.

Ауахәама иавгаз амѡаду нымѡахыц акәын Ашьхаруа дахьынхоз, Алшәынды ҷкәын имуит уи иѡнынза дигарц. Ашьхаруа иахьгьы дкыдымгылеит, ацшәма дышидхалазгьы.

Уажәшьҭа харацәамызт, арцыс Чагә шьапыла иҿынеихеит. Ажәѡан иаалкьан, аҳауа иагәылцәраа, аҿыланахеит афы мацәыс. Ашьхарахь хараза илҭакәыркәырит. Адыд абжьы уамаха иааскьеит, адунеи ырхыцхыцуа. Ақәаршыѡ ихьзар ҳәа дшәаны, Чагә ишьаҿақәа ырласуа, амѡадуи азиаси ирыбжьаз абна илгаз ауардынымѡа днанылеит.

Абна алашьцара нагәылашьшьуеит.

Чагә иаб дыцшны дтәан, игәалакамзаара амш еиҳагьы ицхасҭанатәуан. Лычкәын дшааз анылба, лацәааихьшь ззыкамцоз ангьы дѡыкәтәеит.

–Уара иахьа Хыгә изууз закәи? – ирымчны даацәажәеит иаб Кәыкә.

– Имацура дамсхит, – Чагә, иаб иеицшцәкьа ирымч дцәажәон.

– Ацәылацара уааҟәытцны, цкьа уцәажәеи!

– Имҳәыр ааимхны, ддәылаҳцеит.

–Инапы данкны, ддәылугеит. Ус аума аиҳабы ишизныкәо, уаб иабду иқәлоу аҭаҳмада, ашлаҕәыз?

– Хаала иуамызт, ишцаизаҳаурыз?

– Ианамузах ҳаҭырла шәиацәажәандаз! - Кәыкә ипа ииҳәоз иирҳауамызт, игәы шны дыкаҵәкьан, Хыгә изыруз аaиаҳазижьҭеи. – Жәларык иқәшаҳаҭны рыбжьы ширҭахьаз умаҳазацзи?

–Аҳәынҭқар мчылоуп дшахырхыз, уи иус назыгзогьы хаала узрацәажәом.

– Иахьцалак ҭаҳмадак иаҳаҭыр убар акәын. Иухашҭит уи иҷкәын аҵара шуирҵоз. Гәдоуҭакагьы уҵара зыбзоураз иара шиакәыз. Уи иакәымзар, писарс алоухи, лабакьаѡыс укарцарц укамызт.

– Убри ауми сагьеилазгаз, азәы убасҡатәи амчи амали имоуп, иааиҭахыу зегьы ҳалаигзоит, даеазәгьы дихашшаартә дыкоуп; егьи иусцәкьа изыкаҵом, азәы дихамышшаакәангьы цҭазаашьа имам. Избан абасҡатәи аиҟарамра зыкоу? Уара уақәшаҳаҭзаргьы, сара уи сзақәшаҳаҭхом.

– Уакәыц шьҭа! Акыр шәзыцсахуа ҷьышәшьома, аҧсҭазаара иаҵнаҵаз амѡа уагәҭамсын. Аламыси аҳаҭыри, шәабацәа имѡацыргоз, шәаҕрагыларц шәеазышәкит.

– Абцьар зхыганы ианааугоз ухашҭма? – Чагә ари аицәажәара ацыхәтәа цицәарц избеит. – Уи ҭуркьарц угәы иаҧаз, иарбан ҳаҭырыз угәы итцхоз? Ламысла узизымныкәазеи Ольденбургски, асасцәа сҭоуп ҳәа ауаѡы данузааишьҭыз?

– Чыгәбар Хыгә даҳбеижьҭеи дынхаѡуп, ажәлар рыматц иуан.

– Чыгәбар Хыгә анхацәа рыматц иуазшәа kаитцон акәымзар, амал рацәа змоу азәы дызлаиеиҧьу ҳәа акгьы далакам. Уи ихьы ҳқыҭа зегьы абоит. Аиласраҟәа шыкалоз ибон, зегьы хәыцеитцеит умҳәозар. Уи аҿыц малуаѡуп, аамта акыр аеацсахын, ицырхагахеит. Ԥсгарак иоур ҳажәлар иусуцәаханы изыкамсалартә дубарын. Насгьы, шәыҷкәынцәа ршьа аҳәынҭқар изхом ҳәа, аѡнаҭакәа ирылаз иоума уара уҿы аҳаҭыр зауа?

– Уакәыц! – аб дѡатқьеит. – Уи иҷкәынгьы дзыхнымҳәит.

– Аҳаҭыр иоурц иҷкәын аибашьра ддәыкәитцеит.

– Ее, аҷкәын, иакәымкәа уск уеацшьоугеит. Ажәлар рныкәгараз ауаѡра аҭахыуп, амццакра. Уара зегьы ааурҳәыр уҭахыуп. Изуасҳәозаалак, азәгьы уимацәҳан, уиҿампан, ауаа ргәы нумырхан. Мчыла иугаз мчыла иумырхуеит. Адунеи уара иузеиҿкаауам. Уажәы иааиласхыр, «ҳара ҳауп» ҳәа иааудгылахуеит, ундәылыргоит умахцә уанкны.

– Нан, илыкашәцазеи? – аби ҷкыни реанааиқәырк, ан лыбжьы тынч иаагеит, ахьшь иаршәаз акәҷышь еицш, лгәы аҭыц иҭазамкәа, лиарҭа дахьылатәаз. – Иалоухызеи, нан Чагә, зегьы рлахьынцә? Уҳацәтахоит, убаашәт. Ҭаацәара дук ҳаилатәоуп, уаби уашьеиҳаби ахьзом, уаарыцхраар иаҳа иеиҧьымзи.

Доусы игәалакәа иман.Амыткәма бжьы иеицшыз иан лажәабжьагакәа Чагә изычҳауамызт. Иашьеиҳабы Датикәа дахьышьҭаз днықѡналан, ицәарҭаҕәы иқәыз ацәарҭа днықәтәеит иееилихырц. Кәыкә

игәы зхыцжәазгьы Чагә еиликаауан. Иаб иидыруаз ауаа адәахьтәи рҟазшьа акәын, ус ицхьазон ица. Ухымҩацгашьа игәамцхар, иаахжәаны иуеиҳәон Кәыкә. Аха Хыгә Чыгәбар агызмал иеилкаара анхаҩы Кәыкә Алшәындба илшомызт.

Арцыс иеааилыхны дышьҭалеит. Даҭикәа иеирҭысуамызт. Чагә уи ала идырит иашьа дышмыцәацыз. Даақәыцсычҳан, ахыза ихы инақәиҭеит. Игәы ҭынчын, аены имҩацыргаз аус азы. Ҭаха изымҭоз ихәыҷреи изҳара шықәсқәеи ргәаларшәара акәын.

2

Аусҳәарҭа уааҭыҭны акәын Хыгә Чыгәбар игәарц ҭшәа ушынҭалоз. Уаҳа ирҭбаартә иааигәацәаз амҩа инаҭомызт. Ҩбаны иеихагылаз ахаҳәтә ҩны аҩыза ақыҭан аҭауад Инал-ица Асҭамыргьы изгыламызт. Уи иавагылаз адухан еиҭых иалихуаз амал даара идуун. Убраҟа акәын асасцәа ахьидикылоз.

Уажәы иҩнеихагыла ауада ҭбаа дыҩнагьежьуа дыҩнан иара. Ибла ашьа хыҭәҭәалон, ишьа изымукәа днымхарада цсыхәа имамкәа аҭагылазаашьа ахьнеиз.

Уи иписар – цыхьатәи иписар – Никәа Қардба ахышә дадгылан, изықәшәаз ихахьы цқьа изаамго. Хыгәи иареи ракәзамзи ақыҭаҿ зегь реиҳа ҳаҭыр зманы иахьанза ирыцхьазоз? Абзиареи ацәгьареи реилыргара ахы зкыз Хыгә иакәымзи. Уи иоуми имҩацызгоз аҳәынҭқар иус. Никәа еиликаауан Хыгә иаҳаҭыр иаргьы дшыҭнагоз, аха аҭаҳмада имацара акыр ауизыҟаҭахуаз. Никәа иакәымзи иаауаз, ицоз, ақьаадқәа рҭыц иқәызҭоз, аҭыхәтәантәи ажәа зтәыз асҭаршын иакәын аха .

Ажәлар рыгәҭаны Хыгә иажәа цҟаран. Амала Никәа игәалашәон асҭаршын иҳәатәы Алшәынды ҷкәын ацныҟәара мап шацәиклоз. Нас иҟаиҭазеи убри иахьа, адгьыли ажәҩани рҭыцқәа рыцсахратә? Чагә иакәын згәаҕ Никәа дагоз. Егьырҭ еицыз уаҩы илаҭш аҿы даанымхеит.

Аҳәынҭқар дықәыргеит. Уи ҟалашьас иаиурыз? Ақыҭаҿ зҳәатәы изахымцоз ауаҩы имшәа-имырҳа иааидгылан, имҳәыр риҭарц идырҭеит. Николаи иакәзаарын Хыгә дызкыз. Иара Никәа ихаҭа асҭаршын ибҕа мацара шьаҟас имаз ҵьишьон, аха Николаи иакәзаарын дзыцраҳәаҭәҟьаз.

– Никәа, – ибжьы ааиргеит абырг, арцысгьы даатрысит, уи ихшыҩзцарақәа аҭаҳмада дрыцхьазшәа ааицәанырын. – Аамҭа мырзкәа, сеы кәадырны уеыжәла. Апринц иҿы уцаны, иҟоу цқьа еилкаа. Аҭагылазаашьа уи иоуп ибзианы издыруа.

Ацшәма иажәа ҩбамтәкәа, Никәа дындәылцан, асапын шәах иарганы иркәабазшәа, аеыз цырцыруа иааҭигеит. Хыгә дахьиоз икнаҳаз акәадыр ҟәынацсараха иаадәылиган, ашақә иасуаз алаша инақәҭаны, амгәарххақәа ааибаиркит. Дымцшзакәа дҩақәтәан, агәашә дынҭҟьеит.

Гагранза илацшықәиҭашаз уаҩы димбеит. Ақалақь дышналалаз абжьаацны еицшымкәа, ана-ара аҩыжәцәа рацәаҩны ицылон. Бызшәа рацәала ашәақәак рҳәарц , иҕызыҕызуа амҩақәа ирынқәан. Абааҭа

длазааиза, амшын иаваз апринц Ольденбургски ипарк цшза еицыхи ашәацыцьац иацәарала еибытаз ахреи ирыбжьдаз амҩа дшаныз, ахра ацакьара иагәылиаазшәа иалакатаз аҳтынра ду днадгылеит. Агәашәқәа кьакьаза иаартын. Аҳтынра дынталааиза, иблақәа рытра итаркәашо, дааицылеит хатак.

– Ҟоҳ, Никәа, ара уабаказ, апринц дызқәымтәацыз арашь уеыжәланы? – арцыс иахь иҿааихеит иара.

– Аҩы ыжәны, арахь узлаарышьтзеи? – Никәа изымбатәбарахеит, апринц ипарк аҿы икатаз азтачы итаз акызқәеи, акәатақәеи, даеа цсаатә жәлақәаки хылацшҩыс ирымаз Ацьба Дамеи шиакәыз анидыр.

– Саазмышьтуада, агәашә ахьаарту умбазои? – инапқәа ааирххеит Дамеи, кашырран иказ ҳәа аанарго. – Иазыркуа, иаазыртуа дабакоу!

– Апринц дабазбари?

– Дарбан принцу? Сара соуп принцс икоу. Уаала, аурыс усуцәа рахак рзаазган, иржәуеит. Ҳаргьы ҳаерылаҳархәып.

– Урт раха сымам. Дабакоу апринц?

– Дықәцит. Дықәцит, ҽеи ыкам иҳәан, итцыхәа иаҳәтареыла. Иабхәында ихы лахеит рҳәеит. Дықәцит, ишьапыдоу иаҳкәажә дима. Хақәитроуп. Уаала, иаажәып!

Никәа иеы аахьаирцәиин, шьтахька иҿынеихааиза, дцааит:

– Уаҳа уназацәажәаша уаҩы даанымхазеи?

– Сара суатәаумшьои? Исеиҳау уаҩы дыкам.

Зегьы еилкаан. Аҭәра наҿакны, иеы ишьхәа наирбеит: амҩаду аҿынза ладаран. Итака, апарки аҳтынра зыхьчоз аказакцәа зыҩназ абаракқәеи рыбжьара, апсуаа зны хыхьчартас ирымаз Абаата амшын изхыкәгылан. Уи итагылаз, ахаҳә шкәакәа иалхыз апринц исасааиртақәа, ааигәа-сигәа, Ольденбургски аҳәынтқар имал ала иргылаз ахыбракәа реицш, рыкәкәа кацшьза ихыбын.

Амшын агәы тынчмызт. Апстҳәа еикәатәақәа ахәы ихытцны рҿаархеит. Знык инеибабарц еизгәакуазшәа, ладахьынтә ажәҩан хызкьоз апта еикәарақәеи дареи неилатәеит, инеибамбар ипсратәәкьазшәа. Еилаҩынтуа иаахалеит. Иаатәытцлашьцарахеит. Ашьхарахь иаамацәысит, ажәҩани ахракәеи еимдо. Иара уахь ишыкәырчаруаз, иткәацны иаадыдит. Ахаҿаҳәа инеиматәаны, ахараза ақәа лалагахьан.

Аеыуаҩ чкәын имҩа харан. Амшцәгьа ихьзон. Арахь шьыжьы аахыс ҿатак имфацызт. Атхацьырта «Гагрыцшь» ацхьа дылгеыжәцын, ақәа алагар, абри хыхьчаган ҳәа даазхәыцны, акыр еилаччыз цсатлак ацака аҭәра махәык инахаиршәын, аеыхьчараз игылаз иеы инапы инаницан, цәымаҭк аламцазакәа шыц матәахәла еибытаз ахыбра цьашьахәы амардуан еихарыцх дҩаҿалеит. Азала тбаатыцә дныҩналеит.

Уамак еиҿкаазамкәа, ашақә иасуазшәа, ршьапқәа шьтакшо, ашәак ҳәаны, ирыхәацшуаз реыддыргәырцхарц, шьоукы асцена иқәын. Урт ихшыҩ рзымышьтцәакәа, итацәыз ишәак днахатәеит. Фатәык ааргарц нарыдитцан, днацшы-аацшит. Акәакь аҿы еидшыланы итәан шьоукы. Зхаҿы ибартамыз, Астамыр Инал-ипа иакәын. Егьырт издыруамызт.

Аратәиқәамызт, акәымзар ҷьара днархьымҭшыцкәа иабаҟаларыз. Урҭ рыбжьы ҭымгаҷәакәа еицәажәон, гәала дук шрымаз идырратә.

Никәа ихәы инапанаиркуаз, акәақьҭаҿ еидтәалаз аҷара ҏеазкуа, аофициант иааиҭхьеит. Асҭамыр иҷьыба данҭала, егьырҭ аҩыҷьа руазә имурц иеазикит. Ахҭатәи, Европа маҭәала еилаҳәаз, акыр иқәыҭшыз, рыуа зҟазшьа игәамҭхаз здыруадаз, дҩагылан, дындәылҭит. Никәа ибон аҭыхәтәан Асҭамыр аҭарақәа аофициант ишииркыз. Урҭ ахьынзаибарххоз, Никәа акрифан, дара анындәылҭ, иаргьы днарышьҭалеит.

Ақәа леиуан. Аҭхаҷьырҭа ауаа андәылҭуа здыруаз иакәхарын, азәы ифаетон ааникылеит амардуан уахьлалбаауаз амҩаҿ. Асҭамыр иҩызцәа уахь инҭеигалан, ихаҭагьы дрышьҭагыла дынҭалеит.

Никәа дынеыжәлан, иеы ааирццакит. Ахаеаҳәа ақәа лалагазеит. Иаҭхьа игылаз афаетон аҭәаара ибон зны, нас иныҭазит.

Асасааирҭа «Ориенталь» аҿынза дназандаз ҳәа длаҳәны, иеы ишьхәа шаирбоз, иаалырҟьаны иҿаҭхьаҭәҟьа х-ҩык, адгьыл иааҭыҭызшәа, днарыдххылеит. Аеы зымҩа инеиҭаҭеит. «Ориенталь» алашарақәа аарла иунарбон арҭ афаетон илыбааз шракәыз. Ҩыҷьа азәы иҭагылан, иакәымз ак ҟаимҭарц.

Арыжәтә зыхшыҩ абжа агаз зыхәда дыхшьыз даарымпыҭыҭын, Никәа днаизыҭрысит.

– Уара, уа уаагыл! – иқәҿиҭит иара, ахра иқәгылаз аҭшаҳәаҿынтә изеиҭуаз ҷьушьарын. – Уа уаангыл сымҳәеи!

– Акыр уҳәазма, ухаҭкы?

Никәа игәы зыҳәоз аҭҭәы даламлакәа иеиҟәигар акәын.

– Уара, иарбан уҳавсны узцоз?

Никәа ишимбозгьы, уи иблақәа ашьа рхыҭәҭәало, иҭыҭны иҭозар акәхарын.

– Аурысқәа рмарҭеи! – иаагеит абжьы.

Дзыхҟьаз изеилымкаазакәан, Никәа ҿымҭ икәадыр дантәалан, иҟамлоз егьыҟамызт ҳәа, днызкылаз цәгьарак иешазиклак, иҟамчы шымҩаниҭара ирхианы.

– Абольшевик ҭымҳәҳәар, ууаажәлар ҭины…

Никәа идхынҳәылоз иижәыз аполитика дшаланагалаҭәаз ибан, имаҟа иадҳәалаз итапанчагьы даазхәыцит. Иара усгьы дзыдҳәалазамыз аус дахьаҭышьклаижьуаз амца иҕранаҭон.

– Ермолаи! – уи иааидҭалаз Асҭамыр ибжьы акәын. – Уиҟаҭ, уара, уи акгьы ихарам.

– Ас ҟаиҭалазомызтеи, иахьа ихьзеи? – иҷьеишьон европаа рҩычашьала еибыҭаз.

– Уҳавсны уҭон уеаҳцәухьчарц, алажәзы! – егьи еиҳа-еиҳа аҭырҕы ирҕыҕкуан. – Иуҭахыуп агитациа…

Иациҭарц ииҭахыз здырхуадаз, аха инапы андәықәиҭа, Никәа иаҕәра ашырҳәа даахеит, уи иҭыхьамшәарц. Егьи, ишьапы дықәҟьарц акы ааигымхеит, аха аеы ахы аныланарҟәуаз, машәыршәа иааимҭыхьашәаз аҕәра ауимыжьит.

– Ааит, ус шҭааизууаз?! – даатҟьеит европаа рыматәа зшәыз.

– Уара, ус ҟашәымҭан, абаапс, ари ацәгьара злоу уаҩым! – Асҭамыр дгьаҭәыгьаҭәуа иҩызцәа дрывагьежьуан.

– Ҳара ҳаума амш злеигоз! – европаа рыматәа зшәыз Ермолаи иҟама ааҭиҭаан, Никәа иахь ианымҩаниҭоз аламҭалаз, аҟамчы абз инапы иахьлаахаз, амца ҩықәҭаны, ацәа аахнарҭәрааит. – Ааи! – бжьы цәгьак ҩҭицеит.

«Ориенталь» аҟнытә иааҭшуаз алашара иунарбон Ермолаи иҟама аҿы цырцыруа ишынкаҳаз. Иахьдәықәиҭоз цқьа еилымкаазакәан акәын Никәа иҟамчы аҩынтә раан ишиҟьаз. Аҟамчы ҭҭаҭа Еомолаи изамҩа шьаарҭәыраха ацәаҳәа лалнадеит. Уи, инапқәа рыла иҿы аахҩаны, хьаҭарчҭас деиҵьыҭза, амҩа днанаҳалеит. Знапы аҟамчы ааирхазгьы итапанча дазыҭрысхьан, Никәа ишьаргәыҭла игәышҭы дыҭасны, дхыршәҭны данкаижьуаз. Иегьы аҟамчы нахиҟьеит.

Ақәа шлеиц илеиуан, ахкәара агәы иҭазамкәа.

«Абольшевик… амарҭеи… Слымҳа ҭыршьаауеит. Закәытә ажәақәоузеи исеиҳәаз? Алагызмал! Асҭамыргьы иеызлеигалаз зусҭқәада? Аҩыжәра ҭигеит ҳәа сыҟоуп. Закәытә аамҭахазеи?.. Амшгьы иауамеи, ҳажәлар рҭеиҭш уаха иаҳнарбоу? Слаҳәыҭәҟьеит. Арахь Хыгә дысзыҭшуп.»

Уаҳа дааҭымгылазакәа, Калдахәара ацуҭақәа руак – Бгааборҭа дҩалалеит. Лашьцан. Чагә Ашьхаруа иҿы заҭәык ацәашьы лашара аркын. «Аҭхагәҭан, амшцәгьаха дызмырцәозеи?» - Никәа даахәыцт, амҩа дахьаныз. Уажәы-уажәы иҭмацәысаауан, иҭадыдуан. Зынгьыиааҟәымҭзакәа ицәыҭлашаауа хараза ицәыҭамацәысуан, уи иашьҭархх, иҭахәаеза адыдыбжьы ааҩуан.

xxx

«Ориенталь» ауаҭахқәа руакаҿ уи ауха Асҭамыр иааҭҭәаны Ермолаи иеиҳәеит абас:

– Иужәаанза убзиахәха уҟоуп, аха ианужәгьы саҳаҭыр убар акәын. Уара усасуп акәымзар, ас зхы мҩацызго ауаа сааигәара иаасышьҭзом, иудыруазааит!

– Уара дудыруеит ҳәа сыҟоуп абри алахша? – Ермолаи дҭааит, иҿы амчаа дахьтәаз, рцәажәара даеа ҵьара ииаигарц. Уажәраанза аҩызара ацәанырра еиҳау акгьы злам ҳәа ииҭхьазоз а-Инал-иҭа иҭауадра иаҭаз иаамсҭашәара ҳаҭыр шақәҭатәыз шиирдыруаз даазхәыцит иара.

– Дыздыруеит, иуқәнагазгьы узиуит.

– Дабатәиу? – ахҭатәи иблақәа ааирцәгьеит.

– Изуушазеи? – Асҭамыр дааҭышәырччеит.

– Уи сара избап.

– Ҳаҭыр зқәу Давид, – иҳәеит Асҭамыр, иҭышәырччара наиҿықәбазаны. – Уара уҿаҭхьа сара уал сықәазам, абас усацәажәартә.

– Бзиоуп, бзиоуп, уи ҳаҟәыҭп, – Асҭамыр игәы рзынхартә иҳасабтәқәа ишрыламыз Ермолаи иааиныҭшит.

– Аҵх алҵха шәоуааит!

– Абзиараз.

Асҭамыр дҵеит.

– Уара, – иҳәеит Давид, ианшьа Ермолаи иахь, – ас инужьырц угәы иҭоума?

–Нас уи аҧкәын уаха дабасыҵшаари? – Ермолаи, зыхьла ихы-иҿы рзәзәеижьҭеи, иаҳа-иаҳа деилгон.

– Асҭамыр…

– Иаҵсам Асҭамыр иргәамҵра, – иаҳәшьаҵа иажәа днаҵы◌леит Ермолаи. – Ари жәларык дрытауадуп. Аҵҵсны анырра имоу ахьынзаназо уазхәыцхьоу? Уи адагьы, иҭахы-идыр Қартынза иназоит. Иҵҳәыс уахьтәиуп. Ҳара ҳзустқәада иара изын, аха ас ҳагәра анига, уи иҳаиҭаша ацхыраара ду атәы ҳхамыштыроуп. Аамҭа аҿаҵсахуеит, иҳамоу акапитал еихаҳҳароуп. Уара уаб сара аиатым саҳәшьа бзиа димбар, иахьагьы срыцҳахәха сыҟазаауан, аха аиатым икәал ызуам рҳәоит. Узхьымзаз аҵарагьы уҵап, ҳмал аҭыҵ цытрак ишныкәаҳҵалак.

– Уи иҟамчы умаахаргьы, ухы аҭыҵаҿ имааизози? – иҵсахы еибакуан ақәыцш. – Ас иужәуа уаналага, ҳусқәа наугзаанза, саб имал аҵсуаа идуржәуеит.

– Уара иуздырзом арҭ аҵсуаа шыҟоу. Ҭхаҵьырҭак аҿы урыдтәаланы, капеик удыршәазом. Ры◌оны унеир, асас ихәы узыҵәахыуп. Иаха «Гагрыцшь» итәазаз убеит. Дхьамцшзакәан ауп Асҭамыр аишәаҿ иаақәдыргылазаз ахәҵса шныкәиҵаз. Уахатәи азы ажәак сирҳәозма. Амала, ижәлар дырзымхәыцуа ҵьумшьан. Дызхаҭарнакыу хьымзҭык рымгандаз ҳәа ауп иҟаиҵо зыҟаиҵо. Аҭагылазаашьа ҳхы иаҳархәароуп, – Ермолаи д◌оагылан, иблахаҵ гьежьуа даала◌еизшәа иуит. – Уара уаҵәыцәкьа Баҭымка уца, – иҳәеит уи, иаҳәшьаҵа иахь дхьамцшзакәа. – Уахь ҳус еиҿкаала. Цуҭ ункыдгыланы, абна злам◌оаҵаагашазы ҳаицәажәарақәа аамҭа иахьынзаҵхастанатәхьоу еилкаа. Адырра иаарласны исыҭа. Ууанза Асҭамыр изиҳәаз Бзыц аҵсҭа иҭоу абна гәастап. Уи иҭиирц игәы иҭоуп, исцәагои ҳәа зны Ачбак имихәҳан. Уажәы аҭаҭын маҵара напаиркырц даҿуп. Аҕәхыга зауад, Бзыц ныркә игылоу, иауазар иаасхәап. Ажәакала, ◌о-напык рыла аус утәуп.

3

Ашьхаруа Чагә иаб Ҳамырза ихьшәаны амҳаҵьыр ицоз дрылан. Уи, иҵҳәыс хшара длоуааназа, ам◌оа дзыкәымлеит, убри акәын акырза иуааажәлар ахьцоз дызрызхьамцшуаз. Ҭыркәтәыла даннанага, иара еиликааит аурысҟәеи аҭырқәцәеи рхатә уск◌әа ахьырызбоз иаланҵәаз ауааажәлар дшырхаҭарнакыз. Акыр злаз хаҵан иара. Иҭаацәа ҭаимырхарц, дахьақәшәоз дкьаранҵьуа, акырза қалақьи қытеи иҵсахит. Зны аҭырқәцәа дрыланхон, зны аҵьамцәа рахь дыкәнагналеит. Аҵыхәтәан уи днеит Баҭым.Уаантәи Аҵсны иаара иаҳа имариахеит. Деиҭахылеит Ешыра ақытантәи инхарҭа. Иҵа уажәшьҭа дарцысхахьан, илхылгахьаз аҵьабаа дыхнажәан, иан лыцстазаара аҵыхәтәа аныцҵәоз. Убри инаркны, Ҳамырза дцыкәкәон. Чагә аусура иеазикхьан, ◌енак зны

Ҳамырза, шьыбжьон ихы ныҟәиҵарц дахьныҟәиаз, уаҳа дмааҵшырц илаҵәа анаахиѡоз.

Аҷкәын иаб иргылаз аҟәаҵә дыѡнан, дхандеиуан, аха ешыраа змырбзазоз а-Ӡаҵшьбаҟәа дыдмырееит. Меышак аены, аҵьырмыкьахь дахьынкылсыз, диҟәшәеит Асҵантә иааны иҟаз Инаҵҳак. Инаҵҳа Хыгә, Чагә, иҵсҭазаашьа игәамҵхазт, Бзыҵ аҵшаҳәахьы нхара диҵхьеит. Ӡаҵшьаа ҭыҵ зрымҭаз Смыр Баҕыр убас Калдахәараҟа дыҟәнагалахьан зны, ихшаз ирыхшаз еиҵаѡѡы инхон. Иудыруази Чагә инасыҵ ара иҟазар.

Иара Хыгә диҵааит. Хыгә Калдахәара (Бзыҵҭа), Наҵҳаа рхыҟә ҳәа иахьашьҭаз, акәасҟьа бзиа изгылан. Идгьыл маҷмызт, имал ҟәнушьарымызт. Акраамҭа Чагә Инаҵҳа иҽы дыҟан. Ашьҭахь Хыгә иҽы иаалоз иан лашьа иҵҳа Сымсым-ҵҳа Кәакәала дызгәаҵхаз Чагә дигеит. «Сан лаҳәшьа данаауга, сылгьыл усҭоит», – иҳәан, Хыгә, лбаа, Бгааборҭа аҵуҭаҽы игылаз иказармеи амѡаду иаҵынгылаз ауахәамеи ирыбжьаз имхылаҵарҭа Чагә ииҭеит.

Чагә дызланагалаз аҟыҭауаа деиҵырдыруа, ҳаҭыр змаз, унеишь-уааишь ҳәа зырҳәоз иакәхеит. Уи иуаѡышьеи исасдкылашьеи ҳәашьак аҟәмызт. Зегьыдырнаалон, акыр ҭыҵ ахьиҵсахыз иахҟьаны, уи идыруан ҵшьба-хәба бызшәа. Калдахәара дааижьҭеи, агәырҵҟәыл имаз ихы иархәаны, дызланагалаз ауаа дреиҵәамкәа аурысшәагьы иҳәо днеихьан.

Петроград иҟалаз ареволиуциа иахҟьаны, аҟыҭаҽ аиҭакраҟәа анымѡаҵырга аухаҵәҟьа, Чагәи Хыгәи еидтәалан, Миха Хышба иааира иазыҵшны.

– Уажәы ак ҟалеит, – иҳәеит Хыгә, – аха уи ус ҵсахрада иауаанхахуа, зегьы уерылаумгалалан.

– Ѡынѡыҟәраҵәҟьа ҳзынҵуам, Хыгә, - Чагә даахьаҳәит. – Нас ҳажәлар ирыхәаша ҳәа акы ҟаҳамҵазакәа, ҳҽи-ҳнапи еиҟәыҵса ҳазтәом.

– Ажәлар ирыхәаша?!. – абжьааҵнеиҵш иҵьеишьон Хыгә. – Ҕәыҵәмаҟьак аҵсуаа ҳахьзала амшын ихзам. Аҳәынҭҟар ҵьоукы дахырхуеит ҳәа, шәара шәзышьҭоузеи? Шәзыҟәгәыҕуазеи? Петроград иҟалаз ҳәа зызбахә уаҳаз агәра угома? Николаи дахырҳәазаргьы, уи ҳара иҳахәо иҟоума?

– Ҳара иҳахәаша зегьы абаҟоу, аха шьаҽа сала ҳзышьҭоу аус ҟаҳҵалароуп.

– Урҭ, абольшевикцәа, уара ухы ааҭырҟьазеит. Исгәалашәоит калдахәараа арҵарцәа еизганы Алаҳазынза абҵьар анааргоз. Усҟан ҳаҷкәынцәан, ҳаццакра ҳахьзеит. Алыҟьсандр Инал-иҵа даҳцәалазит убри. Убригьы Ҭҟәаҵс инаркны Егрынза дызхагылашаз Аҵсны аҳәынҭҟарра еиҽикаауан. Усҟан еиҵш иааҳаҵырхыр? Уазхәыци заҟаѡы рыҵсҭазаара шәарҭахо.

– Уара абзиара исзыҟауҵахьоу ауп саазго, аха ҳазҽу аус уҵәымҕзаргьы, уаҳҵырхагамхан. Аус утәуп, ҳазҽу аус агәра ҳгоит азоуп ҳгәы зкаҳмыжьуа. Анхаѡыжәлар ас бзиарак рымбазакәа иҟазаауама? Иаазҟәылаз ҟәрышьҟәак роурц, аихамѡаҽ аусура иалагаҟәуахьан. Анемец иеибашьра анцәырҵ, ихыбгалеит. Даеа шыҟәсҟәак рышьҭахь

еиҳагьы рҭагылазаашьа баацсхоит, ԥьара уск мԥоацгамзар. Иалырхи аԥьажәлар аҳәынҭқар иеихамԥоа? Уи дара рхазы идыргылар еиҳа иеиԥьми.

– Наk! – Хыгә иблақәа инапы нарԥыреикит, ихаҷы ихьчозшәа. – Аихамԥоума рхазы идыргыларԥ иуҭахыу? Абзиара умҳәо! Уи зтәызаалак нԥәара усуп. Адәыҷба ҳәа акы ыкәлоит убри. Анцәа арахь иааумышьҭын! Абра ианааи, аатгылартацыцхьаза иаҳамбаԥ ауаа аанагоит, ҳазҕабцәа, иахьца-иахьаа ҳзымдыруа, иныԥашәкәа ицоит. Ҳаԥкәынцәа, иахьа хәлааназа ҳрышьҭазар, иаҳзымԥшаауа иҟалоит.

– Аихамԥоа ахьымԥацыргаз уцахьеит, Хыгә, – иҳәеит Чагә, – узыцәшәоғьы еилаҳкааугеит, аха аихамԥоа ара зны имиасыр ауам. Зызбахә умоу ахымԥоацгашьа kамларԥ ауп ҳара ҳазҷу.

Алашбжь анаага, Чагә дыԥдәылkьеит. Уи данаахынҳәуаз Миха дицын.

– Иахьа аревролиуциа kашәҭеит, – иҳәеит Хыгә, аԥсшәақәа анеибырҳәа.

– Ҳшеицәажәаз еиԥш, – зегьы нагзоуп, – Миха Чагә днеиҷаԥшит, Хыгә цас дцәажәозшәа игәы иааинатан.

– Издыруеит. Шәтәа! – иҳәан, Чагә ихаҭагьы иԥызцәа днарыдтәалеит. – Уажәшьҭа ҳазхәыцроуп цхьаkа ҳазлаҷҳарҕәгәаша.

– Чыгәбар Хыгә иакәым иҷалеигалар ҳәа сшәоит, – иҳәеит Миха. – Дыжәдыруеит: иааҭгыларԥ згәы иҭоу иакәым.

– Узыцәшәои! – Чагә дцааит.

– Иакәым ҳирkаԥар сҭахым. Иахьа Никәа ԥьара ддәыкәеицахьеит, Гагра шыkоу.

– Нас? – Хыгә даашҷлымҳахеит.

– Сымсым Шьааиб ааигәа исеиҳәеит Никәа дхынҳәит ҳәа.

– Дабаkаз зугәахәуа? – Хыгә деиҭаԥааит.

– Апринц иахь акәхап, – Миха анҷеимҭ, Чагә дзызхәыцуаз иҳәеит. – Амала апринц дыкәцхьеит. Имацара иакәым, апомешьикцәа зегьы бналахьеит, ирызгашаз рмал рыманы. Уи ажәабжь, Никәа иааигазар, Хыгә ибҕа аацнаԥәашт.

– Иkоуи Гагра? – Миха уахьынтә иахьа ииаз Чагә дизԥаait.

– Цстазаарас ишьақәҳаргылареи ҳәа еимаркуеит. Аамҭалатәи аиҳабыра аԥьажәлар ирыхәаша агьырзыkаԥом ҳәа ауп ирҳәо. Ҳара аболышевикцәа ирҳәо ҳаԥәхьамԥроуп. Ақытақәа рҷы асоветкәа рымчра шьақәдыргыларԥ иаҷуп.

– Издыруада мцала еиламлар ада амуазар? – Хыгә дхәыцуан.

– Ахеиҷекаараз гәыцк аԥцатәуп, – акраамҭа игәы иҭыхоз азԥаара Чагә иаацәыригеит. «Ҳаит!» анаххәа, ихиазарц. «Уара уԥхашьо, Кас дааусуа» ҳәа уажәшьҭа иҟалом.

– Сгәанала, – иҳәеит Миха Чагә иахь, – уи агәыԥ уара еиҷукаап. Ҳаԥкәынцәа бзианы иудыруеит, иуҭахыу алыцшаа.

– Бзиоуп, - Чагә дақәшаҳатхеит. – Уара иуцу зегьы урыкәгәыгуоу? – дцааит иара, ашьҭахь Миха ихы наизирхан. –Алшәынд Кәыкә иԥкәын акыр дыцьбароуп, иакәым иумыркаԥан.

– Зжьы ужәыр зтәан еиламгыло ҵкәыноуп, – Хыгә ихы ааирҵысит.

– Ареволиуциа азбахә шааиаҳазҵәкьа, – иҳәеит Миха, – амца игәытцалеит. Хыгәи Никәеи аусҳәарта иԝдәылицааназа, итып дакуамызт. Амала, уамак азәгьы ҳагәра имгошәа збоит. Аполициатә участок ахь ҳанцоз, еицыз зегьы цкьа иаатитцааназа, амԝа сыкәлар имуит.

– Уи бзиоуп! – иҳәеит Хыгә.

Иблакәа кәеицеиуан Чагәгьы:

– Ианатахыугьы ачҳароуп фырхатцарас икоу.

4

Алшәындба Кәыкә итаацәараҿы жәеиза-ԝык ауаапсыра ыкан. Иара, ицҳәыс, иаҳәшьа Надиа, цшь-ԝык ахацәарцар, цшь-ԝык азҭабцәа. Кәыкә, рапхьатәи ихшара дшыцҳаз анидыр, акраамта ԝнытцкала илахь изеицыхуамызт. Уи заа иааивагылашаз апа дитахын. Аха ицҳаиҳабы илышьтархх ԝыцьа апацәа ицҳәыс ианлоу, игәырҵьара ҳәаак амамызт. Изиндахоз ицҳа илытцагылон агәамч заушаз леитцбацәа, иара, апшәма, ицәԝаншьапы еихазҳашаз.

Апстазаара хьантан акәымзар, Кәыкә ицсынцры есааира иҿыцхозшәа ибон, хшарала дбеиан азы. Уи ицеитцбаза Мирод даниуаз, ас ду алеира шыкәсык акара агын. Иуаа бзиахар, цшь-ԝык амаҳәцәагьы мыч дуун. Зынза иеесибитацәкьан Алшәынды Кәыкә.

Ҳара ҳшәышыкәса аира хы-шыкәсака шыбжьаз акәын ԝыцьа иреитцбыз Чагә дениз. Амала, уажәы ԝынтәны акәын Алшәынды Кәыкә игәарцаҿ ахысбжьы ангаз. Кәыкә ицеиҳабы Датикәа тарашәа акы иирцарц игәы иштазгьы, ишынтаацәараз цьаргьы итаԝзамызт азы, адунеи излакәыз ала рыхьз зҳәоз бгъыцк ахьрымамыз иахыркьаны, ица цьаргьы дышрыдрымкылоз иазҳәакәоз рыгәра ахеитцан, дшыбжьажьоз ихатцарцыс ишизҳара изҳаит. Аԝон ус иеахаршәаланы, иԝызцәа реицш дыбжьагьылдызуан, атцәакьа дасуан, аеқәа дрыкәтәан, уаҳа акы дазкзамкәа. Абгьы иабицара зҿыз анхара рапхьатәи ихылтц дазикырц збаны иман, усгьы анхаԝыжәлар ак рылтцуамызт ҳәа игәы иалан. Датикәагьы ацьабаа абзиабара икуан, дышнеиуаз, иаб данымчымхаз ицсы ааҿихуан.

Чагә хәы-шыкәса анихытцуаз, Кәыкә избеит ицҳәыси иареи рхатцара-цҳәысра шәкәыла еикәиршәарц. Итахымызт ихшара зиндаха адгьыл икәзаарц. Ицҳәыси ихәычқәеи аашьтых, изааигәакәазгьы цьоукы накәыршәаны, Кәыкә амԝаду анаԝсан игылаз амҿтәы уахәамахь дцеит.

Апап Гьегьечкори арахь даарышьтижьтеи акраатцуан. Ақытан цҳәыеибак дылхатәан, ҵкәына затцәык диман. Уи ица убри аамтаз семинариак дтан. Апап апсшәа убас итцахьан, дшапсыуамыз игәылацәа ирхаштхьан.

– Ишцаухьзаҳтәуеи? – дтцааит Гьегьечкори.

– Кәыкә сыхьзыми, – иакәшәалак ицьеишьарын ари азтцаара.

– Кәыкә ҳәа ашәкәы уҭаҳҧыртә апровославиатә уахәама иаҵанакуам, – иҳәеит апап.

– Нас ишҵаҳаури. Сара еснагь Кәыкә ҳәа исышьҭан, ус ауп сшырдыруа, сажәымҭаехазы даеа хьзык абашьҭысхри, - уи изымбатәбарахеит.

–Узлоу ухьз шыршьац иршьалап, аха ашәкәы уахьҭаҳаҧуа, даеа хьзык шьҭумхыр ауам, – иҳәан, апап инапы ажәҧан ахь иҧышьҭихит, ииҳәоз иҭааз агәра иаҳа ииргарц: – Ҳазшаз иҳаиҭаз аџкара ҳзеилагом.

–Ишҵакаҳҵареи нас, ҳақәшәеит. Хьзыс ишьҭысхрызеи? – Кәыкә ицыз, апапи иареи иеибырҳәоз ихаҭа иаҵкыс иџьазшьоз, даарылаҵшит.

– Алықьсандр! – урҭ ахьынзеиҿаҵшааиҿаҵшуаз, апап итәы иҳәахьан.

–Алықьсандр ба? – иааизымбатәбарахеит Кәыкә. – Уи аамсҭа хьзуп, Сара анхаҧы исыдыскылар kалома?

– Уи акгьы амам, ҳдин иатәу хьзуп, уи аҿаҵхьа зегьы ҳаикароуп. Анҵәа иуаҭәеишьаз ауп, иудкыл уақәныхәаны. Ахәыҷқәа аҧны шәышҵарыҵхьои?

– Даҭикәа, Чагә, Мирод.

– …Давид! Чагә!.. Ыы?.. Григори ҳәа икаҳҵап.

– Закәытә хьызқәоузеи, иҳамақәаз ҳамандаз, џьушьт!

Убри амш инаркнгы, Чагә шәкәыла Григори Александр иџа иакәхеит. Аха ауаажәлар рҿы, даеакала иуҳәозар, изааигәаз рҿы, Чагә дыш-Чагәыз дынхеит, иара иџсы ахьынзаҭаз. Чагә дшыхәыҷызгьы, ицәа иалашәахьан иаб акыр иешиџсахыз. Амхы данҭаз, арахә данрылаз, ааида аникуаз, – еснагь ирҵауланы дхәыцуан, цыхьа еиџш зегьы изеиџшызшәа ауаа иешыдирбозгьы. Агәылацәа еиҳа раҳаҭыр баны драцәажәон, ускан дагьылахҿыхын. Ахәыҷқәа анибалак, иблақәагьы ихаҿгьы еицыччон. Чагә уажәрааизаа иимбацыз цьоукгьы рыҧны иааилон. Шамахамзар, уахык уаҧы даангыломызт, бжеиҳан абна ихаз амҧахәаста ианылон. Ирҳәоз ҳәа акгьы шизеилымкаауазгьы, ахәыҷы ибон иара ихьзнылаз ақыҭа рџыс Ашьхаруа Чагәи иаби еидибалақәахьан.

Уахык зны Кәыкә дыkазамызт. Аџшәмаҵҳәыс, лхәыҷы аиҵбаза дыкны, ахәшҭаара дахьыҳҳәатәаз, лҭыц дакуамызт, уажәы-уажәы иаартыз ашә ала алашьцара дазыџшуан.

– Кәыкә дабацеи, нан? – дцааит ашьҭалара зеазызкуаз Даҭикәа.

Имыцәацыз Чагә, ихы кылырҳәҳәаны, ииарҭа дагәылаиан.

– Дахьцаз здырхуандаз, - лҳәеит лара, ицәахьаз лхәыҷы дылгәыдырҭәҭәала. – «Азәы иҿынза сцоит, уаха смааргьы здыруада» ҳәа дцеит. Урҭ неибархәыҭхәыҭуазшәа изҿкәоу сгәацхом. Сыцхызкәа еeим, амалагьы ҳаамҭа акалашәа икоуп. Еиласрак kамландаз.

Чагә ашьыжь данаацш, иаб даахьан. Ахәыҷы иимбацыз шәақьк рыцкьо, Кәыкә абарҵа иқәкаҵаз ацәарҭаҭәы дықәтәан.

– Уабаkаз? – Чагә иаб дынидгылеит.

– Ссасуан.

– Ашәақь абааугеи?

– Ҳамҭас исыртеит.

Уаҳа акгьы имҳәеит аб.

Кәыкә дышнеиуаз ибла уаҩы дамбо акәын, агәара дыштаз. Дзыргәамцуазгьы дзыршәозгьы цьара далацәажәазомызт.

Чагә ақытантәи хы-шықәсатәи аклассқәа дыртарцеит. Ауахәама анаҩсан хыбра хәычык гылан, убракәын аҵара иахьҭазгьы. Иабгьы цыхьа аасҭа игәы ихаштқәон. Ҽнак, Датикәеи Чагәи аашьҭыхны, рнаҩсан илеиуаз Бзыц ирганы, дгьылбжьахакахь игеит. Ҩбаҟа шықәса рацхьа шьыжьыказ Чагә идибалаз ашәақь Кәыкә иааимҷеихын, апатрона кьаҿқәа нҵацсаны, Датикәа дирхысит. Уи иеицбы дахьгылаз дуазыруан, иаамҭа ааины, ашәақь ааигәыцакра дахгәаҟуан.

– Адырҩеғь! – дгьаҵәыцьаҵәуан Чагә данхыс ашьҭахьгьы.

– Аҳы, иахьа шьҭа иазхоуп, – иҳәеит аб нас, ихаҭа дхысырцгьы, абцьар ааигәыцеикит. – Уаҵәгьы шәаазгоит.

– Иабааугеи ари ашәақь? – Датикәа дазҿлымҳан.

– Аҳәааныркәынтә.

– Уахь уанбаҟаз?

– Иаҳзааргеит.

– Аҳәааныркәынтәи абыкәу? – Чагәгьы уи дазҿлымҳаҵәан.

– Хароуп. Амшын урроуп. Ашәақьқәа рацәаны иашьыкла иаҳзааргеит. Алаҳазы, Инал-ипа Дарыҟәа ипа Алықьсандр иаҳҭынра изхыргеит.

– Ҳара дҳарбеи!

– Дыршьит уи, ашҳам иҵаны. Анхацәа дахьҳадгылоз ргәамцхеит рҳәоит. Аҳәынтқарра еиҿикаауае рҳәеит. Аиашаҵәкьа здыруада.

– Иабажәгеи нас аскатәи абцьар? – Чагә хәычы даҟәыцуамызт.

– Анхацәа ирзаҳшеит цытк. Ҳхы иаҳзамырхәеит акәымзар. Иашьыкқәакгьы азбаара иҵаҳажьит, цәгьарахо ианалага.

– Изаажәгеи дара? – азы дҵаларц аесилыхра иаҿыз Кәыкә Чагә дааидцалеит.

– Узҳар еилукаап.

Ас ду ауааныза шықәсык шыбжьаз, Чагә ақытаҿ ацара хиркәшеит. Уи ирцаҩы Алықьса Чыгәбар Хыгә дицан. Ачкәын ихшыҩ царза ишыҟаз аниба, Кәыкә иабжьеигеит Гагра дганы, ареалтә училишье дтеицарц. Ихы дацхрааua, иҩнра ныҟәиго, ажәлар рҿгьы ахьз иманы зычкәын дызбар зҵахымдаз.

– Уиҟәаҵ, убаашәт, – лҳәон уска Кәыкә ицҳәыс. – Ацара ирцаны изууазеи. Ԥсыуак ацара ицеит, карандашык кны, ихы ныҟәиге ит ҳәа уаҳахьоума. Зегьы нхароуп изҿу.

– Сцоит Ольденбургски иахь. Сиҳәар маи сцәикрым.

Кәыкә дсыжәлан, амҩа дыкәлеит.

Урыстәыла аҳәынтқар Николаи Аҩбатәи имаҳә иаб агенерал Ольденбургски ҳамҭас иитаз ацсуаа ржәытә хыхьчага Абаата аҩныцка еиҿкааны иман уи ареалтә училишье. Апринц асасцәа анитаалак, ишрыхәҭаз идикылон. Урҭ рҿынтә ирацәаҩын ашәарыцара иаҿыгәҳәаауаз. Кәыкә Алшәындба, ауаҩы дизаашьҭны, Ольденбургски

иаҳтынрахьы дицхьон. Исасцәа инапы ианицон. Иагьа деилахазаргьы, Кәыкә урт мԥацигон, ргәалаҟамкәангьы ашьхантә илбааимгацызт. Изыҟаицаҟәахьаз абзиарақәа рзы, апринц Кәыкә ашәарыцага шәақь ҳамтас ианеишьахьан.

Уи аены Кәыкә, ашьыжь дындәылтцзар, ааилахәлон еицш акәын дангьежьыз. Уи иҽацшылара згәамцхаз ацшәмаҧҳәыс ҽылымтит. Ихәы имцаргыланы, лхаца данлыртәа ашьтахь дизцааит:

– Апринц дубазар?

– Дызбеит, – иҳәеит Кәыкә, инапы зиркхьаз ихәы даақәытцны. – Дызбеит, аха дзымбар иаҳа иеиҧын. Даҧсышәаха сидикылеит. Сызхаизнеиз аниасҳәа, хьаҳәхьачрада мап икит. Аамстеи, тауади, атуцьарцәеи рыхшара роуп иҳадаҳкыло, анхацәеи аусуцәеи уахь иаҳзынашьтуам иҳәеит. Ацара рызшәом иҳәеит.

Мчыбжьык мцыцкәа, Кәыкә Ольденбургски иҽынтә Дамеи Ацьба дкылхх дизааит.

– Апринц асасцәа итоуп, – иҳәеит иара. – Шәарыцара ицоит уатцәы ашьыжь. Урыццарц итахыуп.

– Апринц исызиаҳәа ашәарыцара уажәытцәкьа аха шсымам, – иҳәеит Кәыкә.

– Иуҳәо закәызеи? – иаҧәра ааҽархханы, даахьаҳәит аеыуаԥ Дамеи.

– Аиеи, убас сызиаҳәа.

– Аха умоума ҳәа дцаама, сысасцәа шәарыцара исзымԥацга ҳәа узааицҳауеитеи?

– Зегьакоуп. сызнеизом. Апринц симатцуԥума. Сара, схатә усҟәа сымоуп.

Уаҳа мҳәазакәа, аеыуаԥ иеы натцирҟьеит.

ԤЬы-мшҟа аатцуаны, Гагратәи аполицмеистер иҽынтә дааит ауаԥы.

– Алшәындба Александр уара уоума? – дцаааит иара, ичынҟәа рыцкьашьала, ана уцеишь, ара уааишь ҳәа иныцхарцоз азәы шиакәыз убартә, мчы змамыз рҽацхьа иеираҳәуан акәымзар.

– Сара соуп.

– Аполицмеистер уитахыуп, усацхьагыл!

– Уааеыжәц зны!

– Аамта сымазам, уласы!

– Уара уеыжәуп, сара шьапыла сцома?

– Уара сеы уақәсыртәоит, сара шьапыла сдәыцәлоит, ыы? Хьеихьеихье! – дааччеит иара иеырхыцәымца.

– Иауазеи, саргьы аеы сымоуп, иааиҟәсыршәааныа ашәшьырца улыцамтәои, аԥныҟа алеира ухы ахыубаауазар.

– Уласы сҳәеит, атәаха сымоума.

– Аха умамкәа, даара уеилахеит, – Кәыкә даагәрымит. – Иумуазар уа угылаз.

Ацшәма иеы икырц иҽынеихеит.Астражник дшыҳәҳәара деицсхаччы деыжәын. Амра ихацеиуа, ус дгылан, ацшәма иеы кәадырны дынеыжәлааныа.

Кәыкә иааилахәлааныа дыҟазамызт. Данытьежьуаз астражник деитаицхын. Аѡныҟагьы даамгакәан, ашәарыцага шәакь цырцыруа иаацәыриган, ицааз инеииркит.

Уи данца, ацшәма цхәыс лхаца дааидххылт.

– Икалеи, уара?

– Амат ацәа рхарцоуп, амат. Уаха иҟалеи, – иҳәеит Кәыкә. – Аполицмеистер иҿы снеизар, ибла цархәны дтәоуп. «Исоуа адыррақәа рыгәра угозар, – иҳәеит иара, – уара ицәахны абцьар умоуп». Алаҳазы изхаҳгаз азбахә имаз цьысшьан, слеитцыцсаа сцеит. «Ус еицш агьсымам, – сҳәеит. Нас апринц иҳамта аасгәалашәан, иааҭсырҟьеит: – Апринц Ольденбургски ҳамтак ситан, исымоуп». «Ашәакь аныҟәгара азин умоума?» – алагызмал дцааит. «Иарбан зину? – иааацьасшьеит – Ус акгьы сымам. Аха уи апринц иҳамтоуп». «Аус уаҳарбар, ари абцьар сыҭаз агенерал Ольденбургски иоуп ҳәа дузарбару?» – ҳәа дсызцааит. «Акрыфздыруоу», – сҳәеит, уаха исҳәарыз, ари еицшу ашәакь сеигзоиттәа. «Дузарбазом, - иҳәеит. – Убри азын, абцьар хаала ирхынҳәы, акәымзар аус цәгьахоит». Уи сымырхырц разҳәаз апринц ихата иоуп ҳәа сыҟоуп.

– Избан? – уик ааацьашьахәылтәит ицҳәыс.

– Дсызгәааны дыҟами. Убарт рцас Чагә царак исмырцар зуам.

Аухатцәкьа Чагә ирцаѡы Алыкьса иҿы дцеит Кәыкә. Рѡыцьегь еицәажәеит, аҧкәын Гәдоуҭатәи ауахәама-рцаѡратә ѳ-классктәи ашкол дартарц.

Дук мырцыкәа, Чагә Кәыкә иидыруаз иҿы Бамбора дынижьит. Уаантәы есымша Гәдоуҭа дцон ицарахь. Даеа аамтаныкгьы Чагә Гәдоуҭа ирдыруаз азәы иҿы дыҟан. Нас ашкол азеицшынхартаҿ дрыдыркылеит. Арт ашыкәсҟәа рзы Чагә дахьыҟазаалак, 60 маат ишәон иаб, ашылеи, аҟәыди, ашәхакәеи дрытцаланы игон.

Абраҟа ацара ахьынзеитцоз, Чагә ѳыза бзиас дышьтихит Лзаатәи аҧкәын Агырба Алыкьса. Уи дшыхәычҳаз иаб ицсра иҭарыз атаацәара ртагылазаашьа зынза еицәанатәеит. Ижәлар мышкы зны дшырцеи иашахоз рбазшәа, иуа-итахы ицхырааит. Цсырзха аинтернат далгеит. Гәдоуҭака нас даарышьтит, иитцаз иазирҳарц.

Ари ашкол аҿы иоурыжьуаз аҿар акытакәа рахь аитцбыразатәи акласскәа рзы рцаѡцәас идәыкәыртцон, «аѡреи ацхьареи ашкол арцаѡы» ҳәа хьзыс инитаны.

Чагә ашкол дшалгаз ала ашәҟәы идыркааныа, ашкол аиҳабы дааицхьан, ус иеиҳәеит:

– Арцаѡцәа рсовет излазбаз ала, уара удәыкәаҳцоит уцара иацуцарц. Ари еицш анасыц зегьы ироуам. Уара уалхыуп ацара бзианы иахьуцоз иабзоураны. Удәыкәаҳцоит Александр Грушевсктәи арцаѡратә семнариахь.

Чагә, ихылца ацыс таҳәуа, иныкәыршәны аѡныка дааит. Уи иѳыза Алыкьсагьы диеигәыргьон. Аҟәатәи арцаѡратә курскәа рахь дахьырышьтыз азы.

Уи ашықәсан атропикатә шыз ҽыкха игәаран. Чагә аҷхын шьыжьыказ дааҷшит, деилыхны аҷаа дыладыргылазшәа, деиҷақыҷьқыҷьуа. Ахәаҷьа рҳәеит зны, нас аḱәыдырҷаҷәа ирышьҭадекит, аха аҷкәын амца иҽатәаз ихыҷсаауамызт. Кәыкә, имал ахәҭак нақәырзны, ақалақь аҽынтә ҳақьымк дааиган, иҷа днаидиртәалеит.

Ҿаѡраҭагалараз Чагә дѡагылақәон. Нап идкыланы дырбон азы, имчқәа еиҭаҭалахт.

Зегь раҷкыс Чагә игәы иалаз, ичымазара иахḱьаны, аҷарахь дахьзымцаз акәын. Иара ихы ахькыдикыларыз изымдыруа дықәын. Аѡны дыцхыраауан, аха зарҷысымҭа иҭагылаз, уи ала игәы изыḱажомызт. Азынразы аихамѡаргыларає усура ҳәа иаарышьҭыз ахәшәтәѡы диқәшәеит. Иара ичымазара далзыргаз иакәын уи.

– Ушҷаḱоу уажәшьҭа?

– Хар сымазам.

– Аихамѡаргыларає аусура уаламго!

– Снапы зласкуеи?

– Иуаҭәаршьо уск уеазкы. Уара аҷара ҷыҭк умами?

Уи иабжьгарала, Чагә Ҭḱәаҷс-Квелани аимадараз изҽыз Амшын Еиқәа аихамѡаргылара адистанциа атехникатә хылаҷшра аусҳәарҭахь дцеит. Уи зыѡназ ахыбра аусуцәа рказармақәа рзааигәа иḱан.

–Алшәындба уара уоуп? – дҷааит атехника ахылаҷшра адистанциа аиҳабы Павел Казимир-иҷа Запольски, дшоурысмыз удырыртә, ибызшәа аееиҭакны.

– Ааи.

– Ушзаауаз сарҳәахьеит. Аҷара змоу ҳҭахыуп. Аибашьра иаҽуп, арахь абри еиҷш аихамѡаргылара реазыркит. Иаḱәымҷыр амур ҳәа сшәоит. Ихьанҭоу усуп. Аусуцәа ҳазхом. Аҷсуаа адгьыл ауп ирҭахыу, ҳанеилахаҷәḱьоу руардынқәа рыма иаауеит, аҷсҭа ахаҳә ҳазҭыргарц. Атуннель – 11 аргыларахь удәықәаҳҷоит атехникатә хылаҷшра жәаѡырхыс

Чагә арзаҳал ѡны инариҭан, дындәылҷит.

Аѡны дахьнеиз, ѡа-жәабжьк изыҷшын. Асҭаршын Хыгә иааицҳазаап Чагә аусҳәарҭахь ишиҷхьоз. Аха уи аниарҳәа ашьҭахь акәын. Раҷхьа агәарҷ данааҭашыла, зегьы еибарҷәыуа еилан: раншьа Канҷьариа Маҳмед аибашьраҽ дҭахахьан.

Аены, Маҳмед иашьа Андреи иҽы еизаны, ирызбеит аҷсыбаѡ аѡныḱа иааргарц. Уи аҳарҷь рацәа аҭахын, аха аҭынхацәа доусы заḱа рылшоз ала ацхыраара ḱарҷеит. Анлреи иашьа иаагаразы иццодаз ҳәа азҷаара анықәгыла, аҷара змаз Чагә иакәын, убри дагьцарц, иааиқәшаҳаҭхеит. Хыгәгьы иацәажәаны, ирҳасабыз дазааргеит, Чагәгьы асалдаҭра игара ҳамҭакы иаахдырҷеит.

5

Афронгт иалганы, Маҳмед иҷсыбаѡ ааргазижьҭеи, Чагә акырза иеиҷсахуан. Уи ҽиҭцәомызт, аха, Андреи ицәажәашьа злаḱаз ала, урҭ уа

излацшыз ҳаҕоу далацшрын. Изхатахыз ҳәа рхата ирзымдырзо, закәытә чкәынцәакәазаи аибашьра иалазуаз. Андреи уи атәы аитаҳәара дшалагалак, еидтәалаз Чагә днарыцрытцны дцон, ихы нахганы.

Ҽнак, Хыгә деитауцхьоит ҳәа аниарҳәа, деитцамхазакәа ус реиҳәеит:

– Зны Хыгә ичкәын афронт ахь ддәыкәитцааит, нас сара сцоит.

Уи ииҳәаз ҳәа иаҳазижьтеи, Кәыкә астаршын иҩны данааирыз ҳәа дыцшын. Ус иаарылаҩоит Хыгә ица Алыкьса аибашьра дышцаз. Шьыжьымтанкгьы астаршын, ҳатыр зкәыз абыргцәа иманы, Алшәындаа ргәарц дааташылеит.

– Уара, Алшәынд Кәыкә, ақытаҿы аҳатыр змоу, унеишь-ууаишь зғым хацоуп, – Хыгә дналагеит, зегьы анылаибартәакәа. – Ҳара ҳҳәынткар итахыуп аибашьцәа. Уахь ҳдобровольеццәагьы дәыкәаҳцеит, ҳачкәынцәа зегьы уахь икоуп, – иҳәеит иара, ицагьы дшимеигзаз инатцишьырц. – Азәык-ҩыцьак ҳацәтахагәышьеит, аха аибашьра ус ада иауам. Урт зыцсахша ауаа ҳамазароуп. Учкәын ацара иҳарцеит, – иҳәеит иара, адырҩегь иара ихәта зеицшраз Кәыкә иирдырырц. – Аҳәынткар ихьзала ҳатыр змоу ашлацәа сыманы, иахьа сузааит, ухшара Чагә, Анцәа дихьчааит, ажәлар рус азы ацхьа дургыларц. Иахыуҳәаауазеи, дад, Кәыкә?

– Ҳачкәынцәа заазаз ҳажәлар шәоуп, – ацшәма даакәыцсычҳаит, ажәлар иахьышәҳәо дыкъами, – ҳәагьы нацитцеит, уаҳа ииҳәарыз ацсуа хатца.

-Кәыкә, - иҳәеит быргк, заа Хыгә дшазыкаитцахьаз удырратә, - уара утцеи уара иуҳәор аҿы дааугозароуп, иаора маи скуеит ҳәа иҿазикыр умуроуп. Чагә даарган, иззааиз иарҳәеит. Арцыс усгьы изхартааз идыруан, ихаҿаҿы дакгьыф мкәацеит.

– Ажәлар ирусу ҳәа сара акгьы зымбеит, – тынч, аха иҿырҷәгәа атак кaитцон Чагә. – Ижәдыруама шәара, ҳатыр зкәу ауаа, уахь идәыкәышәтцаз шәтцеицәеи шәдобровольеццәеи иртагылазаашьоу? Уи аамтаз, урт ирыхьчо рҩызцәа руазәк – аҳәынткар иуа – Абаата далачо дтәоуп ара шәцынцаҿ.

– Каи, абаацс, иуцәажәашьоуи, ҳурзуама?! – иҳәеит быргк, егьыртгьы, рыгәтакы уи ишааирцшыз убартә, рыбла тырхаха арцыс изыцшын.

– Нас, ирымашәкызеи адобровольеццәа рыхьзытәны ишәырзыз ачкәынцәа? – Чагә даангыломызт.

Хыгә иуаа иманы дымцар ада цсыхәа камлеит.

Чагә аус иуан аихамҩаргылараҿ.

Ақыта иахагылаз ашьха ашьапы иаҿганы аихамҩа ыиаргарц ргәы итан. Амҩа акыр иаҿацыркахьан. Азиас изхыкәгылаз абааи абаагәареи рбганы инықәсырц икан уи аихамҩа. Амҩаду ииасуаз инахыкны, ахаҳә шьака дукәа реикәцара иалагахьан. Арт иреицшыз ашьакакәа цшьба ирыкәсуаз аихамҩа цҳа Бзып иргахон, азиас еиҩнашоз ашьхакәа уи ала еимадахарц. Нас амҩа рацхьа иназыдгылоз калдахәаратәи ахәы кылцәаны атуннель хәытцыргон. Ткәацс инаркны, идыргылоз

атуннелькәа рҽынтә ари жәеизатәиин. Урҭ зыргылоз афранцыз фирма Аллар Дольфе-Вирио акәын, иааркьаҽынгьы «Альдосиви» ҳәа иашьҭан.

Чагә аҽны, ахаҳәҷеыѡцәа дырхылаҷшуа, атуннель агәахьы дҭан. Ахаҳәқәа шеилабгаз аниаҳәа, амашәыр ахьыḱалаз дааизар, уа иаҷахаз аҷаргәаѡцәа руазә дыҷсхьан, егьырҭ ѡыцьа рыдунеихаан ирызмырҕьашаз ахәрақәа роун, рхы рзымдыруа ишьҭан. Иааизыѡѡыз еицхырааны арыцҳара иақәшәаз алашарахь ианцәырырга, Чагә дааҭгылан, амашәыр шыḱалаз ҭиҷааит. Дзызҷааз иарҳәеит жәаѡырхыс аусуцәа ирымаз, зыуаѡрахь инеихьаз аиталиан Тити аргылара анапхгаѡы Мосе Фонтени рхылаҷшыдара ишахḱьаз уи амашәыр. Урҭ иахәҭаз абжьагара (аинструкциа) ианаамҭаз аусуцәа ирырымҭеит, ирҭахыз амыругақәа рыла еиқәыдмыршәеит.

Чагә иакт аниба, Запольски ихы ааирҷысит.

– Иуҳәо зегьы иашагәышьоуп, аха иалҷып зугәахәуеи?

– Шәнапы анышәҷа, Павел Казимир-иҷа, схала изгоит аргылара анапхгарахь.

– Уи амшала азәы лахь ирҭарц дыḱам.

– Ус акәзаргьы, ари ахҭыс ус иааныжьтәым. Мосе Фонтен аусуцәа рыгәхьаа икзам. Тит иакәзар, – иус шидыруагьы, Фонтен диеицәоуп, азәы хырѡ изиурц игәы иҭазам. Иахьырхәтәуп акәымзар, еицәоу уск ҳаладырҷшуеит.

– Иашоуп, аха Мосе Фонтен ҳнапаҷаḱа иḱоу иакәым.

– Иаабап иалҷуа. Даҽа ускгьы сымоуп, Павел Казимир-иҷа, – иҳәеит Чагә. Запольски акт инапы анаҷаиѡ. – Аҷаргәаѡы иҷсыжра афирма аҳарць ала иḱалароуп. Уи ҭынха димазам.

– Урацәажәа афирма аиҳабыра. Иауазар убап. Аха заа иуасҳәоит ус еиҷш иḱоу аус амѡаҷгара даара ишыцәгьоу.

Аполиак ишиҳәаз еиҷш, аҷынгылақәа рацәахеит, аха Чагә, азин ылхны, афирма аҳарць ала аҷаргәаѡы инышәаҭара еиҽикааит.

Аҷсыжра аҽны атуннель зыргылоз аусуцәа зегьы еизеит. Анышәаҭараҽ аҷсы данаарга, ахаҳәуасҭа Кривоносов адамра иҭаз дааихагылан, ауаа днарылаҷшит. Уи иқәгылара Чагә дазҷшзамызт.

– Ҳара иахьа аҷыхәтәантәи амѡахь дымѡаҷаагоит ҳѡыза аусуаѡы. Иара дҭахеит ҳтәылаҽ аҳра зуа ахылаҷшыдара иахḱьаны. Аха ҳѡыза гәакьа ихьыз уамашәа ибатәзам. Ас еиҷш иḱоу аҭахашьа абра игылоу зегьы иҳазҷшуп. Избан акәзар, уи иҷсҭазаашьаз зегьы иҳаҷсҭазаашьоуп. Ҳафатә ҽеим, ҳуалафахәы ҳахыҽхәартә ҳаḱам, абаракажәқәа рҽы ҳанхашьа хьанҭоуп, ҳусутә еиҕьым. Аиҳабацәа ҳагәхьаа рыкзам. Азәгьы аҷсшьара ҳаҭәеишьом. Цьоукы ргәыҳалалра ҳазҷшуа ҳтәар, акгьы ҳбарц ҳаḱазам, ҳѡыза имѡада мѡак ҳауам. Ҳхала ҳҭагылазаашьа ҳазхәыцроуп. Ҳара, ҳаҷсҭазаара лашахарц, ҳхала ҳақәҷалароуп. Ҳақәҷароуп, иҳацәҭахаз рыхьз мызырц, иҳахшаауа изыхшаз ҳлахьынҷа рлахьынҷамхарц. Умѡа бзиахааит, ҳѡыза!

Аусуцәа рылаҕырз рҽаҳәҳәы еиҷагылан. Кривоносов, адамра данахыҷуаз, имҷәахзакәа илаҕырз ааиҽажжит.

Адамра анаѡсан, ихаҭыц еихарҭәҭәа, игәы ҟажо, гәымшәарыда Кривоносов ииҳәаз ажәа даараза иҵьашьо, Чагә дгылан, иҭҟаз адгьыл адамра нҭаргыла, нышәла иаахырѡаанза.

«Кривоносов ииҳәаз зегьы иашоуп, – дхәыцуан арҭыс, аѡныҟа амѡа дахьынзықәыз. – Ицәгьоуп аусуцәа рҭагылазаашьа. «Ҳаҭсҭазаараз ҳхаҭа ҳақәҭароуп» иҳәеит. Уигьы ҭабыргыуп. Аусуцәа шеидгылоз рбазар акәхап, аҭаргәаѡы анышә иаҭараз афирма анапхгара зсықәшаҳаҭхаз, Мосе Фонтенгьы аштраф зидыршәаз. Жәаѡырхы Титгьы, ҳара ҳҿы аусура даҟәых, атуннель № 13 аргыларахь диаргазомызт, аха дҭахеит аусуаѡы. Егьырҭ аѡыҵьа? Ишҭамаҷу Титгьы Фонтенгьы ироуз алахьынҭа. Иаармарианы дахьҿыҭыз азоуп Фонтен ас иҭаҭа далаччо дызҳалагылаз. Италиантә Калдахәара даазар, Тит Калдахәарантә Блабырхәанза ацароума ицәыуадаѡхарыз.»

Хы-мшҟа рышьҭахь Мосе Фонтен Чагә диҭхьеит. Аиҳабы иҿы дыҟан ажандарм.

– Ҳаҭыр зқәу Алшәындба, – иҭаҭа далаччахуан Фонтен. – Аподполковник Огородников дуацәажәарц иҭахыуп.

Афранцыз дындәылҭ дцеит. Ажандарм, инапы аҿанааирха, Чагәуинапы ааимеихын, днаиҿатәеит.

–Ишҭаҟоу шәусушьа? – аподполковник дҭааит.

– Сара сыҷкәыноуп, насгьы ажыга скым, аха аусуцәа рус цәгьоуп.

–Да, да, уи угәы ишалаз саҳаит. Сара иахьа сызуазҭаарц исҭахыҭәҟьаз умбои… Еилыскаар сҭахыуп аҭаргәаѡы иҭсыжра аҿны аусуцәа реизара еиҿызкааз зусҭқәоу.

Чагә даахәыцит.

– Урҭ сыздыруам.

– Угәанала, урҭ арбақәан?

– Ҳаҭыр зқәу Огородников, аусуцәа реизара стихиалоуп ишыҟалаз. Урҭ уаѡы еизимгазеит. Дҭахеит рѡыза аусуаѡы. Имеизар ишҭаҟаларыз. Аҭсраҿы аҭсуаа шеизо жәбар, иагьа шәҳәарын.

–Издыруеит, издыр, аха арҭ аҭсуаам. Иагьынхацәам. Насгьы шәара шәыҭсыжрақәа рҿы ажәахәқәа ирыҭхьома? Огородниковдышҭышәырччоз дцәыҭыҭшны Чагә днеиҿаҭшит. – Да, исоуҳәарц исҭахыз: ижәлоузеи уи аусуаѡы, уа иқәгылаз?

Чагә ииҳәарыз азныказ иааиҿамшәеит.

– Уи ижәлоу?.. Ижәла сыздырзом. Аиаша сҳәозар, исгәалашәазом. Мосе Фонтен, ҳиазҭаар, идыруеит.

– Издыруеит. Кривоносов!

– Ус ауп, ус ауп!

«Агызмал, – ѡныҭҟала дҭынчмызт арҭыс. – Сҭиҭаауеит. Ари зегьы акы иазҳәамкәа иҟам. Арахь иара дуаѡы цәгьоуп уҳәо дыҟам Огородников…»

– Ҳаҭыр зқәу Алшәындба! Иҟоума аусуцәа рыгәҭаны ареволиуциатә гәалаҟазаара змоу ауаа?

– Аусуцәа ргәалаҟазаар атәы сыздыруам. Иҟазаргьы здыруада.

– Урҭ ыḱоуп уҳәартә агәаанагара злашьақәурҭәҭәаша акыр умоума?

–Мап.

– Иҭабуп! Абзиараз! - Огородников дѡагылеит.

Чагә аѡныḱа ихы наирхеит длаҭшықәрымҭарц. Уажәшьҭа агәраганы дыḱан аусуцәа реизара машәыршақә ишымѡаҭымсыз, ахҭысқәа зегьы еидҳәалаз ракәын, – анапхгара аусуцәа ирызхәыцуамызт, уи иахḱьаны, аусуаѡ дҭахеит, уи иҭсыжраҽ иѡызцәа, ашәаҵьҳәаѡ дрыларҭазшәа, еизеит, нас аусуаѡы даақәгыланы ажәа иҳәеит, уи избахә еиликаарц, даауеит Огородников.

Аеныҭәḱьа Чагә Кривоносов диҭшааит.

– Аподполкованик Огородников Гагрантә даны дыḱан. Дсыҽцәажәеит.

– Дзызҭаауазеи?

– Аизара еиҽызкаада? Ажәахә зҳәаз дарбану? Ареволиуциатә гәалаḱазаара змада?

– Иоуҳәеи?

– Издыруаз.

– Иудыруазеи?

– Акгьы. Амала уара ухы ухьчар узеиҭьуп.

– Иҭабуп, Алшәындба!

Убри данидҭ, Кривоносов аусураҽынтә данықәҭуаз Чагә изгәамҭеит. Уаҳагьы дара еиқәымшәеит. Аха Чагә иҭсы ҭанаҭы дихамшҭит аусуаѡы Кривоносов.

X

Азынраз Чагә дахьнаргаз италиатәи акционертә фирма «Тами» иаргылоз азиас аҭҳа ахҭараҽы аусура еиҳагьы иуадаѡын, еиҳаразак иааḱәымҭзакәа Бзыҭ аҭсҭа иҭḱьоз аҭша хьшәашәа иахḱьаны. Уи афирмагьы имѡаҭнагон амѡа ылхраз ацаḱьа ҭжәара усурақәеи акәарақәа ахьылбааееоз аҭҳа хәыҷқәа рыхҭареи. Чагә дахьнеиз аобиектгьы хәыҷзамызт, акыр верс аура аман. Азиас аҭҳа ахьхырҭоз инаркны, амшын аҭшаҳәа ааздызкылоз Егумин идгьыл аҽынза иназон иара. Уи уқәланы уахьынзацоз, ақыҭа шынеибакәыз , иара иаваз Алаҳазы амшын аеынза улаҭш ахьзон.

– Уажәы урҭ адгьылқәа Аҭсны иадмызт. Амшын Еиқәа агуберниа иадырҭахьан.

Апомешьик Старосельски инапаҭаḱа иḱаз 520 десҭын амрагыларахьтәи аҳәааҽы ииасуан зиас хәыҷык, Аҵьырѡара ҳәа изышьҭаз. Амшын Еиқәа агуберниеи Қәҭешьтәи агуберниеи ҳәаас ирыбжьаз иаракәын. Старосельски игәыла апомешьик Егумин иакәзар, амѡаду идгьыл иахьықәсуаз иҽеиҭеит агәашә. Ладеи ѡадеи уа иҭысуаз рыḱәрышьқәа еиҭҭо, Егумин игәашә ахашәалахә ду инаҭон. Аҭсуа жәлар рыдгьыл абас ахырҳара ду рнаҭон ҵьоукы, иара акәзар, амҳаҵьыр аахыс аҭеицәа рыла иҭацәын.

Амала, анхацәа рқыҭа шан ҳәа ирныруамызт, Аџьырҩара иахысны нхара ишзымцогьы, Ирзеилкаазомызт абжамеамра дара реизҳараҽ иаҭанакуаз, абас, идырбжамеамуа мацара, ртәыла шхәыҷзахаз.

Уи зхьааз ажәлар ирылҭны аҭара зҭаз азәык-ҩыџьак ракәын. Апомешьик Старосельски Гагра имаз аҩнеихагылаҽ акәын дахьынхоз. Аџьшьаҳаиҭ ахәы иқәгылаз иаҳҭынрахьы ҭсшьара даалон. Уи имҽтәы ҩны анаҩсан игылаз аҩны лаҟә хәыҷы дыҩнан аҳҭынра ахылаҭшҩы Пивнев.

Сергеи Терент-иҭа иҽы дынкыдгылалон Чагә, аихамҩаргыларахь данцоз-данаауаз. Пивнев иҭҳацәа дрышьцылан, ирлас имбалар, игәхьааигон. Иара излеиликааз ала, Сергеи Терент-иҭа, арахь дықәнагалаанза, аҳәынҭқар иҳәаа ахылаҭшра авахмистрс дыҟан, амаҭура шьҭеиҭаанза. Чагәгьы, иобиект ахьауз азы, иуалафахәы иацырҭан, амаланыҟәа ааихәеит. Уи дақәтәаны, усура даалон.

Убри аҭхын аеынгьы, ималаныҟәа Пивнев иҽы инижьырц, аҳҭынра данаадгыла, ҽиҭит:

– Мариа!

– Чагә дааит! – уи ибара еиҳарак еигәырҕьоз Мариа, лаҳәшьа Шура длаҭысны, аҳҭынра дынҭҟьеит. – Сақәыртәа, сақәыртәа!

– Саргьы, саргьы! – Шурагьы дышьҭхысаа даауан, лыхцәы ду хьанҭақәа лызқәа инадҳало.

– Сыццакуеит, шәсыхьнымҳалан. Аныҟәцашьа шәысмырҭахьеи. Ишәзынсыжьуеит. Амала, саанза еимышәымхын. Ишсырххоз уаҳа сылам.

Амаланыҟәа нарыҭаны, амҩа дахьаныз, Чагә аеҳәшьцәа рыччабжь иаҳауан. Еибак-еибашьҭуа, амаланыҟәа иақәтәаны, ашҭа иҭан.

Аихамҩаргылараҽ дахьнеиз, аҭҳа абагьыр зкуаз аган ацемент маҷны ишарҭаз Чагә илаҭш нақәшәеит.

– Абагьыр кыга еилашәырҭәаз аихабетон еимыхтәуп, – иҳәеит Чагә, жәаҩырхы днаидгылан. – Атехникатә норма иақәыршәаны иҟаҭатәуп. Аимыхра шәеазышәк!

Аподриадҟаҭаҩ иақәшаҳаҭра ҳамамкәа?.. – жәаҩырхы дҭаауан.

– Уи сара сиацәажәоит, – уи иажәа ааҽаҭиҭәеит Чагә. – Аҭсшьара шаанҭәалак, шәалага!

– Бзиоуп, жәаҩырхы дақәшаҳаҭхеит, аҭсуа рҭыс иҟазшьа ушзавамлоз идыруан.

Чагә иҳәатәы ишахымҭоз идыруан, ицәшәон, илеишәа цәгьан азы, дагьырҭахын, рызҽлымҳарақәа ихьчон азыҳәан. Амҩа днанылеит. Ацемент ҭра иахагылаз ахыб дыҭатәаны, ахаҳәуасҭацәа руазәк ачаи ижәуан.

– Ачаи сыцумжәуа? – уи иҩызара Чагә идигалеит.

– Иҭабуп, исҭахзам, – арҭыс дааҭгылеит.

Ахаҭа, иаҳаз игәы иаамыхәазакәа, иблақәа ааҭылашьцеит.

– Изакәи, уара, анхаҩы ҷкәын, уагьанбапатынхеи, аусуаҩы ҟәрышькак ачаи узицымжәуа?

Аусуаҩ инаҩсан ишьҭаз аҕәы Чагә днықәтәеит.

– Сара спатынзам. Сара сынхаԥы хылԥшьҭроуп. Аусуаԥ дысԥәымԥзам, избанзар, схәыцы аахыс усуроуп сызҿу. Уажәгьы аусураҟнытә аԥны саннеилак, саб инхарҭаҿ аус зуеит, саби сашьеиҳаби срыцхрааугеит, аԥьыкәреи лаԥараҿ акәзааит, арашәараҿ акәзааит. Ачаи маи ацәыскит, избанзар абыржәоуп аԥны шьыбжьхьа анысфаз, ԥа-ҵәцак аԥгьы анызжәыз,

Ахаԥа ихаҿы ааразхеит.

– Арԥыс, умгәаан, апатын ҳәа ахьуасҳәаз. Ус сыхәмарит. Ҳаибадыруаз. Сара – Александр Паршин.

– Чагә Алшәындба! - арԥыс уи инапы ааимеихит.

Зыуаԥбжара инахысхьаз ахаҳәуаҭа ичаи днаҿыхәан, дҭааит:

– Сынтәа, аԥхын аламҭалаз, Андреи Канԥьариа, аибашьраҿ иҭахаз иашьа Маҳмед иаагаразы Проскуровҟа данҵоз, иццаз уара уакәзами?

– Сара соуп Андреи ицыз, – иҳәеит Чагә, ари ауаԥы уажәраанзагьы иара дышлаԥшыҟәиҵахьаз ааинырын.

– Шәышԥацеи, шәышԥааи?

– Ҳгәы ишаанагаҵәкьоз ҳуадаԥымхеит.

– Иумбои, аусҟәа зегьы шыздыруа, – дааччеит Паршин. – Зегьы срызкылыԥшуеит. Маҳмед Канԥьариа иԥсыжра ҿны сыҟан сара. Иҵәыуа ишыгәырԥоз збеит. Аиҳаразак – иан аҭакәажә хәашабга. Уи зегьы зхароу Анцәа иишәиша аибашьроуп, игәырԥҟәылдоу ҳҳәынҵқар Николаии Австро-Германиеи ҭыхәаԥҵәара ақәзамкәа еиԥырхыз. Аха акымзарак. Ҳ-Николька иԥыхәтәа ааигәеит, акы зхаразамкәа иҭахаз ранаԥәеи рыҳәсақәеи рылаҧгырз дакәабозар ибап.

– Иуҳәо закәи?..

Аԥсуа рԥыс ихәажьы ԥеилагылт, «ахлымзаахҳәаԥы» дахьидтәалаз. Игәаҧьны ас уаԥы изҳәозма. Чагә иааигәалашәеит Гәдоуҭа аҵара аниҵоз, аҟыбаԥ змаз аҵаԥцәа алхны, ауахәама ашәаҳәацәа ҳәа еиҿыркааз ахор даналаз. Апап Павел Образцов Урыстәыла Зегьтәи аимператори аҳәынҵқар иԥны зегьи агәабзиара рымазарҵ аныҳәацхьыз аныҟаиҵалак, егьырҭ аҵаԥцәа-ашәаҳәацәа ирылагыланы, Чагәи Алыкьса Агырбеи тенорла, рыбжьы ахьынзарызҭыгоз иҳаракны, акыргьы еиԥыхны, хынтә ирҳәон:

–Многие лета!..

– Аҳәынҵқар ҳәа азәыр дыҟоу ԥьушьома, – даҿын Паршин. – Романова – амалакрыфацәа. Рымч ҭазза, апазана иаганы, итәоуп. Арахь аусуцәеи анхацәеи рыбга хәеит. Урҭ идыргылаз аԥнқәа ирыԥноуп, иаадрыхуа рфоит. Рыдгьылқәа еиԥырхырц, аибашьра ҭарҵеит. Еибашьуада? Аҳәынҵқарцәа! Ашьа казҭәода? Аԥьажәлар рҵеицәа! Уажәы аихамԥа ҳаргылоит, абомба зҭоу авагонқәа мԥаргаларҵ. Угәы ишҧабои ари? Аусуцәеи анхацәеи, рымч еизакны, аҳәынҵқар дахырҳәар ишҧаҟалари? – иаалыркьаны Александр дҵааит. – Аргьы, ажәлар ирыдгыланы, рабԥьар аҳәынҵқар иҿадыргылар?

– Уи ҟалашьа амам, – арԥыс дагьԥавҵкьеит.

– Иҟалоит, – иҳәан, Паршин ҭынч, агәыҷра ду змаз иакәны, ччаҵшьык иҿыкәзамкәа. – Амонарх дахырҳәоит. Иҟалоит ареволиуциа. Уи ҟамлар ада ҵсыхәа ыҟам.

Иаҳаз изымбатәбараха, Чагә даахәыцит.

–Иуҳәо, иахьакәым ираҳар, уакәдырзуеит.

– Угәы ишҵаанагаз?! – ахаҳәуаҩа арҵыс илакҭа дынҭаҵшит.

– Сара усҵәымшәазои?

– Маҧ.

– Избан?

– Аусуҵәа аҵьамыҷәа дурбалоит, аиашаз, аха иахьа узымбеит.

– Ҳара ҵкьа ҳаибаздырзом.

– Шьҭа ҳаибамдыруеи.

– Ҳаиҩызцәахарҵ уҭахыума?

– Иҫтахыуп.

– Ус акәзар, уаҵәы аҩны усызнеи. Ҩык еицаажәып, ажь бзиагьы ҳамоуп.

– Снеиуеит.

Чагә иҿынеихеит. Паршин, арҵыс дишьҭаҵшуа, дҵышәырччон.

«Паршин стицаауан иахьанза ҳәа сыҟоуп, – Чагә амҩан игәы дҭацәажәон. – Огородников ареволиуциатә гәалаҟазаашьа змоу аусуцәа баша дрышьҭамызт. Кривоносови Паршини еибазымдыркәа иҟамызт. Абар ареволиуционерцәа ахьыҫцылаз, апатын Огородников!»

Ианеибырҳәаз аамҭазы, Паршин Чагә иҿы дааит. Ҩба-хҵа цәыца аҩы еиқәаҵәа ржәын, абаҳчахь инҭалеит. Жьымжәақәак ҿыхны, амжәа аҵаҟа ашьацра ианнылатәа, Чагә исас иахь ихы наирхеит.

– Уара излоуҳәо ала, аҳәынҭқарра ашәарҭа иҭагылоуп?

Аусуаҩ даацышәырччеит. Александр идыруан арҵыс игәы ишытҳоз иацы зҵыхәтәа рзынамыгзаз азҵаара. Дагьыҵшын арҵыс ихала иҵәыригозар ҳәа.

–Ааи, иҭагылоуп. Сара изласаҳақәаз рыла, шәқыҭан жәабаҟа шықәса рацхьа Алаҳазы изхыргаз абҵьар анхаҵәа ишаны ирырҭеит

– Издыруеит.

– Угәы ишҵаанаго, уи аус анапхгаҩҵәа ргәы иҭази?

– Акрыздыруоу.

– Урҭгьы зҿыз убри акәын. Аҳәынҭқар дахыхны, абуржуазиа-демократиатә республика шьақәдыргыларҵ иаҿын. Нас асоциалисттә революциахь ииасырц иҟан.

– Ус анакәха, – иҳәеит Чагә, Паршин ииҳәақәоз зегьы шизеилымкаауазгьы, – урҭгьы ашәынҭқар дахырхырц рҭахын?

– Ирҭахын, аха ирзынамыгзеит.

– Сара изласаҳахьаз ала, Аҵсны аҳәынҭқарра еиҿыркаарц рҭахын, ажәытә ҳәаақәа шьақәыргыланы.

– Уи зыҟаломызт, революциа ҟамлакәа.

– Уажәы ргәахәтәы иахьзап ҳәа узлагәыҷрызеи?

– Усҟан агхақәа ҳаман, Чагә. Убарҭ рахьынтә ихадоу акакәны иҵхьазатәуп аусуцәеи анхаҵәеи реидгылара иахьынзаҭахыз аҭәҭәамхара.

– Ибзиоуп, аусуцәеи анхацәеи аҳәынҭқар дахырхып, аха аҳәынҭқарра анапхгара аҭахыуп. Николаи ишәыра зшәыркуада?

– Иара ицаҳжуеит. Ҳара ашәыра ҿыц ҳзахуеит.

– Аҳәынҭқар ида аҳәынҭқарра аӄалашьа схахьы исзаагом, – Чагә ихы ааирҧысит.

– Избан?

– Нас уа ишәыртәода? Анхацәеи аусуцәеи анхареи аусуреи рыда акгьы рыздырзом. Уаӄа хшыѡола аусура аҭахыуп.

– Аусуцәеи анхацәеи рхаҭарнакцәа роуп аҳәынҭқарра знапаҿы иӄало.

– Уи ишҵа?

– Аҳәынҭқарра амаа уара изудмыркри ужәлар ирҭаххар?

– Ицәгьоуп аилкаара, - Чагә ахаҳәуасҭа ииҳәоз аилкаа аасҭа, агәрагара еиҳа изыуадаѡын.

– Ицәгьоуп, – Паршин дақәшаҳаҭын, – уи дыруп.

– Ажәлар ҳазныӄәгару ҳара?

– Иныӄәаагоит. Аҳәынҭқар иеихамѡа ҟаҳцоит ҳәа ҳаҿуп. Еиҳагьы еиҧьны аус ҳуеит, ҳажәлар ишрыхәо аабар. Аибашьраҿ ҳабацәеи, ҳашьцәеи, ҳҵацәеи ҭахоит. Ажәлар ирыхәома уи? Ирыхәазом. Ауаа рзы иӄаҵам акы хырҳаганы уаѡы иоуам: иубап аибашьраҿ ҳҳәынҭқар даҵамхозар.

– Избан уск атәи агәраганы узыӄоу?

– Ажәлар ирымоуп жәаҵӄа бзиак: «Уҵьам злам умҳаҵә алаумҵан». Николька иахьаҭахымыз иҿалаижьит. Ажәлар уи аибашьра рҭахзам. Асалдаҭраз уаргьы иушьҭамзи, узымцеи?

Чагә ҿымҭкәа, ижьымжәа шикыз, Александр Паршин диҿаԥшуан.

– Умцеит, – иҳәеит ахаҳәуасҭа. – Уаӄа уҵьам шыӄамыз умдыри?

Арцыс ҿымҭкәа даатәеит. Ахаҵагьы ҿитуамызт, ҭынч ажьыргәыцкәа, ажьымжәа иаамхуца, иҿы инҭеиԥсон. Уи итахын Чагә иеиҳәаз, цкьа дазхәыцны, ихахьы иааигарц.

– Ажәлар рхаҭарнакцәа ҳәа уара иуԥхьазода? – Чагә дҵааит, цытк анцы.

Паршин иблақәа аакәеицеит. Аԥсуа ҧкәын еибырҳәоз бзианы игәникылон.

– РСДРП иалоу! – иҳәеит ахаҳәуасҭа.

– Уи закәыхи?

– Урыстәыла аусуцәа рсоциал-демократиатә партиа.

– Урҭ зустқәада?

– Урҭ аусуцәеи, нас анхацәеи ирацхьагылоу уааип. Иуасҳәарц истахыз: РСДРП иалоу абольшевикцәа ҳәа иӄоуп. Сара сборльшевикыуп. Иӄоуп аменшевикцәагьы, изуасҳәозаалак, рыгәра умган.

– Избан?

– Урҭқәа зегьы нас, нас еилукаап.

– Абарҭқәа зегьы уазҳәада?

Ахаҳәуасҭа даацышәырччан, иаалырӄьаны дҵааит:

– Чагә, узыцхьои уара уажәы?

– Надсон.

Александр «уи бзиоуп» ҳәа инапы наиҟьан, ус наиабжьеигеит:

– Карл Маркси Ленини русумҭақәа урыцхьала. Уброуп аҧсҭазаарамҩа ахьуцшаатцәкьо.

– Урҭ зуҵқәада?

– Иаауасҳәо зегьы сара исазҳәаз.

– Шәсибадыруама?

Александр иааигәарцхатцәкьаны дааччеит.

– Ҳагьеибадыруеит, ҳагьеибаздыруам. Урҭ рышәкәқәа срыцхьеит.

– Иабаҟоу урҭ рышәкәқәа?

– Уиашоуп, Чагә. Сара исҳәо маҷуп уара узын.

– Дара рхаҭа абаҟоу?

– Маркс ицҵазаара далцхьеит. Ленин дыҟоуп, дахьыҟоу уаҩы иҳаздыруам акәымзар. Аҳәынҭқар ишпионцәа ишьҭоуп, аха дрызкуам.

«Иахьа цхыз салоушәоуп сшыҟоу, – Чагә даахәыцит. – Ганкахьалагьы сыблақәа аатызшәа збоит. Сшыҟоу ҳәа еилкаатцәкьаны исыздыруам».

– Иахьатәиала иазхоит, Чагә. – ахаҳәуаҵҭа дҩагылеит.

Чагә цыхәаццәарак ракәын ҳәа дыззыҟамыз изцаарақәа рҭак нагзаны уаҳа иахьимоуз игәы иаланы, исас днаскьеигарц даныҩагыла, Амза каҷҷо аецәақәаирылыцьцьаауан.

Чагә, иҩыза днаскьаганы данаахынҳә, акраамҭа абарцқа дықәтәан. Данышьҭалагьы иаразнак дызмыцәеит. Аха ашьыжь заа дгылеит. Аенынтәарак игәалаҟан. Адунеи ҿыц изаатызшәа акәын ахәлара дшазцшыз, ахаҳәуаҵҭа иҿцәажәара дшахгәаҟуаз. Закәытә еилаҩынраз цхьа ишьҭаз идыруандаз, аха Адунеи ҩашьахон, иара уи амҩа данын, избанзар итәыла хәыҷ аҧеицш дақәгәыҷуан, убас иҟан иҩызцәагьы.

Аусурахьтә даныхынҳәуаз, Чагә, акаҳуажәыртә давсны дышцоз, ихьзныла Чагә Ашьхаруаа ҿиҭит:

– Чагә, ууаи арахь, нардк ҳнасп, цыхьеицш каҳуак нықәцаны.

Ари ахаҵа ибара арцыс дамеигәырҩьарц залшомызт. Урҭ ҩажәаҟа шықәса шрыбжьазгьы, еиқәлацәашәа реизыҟазаашьа ыҟан. Алшәынды ҷкәын аихамҩаҿ аусура далагеижьҭеи, акаҳуажәыртаҿ еиқәшәалон дара, анард иасырц.

– Аамҭа сымазам, – иҳәеит арцыс уажәы.

– Ууаи, знык ҳасп, – иҳәеит иара, анард ҭәы ааиқәыршәаны, – акырза ихәыцуа иҿацшылара шумоугьы, – ацәы наилеицеит.

Чагә даацышәырччеит. Ихшыҩ царразы ари ахаҵа иқәыз аҳаҭыр узимхуамызт.

Арцыс дхәыцуан, Ашьхаруеи ахаҳәуаҵҭеи еиқәиршәарц. Аха анард асра иалагааныа, уи игәаанагараз дхьаццсит: Ашьхаруеи иареи анеицәажәоз, арцыс игәеиҭахьан уи игәҭакы шизымцәахуаз, енагь игәы ҭыҧҧа дышцәажәоз.

– Цыхьа еицш узасуам, – иҳәеит Ашьхаруа, арцыс данатцаирха ашьтахь., акаҳуа изааигаз днахәо. – Уццакытцәкьоит ҳәа сыкоуп. Узырццакуеишь? Цаара цхашьарам.

–Аѡны уск сымоуп, – Чагә итаирцәыз икаҳуа чанах ныкәиргылеит, – нхара аамтами.

Арцыс аѡныка иҷынеихеит.

Уи дышиашаз абаҳча дынтралан, даапшит. Дук мырцыкәан, амѡа данылаы, Паршин дшаауаз гәеитан, дицхьеит. Урт анааидтәала, ахцыста даахытцын, иҷааихеит азәы. Чагә дагьѡатцкьеит.

– Уеыртынч! – иҳәеит Паршин. – Фиодор Шьербин иоуп.

– Уигьы древолиуционерума? Заказы шәыкада?

– Заказы атахыу.

Урт ааидтәалеит шырҳәоз, даса хцыстак даахытцны, абаҳча даатралеит Степан Столиаров; уи дишьтахх, ахцатәи ахцыстала иҷааихеит Иван Криволапов.

– Алакә! – Чагә уамашәа ибон, Иван иааира ахаҳәуаста ишцьеишьаз аниба. – Сара сцаны ѡык шәзаазгапи.

– Мап, арцыс, – Паршин ацшәма чкәын дааникылеит. – Уи аха ҳамазам. Иаазбаша рацәоуп. Азәы дааҳхтыкәгылар, хазҷу изеилымкааразы, ашәыр ҳзырхиала. Уи цьоукы алаҳжьоит, ҳаргьы ашәыр бзиа иаабоит.

Убри аламталаз акәын Чагә еилыкка ианибаз арт ауаа машәырны зынза ишеиқәымшәаз. Ҷыц иааиз лацшыла иааимидеит. Азы ацҳа ахцаразы аус руан. Шьербин дбетонеилырхѡын. Столиаров дыслесарын. Криволапов анышәжцәа дрыцын. Абри акәзан арт ауаа ирызкны Чагә иидырзоз. Арцыс Огородников дааигәалашәеит: «Абар иахьтәоу уи дзышьтаз ауаа!»

Аусуѡцәа уамак иҷерыламгалазакәа, Чагә дзырѡуан. Урт мчыбжьык ала хынтә-хынтә абаҳчаҷ еизон. Арцыс иаҳауан изымдыруаз ажәакәа, ахшыѡзцаракәа, ажәлакәа. Уажәшьта хымцада идырын амцабзи азырши ирылсыз, аихаблы икылхыз ауаа шракәыз уи дзыниалоз. Чагә ицьеишьон усуцәан ҳәа мацара уажәрааныа дызхәацшуаз закәытә дырраз ирымаз.

Зегьы рҳәатәы еиқәшәон, аха дышнеиуаз Фиодор Шьербин ахаҳәуаста диқәшаҳатымхо иҷааихеит. Убарт рѡыцьегь еимаркуаз аилкаара Чагә еиҳаразак ицәыцәгьан. Иара усгьы еилиргеит Шьербин аҳәынтқарра ацсҟы зкыз ауаа рныртцәара аревролиуциа анагзаразы иазхоны ишицхьазоз.

Ҽнак урт реимак аҳаракыраҷ инеит.

– Петроград уажәы имѡацысуа ахтыскәа раамтаз, Фиодор, уара уидеиакәа шәартоуп апролетариаттә диктатураз ақәцараҷы, – иҳәеит ахаҳәуаста.

– Иахьатәи ҳаамтазы, – Шьербин дхьатцуамызт, – апролетарцәа рдиктатура азбахә ҳәатәым. Аусуцәеи анхацәеи ирылшом амч ргарц. Ареволиуциатә партиа иалшоит рхыкәкы анагзараҷ урт ирыкәыцәгәарц,

уи даҽакыуп. Аусуцәеи анхацәеи иреволиуциатә мчны изыӄалом. Урҭ рхыӄәккәа хазхазуп.

–Уара, Фиодор, – Паршин избеит ари аҵыхәтәа цицәарц, – уесерцәа ианакәызаалак аҵьажәлар ирчарҳәаԥцәан.

Шьербин дԥагылан, ахҵыстахь иҿынеихеит. Убри инаркны, аихамԥаргылараҿ уаԥы димбеит.

Убри ашьтахь, азынра зны ахаҳәуастә Чагә ус иеиҳәеит, аусураҿ дахьиӄәшәаз:

– Петроград аесибытара иаҿуп.

Даҽа ԥы-мчыбжьа мцыцкәан, Хышба Миха Чагә иҿы дааит:

– Ажәлар ҳнапаҿы амч ааҳгартә атагылазаашьа ҳамоуп, усыцхраа!

6

Никәа апринц иаҳтынраҿынтә даныхынҳә, Хыгә азныказ ибла аатахәлеит. Ашьтахь дааицхьхәыцын, Никәа ишимуаз деилыхны, араха ицәеижь иахышьны, аԥхзы илҵыртә, дтаҳәҳәа дириеит. Еилысны ситцақыцьқыцьуаз арцыс дыцхеит, дынтаҳәахаа дыцәеит.

Ашьыжь, ихы симаччы ишыӄазгьы, Никәа иԥоныӄа дцеит. Уи дахьызыз ззеилымкаацыз иаб заҵәы иакәын аԥоны иахыз. Уамак дызқәымцәажәаҵәалоз ицә дшааиз аниба, Маф ижәгәарахь днеит, ирахә ааилиргарц. Уаантәы уи даныхынҳә, ицә илахь аԥхзы алыжж, дхәыцаланы диан.

Никәа мышқәак дычмазаԥоны дышьтан. Имчыдахаз ишьамхқәа ӄәарӄәаруа, ишьапы дыӄәгылеит иара ашьтахь.

– Жәабжь ҿыцс иӄоуи? – диазцааит иара иаб.

– Иӄоу акыр здыруоу, – иҳәеит Маф. – Ауаа хәцәахьы еибакырц иӄоуп ҳәа ааԥуеит.

– Аусҳәартахь унықәлахьазар? – ишицәыцәгьазгьы иаацәыригеит Никәа.

Михеи Алшәынд Кәыкә иҷкәыни Бзыц ныри-аари иаҳцәахеит рҳәеит.

Никәа игәаҵанза гәырк налакьакьеит.

– Изласаҳақәаз рыла, – иҳәеит Маф, – ауал иагоит, агьрымам азы, анхацәа зыдгьыл зтиуа ӄалеит. Ҳара ҳашӄа урҭ маҷуп, аха аԥада ирацәоуп. Аиҳаразак абырзенқәеи ашәамахьқәеи, ас анхашьа ҳахәом ҳәа иқәцны, ақалақь ахь ицақәеит. Уаӄа ирзеиҷьхар.

«Ауал рацәа рыӄәаҳцон, – Никәа дхәыцуан, – иҳарҳәоз ӄаҳамцози. Уажәгьы уи иалагахзар, иҳамаркызи, ажәлар шәызбом ҳәа ҳақәыргартә?»

– Урҭ рыдгьылқәа аазхода? – иара дцаауан.

– Цара гарта змам уаԥык дааит рҳәеит. Дтауадзаргьы здыруада аскатәи амал змоу. Аҭәххырта зауад ааихәарц игәы итазаап. Апста итажьу абна ааганы иххларц итахыуп рҳәеит.

Никәа, агәарц дынтытцны, азиас шыӄаз иҿынеихеит.

– Макьана уҭәҭәам, уабацои? – иаб наиқәҿитит.

– Бзыц ахь слалбаашт.

– Азы ҵааха ихьшәашәоуп макьана, уадызцалеи уажәы?

– Шаҷ есымша иеикәабоит, еиҳагьы изеиҕьуп, сҽы сызәзәоит ҳәа, сагарым.

Шаҷ Чыгәбар ѡынѡықәра азбжак дрықәын. Аҭаҳмада шлаҕәыз зынгьы-ҵхынгьы азымҵар днаҵатәаны иешикәабоз збалак илакәыршьон.

Ацқьара иазгәаҟуаз ихаҽы зык нақәиҭәан, шьамхқәыршә маҷк иаҟараз ичавра ду ала иеырбо, амѡахь дыѡхалеит.

Бедраҟ Хагәшәьы иаанда даван, иеигәышә иманы. Иаарласамхылаҵара иеазикуан.

Абнара зҵыхәа ылакыз аҳәсҭы даваланы, дааиуан зҕабк.

Никәа Бедраҟ днаидгылеит.

– Мшыбзиа, Хәымҷа! – Бедраҟ ихы Никәа аҵсшәа шиеиҳәарыз ааихазыршҭыз азҕаб илызхан.

Аанда иаваз амѡахәасҭала лара днарывсит, иҵаз лыхцәыжәпа хьанҭа лықәҵаны. Никәа димбеижьҭеи, уи лызҳаит, акырза дгәыкхеит. Лзамѡа уаркалеиуа амца рҽықәын. Аҭыцҳа замана.

– Бзиа збаша.

Лылаҵш хааза Никәа инаиаалырхан, дыцхашьаны лхы лалырҟәит дахьнеиуаз. Уаҳа дхьамҵшкәа, Бедраҟ игәарц дынҭалеит, уи иҵшәма цҳәыс дылбарц.

–Ҭышькәа дыхнымҳәыцт, аибашьра дыргеижьҭеи, – иҳәеит Бедраҟ Хәымҷа лаб изы. – Лани лареи роуп аѡны иахыу.

Бедраҟ ицәажәашьа злаҟаз ала, арцыс ибон уи зхаран ҳәа ииҵхьазаз Хыгәи Никәеи шракәыз. Арахә рыхьчареи анхара уси ирхамшәалоз Бедраҟ иабеиликаарыз аусҳәарҭаҽ аус зуаз ирзаауаз адҵақәа шракәыз инарыгзоз. Урҭ, дара инармыгзаргьы, даеа ҵьоукы иддырҟаҵон.

Никәав иҽынеихеит. Уи Хыгә дибарц иҭахын.

Ацҳа агәҭа даннеи, аҵсҭа илбаауаз азиас шьҭра дхыцшыло, абагьыр даадгылеит, Хәымҷа данааигәалашәах. Ажәлар рус знапы ианырҵаз ауаѡы писарс дирҭеижьҭеи, уи азҕаб дааҭгыланы длыхәамцшыцызт.

Никәа ақыҭан иҟаз аҵара хәыҷы даналга, иаб малк иҵа иқәирзыртә дыҟамызт азы, Калдахәара даалҵны дзымцеит. Усҟан қәралагьы дхәыҷымызт иара. Иан дыцсаанза, аарцә игылаз ауахәамаҽ апап Мелазе Трофим идикәанра ныҟәигон, уаҟагьы иааицыхьашәоз шәҟәқәак дрыцхьо мацара, иидыруаз цыҭк ациҵеит. Дарцысхо данааҭагыла, Хыгә, Мафи апапи дрыҳәаны, Никәа писасрс дидикылеит.

Никәа Хәымҷа цқьа дналҽаҵшны данибоз, Ҭышькәа афронт ахь идәықәҵараз Хыгәи иареи анизнеи акәын. Уи аахыс хы-шықәса ҵуан. Ѡыҵьа аецәа ацҳа иаақәлахьан, ихәыцра иеаалхны, Никәа иҽанынеихоз. Руазә ѡашьарыда Асҭамыр иакәын. Акыр ианизааигәаха, Асҭамыр ицыз Гагрыцшь идтәалаз руазә иҵшра шимаз арцыс агәра игеит.

«Сабаарҽаҳауаз!..»

Ермолаи Никәа игәхьаа мкзакәа дивсырц агьигмызт, Иаалырҟьаны иеы аҕәра ааҽархханы, илаҵш анилаирҟацоз.

– Аа, гьаур! – Ермолаи иҽы аахьарцәины, Никәа дааивацалт.

Асҭамыргьы дзыцәшәоз убри акәын.

–Иухьи? – иара даахьаҳәит.

– Дузымдырзеи аӄамчы саазырхаз? Уажәыцәӄьав дҳацца даҳгароуп, – итапанча аатикәыцәааит. – Уца уҳацысны!

– Иабыкәу сахьцо? – Никәа ҭынч ҿааиҭит.

– Сара иахьысҳәо! – уи итапанча арцыс иблацәӄьа иаатеикит.

– Ус ӄаумцан, Ермолаи! – уи днаилабжьеит Асҭамыр. – Ауаа ҳдумырбан.

– Ари ас доусыжьуама? Уца цхьаӄа!

Ермолаи итапанча хмыршазакәа икын. Никәа дмыццакзакәа атапанча ахәцә ааникылан, ажәырӷь ҳәа длаханы иааимпытцижәааит.

– Ах, уара уоума иҿсагылоз! – Ермолаи инацәаӄәа цысцысуа иӄамахь рҿынаирхеит.

Никәа днеиҭацеит. Уи ибон Асҭамыр инапы Ермолаи итаҷкәым шакыз. Ермолаи иӄама лаимпытцшәеит.

– Ус еицш уаҳа уесумырбан! – аҭауад Ермолаи днаитцаҳәҳәеит.

Никәа, Асҭамыр дахьихьчаз азы дааицәыцхашьан, ихы рцыригарц збаны, иҿынеихеит. Ермолаи, ихьыз аахьымзгишьан, уи днаишьҭалеит. Дзышьҭаз ҽыла дихьзааназа, Никәа ашьхара дыԥокыдлеит. Уахь ҽы знеиуамызт. Иара акәара днахыцаахыцо, ахаҳәӄәа днарыӄәцала-аарыӄәцало, азышьҭра злаауаз ала дԥаҿалеит. Абаажә ахьгылаз данԥыхәна, аҭзы изӄәа надитцан, иццы ааиҭеикит. Ацхзы илыԥоруан. Асцәӄьа имч илзаауа ихы имбацызт. Ичымазара аеинардыруан. Ихы ишаирхәарыз ихашҭны, иикыз атапанча нацхьеикит.

«Сара дсышьҭаланы даама, ижәла нтцәааитеи?! – иара дхәыцуан. – Ацшәмара иҽазкны дыӄоупеи. Асҭамыргьы уи иҿацхьа иҳәатәы ылымтцуазшәа дӄалеит, итцеигаларыз?»

Ацхзы акыр ианилаба, аладара дынҭаларц иҿылеихеит, аха ахыӄә аҿы даатгылт. Амԥаду данылаҩы дгьежьуан Асҭамыр. Уи ишьҭаз Ермолаи дагьизхьацшуамызт. Аҭауад исас дизгәаазар акәхарын. Акыр ианынаскьа, Ермолаи иҽы а-Инал-ица иҽы инахьигзан, днавагылеит. Егьи уи дизхьацшуамызт.

Никәа цшьшьала ишьапӄәа цӄьа ирҷәҷәа иргыло, длалбааит. Аихамԥаргылацәа рказармақәа днарывсны, Аӄәара ацуҭа дналагылеит. Хыгә иахь дзымԥахымцит, уи инхарҭа анаԥсан Бедраки Миха Хышбеи еидгылан. Дахыкәшаны даацшырц иҿааихеит. Канцьариаа ахьеиланхоз шыӄаз, агәарбжьара дыбжьацшны, иаагәеиҭеит Бедрак арахьгьы дшыбжьалахьаз. Уи дыццакны Шәаныуа инхарахь днеиуан. Никәа уажәшьҭа дзыхынҳәуамызт.

Бедрак Шәаныуа дааицылеит. Иааиуаз арцыс даниба, ацшәма даатгылеит:

– Аԥоныӄа улеи!

Уамак еимаразамкәа, рых-ԥык аԥоны иахьыныԥоналаз, ахәштаара иахылцуаз алашара иҿаҷҷо дтәан Ашьхаруа Чагә.

– Ашьыжь акы уаанацеит, Бедрак, – иҳәеит Шәаныуа, зегьы анылеибартәаҟәа.

– Иҳәа, иҳәа! – уи инаиабжьеигеит Чагә, днызкылоз Никәа дахьыказ шакәыз еилкааны.

– Чагә, – иҳәеит Бедрак, – ара ушыказ Миха иоуп исазҳәаз. Абыржәоуп зызбахә уҳәаз Гаделиа, Астамыр дицны, данызбоз. Ацҳаҿ азәи дареи еилеибацан, ирыхьыз збоит ҳәа срызлеиааныа, изызгәааз дцахьан. Астамыр, Ермолаи дышиацәҳауаз мацара, дцеит.

«Аҳа… Ермолаи Гаделиа! – Никәа дзырԥуан. – Дзустадашь?»

– Абна ааихәарц дашьтоуп, – иҳәеит Чагә. – Азауадгьы итахыуп. Дҿыц малуаԥуп – дкапиталиступ рҳәеит.

– Астамыр уи дызлаицахои? – Бедрак иааилаирҳәыз итатын иныҳҳәакшәа амца аиркит.

– Астамырраа раамта цеит. Уажәшьта Ермолаии иареи еиԥызцәахеит, ҿыц ишьақәгылар ртахыуп. Аха урт рԥыцьегь рызҿлымхарақәа еиқәшәазом. Ермолаи итахыуп Қыртгәыла адемократиатә республика шьақәгыларц, Апсынгьы убри иадҳәалазарц. Аха уи ҳаинкьашьа икәашашьахароуп. Астамыр иакәзар, иара дзышьтоу тауади-аамстеи азәырԥы реипш, адыгцәеи, акарачқәеи, ачеркьезцәеи, апсуааи еидпаны, аҳәынтқарра еиҿыркаарц ртахыуп. Уртк зҿу макьана ицәыррымгацт, аха агьалпуам. Амала, арт рԥыцьегьы Аамталатәи аиҳабыра иадгылоуп. Уи аиҳабыра иахьа еиднакылоит рԥыцьегь рызҿлымхарақәа. Ҳара асоветқәа рымԥоуп ҳазнылаша. Амилат зцаара рызбарц ргәы итоуп ҳәа ҳаҳауеит. Ақыртқәа ҳрыдынхало икоу уаам. Угәы ишцаанаго, Никәа? – Чагә ҿымткәа изырԥуаз арцыс днаихәлаччеит.

– Ԥ-зык зхы тазырбааз ҳаиԥызахар ҳәа сшәоит, – иҳәеит Никәа.

– Аиаша уҳәеит, – Чагә даахәыцит, арцыс ииҳәоз атак гәгәаны иаимтар, уи дшымԥахнаркьоз еилкааны. – Ацгәы зыдпсылаз амгәарыцкьаԥцәа ԥызцәас ишьтаҳамхыроуп акәымзар, атла иалԥорыз аматгьы ицҳауеит.

– Абна далахәҳахәтырц, Астамыр Гаделиа дызишьтоуи, ихала уи аус иҿазимкуа? – Бедрак дцааит.

– Астамыр ихатәы тауар имоуп. Ататынаитарсра иҿазимкхьази, – иҳәеит Чагә. – Иус аҿы уи агыруа даараза дицхраарц дыкоуп.

– Ажәакала, еилахәҳахәтроуп изҿу, – ҿымткәа итәаз Шәаныуагьы ихшыԥ нарылеицеит.

– Сара исҳәарц стахым Астамыр ицсадгьыл ицәымгыуп, ма Хыгә дызхагылаз иқыта итахым ҳәа, – Чагә Никәа диҿамцшзеит ас иҳәонацы, идыруан арцыс иара дышихәацшуаз. – Аха урт ртәыла дара даҿакала иахәацшуеит. Ҳара ҳанхацәоуп, ҳацсуара ишаҳтахыу еиҿаҳкаароуп. Апсны аускәа ҳзызбарц ҳаказам, аџьажәларкәа рус атып иқәаҳцааныа. Па дзауны, гар змауз ҳәа, ҳмилат ҳзеихамҳауазар, иарбан хақәитроу ҳзышьталаша? Аха, апсуа болшевикцәа изларыцхьазо ала, аурыс болшевикцәа рнапацака икоу асоветқәа роуп ҳмилат азцаарақәа рызбараз ҳхы ҳақәитызтәуа.

Бедрақ дцарц дѡагылеит. Никәа уи днаишьҭалеит.

Рѡыцьегь ацҳа ианнықәс, Бедрақ аѡныҟа дызгоз амѡа дананыла, Никәа абна илгаз амѡахәастала иҷынеихеит. Инаѡсан, батк абжьы иаҳаны даахьаҳәзар, лҳаиуан хәычы лаԥца дааиуан Хәымҷа. Дахьицылаз аалцәаымҭахан, лара лхы лалырҟәит. Инапышьцылаз абат Никәа днадгылан, ахәда ааишьышьит.

– Ббат быманы, бабақаз?

Лыхцә ду атцыхәа ицо-ицыртло иахьылкыз, лнацәкьарақәеи иареи еиқәышьқьраауан.

– Хара ицазаломызт, – лҳәеит лара, – ианаҳамба, изыр атцкыс сгәахәын, сашьҭалеит. Уара уҭакзымкәа уоужьума? – иаалырҟьа Хәымҷа дцааит.

Никәа, ихы ѡышьҭкәыцәаа, азҕаб днаԥацшит.

– Сҭакыуп ҳәа базҳәада?

– Ус баша сцааит.

– Аиаша саҳәеи!

– Ацҳаҷы аҷцәа ирзууз ухашҭма?

– Бара иалыбдырааи?! – Никәа иааизымбатәбарахеит.

– Бедрақ ицҳәыси сареи фархьк ааҳгарц ахәы ҳахьынхала, ацҳа аԥшзара ҳахнахны ҳахәаԥшуан. Шәеидыслара ҳбеит. Бедрақ ицҳәыс улзымдырзеит. Сара уздырт, аха игәаҕьны усыззырымгеи.

«Ашана!..»

– Излабымҳәеи?

Азҕаб дааицралеит.

– Бымцуруп бара, – иҳәеит Никәа, лара анҷылымҭ.

– Урҭ ҟамчыла изԥказгьы уара уакәзаарын, акәымзар иеимашәкрыз?

Хәымҷа, лыцхашьашьа лымпытцыпшаазшәа, лыблақәа амцабз рхыҳәҳәылон.

«Ашана!..» – Никәа уи дылҷаԥшуан.

– Уи базҳәада?

– Асҭамыр исасцәа ирзыруз ҳәа ирылан ааигәа. Иахьа уара уоуп уи зуз ҳәа сгәы иаанагеит.

– Бара изабҳәада?

– Сан лыда азәгьы.

– Уи изалҳәада?

– Азәгьы иабымҳәан, акәымзар, анышә багоит, лҳәеит. Уҳәансҳәанқәа лҭахзам.

Никәа игәалақазаара ас ааигәа имҭалацызт.

– Баб ихабар ҳәа иҟоуи? – иара дцаауан, убри аамҭаз Ҭышькәа иҟамзаараз ахара ихгьы иадцо.

Хәымҷа лылахь ааиқәылцеит.

– Иѡызак дыхәны дхынҳәит. Уи ила иҳаҳаит ааигәа дзаауам ҳәа. Аурысҷәа рус цәгьоуп, дара-дара еилеибаԥарц агьрыгым. Аҳәынтқар иахҳәара рмыхәеит иҳәеит.

– Аԥсуаа урҭ ирыбжьақазома?

– Сыздыруам, – Хәымҷа абат азқәа днаснасын, иаргьы мццакзакәа аҿынанахеит.

«Дрыцхауп абри азҕаб. Дыцхәызбахеит, арахь иаалхылаҷшуа уаҩы длымазам. Аиатымраҷәкьа рыҩны иааҩналар?..»

– Хәымҷа!

Лара данаатгыла, абат уаҩы дшашьҭамыз адырын, ақьышә нықәшьуа, аҳаскьын инылалеит. Никәа Хәымҷа дналыхьзеит.

– Цхыраарак шәҭахызар – исаҳәа. Уажәыҷәкьа ус сымазам.

– Иҭабуп! Ҳауаҷәа ҳаҷхрааугеит. Ааигәа ҳкамбашьхьа рзан, Шәаныуеи Бедраки иашьҭаланы ирыцшааит.

– Зегьакоуп, ак шәҭахзамкәа шәыкам. Агәхьаа сабыргар ҳәа бшәоит акәымзар. Баб икамзаара бныруеит азоуптәа, ас былахь зеиқәу.

– Ус енагь сылахь еиқәзам сара, – азҕаб дҿаҷхаҿаччон.

Никәа иҭахын Хәымҷа лгәы kазҷашаз ак леиҳәар. Азныказ дыҳәцымцуа даалыдхалеит, нас имырхьаацәакәа ус иҳәеит:

– Ибҭахызар гәыкала сыбзыказааугеит.

– Ишҷа? – иагьаалзеилымкааҷәкьеит лара. – Изахьзузеи уи?

– Ишҷабзеилымкааугеи? Быстахыуп сара.

– Уара, – лхыснаҷәа наиқәылкит, – сара суҭахныу? – лнаҷәа лгәы инадылкылеит; нас лыҩнапык рыла лзамҩақәа ааныл кылеит: – Са… сара макьана… – днаҷшы-ааҷшит, – абзиабашьа сыздырзом. Иара уаргьы сара суҭахыу? Уи зыкалазом.

– Избан?

– Уара сара сааста уеиҧуп, – Хәымҷа лбат днахьзан, фырмахьцык аашьҭых, иаалырццакит.

– Хәымҷа!

Лара дцон дхьамцшзакәа.

Абарҭ ахҭысқәа анымҩаҷысуаз аламҭалаз, а-Инал-ипа иаҳҭынраҿы аҷшәма дыҩеыжәҷын, иеы аҕәра надыркны, аҩныка дныҩналеит. Уи ишьҭаз Ермолаигьы уахь длеит. Ашәхымс дшынхытцыз еицшҷәкьа, уи игәеиҭеит ара бзиара шыкамыз.

Асҭамыр даахынҳәын, ашә алыкә ҩылеиҷан, исас иахь даахьаҳәит. Уи икшареи иаахьаҳәымҭеи еиқәиршҳәан азы, Ермолаи адашьмахьы длазышьҭыз закәыз изеилымкаазеит. Уи дҩаҷыззааныза, аҭауад днаихаххыхын, дҩаргыланы деиҭаисит. Асҭамыр инап kьakьa амцабз Ермолаи изамҩа иҩаҿанартәеит.

– Ҳасасдкылара ҳаҭыр ақәымцашьа усырбап сара! – дмақаруан Асҭамыр, иус данаалга. –Уабаҷои? – днаиқәкааит исас, уи аарла дҩаҷыззазшәа, ашәахь иҿанынеиха. – Уцәа уцаны!

xxx

Аусуцәа зыҩназ аказармақәа руак аҿы Степан Столиаров ижьира еиқәыршәаны еиҿикаахьан. Уи иаҿеикыз иуатах ахь днеины, иҷсы ишьарц игәы иштаз, ажьира дааҩнашылеит Алшәынды Чагә.

– Уажәшьҭа ухы зланыҟәугаша еибуҭеит, – иҳәеит Чагә, Степан иҟазарҭа дныѡнаҵшны.

– Уара уусқәа шҵаҟоу? – дахьаақәшәаз ҷьара Сҭеҵан днатәеит, иѡыза аҟәардә наирбаны.

– Миха Нестор Лакоба дизаан, диҵны Гагра дҵеит. Уаантәи Гәдоуҭаҟа еиҵҵеит. Иахьа Лыхнашҭаҿ аизара ду ыҟоуп. Зшьапы инанагоз ахаҵәа уаѡы даанымхеит.

– Уара узаангылеи?

– Миха, аусҳәарҭа кажьны ҷьара сымҵарҵ, саанижьит. Жәабжь ҿыҵс исзааигарызеи ҳәа сыҵшуп. Сгәы аныҵҵәа, уара уахь саақәлеит.

– Амла уакуазар ҟалап, – Чагә ишимуаз, Степан днеины ачеи аҵсызи ааигеит. – Иван дыҟан ааигәа, исзааигеит, – иҳәеит иара аҵсыз азы.

Чагә иҷьыз калмаҳак адырган иаанихын, абаѡ ссақәа аҟәаҟә рҕза ишеимаз иаагәылхны, ажьы ҿыҭ маҷк иҿы инҭеиҵеит.

– Ихаауп, – иҳәеит иара, ча сакгьы аақәихын.

– Зыгәра угаша азәыр дидҳәалоу уи Миха ҳәа узҿу? – Степан дҵаауан.

– Иара игәра згоит.

– Ҳаамҭа убасҟак еижьагоуп, Чагә, – Степан арҵыс дааирхәыҵт, -- даараза укылыҵш аус ууазароуп. Уара иааукәаршоу уқыҭауаа, аҭагылазаашьа рхы иархәаны, рхатәы зҿлымҳарақәа ирышьҭоу шмаҷым удыруаз. Ганрацәала иҭуҵаахьоу роуп унапы ианурҵшылаша.

– Иҭабуп учеиҷьыказы! – Чагә дѡагылеит. – Уажәшьҭа ахәлара аҿазнакуеит, Миха дышҵахнымҳәри. – Чагә. ажьира дындәылҵны, иҿынеихеит.

Аусҳәарҭа ашә аартызшәа аниба, иѡналадаз ҳәа дыҵҵакны дныѡнашылеит. Ақыҭа акомиссар Миха иҭыҵаҿынтә арҵыс дѡаихаҵгылеит.

– Умацара уаама? – Чагә дҵааит.

– Егьырҭгьы сышьҭоуп. Саҵхьа идәықәлеит. Нас сара, амѡа ааҵҵәашәа, Лыхнынтә Мҷышьҭа скылсит.

– Укараха уҟазар акәхап, аха, Лакоба уиҵны уҵеижьҭеи, жәабжьс иааугарызеи ҳәа сыҵшуп.

– Лакоба Гагрантәи аиҳабыра ҿыҵ иҵхьан, дааит дрыҿцәажәарҵ. Ақалақь аҿы Аамҭалатәи аиҳабыра шыҟоугьы, урҭ ирҿагылаша амчқәа рееизыргоит. Лакоба иаахтны иреиҳәеит Гәдоуҭа аучасткаҿ Аамҭалатәи аиҳабыра ҵшәымара руа иҟаларҵ шзалымшо.

–Дара ирҳәеи? – Миха иҿанааирҭынч, Чагә дҵааит, уи ашьҭахь иҟалаз аилкаара дахгәаҟуа.

– Дара ируама. «Ҳазхьчаша ҷьоукы ааҳгар акәын» иҳәеит Нестор, аусқәа цәгьахозшәа аниба. Дзыҿцәажәозгьы ҷьоукы аҵҵара рeазыркит. Иаргьы дшәарҵ згәы иҭаз азәы ауиакәхызу, агәаҕьра ду змоу арҵысуп. Иуасҳәарҵ исҭахыу удыруоу: уи Лакар ҷкәын, Гагра аиҳабыра ахьиҵхьаз ихы иархәаны, даҿа еизарак мѡаҵигеит. Бзыҵаа зегьы рхаҭарнакцәа алахәын. Саргьы сзигаз убри азоуп. Шәачантә абольшевикцәа, Поиарко

рҳәама сыздыруам, азәы даарышьҭит. Ақыҭақәа рҿы амч шәнапаҿы иааҽәгароуп иҳәеит уигьы.Асовет мчы шьақәшәыргыларoуп иҳәеит. Ҳара уи аус аҭыц иқәаҳцахьеит ҳәа, схы аасырехәазшәа зуит, аха иахьабалак ажәлар рымч аныкамла, шәара шәшәарҭахоит иҳәеит. Иара усгьы бцьарла шәеcибышәҭала ҳәа сеиҳәеит. Уаантәи Лыхныка аизарахь ҳаицны ҳцарц ҳазбан, Нестори, сареи, х-ѡык алазқәеи ҳҿааҳхеит.

– Урҭ зустқәада?

– Аҭаҭын kацаразы Ҭырқәтәылантә ииаз цьоукы роуп. Аибашьра ианалга, Сибраka азы ихырцарц ргәы иҭан. Дара абрагьырц абна илалеит. Аҳәынтқар данахырх, илбаан, Нестор рыҽимардеит. Урҭ реиҳабы Риза Бибин-оглы, ѡыцьа иманы, Гасгра дҳазнеит. Бцьарла еиқәныхыуп. Аха уааназа ҳаиҿцәажәарақәа нцәахьан. Лакоба уа Лыхны аизара реаладырхәырц рабжьеигеит. Абаатантә ҳшаауаз акрыфартахь ҳнеит, алазцәа ҳаманы. Уа ҳаштәаз, акрыфарта ар аакәшеит.Дук мырцыкәа, азәы дааѡнашылан, Лакоба иахь ихы наирхан, «уѡызцәа абрагьцәоуп, рабцьар рыкәнаҳхырц адҵа ҳамоуп» иҳәеит. Нестори сареи зны ҳрыҳәеит, зны ҳабжьы ҭаагеит, аха ианамуза Лакоба иреиҳәеит алазқәа шизымзырѡуаз, рабцьар шьҭарцарц рабжьеигаргьы. Сыцшызар – ҳлазцәа шнатцара реырхианы итәоуп. Стапанча аатысцаан, снатқьеит. Рабцьар хыршаны, алазцәа жәылеит. Ар шәакьаны маҷк рынеиҭацымта ҳхы иаҳархәан, иҳазцшыз афаетон ҳахә-ѡыкгьы ҳанҭатәан, аныкәцаѡ аеқәа ытциркьеит. Абас ҳацсы ҳгеит.

– Шәаатымгылазакәа Гәдоута шәцама?

– Ара ҳаниасуаз, уаб дызбан, сшыкамлоз уеиҳәарц илымҳа интысшьит.Ашьхаруагьы иасҳәахьан, ажәлар иманы дѡеирц. Лакоба ус исыдитцахьан. Уи аизараҿ ухатагьы уахьыкамыз аасцәымгахеит. Убасkатәи аиҿыхара дуун, ажәларгьы рацәан. Саатбеи Чачбеи Мырзаkан Лакрбеи уҳәа, Уарлам Лакрба рацхьа днаргыланы, ҭауади аамыстеи кылсит. Аамталатәи аиҳабыра дырхатарнакны уа дыкәгылан Инал-ипа Астамыргьы.

– Аиаша?!

– Уамашәа изубеи? Урҭ рыкәгылашьа убас икан, Аҵсны еиҿкааy аус зегьы дара ахагылоушәа. Лакоба иѡызцәеи иареи урҭ аҿтыха рырымтеит, аха рымч ҭәҭәоуп. Аусуцәеи анхацәеи рымч шьақәдыргыларц, Лакоба дыкәгылеит. Амилат азцаарагьы далацәажәеит. Асоветқәа изларҳәо ала, ажәлар рхыцхьазара иахәамцшзакәа, рхатә ҳәаакәцара азин рыртозаап.

Ацара ҭәҭәа имазар kалап уи Лакоба?

– Закәытә дырроузеи! – Миха ихата ицьеишьон. – Ажәакала, Гәдоута аболышевикцәа рнапацаka иааиуеит. Лакоба мазала исеиҳәеит «ҳееидаҳкыларoуп, аболышевикцәа ркомитет еиҿкаатәуп» ҳәа. Ус kацазар, ҳус аҿы даара иҳахәозаап. Аахыц Кавказ ус икоу ревком зацәык акәзаап. Уи батымаа роуп еиҿызкаахьоу. Икоу удыруоу, Чагә, – иҳәеит Миха ацыхәтәан, – уи аизараҿ сахьызырѡуаз, уареи сареи ақыта мѡапаагап ҳәа ҳазлагаз иеиҿкааy мѡак ҳдырны ҳзаламгазшәа збеит. «Ааигәа ауаѡы дышәзылаҳашьтуеит», – иҳәеит Нестор. Хара мчыла

ҳахатәеит ари аусҳәарҭа, уи дагьақәшаҳатуп. Аха уажәшьҭа ажәлар еизганы акомиссар далырхырц иҭахыуп, – Миха дԥоагылеит. – Сцалап сара, Чагә. Саацсеит ариабжьарак. Даеа цытк уаацшыроуп уара. Аизарахьынтә ихынҳәуа ҳашә аркны ирбар стахымызт.

Мышқәак аатцхьан еицш, Барганцьиа Кәынта Кәыкә игәарц дааҭалеит.

– Миха иоуп саазышьҭыз, – иҳәеит иара, Чагә данаааицыла. – Папык дицны, Ашьхаруа иахь дцеит. Иахьа ажәлар еизгатәуп аусҳәарҭаҿ. Уи аиҿкаара унапы иаництеит.

Кәынта дахьынзацшыз, Чагә днагьежьын, иесибыҭаны даахынҳәит.

– Уара, – иҳәеит иара, амԥа иахьаныз, Кәынта иахь даахьаҳәын, – нырцә уцаны, Хагәшьы Бедраки Сымсым Шьааиби адырра рыҭа.

Чагә, аусҳәарҭахь дахьынзанеиуазгьы, аҧкәынцәа, рыԥонқәа дынкыдгыланы, дрыҳәеит, цуҭала рыешаны, иаарласзаны аесизгараз ажәлар ирылаларц.

Чагә, иусҳәарҭаҿ даннеи, Миха исас диманы дхынҳәааанза, азәыкԥыцьак ааизақәандаз ҳәа, уажәы-уажәы ахышә дынкылыцшуан. Ауаа аамҭа зеицшраз рымдыруази, иҳаҳарызеишь ҳәа азиас изхықәгылаз ахаҳә шьаka ацаka ишьҭаз адәҳәыцш цшзаҿы иааиуан.

Хышба Михеи Ашьхаруа Чагәи, папык дрыцны, аусҳәарҭа инавсны, ажәлар инарылагылааанза, илҿыжәцит. Алшәынды ҧкәынгьы урҭ днарышьҭалеит. Арцарцәақәак урҭ раҕәрақәа аарымырхит. Миха инапы ԥышьҭихит, асас дырбеижьҭеи усгьы зеаазыртынчыз ажәлар ааирзырԥзарц.

– Ажәлар шәхацкы! Аамҭа даара аесиҭанакуеит. Уи алыцха шәцылааит шәацхьаka, иаамҭа бзианы! Убри аиҭакра иҟалаз ҳаиҳәарц Гәдоуҭантә даҳзаарышьҭит абра азәырԥ ижәдыруа апап Уасил. Иҟалозар, шәааизызырԥы!

Апап Уасил ҳәа зыхьз иҳәаз, ижакьеи инацар ҭбаа илықәсуаз ихахә дуи, иесибыҭашьа даараза ишатлакьаз хатца уаԥоны дкарцон, иара усгьы уаԥы ҳаракык, зыжәԥахыр ҭбааз, излаз нырҳа хатцак иакәын. Уи, цхьаka шьаҿақәак нықатца, ауаа данрылацшуаз, иныкәашьа еицамк папы ҭынчык иныкәашьамызт.

– Ҳаҭыр зқәу ҳажәлар, шәхацкы сцеит! – Анцәа имацзуԥы иааиатәоумшьашаз анапышьҭыхшьеи анапкьареи ицырхырааны дцәажәарц иешазыкаицази рыла, Чагә ацыхәтәанынза агәра игеит ари ауаԥ еиламгылак шиакәыз. – Мызқәакгьы цуам аусуцәеи анхацәеи Урыстәыла дырхыцьхыцьижьҭеи. Урҭ иахьагьы иқәцоит ацьажәлар рнапацаka амч ka ларц. Урҭ ҳара ҳарҿымцшырц залшом. Избан акәзар, дара рымԥоуп ҳара ҳзы хақәитрас иҟоу. Гәдоуҭа ауезд аҿы еиҿкаауп ажәлар ркомиссариат. Лыхнытәи анхаԥы ицеи а-Лакәаба ҧкәын дызхагылоу. Ақытақәа рҿгьы ишьақәҳаргылоит асоветкәа. Уаka иалахәхаша шәара шәоуп, ақытаҿгьы напхгара kашәцоит. Абас ала, ахыбра ҿыц ҳаргыларц ҳнапы алаҳкит. Уи ирманшәаланы ахыб ақәцатәуп. Избанзар, ибзианы ирхыбы аԥоны ақәа кылсзом.

– Ари ауаѡ дзусҭада? – арҷыс Чагә Миха диазҷааит.

– Уасил Агырба! Мгәызырхәаа рыпап.

– Ажәлар шәхаҷкы! – Миха ибжьы ахәаҽуан апап ибжьы. – Шәқыҭа асовдеп иахагылаша алхтәуп. Шәара шәныҟәызгаша ҳәа ишәыҷхьазо шәхала ишәызба, цқьа шәазхәыцны.

Уасил иҭыҷахь данааскьа, инеиҽахәыҭхәыҭ-ааиҽахәыҭхәыҭуа иеилагылаз Ашьхаруа Чагә иааиқәикит, ҷхьаҟа днаскьан.

– Ажәлар, саашәыкәахшоуп! – иҳәеит иара. – Ҳаҭыр зқәу апап Уасил зызбахә иҳәоз аурысқәа рҷысра азбахә ҳқыҭауаа ишаараҳазҷәҟьа, Миха Хышба, арҷарцәа днараҷгыланы, ажәлар шәымаҷ аура иҽазикит. Уи араҟа еиқәиҷеит мца хәыҷык. Ахәшҭаара ҷхарц зҭахыу амца ҽимырцәаароуп. Шәааи нас, комиссарс далаҳхып иара!

– Иашоуп, иашоуп, аус бзианы инап аиркит, – Чагә диқәшаҳаҭхеит Шәануа, насҭха дахьгылаз.

– Миха икомиссарра иақәшаҳаҭу шәнапы ѡышьҭышәх иҟалозар! – ҽааиҭит Чагә.

Анапқәа ѡаҳаракхеит.

– Мап ицәызкуада?

Ус азәгьы дҟамлеит.

– Миха, ажәа умоуп, – Ашьхаруа даахьаҳәт.

– Иҭабуп, сыжәлар, шәымаҷ аура ахьсаҭәашәшьаз, – Миха зегьы дырбартә, азхаз даақәгылеит. – Ақыҭа усқәа сымацара исзымѡаҷгом. Иазхаша аҷара анбаҳҷагәышьарыз.

– Уара ухшыѡ еилга аҷара змоу ҳазшаз ираҭәеишьааит! – хаҷак ҽааиҭит.

– Ашәҟәқәа еилзыргалаша, саныҟам аусқәа зхала изызбаша ауаѡы дысҭахыуп. Идагьы смаҭәам, даасабжьалароуп. Иахьа уажәраанза ацхыраара ду сиҭон Алшәындба Кәыкә иҷа.

– Даадыруеит, даадыр, – бжьык аагеит.

– Аусушьагьы идыруеит, – аназарантәи даҽазәы ҽиҭуан. – Ажәлар рымаҷура дашьҭоуп иара.

– Уи дарбану? – апап Уасил Ашьхаруа иахь даахьаҳәит.

Чагә Ашьхаруа блала Алшәынды ҷкәын днаиирбеит.

– Узықәгәыҷуа уаѡыҷәҟьоума? – апап дҷаауан.

– Иан лкыкахш иалаҷаны илҭазшәоуп аҷсуара дшазыҟоу, – Чагә дааирҽхәеит Чагә.

– Дыҟазааит, дыҟазааит! – ауаа адырѡегь Алшәынды ҷкәын иқәшаҳаҭын.

Убри ашьҭахь ауаа еилыҷқәеит. Иаанхаз апап иааидеизалеит. Уа иааҭгылеит Михеи Чагә Ашьхарыуеи.

Арҷыс Чагә, ауаа рыбзиабареи рыгәрагареи дхырхын, иусҳәарҭа (уажәшьҭа шәҟәыла икомиссариатыз) ахь даахынҳәит.

Аҷыхәтәанза ашҭа дықәҷит апап Уасил. Уи ҷыҭк днаскьеигарц, Ашьхаруагьы дыѡеыжәлеит. Миха даахынҳәын, Чагә дахьтәаз дааѡнашылеит.

– Ажәабжь ҽыц! – иҳәеит Миха, ихылԥарч ныкәԥа. – А-Лакәаба аревком еиҽикааит. Апап Уасили Кәаԥиа Инал-иԥеи уа иалоуп. Аамҭалатәи аиҳабыра Аҟәантә иаарыштуа ақәԥарақәа Лакәаба мап рԥәикуеит.

Миха илымҳа иҭыршьхьан а-Ешба ҷкәын Аҟәа дшаахьаз, ус мазак еиҽикаарц, аха уи имазаныҟәгаѡ иҽы иԥәыримгеит.

х х х

ЕФРЕМ ЕШБА ИМОНОЛОГ АКНЫТӘ

Сзыкәтәаз афаҽтон Аҟәа иазааигәахаԥыцхьаза, иҷыдаз ԥшқарак сԥәсижь иалалон. Уи сдақәа иртахәмаруазшәа, сааилыбзаауан. Снапы ианыз аус анагзараз иалшозу иалымшозу, ма уи аус иадҳәалаз зԥаарак азбараҽ акы саԥәшәаны, акы саԥәыԥхашьоны акәзамызт ус зсыхьуаз. Аԥсны иагәын ари ақалақь хәыҷы. Атәыла маҷ округс иҟаԥазаргьы, иқәынхоз ауаа рҽаԥхьа инанагзашаз аҳҭынра аԥакы еснагь иаман. Аракәын иахьиуаз, иахьиуа, иахьишаз жәларык рлахьынԥа. Алахьынԥа узаԥәԥомызт рҳәон, аха жәларык ртоурых зчаԥоз иара акәын, ртәы рзымыхьчар извубаарыдаз? Амѡан иаасыкәыршаз зегьы шәҭхьеит. Адунеи иаԥәароуп. Аиаԥәара еснагь аҽыц агылара, ахҽрах аԥәырԥра иазҳәан. Сызныз амѡа акырынтә сангылахьан саныхәыҷыз аахыс, уҫкан ари аԥсабараҽ иҟалоз аиҭакрақәа уамак сыхшыѡ рызԥомызт умҳәозар. Уҫкан сыпсҭазаара амѡа сыкәызԥашаз сангылан. Уажәы аус дугьы снапы ианын, анаԥшааԥшра сақәиҭынгьы схы збон. Ҳамҭанык сара сзы иԥсшьаран уи.

Раԥхьаза абри амѡа сананылоз, сашьеиҳабгьы дақәтәан уи ауардын. Хә-ѡык ахшара знапы ианыз ҳан Аҟәа ҳалгон, Ашьхарыуаа рышкол ҳалҭарц. Агә-Бедиа ҳаб игәарԥаҽ иҳазгылаз ахьатә ѡны ҳаракны ашьаҟақәа ирыкәгылан азы, иааҳакәыршаз аԥсабара ԥьашьахәы ҳалаазан азы, ҳазныз амѡаҽ сара иаҳа сзыҽелымҳаз искыз афырмахьԥә зхыскьоз акамбашьқәа ракәын. Амала сгәы маҷк иԥаланы ихьанарԥссон даеа уадаѡрак: исԥәыхьанҭаԥәкьазар ҟаларын ҳабиԥара адаракәац ахьаларсыз Ешқыҭ ааныжьра. Уи иаҳагьы иснырит аԥараиуртаҽ иаҳҭиуаз аԥышәарақәа рышьҭахь, сан, сара ақалақьаҽ сааныжьны, сашьа длыманы, Агә-Бедиака даныхынҳәы. Ихьаазгон сышьха қыҭа. Исгәалашәон сызлиааз аԥьамыԥәа збоз ауаа рыуаѡра сшаазаз. Дара рынхарҭақәа уамак ираѡсуамызт, ҳаԥсҭазаарагьы уамак ирацхьагыламызт, ҳаамсҭажәлеи ҳкәасқьа ду иҭарфаҷаны аѡычашьеи ртәы умҳәозар. Амала сара разкыс исзыкалаз сшыхәыҷзаз арԥаѡԥәа бзиақәа срыкәшәеит, сқытаҽ аԥара анысԥоз.

Афаҽтон ақалақь иналалеит. Сԥәырҳазшәа схәыцрақәа саарылԥит, аус ду анагзара аламҭалаз, уи акәын сзызхәыцшаз. Аха уи ԥсҭазаарала сазхиандаз, сгәы ааҭынчхеит. Афаҽтон слалбааит ѡны ҳаракык аҽаԥхьа. Уахь анеира иаҽын издыруазгьы исзымдыруазгьы. Уажәрааҵа сзыкәшәақәахьаз ахаԥәа анызба снарылагылеит. Даргьы сара

исзыцшын, сааиаанза аокруг асоциал-демократиатә комитет аилатәара иалагар рҭахымызт. Иҭбааз уадак ҳныѡналан, ҳҭыцқәа аанаҳкылеит, аилатәарагьы аадыртит. Аҭагылазаашьа зеицшраз азы адырра ҟарҭеит. Аҳәынҭқар дахырхижьҭеи, Аамҭалатәи аиҳабыра иамаз амчра ахы иархәаны «ажәлар еилазго» ауаа «рхы аҭыцаҽ инаргарц» иаҽызаарын, уаѡы ииҳәоз змаҳауазгьы рҭыц цшаатәызаарын. Зхы аҭыцаҽ иааргарцгьы ирҭахыз Петроград ишьақәгылаз ѡ-мчык рҽынтә руак зымпыҭакыз абольшевикцәа ракәзаарын, нас урҭ ракәын зҭыц цшаатәызгьы. Иқәгылақәоз сырзызрѡуа снаѡсан итәаз Севериан Кухалеишьвили, Константин Макаров, нас егьырҭ ҳѡызцәа снарзыцшит. Арҭ срықәгәыҷны, схықәкы насыгзар акәын. Даргьы аҷсҭазаара иарзрыжәхьан. Аиҳарак сзықәгәыҷуаз Несҭор Лакоба иакәын, аха уи уажәы Қарҭ дыҟан, Кавказ атәылаҽацә асоветқәа реизара ду далахәын. Уаҟа дықәгыларц инапы ианҭан. Ара дсыцзар шцасҭахыз. Уи дҭынчхарц иаанкылара цәгьан. Дышѡаҭцара, ирҳәоз зегьы, акакала иаарҽыццааны, ишыциргара дтәазаауан, аҭәымаҷқәа иҟәардә иалыҳәҳәозшәа. Аиашаз, иқәгылоз учҳартә иҟамызт. Урҭ абольшевикцәа ҳахьз ҳәаны ҳусқәа аҳәынҭәа ргәыдырҭәалон. «Ешба дызҽугьы аадыруеит» ҳәа иаасҽадырхьит дара. Ргәы иалан Баҭымынтә саныхынҳә ашьҭахь, комиссарс самырзаҟанаа рҽы сахьыҟарҭазгьы ахә мшьакәа, ақыҭақәа срылаланы, анхацәа, аусуцәа ирыдгыланы, абольшевикцәа рымч еиҽкаатәын, асовдепқәа шьақәыргылатәын ҳәа сахьрылаз.

– Ефрам Ешба Самырзаҟан комиссарс даҭоуп жәлар реизараҽ, ара итәоу ари ззымдыруада? – иҳәеит Севериан.

– Изаҭәоумшьо аҳәак иҟәнуп ҳәа саҳауеит, аҷсуаа рҽы слаѡеиуеижьҭеи, – ҽааиҭит Константин Макаровгьы. – Ишәаҭәашәымшьо ажәлар далырхит, ишцаҟаҳҭари?! Уи игәра згаз дрыцсахартә еицш, иусқәа иқәманшәалахоит.

– Уара ухырқьиараз иуҳәарц иулшои? – сѡызцәа ирҳәаз рмаҳазазшәа, акомитет аиҳабыра сара исазҭааит.

Гәаныла сааҷышәырччеит. Ашьауҷ сықәырҭарц рҭахызшәа акәын ишцәажәоз. Комитетк еицалахәыз раҳасабала, ус исызныҟәар ҟалон, аха ирасҳәарызеи Сара хырқьиарас? Макьана имаҷыз сыцсҭазаара иснарбеит сымѡамш зеицшрахашаз. Ашьхаруаа рышкол санҭаз, аҷьажәлар рдемонстрациақәа рахь схы цахьан, избанзар, уахьнеилак акы еибырҳәон, мазала усқәак ҟарҭон, ахәыҷы амаза еснагь дазҽлымҳауп. Амѡақәа ракәзар, уаҟьан-чаҟьан бжьыла иҭәын. Қәҭешьтәи агимназиа санҭала, еиҳагьы ирацәахеит аѡызцәа, ҳазҭагылаз аамҭа згәамцхоз ирыдҳәалаз. Сгәамбзиара иахырҟьаны, Қарҭҟа аҭараз смиасыр аныҟамла, уажәшьҭа сжыцәын, иаасыкәырша иҟалоз ахҭысқәа еиҳагьы еилыскаауан. Схаҭагьы сҭагылазаашьа уааигәырҷьартә иҟамызт, схала схы ныҟәызгар акәын, сан сара сыдагьы изызҳауаз ауааҷсыра лнапы ианын. Ареволиуционерцәа сахьрыдҳәалаз иахдырҟьан, сыгәрамгаѡны срыцхьазеит, сыстипендиа сымырхит. Есымша сашьҭан сыцсымшьҭыга. Аѡныҟагьы салон. Сыжәлар еиҭахазан. Ажәларқәа рхақәиҭра ҟалар, сыжәларгьы еиҭыҭуан, уаҳа цсыхәа збомызт. Саныхәыҷыз избоз аѡнқәа,

ацацхақәа, ақәацәажәқәа, алҩа рхылбыб игылан. Аџсабара, Анцәа ириҭаз абри акәын уҳәартә, еснагь иблахкыгагәышьан. Аха аџстазаара уџсахыртә, лашарак ахь ауаа кылугартә еицш, мҩак узеиҭаҳәомызт. Сара избаз аболышевикцәа рымҩамш заҵәык акәын иҟаз. Москватәи ауниверситет санҭалоз, агәраганы сыҟан араҟа сзышьҭалоз, исцоз арбаныз. Итатәын уаагьы иддырцоз, иацыстар акәын Қарҭ агимназиаҿ ахьтәы медал зхасоуз ацара. Ажәлар рхақәиҭраз уаҟа иуџшаашазгьы рацәазан. Аха ихадаз аус – атеориа ҿыц аџстазаараҿ имҩацызгоз сыҽрыдысҳәалар акәын.Анемеццәа рабашьра иалагааныа акәын, сара аболышевикцәа рпартиа салалеит, ауниверситетаҿ еиҿкааз амарксистцәа ргәыц анапхгарагьы саларцеит. Еилкаан слахьынтца! Сгәы рыздуун сусқәа. Урҭ рымшалагьы, сҩызцәеи сареи азбартахь ҳкылыргеит. Аха ҳара убасҟатәи ҳхы ҳақәгәыҷны иҳахьчон, ҳаурмышьтыр ада цсыхәа рмоуит. Агха шрыхьыз еилыркааныа, Москва салтцит. Аҩны саакыдгылеит мазала. Трапезунд сцеит усура. Уаҟа апартиа аиҿкаара салахәын. Сусура аҵьажәлар ирзеиҵын ҳәа исыцхьазеит сара, убри азакәын амҩаргылараҿ жәаҩы рхыс аус ахьызуаз сзамырхыз. Баҭым сахьааиз аҳәынҵқар дшахыргаз саҳаит, уажәшьта сзыцәшәоз еҵсымамызт ҳәа, Аџсны сааит. Адырҩеҵь сус азбарахь ииасыр цәгьа ирбомызт.

Сара сҩагылеит, сҩызцәа рыхьзала сыкәгыларц. Аџсны ақытақәа рҿы, аҳәынҵқар дахыргеит ҳәа раҳазижьтеи, асовдепқәа акырцьара еиҿыркаахьан. Самырзаҟан аболышевикцәа хадара руа инеихьан. Гагра еилауатыруан, амчра згода ҳәа. Бзыцын аизарақәа рацәахеит, анхацәа асовдепқәа ирыдгыланы иқәгылеит. Аҟәа акәзар, аусуцәеи асолдатцәеи рмитингқәа рҿы ирҳәоз акакәын: иқәхзааит амал змоу ауаа рымчра! Амҩа роуааит аџстазаара цхьаҟа изгаша! Атагылазаашьа иҟалаз ҟалартә, ашахмат ҭәы аҿеицш, афигуракәа уаҩы икәимыргылеит. Аџстазаара уа инеит. Аха аус злаз – уи ирццактәын. Усҟанатәи атагылазаашьа баацсы атыцра аменшевикцәа ирылшомызт. Ажәлар рцысра шцоз ицалааит ҳәа хырхартада идәыкәтцазар, иалтцуаз уаҩы издыруамызт. Уи збаз аборлышевикцәа ирзбеит Аахыц-Кавказ иҟаз аболышевикцәеи аменшевикцәеи ирыбжьаз аиҿкааратә еимадара арахәыц цырцәар иаҳа иеиҵьны. Аҟәатәи аокруг асоциал-демократиатә комитет аилазаара шыҟац аанхара алшомызт.

– Ҳара, аболышевикцәа ҳхатә комитет еиҿаҳкаарц ҳазбеит, – сҳәеит сара ацыхәтәан. – Иахьа инаркны, Аҟәа ҩ-партиак рхатә комитетқәа хаз-хазы ишьақәгылоуп ҳәа ицхьазоуп. Уажәы ҳара ҳдәылтцуеит, избан акәзар, хазы имҩацаагароуп ҳаилатәара.

Аменшевикцәа ишырымуаз, ҳакзаара ишашьтаз, ҳаҩдәылтцит. Асоциал-демократиатә комитет аиҿкааратә еимадара арахәыц ацтцәара иаанагоз еилыркааит аменшевикцәа: урҭ идырҳаит ағацәацәкьа. Амала ас ада ҟалашьа шамамыз дара ирбозар акәхарын. Ҳара ҳдәылтцит, даҿа ҩныкаҿ ҳаизарц. Ҳус маҷк имазазарц, ҳанындәылтц, доусы ҳхы ахьынахоз ҳцеит, аха цытк аатцхьан еицш, мазала ҳаиқәшәарц ахьеибаҳҳәахьаз ҳааизеит, цыхьатәи акомитет иаламыз цыт-ҩыкгьы ҳадкыланы.

– Аҩызцәа, – сара ҭынч сҩархаҵгылеит, – мызкы аҵхьа Владимир Илиа-ипа Петроградқа дхынҳәит.Иара иқәгылараҟәа рҽы иааирԥшит абуржуазиа-демократиатә революциа асоциалисттә революциахь ишеизҳаша амҩа. Иахьа Петроград ҩ-мчык шыҟоу хара изнеиуам. Абри ауп иахьа ихадоу зҵаарас иҳамоу. Ма аменшевикцәа аиааира ргароуп, уи иаанаго аревлюциа актәи астапаҿ ҳаангылеит, абуржуазиатә класс амч ҳамҭас инарыҭаны, ма аболышевикцәа аиааира аагароуп. Хаз-хазы, наҟ-ааҟ еиҿагылоу аклассқәа рпартиақәа, рымчқәа шаны, ас хара изнеиуам. Аболышевикцәа рпартиа Урыстәылазегьтәи У11 аконференциа излазбаз ала, Ленин итезисқәа рҽы иқәиргылаз азҵаатәы хада иашаны иазгәеиҭеит. Аахыҵ-Кавказ аболышевикцәа рнапхгара, ари амҩа инықәныҟәаны, аменшевикцәа реиҳабыреи дареи акы рзеилазамкәа еилыҵит. Иахьа ҳара имҩаҵаагаз аус иааирак еиҵш ицхьазатәуп.

– Даҽа мҩакгьы ҳамамызт, – иҳәеит Севериан.

– Икаҵатәу аусқәа ҳрылаҵәажәааныза, РСДРП(б) Аҟәатәи аокруг акомитет ахантәаҩы далхтәуп.

– Сара ажәа саҳәоит, – дҩагылеимт Макаров Константин. – Аҵсны ахьынзаназаазо аҭагылазаашьа зеиҵшроу здыруа ара ииз, иаазаз шәеиҵш уаҩы дзыҟалом. Ахантәаҩы иахәҭоу аҵарагьы имазароуп, революционерҵасгьы дызрыжәзароуп. Уара, Ефрем Алықьса-ипа, уҵкәыноуп, аха азрыжәырҭа школ уахысхьеит. Сгәаныла, уара уаҳҳагылар иаҳа еиҧъуп. Аҩызцәа, сшәыҳәоит скандидатура шәадгыларҵ!

– Сара садгылаҩуп! – иҳәеит Севериан, Конмстантин длатәаанзагьы. – Икаҳҵап анапышьтыхра. Аҟәатәи аокруг аболышевикцәа ркомитет ахантәаҩыс Ефрем Ешба иҟалара иаҟәшаҳаҭу шәнапы шәҩаха!.. Мап зкуада ҳәа сҵаазом, избанзар зегьы ақәшҳаҳаҭуп. Уус нагзала, ҳуҳәоит, Ефрем!

– Иҭабуп! – маҷк анҵы, ҿаасҭит сара.

8

Асҭамыр иаҳҭынраҿы, Ермолаи дшыҟаз, Давид дааит.

– Баҭым иҟоуи? – Еримолаи дҵааит, рых-ҩык ҩнымаҭәала ибеиаз асасааирҭа ҭбаатыцә аҿы аишәа ианылахатәа. Давид аҵшәма дахьыҟаз маза цәыригар итахымызт. Уи дшыҳәцымцуаз аниба, Асҭамыр исас дкылашьа атҵас аҳаҭыр баны дыҩдәылтцит, арҵыс хамаҵагьа уи иҟаиҵаз дшаҵсамыз шеиликаауазгьы.

– Баҭымаа уажәыцәкьа ҳаха рымам, – иҳәеит Давид. – Аусуцәа бунтуеит. Аамҭа хәыҷык иааихсыҵьааныза, уааҳзыцшы рҳәеит ҳшефцәа. Ҷуҭаа рҭагылазаашьа еиҧъым. Ахьы иҳамаз уаҩы иахьимбаша исцәахит. Убасҟак иҧәҳәоуп аилаҩынтрақәа.

– Уи бзианы иҟауцеит, – ибла аакәеицеит Ермолаи, уаҳа дзыргәырҧьашаз агьзыҟаломызт азы.

– Усықәшаҳатхозар, уи азоуп сагьзааз, – излауала ҳмал ст̆иуеит, - иҳәеит Давид. – Уи, цараны иҳамазар, анагаагашьа иаҳа имариахоит.

–Уеилагама? – Ермолаи дагьԝацыззеит.

–Нас ишцаҟаҳцари? Излаҳалшо ала, ҳмал цәахтәуп. Арахь иаҳзааго ма еит̆аагар сгәахәын, аха арахьгьы т̆ынчрам.

– Ажәакала, сара сыда зегьы узбахьеит, – даақәыцсычҳаит Ермолаи.

– Ҳаицәажәап. Амала ара ушьапы алухыр ст̆ахымызт.

–Уҟәышуп, Давид. Ухшыԝ еснагь сақәгәыҷуан, уаб, заа дымцсыр, егьа хшыԝ уит̆арын. Уааихылацш ҳәа ауасиат̆ инижьыз ауп акәымзар, сыдагьы ауаԝра бзиа улцуан, – Ермолаи иеааиргызмалзеит, Давид ианааит̆ахха иапекунра шыхирбгалоз ауизеилымкаахуаз. – Зегьы бзианы иузбеит. Ушыхынҳәлак еицш, ишухәыцыз унык̆әа. Нас уа ууацшы, иҟало убап. Амала, сара цара цытк сзаашьт, заҟа – уанцаша цқьа ҳаицәажәап. Иахьыст̆аххо ҟалоит. Иуҳәан еицш, ара сшьапы асыркыроуп. Аст̆амыр дсыцхраауеит. Аџсны, дарбан т̆ауадзаалак инапаҷы дааигартә, ҳат̆ыр имоуп. Аха урт̆ рыда акәым ҳазлалагаша.

Ермолаи дԝагылан, дындәылцит. Даныхынҳәуаз, Аст̆амыр дима, дааит.

– Батоно Аст̆амыр, – иҳәеит иара, – саҳәшьапа ажәабжьқәа иаҳзааигаз ҳара ара ҳазлагылоу ат̆агылазаашьақәа иреиҷым.

– Т̆ырқәтәылаҟа ат̆ат̆ын дәықәцара аус уажәазы исзеиҷеымкааит, – Давид ихы лаирҟәит.

– Нас иарбан усу еиҷукааз? – т̆ынч дышцәажәозгьы, Аст̆амыр ибжьы Давид ихы ижәԝахырқәа ираҟанатәырц агьагымхеит.

Ермолаи иакәзар, ацҳаҷы иҟалаз ахт̆ыс азы изааицаз ихашт̆уамызт. Уи аахыс ажьеицш ишьи-ишьи еиқәцо акәын аџсуа т̆ауад дышицныҟәоз. А-Инал-ипа Аџсны иҟаз аиҷагыларақәа акырза игәхьаан. Еиҳаразак лыхнытәи аизара ашьт̆ахь аџсеибакра шьт̆ыхны иман.

– Иарбан усзаалак акы сзыҟамцеит, – Давид ихы ԝышьт̆ых Аст̆амыр ибла дынхыцшылеит, иламыс шыцкьаз иирбарц.

– Ыҳы! – Аст̆амыр уи деиликаауан, ишьт̆ацарт̆ҷ ипхаст̆ахоз ит̆ат̆ын уажәы агышизазымуаз ибон. Ит̆уцьарра аҳәаақәа реицыхра уамак изырманшәаломызт.

– Батоно Аст̆амыр, – Ермолаи даахьаҳәит. – Маҷк ҳамхьацыр ауам. Саргьы исыхныҟәгашьоу уажәшьт̆а ипсахтәуп.

– Иуҳәарц иут̆ахи?

– Саргьы азат̆ара сгәы цнат̆ҽеит. Уаргьы угәы цысцәеит, уус дуқәа уаарҟәыхны, сускәа урылазгало мацара.

– Пҳәыс дааугар ут̆ахыуп ҳәа сыҟоуп, – Аст̆амыр дааччеит.

– Уи азын ԝнык аасхәароуп.

– Аԝны умыргылозар, уажәыцәкьа изт̆иуа дабаҟоу. Ақалақь аҷы иупшаарц улшоит, – иҳәеит ат̆ауад.

–Еиҷуп цҳәыс еибак дыцшаазар, – ат̆ак иҳәааныа, Ермолаи даахәыцит.

Иланагалаз дзустадаз ҳәа дхәыцуа, Астамыр зымҩа днацшит, Ермолаи ус акы ихы иатәеишьарын, ас аргамагьы иҳәарын ҳәа дгәыцуамызт азы.

– Дыздыруеит зҭаб иатымк, – Астамыр даахьаҳәит. – Лашьазатцә ашьха машәырла дтахеижьтеи, хатца дымцацкәа, лыҩны дзацырымтцит. Лиашьара ақәыршаҳатны, уи аус ҟазцаша агәылацәа рнапы ианысцап.

ххх

Ажәқәа аанда ахьцыржәаз икырц, аигәышә има, ақәыцмаҭ циҟарц, Никәа днавалеит.

Уажәшьта акыр аамта шцахьазгьы, Никәа ихы-игәы изытцомызт акомиссар иалхраз ақытан имҩацгаз аизара. Усҟан иаргьы днеит уахь. Еилагылаз дырзааигәацәамкәа, настха дгылан, цыхьатәи рписар дааит ҳәа деибадырбарц итахымкәа. Аизара иеалаимырхәзеит. Ус иаҳауан апап ииҳәоз, Миха комиссарс дшалырхыз. Алшәындба Чагә избахә мазаныҟәгаҩыс ианаацәырц нахыс, Никәа дзымехазкыз ашьыцра изцәырнагаз агәаҭ дыкны даго, шьтахьҟа днахынҳәит.

Хыгәи иареи аусҳәарта иандәылырцоз, мчыла иҟарцаз усын. Аха уажәы лабҿаба ибеит урт ажәлар шрықәшаҳатыз.

«Ирдыруазеи ажәлар, - игәы иҟажон. – Саргьы зны исыкәшаҳатны рнапы сзышьтырхит. Уажәы, Михеи Чагәи анрыдыргала, бзиоуп рҳәахт». Аха аамта аешеитанакыз анааигәалашәа, зны ҳатыр Хыгәи Никәеи ирыкәырцозаргьы, уи иахьа даеа цьоукы ишрыхыцшыз даазхәыцит.

Никәа қәыц маҭқәак хитцан, быца еимҿацак ылхны инахеитцан, аандахь иааганы, иахьыцжәаз икаижьит. Ус ҩынтәка даныбжьыс, тәҩанкәакгьы ылхны аанда иналаиргылан, ақәыц маҭқәа нархеитцеит. ҨЫнтәрашәа иалгараз хәычык рыгын. Амхы иатцәаза дахьхыцшылоз, ацьыкәреи рыкәцә, амшын ацәкәырцакәа реицш, ацша иарзазон.

Аамтала Никәа ауаа дырхьаамкәа дахьыҟалаз игәы интицон. Усҟан дааигәалашәон Хәымча. Ихата ихы-игәы итазамкәа ажәа илнитцаз, убасцәкьа иаалыркьаны маи ахьацәылкыз усҟак ишимхьаауазгьы, хәычы-хәычла игәы дизтымцо, уахи-ени цыцхьаза игәалашәарае атыц ааныл кылон. Лааигәара дшыкәымлацәозгьы, иара хара-хара длызкылыцшлон.

Аанда кны, абна адәҳәыцш аҿы иеы ахьҿеиҳәаз иҟазар ибарц, иҿынеихеит. Аҳәарақәеи абати дрышьталаны, арахь даалон Хәымча, аха иара лыеиқәлыршәомызт.

Никәа, иеы ахьыҟаз гәатаны данаахынҳә, еышьтыбжьык иаҳаит. Амҩахәаста даныланы еыуаҩык дшиасуаз днаихьыцшит, ацслышқәа дрылыцшны. Аеыуаҩ, цхны матәала деилаҳәан азы, арцыс дизеилымкааит. Арахь ихаҿсахьа зынза идыруан. Аеыуаҩгьы азәы илацш инырын, даахьацшит. Иеы ааникылан, итапанчатрахь инапы дәыкәитцеит.

«Иара иоуп! Сидырт, – Никәа абнагәахьы днатрысын, нас даатгыланы даахьацшит, атцлашьапы иеавацәахуа. – Дабаҟаз?..»

Аҽыуаҩ дкылыҵш-кылзырҩуа, иабҵьар хыршаны дааиуан. Никәа ашышьыҳәа шьҭахьҟа днеиҭаҵан, еилаччыз ачықь ҳәыгәра днылатәеит. Аҽыуаҩ, уаҩы данимба, иҽы ааирҳәын, имаҳмызқәа агәыҵа иныҵаикшеит, итапанча ҵәахуа. Никәа, амҩа ааихҵәаны, дахьцоз ибарц, уи днаишьҭалеит.

Аҽыуаҩ, ҵшәымаҵас агәашә аартны, Дарыҟәа иҵҳа аеҭым Зинаҭ излалылшоз ала иеихаҳауа иаалгоз лгәарҵ дынҭалан, дылҽыжәҵит. Акәадыр ақәихын, аҕәрагьы ааҽыхны, аҩны дныҩналеит.

«Абар ассир! – Никәа даахынҳәит. – Зинаҭ азәы дылхатәеит ҳәа идырехәаҵәоз иара иакәзаапеи. Иааҟало акы саҳар сҭахым сҳәан, ҽырдагәа стәоуп, арахь даасызгәамҭар иаасгәыдызҵаша сыварає анхара иҽазикхьеит».

Никәа азахьы длыбаан, уаҩы дахьимбашаз иҽааилыхны, азы дынҭалан, иҽикәабеит. Дхынҳәны аҩны данааи, маҷк иҵсы ааиҭеикыр ҵәгьа имбо, ашәшьырҵахь иҽынеихеит. Иаб, ауҭра дшааҭыҵыз аниба, изҽиҭит:

– Зинаҭ илхадыртәаз дудыруама?

– Ермолаи Гаделиа ҳәа азәы дылзааргеит рҳәеит, дзусҭоу иалздыраагәышьои. Абна ааихәарц иашьҭаз иоуп ҳәа, лымҳаҭасқәак соуит. Даара дуаҩ бзиоуп рҳәоит.

– Бзиарас иҵоузеи зырҳәа?

– Зинаҭ лыҩны-лгәара нап аиркызаап, зегьы еиҽикааит.

Никәа арымз днықәиан, Ермолаи дышизхәыцуаз, дамхацәеит.

Игәы раҳаҭзамкәа дахьынзацәаз здыруадаз, аха иааҵшымҭаз… иаақәыҵхоз ашәахәақәа згәыҵаҷҷоз иаҳәа цырцыр, ладеи-ҩадеи иҟьо, уи аҽыуаҩ Никәа дишьҭан. Иара дгәаҟҵәаҟуа, иҵсы ҽихырц, хаҳәык аҟнытә даҽак ахь дыҵо днеиуан. Ишьҭаз иччабжь, ашьхақәа ирныҩуан, иблақәа хышьыблаҵас иҵарза, арҵыс инаилаирҵәон. Дзышьҭаз дшихьымзацызгьы, – «уажәшьҭа уабацои, снапаҽы уҟалеит», – ҳәа дҟаауа, дгәырҕьаҵәа дишьҭан. «Аа, усҭ!» – Хәымҷа лЫбжьы иаҳауан. Иршәны зҽаалырхаз аҟама шааиуаз иааимпыҵашәеит. Анасыҵ ыршәны иаалышьҭызшәа, игәы аатҕәырҕьаан, иаҕа днеиҽагылеит. Аҽыуаҩ дгәааны азҕаб дналзыҭрысит. Ларгьы лыбжьы уаҳа илмыргеит. Маҷк даатрысын, лнапы рхаха, лышьҭахьҟа дынхышәҭын, ахәқәа рыбжьара илбааҽеоз азиас ахь дылҭакәкәа дцеит.

– Ах! – ибжьы ҩҭицеит Ника.

– Иҟалеи? – аҩны дааҩныҵит Маф, зыҵшҭәы зхыкәкәа арымз иҩықәтәаз иҵа ихы изырхангы.

– Акымзарак, – Никәа ибЛа ааирҟәыҷит.

«Игы иҭоузеишь уи ахаҵа? – аахәлаанза уи аҽыуаҩ Никәа ихы дизҭцомызт. – Ҵьара хықәкык имамкәа дауҟахыу, азауад аахәаны, абна ххра иҽазкны дшыҟаз, нхаҩы ҵҳәыс хәыҷык дылхатәаны, анхараз иҽцишәоит».

Шааилахәлазҵәҟьа, Никәа иҽы лылбааиган, азы аржәны, аҩныҟа ихәнигеит. Аҭыҵ инҭаргыланы, ашә ҩаиркын, аҩны дныҩналеит. Иаб

дышьҭалахьан, есышьыжь заацәаны дгылон иара. Арҷыс атапанча ицәарҭа иааҷихын, ашә ааиртит, агәарҷ днықәларц.

Алашьцара иеалакны, абна днылалеит. Амѡахәасҭа дшаныз, Дарыḱәа рыцҳа инхарҭа днадгылеит. Аанда дынхыҷын, агәарҷ ахь дымҭалакәа, абаҳча злаḱаз ала, аѡны абагьыр днахыҷан, абарҷа дааҷагылеит.

Ала агәашә иадтәалан. Никәа ашә днаснасит. Аѡныҷḱа ааҭынчрахазеит.

– Уа иḱада? – нас Дарыḱәа иҷҳа Зинаҭ лыбжьы аагеит.

– Бымшәан, сара соуп, Никәа Қардба. Аказы сбызҷаар сҭахыуп, – Никәа атапанча аахиршеит, иҷьыба ишҭакыз. Аѡныҷḱала алыкә нылшәан, ашә аатит. – Ермолаи дызбар сҭахын.

– Улеи аѡныḱа?

Никәа ашәхымс дынхыҷит.

Амца азааигәара игылаз ахаҷа, иааѡнашылаз дзусҭаз ангәеиҭа, усгьы ишәаҷырҳаҷуа иҷаҷьҷаҷьуаз иблақәа ааиқәḱьашан, иабҷьар дназыҭрысит.

Арҷыс иҷьыба атапанча ааҭиҷааит.

– Уа уаагыл!

– Аа!.. – Зинаҭ дныѡныҷәааит иааркьаҿшәа, аѡны иааѡнахәаеыз лыбжьы дшәаны иаалыхәлашәеит.

– Бымшәан! – иҳәеит Никәа. – Сара ацәгьара сгәы иҭам, аха иббоит саниба ихала иабҷьар дшазыҷḱьаз. Ермолаи, – азхаз иззаза иаақәхаз ахаҷа инаидиҷеит, – утәа!

Дзықәгылаз аѡныргәы иҷабгар ҳәа дшәозшәа, днапырхахо аḱәардә даахан, Ермолаи длатәеит.

– Иакәымкәа ҳаидыслахьеит уареи сареи, – иҳәеит арҷыс, иабҷьар ларḱәны. – Аха уа сара исхараз ҳәа акгьы ыḱамызт. Ауаа ас иахьеиҿанагало, доусы ихы ихьчоит. Саргьы схы сыхьчон. Иара усгьы ихәарҭам ауаѡы дахьынамзо иеанаҷишьуеит. Убри аахыс усышьҭоуп, ушьа уурц. Уажәы сара сгәылара анхара уеазукит. Ҳара ҳаиҭара аҷсаны зынзак избом. Амала, иудыруаз, иакәымкәа ухы сзымѡаҷуго уаналага, саргьы хаҷас схы шысыҷхьазо.

Ихшәаа итәаз Ерамолаи иахь Никәа даеа ḱәардәк даахан, иара аҷшәма ихата итапанча ааимхны инықәиҷан, дынхьаҷит.

–Абзиараз! – иҳәеит иара, Ермолаи инеизырханы. – Саҭабымҷан! – даахьаҳәит аҷшәма ҷҳәыс лахь. – Аҷх алҷха шәоуааит!

Зинаҭ лхаҷа дааизааигәахан, атапанча аḱәардә иаақәылхын, днатәеит.

–Ишәыҷалазеи шәѡыҷьегь? – лара дҷааит, зхы шьҭацала итәаз лхаҷа анизҿымҭ.

– Дзусҭада иара?

– Дузымдырзои? – Зинаҭ иааҷьалшьеит. – Ҷыхьа писарс иҳамаз иоуми.

Ермолаи дѡаҷḱьеит. Ишьаҿақәа еихҳәаны даалаѡеит.

– Аписар? – дааҭгылт. – Ианба?

– Миха Хышба акомиссаррахь днеиааназа. Хыгә Чыгәбар иписар.

– Ыҳы! – дхәыцуа акы ааиҳасабит. – Ус анакәха, ақытаҷ уи дыззымдыруа уаҩы дыҡам?

– Нырцәи аарцәи еибазымдыруа уаҩы дыҡазам.

– Асҭамыргьы дидыруеит?!.

– Асҭамыр ажәа имакра иаҵсам, изуасҳәозаалак. Нас ишәыҵеибагалазеи иареи уареи? – Зинаҭгьы, иҡалаз лдырааназа, лгәы тынчмызт, абыржәы акәын аарла лыҵсы ааивылгарц иақәкны ианлымаз.

9

Аҵша, аҵсҭа аҷыхьҭара анҭнагоз, ақытан аҳауа акыр иархьаҧтон. Ҭагалан мза Бзыц аҵшаҳәаҷы ианакәызаалак заа иааиуеит.

Ариабжьарак иаатымҵзакәа Мафи Никәеи зҭаз амхы аҵьыҟәреи алыргахьан. Аены ашьыжь аахыс аҵҳә ҷаҳәо, Никәа дҭан. Иус абжак наигзахьан еиҵш, аены усгьы дышзалымгоз даазхәыцын, аҩныҡа иҷынеихеит.

– Бзиа ууит! – Бедрақ ибжьы аагеит. – Иувагылаша дуҭахыуп, Никәа.

– Иуҵәажәашьоузеи, - уи иахь иҷынеихеит арҵыс, - упҳәыс дуваргыланы, амхы уҭалахьоума?

– Ее, убаашәт, аҵҳәыс илылшоит ахаҵа усгьы аҵҳәыс усгьы реилагзара, аха ахаҵа, аҩнус данахаанха, агьизыҡамҵеит.

– Арахь умҩахыҵ! – Никәа уи иааиабжьеигеит.

– Убеиахааит! Ҷьмак сцәызын, сашьҭоуп, – Бедрақ иҷынеихеит. – Иуасҳәарц истахыз, – иара даатгылеит. – Маф игәы иалоуп шәыҩны цҳәыс дахьыҩнам. Уи деилукаартәгьы иҡоуп: усгьы ицәгьоуп ари аҵсҭазаара.

Бедрақ имҩа данықәла, Никәа даахынҳәит, иаҳаз дазхәыцуа. Иаб, аҵа дыҵатәаны, аҵьыҟәреи лаҵкьақәа цәирхәуан. Никәа уахь дныҵалан, Маф иаҵхьа еилажьыз аҵарч ҩдәылганы адәаҷы ишьҭеиҵеит, цәаакырак алазар иҵшшарц. Уаантәи аҩны дныҩналан, азы ҩдәылиган, ашьамхқәыршә ырбаазаны, ирҩаны, ицәеижь иахьшьны, аҵхзы аақәирбеит. Уахык, Гаграндә данаауаз, амҩа зегьы қәаршыҩла ихигеижьҭеи, аҧсыхьҭаз азыхь иҷацәихьчон.

Ашьапы шьаҳаны, иҷы ахьыҟәиҵаз адәахьы иҷынеихеит. Абнара иагәылагалаз адәҳәыцшқәа рахь афатә уажәшьҭа имаҷын, изыр ҳәа дшәон. Рымхқәа аҵҳәқәа ртыргар, ахкаарақәа иртеиҵарын, нас илаҵш ахызаара уамак иатаххомызт.

Иҷы анимба, ааигәа-сигәа еимидеит. Иахьцарыз ҳәа еилкаа акгьы шимамызгьы, Ҭышькәа инхарҭа шыҡаз ихы наирхеит абжьаацнеиҵш, дзышьҭаз есымша убра ибалоз ҷьушьарын.

Ауаҩы еиҳа дзызгәакуаз акәын иицшаауаз. Хәымҷа лыцҳал акәын дышнеиуаз илаҵш назықәшәаз. Амахәқәа днарыха-аарыхан, иара даатгылеит. Аҵҳал анаҩсан иҷы ахаҷы шьышьуа дадгылан Хәымҷа.

«Иҽ ҭынчшәа иҟоуп, аха сара сыда уаҩы даднаргылазомызтеи, – арҷыс игәы хыҭхыҭуан. – Макьана дхәыҷуп ҳәа лыгәра агоу?»

Хәымҷа, деихаччо уи дахьадгылаз, акраамҭа лгәы зынхьаауаз абыржәы илакҭа дынҭаҷшызшәакәын илыҷшраз. Дышкылыҷшуаз лбар заҟа лгәы иҷәҷарыз даазхәыҷын, Никәа ишьаҽа шьҭахьҟа иааихигеит. Махә ҩак днаҕрагылеит. Уи абжьы шаалаҳазҷәҟьа, Хәымҷа даатрысит. Днахынҳәын, даатымгылазакәа аҷҳал аашьҭылхын азахьы лҽыналхеит. Урҭ уахь акәын зхас иахьрымаз.

Никәа иҽзо уи дналышьҭалеит. Хәымҷа, лыҷҳал азиас изааргыланы, азы лтан, даахынҳәит. Лара Никәа днаивсаанза, иара абна дылагылан, дышлышьҭаз лзымдырратә.

– Хәымҷа! – лықәҽиҭит нас, азиас ала даацәырҷызшәа, амҩахь дынкылсын.

– Аҳ! – дыҷҳал налымпыҷшәеит аҷслымзра иқәиааз ашьацраҽ.
– иразҟы бзианы ибыцәкаҭәазааит! – иҳәан, Никәа зыбжара ҭацәыз аҷҳал аашьҭихит.

Уи, ахы ларханы, иааҭиркәкәеит. Днахынҳәын, азна итан, дҩалыхьзеит днаскьеигарц. Лара, лнапгарҭа анылмоу, лыхцәыжәпа лҷон, иҷлыртуан дахьицнеиуаз.

– Ҭышькәа ихабар?

– Уи дахьыҟоу еилыргак ҳаздыруам, – Хәымҷа лылахь ааиқәылҷеит. – Шәануа иацжәацы дҳацхраарц дыҟан, иашьцәа иманы. Уи излеиҳәаз ала, ажәабжьқәа ааҩуеит, афронт ахь идәықәырҷаз аҷсуаа гьежьырц иҟоуп ҳәа. Зыгәра умгашаз гьенералк иҳәама сыздыруам, дырхагылазаарын, иакәым уск дирҟаҷеит. Уажәшьҭа аҩныҟа иаарышьҭуазар акәхап.

– Уи бзиами.

Хәымҷа лыҩны иазааигәахон.

– Сыгәра бгоу сыздыруам, – игәаҕьит иара, – маҷк быгәхьаазгон. Бара?

– Изакәи с-с-сара?

– Сыббар бҭахзамзи?

– Акрыздыруоу… Ус… сыҟазамызт, – лыбжьы аҽеиҭакшьа лажәақәа рзырҷабыргуамызт.

– Аҷсҭазаара цәгьагәышьоуп, – Бедраҟ иажәақәа ааигәалашәеит Никәа. – Еилыскаауеит бара бҭагылазаашьагьы, – иҳәахт иара, ихы дахьахашшаауаз аацхеишьан. – Знык Ҭышькәа дышәзаар, даҽакала шәҟалон. Уажәы, ҳажәлар урызхәыцны ухы узашьҭалом, аиашаз.

– Избан? – Хәымҷа илзеилкаауамызт Никәа ахшыҩзцара еиқәшәазамкәа ииҳәаз. – Нас иҟаҷатәузеи?

– Ақәҷара аҭахыуп, аха ишҷақәҷатәу, иҟаҷатәузеи? Уи азәгьы иҳаздыруам. Аурысқәа рҽыршеит – аменшевикцәа, абольшевикцәа. Ҭышькәа дызлоу ар убарҭ ирыбжьашәеит ҳәа сыҟоуп, бцәажәашьа злаҟоу ала. Араагьы аҷсуаа, аурысқәа ирҽыҷшны, дара-дара рыхәцә ҷибакаарц егьрыгым. Арахь ҳ-Аҷсынра шҭахо азәгьы ибазом.

Гәыцғырҭас иҟоу зегьы сцәызуашәа сгәы иабоит, зегьы ҳархьынҳалоит азын.

«…Бара, Хәымҷа, сбызхәыцуеит. Сыпсҭазаарас быстахыуп. Бара заҵәык, иҟалозар, сгәыцра бмырзын. Сыбҭахызар сҭахыуп, уи бцәыцәахшьа сымам. Нас арии аилаҩынтра иҟоу аилыргарас бсыцхрааргьы ибдыруеи».

Лыжәҩахыр даахан даахьаирцшит.

– Сгәыцра бмырзын бара заҵәык, – иҳәеит иара. – Бшысҭахыц быстахыуп.

Хәымҷа лхы лалырҟәит.

– Бгәы иҭоу саҳәа!

Азныказ амца налҷыцәлеит. Лызқәа бызбызуан. Нас лгәы ҭынчын. Цәаныррак ҟәандаза илгәыцаланы деимнадомызт. Уи дылбар, лхы ахьылгара лмоур ҳәа дышшәоз еицш дҟамлеит. Амала, Никәа иаҟара ас уаҩы иҽахьылзааигәаимтәыцыз акәхарын, иеиҷъалшьашаз уаҩы дылмыоурызшәа, лылаҵш хааза иҩышьтылхит.

Иара дыцшын.

– Никәа… – лҳәеит лара, иалҳәашаз ҳәа акы еилырганы дазымхәыцзакәа. Зҵаара шәкы зхыз Никәа иблақәа днархыцшылеит. Уи илымбацыз лакҭан. Лгәы аҭҳара иааисит.

– Уаҳа бымҳәан! – иара еиликааит уи лҭагылазаашьа. Лыжәҩахыр аҷынтә инапсыргәыцца лыхәдахь дҩахеит. Дцышәырччон иара, анасыц иҷыцәхәҳә.

– Уажәшьҭа зегьы ҭаагалоит, нас…

– Саб ҳаизыцшыроуп, – Хәымҷа лылахь еиқәын. – Сан лымацара дсызныжьуам. Сцалап.

– Бысзыцшыз! – аҧхал налиркит.

Хәымҷа аҩадара данҩыхәна, Никәа иҽы ицшаан, иманы иҷааихеит. Аҽыуардынымҩа данылаҧы, дыццакны длеиуан Ермолаи. Никәа, уахь дкылсаанза, даатгылт. Арҭ рҩыцьегь хара-хара аҧсшәа еибырҳәон, уахык арцыс уи ахаҵа данииаз аахыс. Ермолаи иҽыхәда икқәын аатҵәак хьанҭаза. Аусҳәарта анаҩсан иааихәаз адухан ахь дыццакуан. Уи адухан ахьааихәоз рҭахымызт акомиссар Михеи амазаныкәгаҩ Чагәи ҳәа Никәа иаҳахьан. Аха Ермолаи итәы иаиргеит, араҟа зҷы аҳаҭыр ирҳахьаз ауаа еибырганы.

Никәа, иҽы ахәда иахаршәыз ашаха кны, иҷынеихеит. Абыржәы иааигәалашәеит Бедраk дзышьҭаз аҧьма, иззакәыз ихаҭагьы дазымхәыцзакәа.

Агәашә днадгылонеицш, ныркәынтә, Кәыкә инхарта злаҟаз ала, иааиқәырццакны ахысбжьқәа ҩынтә игеит. Никәа иҽы аатагаланы, агәашә аиркырц данаахьаҳә, даҽа ҩынтә ахысбжьқәа еиҭагахт.

«Итцалазеи, ианаҧьалбеит, ҩыцьа аҷкәынцәа еициауу? Дагьҭаацәара дуупеи».

Никәа, ааида днахагыланы, ныркә азхыцә иқәгылаз Кәыкә инхарахь длацшит.

Хҭа-ҭшьба мшы раахыс Чагә Алшәындба усураҳәа данҭыҭуаз ашьыбжьон акәын. Уи аамҭаз иаби иашьеиҳаби ҭсшьара ҳәа, рымхы иааҭыҭны, аѡныḱа иааиуан, акрыфаны рхы нықәырҭон, шьыбжьышьҭахь рус нападыркыхырц. Уаанза Чагәгьы дхынҳәуан, иусҳәарҭа иаҭахыз ашәḱәқәа ааилырганы.

Уи аҽны Кәыкә имацара амхҭагалара дҭан, Чагә аѡныḱа даныхынҳәыз аламҭалаз. Даҭикәа данааҭш, маҷк ихы ихьуан азы, ашәшьырҭаҽ дтәан. Уи, иашьеиҭбы даниба, изымчҳакәа дѡагылеит, раб имацара аҭҳә ахьирхуаз ицәымҭны. Имагана аашьҭых, ахҭыстра днахыҭеит.

Чагә абарҭа данааҭала, аḱәарҭ абжьы геит, ижыцәхахьаз ақәҷарақәа ааилаҷырҷырит.

– Абааҭс, ахьшь аахт! – ҽаалҭит ан.

Адәахьы идәылҭарц иаауаз Мирод хәыҷы Чагә дааиргьежьит:

– Уабацои! Ахьшь уршәоит.

Чагә патронақәак иҵьыба инҭеиҭсан, ашәақь аакныхны, дындәылҭит, адырѡегь ахьшь ааиуазар ибарц.

Амѡа ианыршәланы, аҭḱараҳәа иҽы ааицон акомиссар. «Уажәоуми санааидҭ, иḱалазеи?» - даахәыцын, Чагә Миха днаиҭылеит.

Акомиссар дҽыжәымҭзакәа ҽааиҭит:

– Гәдоуҭанза сцоит. Уара Гаграḱа ухы рха. Ажәабжьс иḱоу ааугароуп. Гаграа иагьа ргәы ҭжәахьеит. Уаха саныхынҳәуа уара уҽы саакыдгылоит.

– Иḱалеи? – Чагә Миха ихымѡаҭгашьа ааизымбатәбарахеит.

– Ашьхаруа Мгәызырхәа апап иҽынтә дааит. Ареволиуциа еиҭаḱалахт иҳәеит. Уи ахҭыс иацәшәаны аменшевикцәа Аҭсны рнапаҽы иааргазарц рҽазыркыр ḱалоит. Ладеи-ѡадеи ҳцаны, иḱаҭатәу еилаҳкаароуп.

Чагә иикыз абҵьар агәақь-агәақь аатгеит.

– Иḱаҭатәу сара изымдыруеи! – иҳәеит иара.

– Иуцшьыма, уара? – ан ашә даалагылеит.

– Исшьит, – иҳәеит Чагә, ашәақь еиҭаҭаны иѡышьҭхуа. – Урҭ ҳара идҳарбап, – иҳәан, даҽа ѡынтә деиҭахысит.

– Баша ухысуама, мшәан? – ан лҽаалхеит, Миха данылба. – Уҽыжәҭ ҳәа ма иоуҳәавр. Уидгыланы ахысра уаҽуп. Уҽыжәҭ, сукәахшоуп.

– Шәбеиахааит, сыццакуеит, – Миха иаҕәра даахеит. – Исҳәаз уаҳаит, – иḱамчы иҽы инахиḱьеит.

– Иушьуада уара? – Кәыкә аанда даадгылеит, Даҭикәа дицны.

– Ареволиуциа ḱалеит! – Чагә днахынҳәит.

– Иарбан революциахыу? – Кәыкә иааҵьеишьеит. – Заḱа ыḱоузеи дара?

– Угәы аацырҭәазама? – даахьаҳәит Чагә деихаччо. Зныкыр ас дызбахьадаз.

– Ҳара ҳзын зегьакоуп, есымшагьы ареволиуциа ḱаҭала, – Кәыкә днахынҳәуан, – аҽага шаҳкыц иаҳкызаауеит.

Чагә ашәақь аҭыҷахь инеиган, иан лахь даахьаҳәит:

– Литрак араха сызҭаҭәеи.

Акәадыри аḱамчи аакнихын, индәылигеит. Данҽыжәла, иан изаалгаз литрак араха иманы, агәашә дынҭыҷит, ажьирахь ихы рханы.

Степан иҽы Иван Криволапов дтәан.

– Оо, ишәыдысныҳәалоит! – Чагә дааҽыжәҷеит. – Ареволиуциа ḱалеит! Абольшевикцәа амч ргеит.

– Аиаша?!. – иааидыххылеит дара.

– Ну, закәытә аамҭоузеи, аа?! – иҳәеит Иван. – Аҷсуа нхаѡы ҷкәын ҳара – аусуцәа ркласс – иаҳзааигеит ари ажәабжь!

– Хьымзҕыуп, – Степан дыччон.

– Уи алоуп ҳара ҳагьызлаҕәҕәоу! – Иван инацәа ѡышьҭихит. – Ну, Чагә, иааит ҳзызҷшыз амомент. Уажәшьҭа ажәа шәтәуп аҷсуаа.

– Чагә, игәы иаанамгааит ахақәиҭра шәызкашәеит ҳәа. Абыржәоуп аменшевикцәа рымч анеибырҭо, урҭ гәамҷны ргәы ҷжәоит.

– Шәааи, ҳақәныҳәап ареволиуциа! – Чагә абаҭлыка аацәыригеит. – Амала, аҷсышәала!

Степан дшыччоз даахынҳәын, ҷәыцаки, еиҷшымыз ѡ-ḱәрышькаки, х-часаки иманы, даадәылҷит. Чагә урҭ рыбжа-рыбжа араха нарҭеиҭәеит. Ḱәрышькакгьы аақәихит.

– Аҵьажәлар нагзара рымазааит! – дныҳәон иара. – Урҭ зхылҷыз рабиҷара ирбаз дара ирхылҷуа рабиҷара ирымбааит! Илашааит Амра зегьы рзы ҽынла, Амза – уахыла!

– Ҳара уажәшьҭа иаҳҳәои! – дааччеит Степан, Чагә ирыжәтә анылҭаирҷḱа.

– Ну, ареволиуциазы! – Иван аҷәца ѡышьҭихит.

– Иашоуп, ареволиуциазы! – иҳәеит Степангьы.

– Сгәы иалоу Александр Паршин дахьҳацым ауп, – Иван аҷәца ааиҽыҷеикит ижәырц.

–Егьоурым, – Степангьы иḱәрышька нықәиргылеит. – Даҽа ҵьоукы дрыцгәырҕьоит. Зегьы ҳаицгәырҕьоит.

– Инхаз шәѡыҵьегьы ижәжәыроуп, – Чагә дѡагылеит. – Сара ҳкомиссар Гаграḱа сдәықәиҷеит, – уи дыѡдәылҷын, дҽыжәла иѡызцәа инапы нарзиḱьан, иҽы наҷирḱьеит.

10

Лан длыцхраауа аѡны дахьыḱаз, иналаршәаны ирзааиуаз рыла, ма агәылара дахьнеиуаз, Хәымҷа илаҳауан ана-ара иḱалақәоз ахҭысқәа. Урҭ рахьтә еиҳа хшыѡ ззушьҭышаз анхацәа Мҷышьҭа реизаракәын. Уаḱа аидыслара ҕәҕәа ḱалеит рҳәон. Рацәаҵьара имѡаҷыргон усḱан аилацәажәарақәа.

Аха, анхацәа мацара алархәны, аҵьанхацәа рҷеицәа, уаѡы илаҷш ахьынамзацәашаз Ҵьырхәа ақыҭан шәышықәса зхыҷуаз адәҳәыҷш иқәгылаз аҵь-ҷла аҷаḱа имѡаҷыргаз аизаратәы, Хәымҷа лакәым,

Калдахәара аарцәгьы нырцәгьы уаҩы издыруамызт, мазала уахь ицаз Ашьхаруа Чагәи Хышба Михеи ирыцыз гәыцҩык раамҵыдарахаз. Рыцәгьа рымҳәарц азыҳәан, мчыла уи аизара иаладырхәыз Џьырхәа ақыҭа асҭаршыни аписари заҵәык ракәын. Убраҟа анхаҩыжәлар қәны ирызбеит уажәрааныа хыхьчагас ақыҭақәа рҿы еиҿкааз агәыцқәа еидырцарц, бџьарлагьы еиқәдыршәарц. Уаҳа цсыхәа ыҟамызт: рлеишәа дырцәгьон Қырҭтәыла адемократиатә республика еиҿызкааз аменшевикцәа. Еиҳаразак урҭ рхаҵыцқәа рхуан, Петроград асоциалисттә революциа шыҟалаз рлымҳа царқәа иныртадыдижьҭеи. Иагьцьашьатәымызт аҧсуа нхаҩыжәлар рмилаҭтә хақәитраз ахеидкылага ахьеиҿыркааз, аболышевикцәа рнапхгарала. Аҵара змаз аҵеицәа еилыркаауан ақыртуа меншевикцәа, аҟаҵшьқәа ирҿагыланы имҩацыргоз рполитика адагьы, закәытә шовинисттә хамаҵызараз ирылаеыз.

«Кьараз»!

Закәытә даҟьа ссирқәази аҧсуа ҭоурых ианырцаз кьаразаа. Ҳәашьа змамыз цәаныррак иоуан аҧсуаа Џьырхәа ақыҭан еиҿкааз ахеидкыла азбахә заҳауаз. Асоциализм амилаҭ хақәитраз, Асовет мчы Аҧсны аагараз ақәҵара ашықәсқәа рзы «Кьараз» еиднакылон амлашьи анхаҩи, зхы иҭахәыцыз ҭауади аамсҭеи, аҧсуеи ақыртуеи, ашәамахьи аурыси, абырзени аукраини, алази аҭырқәеи, – иахьабалак ирныҩуан иныҵакны ирҳәоз кьаразаа рашәа. Ирҳәон зынгьы-цхынгьы, еснагь. Акәиц амҵабз арҳауеит! Аҧсҭазаара цхьаҟа ицаҵыцхьаза, аееиҵнахуеит «Шәнеибац, аҧсуаа рычкәынцәа!» ҳәа еиҵдыргьызуаз атон.

Изцыз аҧсуа шәақәа иргәылган иара, есаанра иҿыцхоз Аҧсуара еснагь еиднакылон Аҧсны аҵеицәа.

Ас еиҵш иҟаз аҭоурых аамҭа дҭагылан ҳәа дызхәыцуамызт аҧсуа қыҭа зҕаб Хәымҵа. Еиҳаразак лара илгәырҩоз лаб дахьыхнымҳәыцыз акәын. Ааигәа лыпсҭазаарас илпылаз Никәа ибзиабара акәын лгәы маҷк изҟажоз. Уи ихаҿсахьа лгәалалыршәарц лыбла аахылҩоон. Акраамҭа длымбацкәа дизгәаҟуазар, еиҳа илзааиуан ихаҿы аҵәаарақәа. Ус иауамызт, данынидҵ ашьҭахь гәаныла исахьа ҭылхырц лҭахны, данаатгылалак. Усҟан илызцәырцуан ахәыцрақәа, уи иеилкаара дшаҵәыхараз лзырдыруаз, лыгәгьы лзырхьуаз.

«Уҵәажәацыцхьаза, дунеик ашәқәа сзаатызшәа, ҿыцк схаҿы инхоит. Аха ашәхымс сшьапы сзыхгом. Уара усыцхраар сҭахыуп!»

Иҟан Хәымҵа цқьа илзеилмыргацыз даеакы: Никәа ихаҭагьы дызхыҵуамызт уи ашәхымс.

– Нан, ак басҳәоит.

– Изакәызеи бгәы иҭыхо?

– Абарҭ аменшевикцәеи аболышевикцәеи ҳәа ауаа зыршеи? Изышьҭеи?

– Закәытә маншавик-балшавикыузеи ибҭахыу? Ус еиҵш иҟаз ажәақәа баҳәаны, бхы силазгада?

– Аеҵәа кыдшәеит, нан! – Хәымҵа илҭахын лан лгәы аахьалырцссырц.

– «Сиеԥәахә кыдуп, сиеԥәахә кыдуп!» ҳәала, нан.

Хәымҷа илҭахын лаб избахәык иалаԥәажәарц. Ҽылҭуамызт. Лан даазқәылаз, Ҭышькәа даалгәалашәаԥыцхьаза, «амца ахьакыу дыkоуп рҳәоит, аха аѡнеиԥш уеахьурԥхо мцак узеиқәԥом» лҳәон.

«Иа, Анцәа улбааԥшны уаҳҳылаԥш!» – ҳәа, аҭаацәара рышьҭахьза ишьҭалашаз ахаԥа дахьыѡнамыз, анхара даара иуадаѡын.

– Аѡны иkоу, абна иkоу – зегьы уааҳҳылаԥш! – лҳәон Хәымҷа лан данышьҭалоз, рыуа еиҳа дзыҳәоз ҳәа дазымхәыцзакәа.

Аназара ԥьара иныкҽамаԥәыслон, арахьгьы икшар цәгьа иамбо. Иҧызуан атәыла, абжьы мыргазакәа.

– Амш цгьахахыр kалап, – амаркатыл аҽы ҽаҳәаны инықәылԥеит ан, рырахә-рышәахә бгеи қәыцьмеи, игыгшәыгхаз ауааи рҽынтә доуҳала илыхьчарц. Мызкы мԥыцызт рыцәkата рзеижьҭеи. – Иа, Анцәа ду сумыҳәои мыхьтәс мkоу ҳаибакәеибаха ҳаилазԥар зҭахыу ирызноугарц! – ашьҭалара лҽазылкуан лара. – Ҳамацара ҳаѡнахеит, ҳзырҳәуа даабом, ҳахзырԥәо дҳаздыруам.

Хәымҷа лыбла ҭраа лан дылзыԥшуан. Уи ас дшәилазомызт. «Лгәы ԥԥәеит уажәшьҭак.» Азҧаб лхыза лхы нхәыцалԥеит. Адәахьы итынчрацәан…

Ашьыжь, адунеи шкәакәала ишыхkьазгьы, иааkәымԥзарызшәа асы цаkьа-цаkьа илеиуан. Акыр ихышәашәаз аѡны ацәылашара анааѡнала, Хәымҷа аиарҭа дѡықәтәаны илбеит уи ахышәала, лгәгьы аатгәырґьааит. Улызхәыцԥәkьар макьана лхәычра далымԥзацызт. Лан амца еиҽалкуан. Лара ирлас лҽааилалҳәан, аԥҳал ықәпаа дындәылkьеит, лаԥхьа лан азха дцар ҳәа дшәаны. Аԥшаҳәахьы данкылс, исуаз аԥша асы еиларѡынтуа акәын ишылҷанаҳәалоз. Амѡа лбомызт. Азиас ахь гәыла амѡа ахьылыԥшаауаз, лыблақәа ҭанакәаҳауан. Азы анылтоз лшьапы лырбаазеит. Ирласны амца днадтәаларц дшыццакуаз, лаԥхьа иаацәырkьаз аҽы днагәыдҳалахьан. Аеыуаѡы иҽы аҷәра аҽархха икын. Иаԥхьа игылаз дшызҧабыз агәранига, дыѡеыжәԥеит. Ихылԥарч инаркны иқәыз асы лкаԥсеит. Игәырґьаны зыблақәа амца зхыҳәҳәылоз ахаԥа, инапқәа рхаха, Хәымҷа лахь иҽааихеит.

Лара дшәаны акәын дшынхьаԥыз.

– Хәымҷа! – ицхаза ибла иаахшәаз алаґырз изамѡаҽ ихышәашәахон. – Бзыршәеи, сахьаа бымбои… Бышԥазҳаи бсымбазакәа!..

Азҧаб илурыз лзымдыруа дгылан, асы зыкәнарҳәҳәоз ажакьа зҽаз диҽаԥшуа.

– Са-а-а-б!!! – арцәаа аатлырган, ихәда лнапқәа акәыршаны днаихьынҳалеит. Лыцхал лыргылазшәа иаанхеит, илымпыцшәа асы иахьнылаҳаз.

Ҭышькәа ицҳа, аԥша лылалар ҳәа дшәаны, иуапа ааитцихын, иаалыкәиршеит. Дааигәыдирґәґәалеит. Лара дкьызкьызуа дцәыуон.

Акҿаҩра дшыкҿазгьы, лани лаби ахьеицәажәоз дырҷырхагамхарц, лшьамхы лыҷҷраауа дындәылҷеит.

«Асы алеишьа шҷаҷшзоу! Еималаноуп ишлеиуа. Акгьы убом. Аха абан, иҷаҟьаза илеиуа акы уахәаҷшуазар, амацара иубоит ашьшьыҳәа, имыццакзакәа ишлышьҭало. Убас акакала зегьы… Уу, заҟа леиуазеи ас мацара?!. – ахәмарра аалыхҭашәан, асы ҷшқа днылаҷалеит. Лнапқәа ааиҷыхны, «абамба зҿаҳәҳәы ихҟьаз» ажәҩан дҩаҷаҷшит. Асы налҿаҷсеит. – Ас ду анлеиз аарла исгәалашәоит. Абас акәын иааҟәымҷзакәан мчыбжьык ишлеиуаз. Шьыжьыказ ҳаҩнқәа сыла ихҩан. Саб ҳаҩны ақә амхноуп арахә рахь дышцаз.»

Иахьак рырахә шырхашҭыз аалгәалашәан, ажәгәарахь лҿыналхеит. Мшыцәгьак ҟалозар ҳәа, лан заа илбаалгахьаз аҷҳә хҷаҟа нымҩа аарылылхын, арахә ирызналгеит. Даара изгыз лаб иҿы, зегьы азеиҷшны иахьҭагылаз, ахәда аалшьышьын, нымҩак ҟәаҟәаны амацара инамҷалыҷсеит. Егьырҭ, ҩба ажәқәа рзы ачыхәчар инҭалыҷсеит. Ажәқәа иаразнак акрыфара «нападыркит». Аҿы аҷҳә инафҩы-аафҩын, агәы хыҷны игылазшәа, акрафомызт. Абора ашә аалыртын, аҷьмақәа днарылаҷшит. Рышьтәаҷьма ыҟазамызт. Лгәы нҭыҷсааит.

«Саб дахьааз азы иҳамшьуази, ҷсаҭатәыс иуоуроуп амшцәгьаха абра иҭалаз!..» – ашә аалыркын, аҩныҟа лҿыналхеит, ирцәызыз азы аҭаацәа ргәы дылмырхьырц збаны.

Ахьыуарчан зәзәаны азы нҭалҭәан, амца инахакналҳаит. Акҿаҩраҿы ашәындыҟәра ашә аалыртын, аган аҿы агәыблаа нықәыргыланы, алыхәҭа абжеиҳара ашыла ааҭылган, илхәит. Ажәытә мҳаҷ аакнылхын, ишуаз азы ашыла налалыҷсеит. Лани лаби ишьқьыруаз рыҷҳазаҷә илзыҷшуан ргәы рыҷыҷраауа. Ахьурзы аншы, ашыла налалыҷсахын, амҳаҷ ырҷәиуа, абысҭа луит. Лчуан хәыҷык дҩахан, адырган, ажәхәша нанҷаны, иныҿҳәалыргылеит. Ашәсақәак нанҷаны илҷьит. Аҟәҷьал иҭаз лырҷхарц, асаҷьақ хәыҷы наргыланы инықәлыргылеит. Аишәа хәхәа даахан, абысҭа еиқәҷақәа нылҷеит. Лани лаби даарыҷхьеит.

Аҷьамыҷәа зхызгахьаз Ҭышькәа ҭаацәашәала рааилатәара дахгәаҟуан. Иҷҳагьы длыҳәаны длаидиртәалеит. Амла дакуан, аҷсуа чысгьы дахгәаҟуан, иҷҳа изанылҷаз аҩ-ҿахракгьы ифеит. Иҷегь наимҷалҷеит, аха уаҳа иагомызт, дкарауараха дыҟан.

– Ухы нықәҷа уҭахызар, – лҳәеит Машьа.

– Аиаша бҳәеит, – ацәарҭаҷәы ахь днеит иара.

Ҭышькәа икаба ахәда ааҷиртлан, днықәиеит. Дынҭаҳа дыцәеит. Иҷҳаи иҷҳәыси еидтәаланы акраамҭа ихәаҷшуан, игәы раҳаҭза ас акыр шықәса ихы шнықәимҷацыз иазхәыцуа.

Адәахьы хацәақәак рыдныҳәалабжьы даанарҷшит иара. Иҿааиҿикаанза, иеимыггахьаз амш алашара ааҩнаргылазшәа, иааҩнашылеит Ашьхаруа Чагәи, Хышба Михеи, Хагәшьы Бедраҟи.

– Уа бзиала уаабеит!

– Уахьцо уаалеит!

Ахацәа аԥшәма азәазәала дааргәыдрыҳәҳәалеит.

– Уеилаҳәаны уаарышьтит ҳәа сыԥоуп, – Чагә ихы алафҳәарахь иаразнак инаирхеит.

Ҭышькәа инапы неиԥьеит, зегьы изеиԥшны.

– Ари закәызеи, ҳанцоз ҳаубандаз.

– Ус уеиларымҳәар, уцазомызт, – Михагьы дцышәырччон.

– Ҳрымжьеи, алақәа ирыхәхаит! – Ҭышькәа иԥсы ифон. Иаарласны ауардынқәа ҳаманы ҳхынҳәуеит ҳамҳәахи.

– Аԥсуаа Лыхнашҭаҿ иқәгылеижьтеи, – иҳәеит Чагә ианыладыртәа, – аррахь иргазомызт, игәрамгацәан. Аҭаца лабхәа иҿы лызҿытуаҳа, ҳахьз ршьон, рҿы еихашәааит! Аҳәынтқар иеилахамҭаз ҳаигәаламшәар имуит. Ҭацаагара ирышьтуаз ԥьушьарын, убла хызкуаз акәадырқәа зқәыз аеқәа рымч ҭазза иԥаз иҩҿыжәырԥан, абзарбзан хы иаҿадыргылеит, аҳәынтқар иусқәа рыхьчарԥ.

– Ее, сышьтахьԥа сусқәа зеиԥшроу иазхәыцуадаз, – Ҭышькәа даақәыпсычҳаит. – Ҳабацәа рҭоурых анеиҭарҳәалоз, Аԥсынгьы аԥсуаагьы лыԥхак ҳаицаанагоит ҳәа ражәа иалан. Ҳарҭ афронт аҿы амца ццышә ҳаалагылахьан, аурысқәа рҳәынтқар дахыргеит ҳәа анҳаҳа. «Аибашьра еилгеит, шәанаԥьалбеит, шәзеибашьуада?» – ҳәа ԥьоукы ҳалан. Аҿыц мчы еимаркуеит рҳәахит зны. Аԥсуаа ротриад злаз ар иахагылаз аҳәынтқар иашьа иоуп рҳәеит. Уи Корнилов ҳәа гьенералк игәра иган, ир ҳларылаҵаны, Петроград ҳгоит ҳәа, ҳдәықәлеит. Амҩан ԥьоукы ааҳалалахын, шәабацои, аусуцәеи анхацәеи рус еиҵашәкьоит рҳәеит. Иара ус иҳацыз аԥсуаагьы аақәгылеит, ҳахьцо ҳус злоу агьыкам, ҳазцу ҳрымҩалаҵәам ҳәа. Ҳхы ҭкьеит ҳара аԥсуаа, ҳхы ахьаагарыз ҳмоуа ҳаақәдырхеит. Ишакәхалак, ҳахьдәықәлаз ҳармышьтит. Еиҳабацәақәак, аԥсуаа усгьы узықәгәыҕуа уаам, аболшевикцәа ианрымпыҵашәа, ҳарцырырхырц ҏеазыркуеит рҳәан, шьтахьԥа, аҩныка, ҳдәықәыргалеит. Аурысқәа рызҩа неиааныза, уахь иаҳшәаҳап рҳәеит.

– Уажәы хықәкыс ишәымеи? – Миха дааҙелымҳахеит.

– Ус цқьа агьсыздыруам. Иҳацәшәоит. Канчобеи Инал-иԥа ааигәа исеиҳәон уажәшьта уамак ҳанхомҳәа Акәа асолдаҭ бунтуеит иҳәеит.
Злымҳа кыдҵа изырҩуаз Бедраk Машьа дыниахәытхәытын, дыргыланы дындәылылгеит.

– Ԥьмак ҳзушьындаз, асасцәа ҳзааишт, ари дырбаразы, – диҳәеит уи.

– Уи акәзар – сара избап, – Бедраk имаԥа иадҳәалаз ихьча ҳәызба ду даахеит.

– Сара исырбоит иишьыша, – уи иаԥхьа Хәымҷа днагылеит, лан длацысыр ҳәа дшәаны. – Ҳаԥьмашьтәа ҳшьызшәа лаҳҳәап, иара рзеит, – лҳәеит лара, Бедраk длыма, абора данынҵала. – Нан лгәы иалсша уахазаҵәык илаҳамҳәап.

– Бзиоуп, сҳәыхә ццшқа! – Бедраk, иаҳаз раԥхьа ишааиҵәымҵахазгьы, дааччеит. – Нас снапы зласкырц ибҭахи?

Уи аамҵаз Михеи Чагәи, имцар ҟалом ҳәа, иҩагылахьан. Машьа араха ршы аақәлыргылеит, ԥьынԥьыҕәақәакгьы ачанах

инанылыцсылеит. Асасцәа, аҭшәма иаарамш инақәныҳәаны, фырҵьанқәак ркит.

–Уцаанза аѡны усызнеиндаз, Ҭышькәа, – иҳәеит Чагә, агәарҭ аҿы Михеи иареи аныѡеыжәла.

– Ус умоума? – дҭааит аҭшәма.

– Ҳааидтәалап, ҳаицәажәап уск аҭыхәала.

– Снеирц анбоуҭахыу?

– Уаҭәашьҭахь анааилашәшәлак, сузыцшуп.

Михеи Чгәи, агәарц ианынҭыҭ, рыеқәа аадырҳәын, Маф инхарҭа шыҟаз рҿаархеит. Урҭ, нырцәҟа рхы андмырха, уск рымаҭәҟьазаарын, уи азакәын изыццакуаз игәахәны, аҭшәма даагьежьит.

Аѡныҟа днеиаанза, даахынҳәыхт.

Х-ѡык арцарцәа еишьҭаланы, аграпара асы илыргон. Урҭ рышьҭа ианын агәыла хацәеи ҳәсеи. Ҭышькәа дырбарц иааиуан.

11

Мафи Михеи ааизныжьны, Чагә Никәа адәахьы днеицхьеит.

– Мгәызырхәанза усызцандаз! – Чагә аҭшәма ҷкәын диҳәеит. – Маза уск унапы ианысҭар сҭахыуп, сеилкаа.

Никәа инимырцшызаргьы иаб иѡны Чагә, Миха Дима, дахьааиз игәы иалан. Уажәы руск идырҟаҭарц ахьақәыркыз еиҳагьы деибанаркуан.

–Исзымдыруа аус снап аласкырц сыҟам.

– Ус цәгьара уҳарҟаҭахьоума? – Чагә дааччеит.

– Исшәырҟаҭо закәу иалыздраауеи. Насгьы сара иаҳа изысурҟаҭои? Иҟами иаҳа зыгәра гоу.

Чагә еиликаауан Никәа иажәа иахырхарҭаз. Арцыс игәы иалан иара иҭыц Ашьхаруа ихьзныла иахьирҭаз. Заҳаҭыр лаҟәырц зҭахыдаз.

– Иҟоу удыруама, – Чагә ҿааиҭит, – иусырҟаҭо революциа усуп.

– Убыс сыгәра угома?

– Изызымгои? Уаҭсыуа нхаѡы ҷкәыназами уара?

Никәа ихы цхашьаны ѡныҭҟала дааилашит.

– Иарбан усу иҟасҭо?

– Апап Уасил иҿы усызнеины иауҳәоит: «Аграпара заа илгатәуп. Ѡы-мшы ҿеҳәарас иҳамоуп». Уаҳа акгьы.

– Уи иаанагои?

– Иара идыруеит.

Никәа еиликаауан уи азбахә изымдырырц Чагә ишиҭахыз.

– Абыржәыҭәҟьа амѡа уқәлароуп, Никәа, – Чагә иҿы днадгылеит, амгәырххақәа ирххарц. – Уара узҭеиу урцырҭны ҵьара узцом.

– Сызҭеиу ирзеиҭьу здыруа дабаҟоу? – Чагә ииҳәаз Никәа игәы иалсҭәҟьеит.

– Ҳара Аҭсны иазеиҭьу мѡак ҳзыцшаауазар ҳәа ҳашьҭоуп, – Чагә дҭынчын.

– Мчыла амч ампыцахалара ҳара иаҳцасызма? Шәызнылаз амҩа агәра жәгацәкьома?

– Убарт, Урыстәыла аитакра иахьаҿу, ҳаргьы ак ҳцеицшушәа аабоит. Ацаризм ҳақәнаххьеит, иумдыруеи?

Ашьхаруа дызҿыз ибазар акәхарын, Миха дыҩдәылцит, Маф диацәажәо.

Маф итааз рыенымырхакәа иҩсыжәлан, амҩа иқәлеит.

–Иуеиҳәози? – Маф дцаауан.

– Уатҳара азәы ажәак изицҳар итахыуп, – амц иҳәан, Никәа иҿы аатигарц иҿынеихеит.

Маф аҩны дныҩналан, ихтарца ихеитцеит. Икәымжәы ишәцаны данындәылц, Никәа иҿы икәадырхьан.

– Уажәы уцома? – иааҷьеишьеит Маф. – Ҭышькәа дахьааз усыцымцазои?

– Изакәии?

– Иузеилымкааи? Ҭышькәа дааит сҳәеит.

Никәа, иеидара иаб иааимеидазшәа, дааласхеит. Деицас дыцаны, дыҩсыжәлеит.

– Саныхынҳәуа снеиуеит, – иҳәан, длаҟәны агәашә ааиртын, амҩа днанылеит.

Ангьы, абгьы, аҧхагьы рылацш еицихәадырцшыр уажәытцәкьа ишизымычҳауаз ибон.

Асы ишыхнаҩозгьы, бна мҩахәастала иаацытцәцәаны, имҩа ркьаҿуа дахьнеиуаз, игәалаҟан. Чагәи иареи иеибырҳәахьаз агәынҷыхьагьы иханаршҭуан ажәабжь ҿыц.

«Иабеидыруеи закәытә насыцу Ҭышькәа иааигаз. Уажәшьҭа, Анцәа иҳәар, цҳәыс напыда ҳаҩнаҭа аанхашам. Уа иҩнанагалаша избахьоу азҕабцәа зегьы дреиҷъуп».

Мгәызырхәаа руахәамаҿ апап данимба, ааигәа игылаз ҩнык аҿы дрызцаан, Агырба Уасил дахьынхоз еиликааит. Уи инхарҭа цшааны, «аҧшәма» ҳәа ҿитит. Никәа иидыруаз апап аҩны даадәылцит, ихы хтны.

– Бзиала уаабеит! Арахь улеи! – апап даҧсышәа мацараха арцыс дицылт.

– Уахь снеизом, – иҳәеит Никәа. – Калдахәарантә Ашьхаруа Ҳамырза ица Чагә иузааицҳауеит «аграпара заа илгатәуп, ҩы-мшы ҿхәарас иҳамоуп» ҳәа.

– Иеилыскаауеит. Иеилыскаауеит, – ихы ааирцысит апап Уасил.

Апап ишьҭахьқа акәасҟьа иаадәылцит цҳәыс цшзаки Никәа иацкыс маҷк иеиҳабыз, кәымжәи кабалеи иеибытаз арцыски.

– Усас ара дыргыланы дызумеи? – апап дизцааит аҧхьа иаарыдгылаз, аҳкәажәцас иеиҿкааз аҧхәыс ҿа. Даҧшәыма цҳәысзар акәхарын.

– Бара бнаиацәажәеишь, – иҳәеит Уасил. Нас иаарыдгылаз Никәа диирдырит: – Ари сдикәан иоуп.

Абла царҟәа зхаз арцыс инапы аҿааирхеит, асас ҷкәын итәы ааимеихырц.

– Чагә ус сызиаҳәа, – иҳәеит Уасил, Никәа дцарц данеыжәла, «Аграпара алгара уазхиаз, Ҷнагә днеиуеит».

– Бзиоуп, – Никәа иеы ишьапы наирбеит.

«Дзакәытә дикәанузеи, – дхәыцуан иара, – деиқәных дгылоуп абрагьцас».

Никәа аены инаигзоз аус еилиргарц акыр иецишәеит, аха дышлытцшәадахоз агәра анига, изҽлымҳара шҽымцәаацызгьы, Хәымҷа лызхәыцра даашьтнахит. Иареи лареи рус акәын уажәы еилыкка иибоз. Арцыс дыццакуан уи лаб дибарц, лхатагьы ллакта агәырґьара ихыз хибааларц. Ҭышькәа дшааз аниаҳаҵәкьа ибара дахьзымцаз игәы иалан уажәы.

Амҩан аграпарақәа ылырххьан.

«Аграпара?! Чагә илихуа закәытә грапароузеишь? Сара саграпара схала илысхыроуп».

Маф Ҭышькәа ибара днеижьтеи, Хәымҷа дгәакуа иара дшизыцшыз ааихҭашәан, Никәа иеы наирццакит.

12

Ашьхаруа Чагәи Агырба Уасили, Никәа ила реимаданы, еибырҳәаз амш аены Лакоба Нестор Гагра дыкан. Аҧсны атагылазаашьа зеицшраз уаантәи Шәачаҟа Поиарко адырра иитеит, ауаҩы дизышьтны. Гагрантә дшаауаз, Чагә иҷы даакыдгылеит.

Уи аамҭазы Чагә имхы анаҩсан игылаз Наҧха Хыгә иказармаҷ ҩажәа-ҩык инареиҳаны ахаҧәеи арцарцәеи еизахьан. Чагә, Нестор диманы, уахь днеит. Лакоба дымцшзакәа иеиликаait доусы бҧьарла реиқәшәашьеи закәытә ҧьаҧханыз итцәахны ирымази. Ажәлар шеидгылашазы, ирхапаз ақыртуа меншевик мчы ахҳәаразы, Нестор иеизаз дрылабжьеит. Анхаҩыжәлар реаныдмырґәґәа, аґацәа рымч итцегъ иеитцырхырц иқан.

Ашьтахь иеизаз, Ашьхаруа иҳәеста итысны, амҩа ахьааихырцәаз, ауахәама агәарпаҷ игылаз аҧь ду иаатагылеит анхацәа. Рызынтәыкгьы, азәазәала аҧь ашьапы иадгыланы, Аҧсни, апсуареи, анхаҩыжәлари рус азы рхы ишамеигзара ҳәа ҭоуба руит.

– Дарааза итабуп шәахьаапсаз азы! – Нестор ахацәа днареихырхәеит, рыҩнықақәа ицарц ианеилыцуаз.

Чагәгьы, исас дима, днеит.

– Маха-шьахала иґәґәаз ауаа урылаҧшит, – иҳәеит Нестор, Чагәи иареи аҩныцқа ианылатәа.

– Урҭ зегьы зыгәра угаша уааup, – Нестор игәы Чагә иаатиҳәааит.

–Уа дзымбеит апап Уасил изыҩаушьтыз арцыс.

– Макьана, – Чагә илахь ааимаирцьахәит, Нестор имаҳар ҳәа дшәаны, ибжьы ҩышьтхны. – Акыр гәрамгартас ҳимоуп. Уи ихгьы агәра игом уажәыцәкьа.

– Амал имоума?

– Дагьрыцҳам. Акраамҭа писарс дыҟан, аҳәынҭқар иполитика акәын инаигзоз. Ҳус изеилкаауам.

– Хыгә аусҳәарҭа ицдәылшәцаз иоума?

– Иоуп. Усҟан ихьыз игәы иалазар ҟалоит.

– Усҭәҟьа зыгәра узымго ауаҩы аус маза инапы изануҭазеи? – Чагә иныҟәашьа Несҭор иааигәамцхаҭәҟьеит. – Акыр иаргаманы уажәы аус ҳуеит, аха аамҭа аееиҭанакыхуеит.

– Даеазәы иаасҭа уи дшәарҭам. Знымзар-зны ҳара ҳахь дмиасыр ауам. Ацхыраара иҭахыуп. Иҭагылазаашьа ус иҟалеит акәымзар, иуаажәлар рлахьынҭа еснагь дазхәыцуеит. Дҭас исҭазаалакгьы, ҳара ҳиргамарц илшом. Иаҳҳәап: Уасил апапра аасҭа ареволиуционерра иаҳа ишилоу усгьы иеилыркаахьеит.

– Уара уус уара иудыруеит, – Несҭор дақәшаҳаҭхеит.

Адәахьы алашбжь анга, Чагә дҩаҭҟьеит.

– Ҳдоброволеццәа азәы дуқәсыршәарц сҭахын, дааит ҳәа сыҟоуп, – аҭшәма дындәылҭит, алашбжьгьы ааиқәтәеит.

Чагә даахынҳәит, Ҭышькәа Дима.

– Шәеибадыруаз, Несҭор! – иҳәеит аҭшәма. – Ҭышькәа афронт аҿынтә дхынҳәижьҭеи, уамак ҭуам.

– Убара сеигәырҕьоит! – Несҭор иааиз, инапы ааимхны, длаидиртәалеит.

Аҭшәма цҳәыс Кәакәала илухьаз абысҭа хәны инылҭаанза, ахацәа афронт азбахә акәын ирымаз. Чагә Ҭышькәа дызхаицхьаз азбахә анцәырыргоз, урҭ аишәа илахатәаны, ҩбаҟа ҭәыца рыжәхьан.

– Ҭышькәа, ҭаара цхашьарам, – Несҭор дналагеит, – шәарҭ Аҟәа шәзыҟоузеи?

– Нас ҳабацои? – Ҭышькәа инапы неиҟьеит, усгьы ҭыц ҳауам ҳәа.

– Иахьцалак, шәынкыланы шәызрымеи?

– Амраҭашәарахьынтә аурысқәа ҳақәларц иаауеит, иҳахьчароуп ҳаҭсадгьыл.

– Иарбан цсадгьылу? – Несҭор изнапык, цқьа иузгәамҭартә иааргәаҩашәа, излымҳак иадкыланы икын. Уи қәкык аманы иҟаҭан ҳәа згәы иаанамгоз Ҭышькәа ҭынч дцәажәон.

– Сыздыруам, – даақәыцсычҳаит иара. – Ҵьоукы Қырҭтәыла хьчатәуп рҳәеит, ҵьоукы Аҭсны иахьҭәууеит. Уажәшьҭа изҿу акгьы сзеилыргом.

– Аҭсны азбахә зҳәада? – Чагә урҭ иеынрылаирхәит.

– Аиаша уасҳәар уҭахызар, знык аҟара аамсҭа ҷкәынак игәы ишалаз иҳәеит акәымзар, уаҩы иеыҭамшәацызт.

– Ишцеиҳәеи? – Чагә даазелымҳахеит.

– «Ҭышькәа, иумдыруеи, – иҳәеит, – аурысқәа реы ҳаныҟаз, закәытә еилаҩынтраз иҟаз? Убарҭ, –иҳәеит, – абра ианааи, еицәоу ҳақәдыршәоит, – иҳәеит. – Ишыҟаҳҭара сыздыруам, аха ҳаҭсадгьыл еиқәҳархароуп, аешьеи аешьеи ҕыҕибамгарц» иҳәеит. Игәы каҳаҭәҟьаны дызбеит.

–Ҳаԥсадгьыл! – Чагә дԥышәырччон. – Ҳаԥсадгьыл Аԥсны! Изԥәышәыхьчода? Аурысҟәа? Аурысҟәа – аҳәынҭқар дахганы, зхаҟәиҭра зыхьчо, ѳ-револиуциак мѳаԥызгаз? Аменшевикцәа ҳхаҳцарц ҳҭахызар, урҭ роуп иҳацхраашa. Акәты ашьыга ашьаԥхыц итԥнахуан ҳәа, шәаҵацәа роуп шәыззызырѳуа.

Чагә ҭынч дцәажәон, аха ибжьы ахызаԥә узалырҟьомызт.

– Иуҳәашьоузеи, Чагәхеит, – Ҭышькәа ихы ѳышьҭиԥааит. – Уара уцәажәашьала, ҳара ҳхы ҳаҵаны ҳаkоуп уа?

– Узырѳы! – Нестор уи дааизирҿлымҳаит. – Аԥсны шәыхьчароуп, аха иззышәыхьчода?

– Аԥсуаа рзакәхап.

– Аԥсуаа ҳәа иупхьазода?

– Анхаѳыжәлар роуп, уаҳа иарбан.

– Аԥсны шәдырхьчоит ақыртуа меншевикцәеи урҭ зыҿрыдызҳәалаз ҭауади-аамстацәаҟәаки рзы. Шәара ишәеиҳабыда? Урызхәыци! Аkәа знапаkны иkада? Уара зыприказ наугзода? Априказ kазԥо иакәу иназыгзо иакәу еиҳа иззеиҵъда уи алыҵшәа?

Иаҳауаз еилиргарц, Ҭышькәа дзыҵәза дзырѳуан.

– Ишәыхьчо Аԥсынреи аԥсуа нхаѳыжәлари ракәым, аха амчра змоу ауаа роуп, – Нестор ибжьы ахҭkьеиԥш Ҭышькәа илымҳа иҭаѳуан.

– Иҳаԥсыхәоузеи нас? – иҳәан даахәыцит иара. – Уахь сыҟәымлакәа, абна сылаларыма?

–Ушԥаҟәымло, – иҳәеит Нестор, уцароуп. Уѳызцәа ироуҳәароуп аменшевикцәа рыприказҟәа нармыгзарц, иауазар, иаарласны рыѳныkаҟәа ихынҳәырц, рыжәлар ирылагыла, рабԥьар шьҭырхырц.

– Ажәлар абԥьар дуркуану? – Ҭышькәа иааԥьеишьеит. – Афронт аҿы сахьынзыkаз, абԥьар акышьа шԥатәу еилыскааит.

–Петроград жәгарц шәандәыкәыргалаз угәаламшәазои? – Нестор ибла цырцыруан. – Усkан ишәҿагылаз иарбан мчыз? Аусуцәа ракәзамзи? Урҭ роуми ашьҭахь Аамҭалатәи аиҳабыра зыѳназ Азынтә Хан зыхьчоз иргәыдлаз? Ҭышькәа, уара иуздырзом ажәлар ирымчу.

– Исыԥсыхәи нас? – дцааит иара.

– Уцароуп уѳызцәа рахь. Рхы иҭагаланы зегьы раҳәа.

– Сара сыгәра жәгартә сызлажәбеи?

– Ҭышькәахеит, – иҳәеит Чагә, – азлагара ааигәара сынхоит зҳәаз ҷкәынак азлагарахьча уиеиԥшԥәkьоуп ҳәа аҭак иоуит. Уаҳа уахьцара умазам. Уашьцәа рахь умеихозар, уабацои?

– Ишәҳәо иашагәышьоуп, аха аурысҟәа, жәыланы иаҳзаар, акыр ҳдырkаԥома, – гәынамзарак иман Ҭышькәа. – Уа ҳахьынзарылаз, сара избеит дара рхатә ус анагзараз рхы ишамеигзаԥәkьо. Аҿтыха ҳартом, ҳара ажәлар хәычы ҳзустада.

– Атәыла дуқәа роуп, аиашаз, адунеи ашьақәыргылашьа атәы знапы иану. Ҳара, аԥсуаа, аурыс ԥьажәлар инарыгзо рус ҳхы иаҳархәоит, ҳазлаkоу аԥкыс ҳаиҵъхарц.

– Агәраганы уkоу?

– Аамҭа иаҳнарбарц иḱоуп абольшевикцәа амилаҭқәа рхақәиҭраз изышьҭоу аус аҵабырг.

Арбаҕьқәа рыҽҭыбжьы ааиларыцсеит. Рацхьатәи асы анышьҭаз, аҳауа цқьа иагәылѡны ашьыжь иуаҳауаз абжьы цқьан, ухы-угәы арҽыхон. Ауха ишеидтәалаз зыршаз ахацәа аныѡагылоз ацәылашара аҽазнакхьан. Аҵшәма, исасцәа наскьаганы, даахынҳәит.

Амѡа иахьаныз, Несҭор Ҭышькәа иḱаиҵашаз ихы иҭагаланы иеиҳәахуан. Аḱәара ацуҭаҽы иѡалагылахьан. Ашьыжь шаанза ахьҭаха аѡны дыѡназмыргылозеи ҳәа аҽыуаа изызхәыцыз Чыгәбар Хыгә игәашә дадгылан.

– Бзиа жәбааит! – иҳәеит иара, рхылаҵқәа аархыхны, аҵсшәа аниарҳәа. – Абольшевик унапаҽы даанагазар, дад Несҭор, Ҭышькәа иагьа ихы ҭуḱьап.

– Аамҭа ус иḱоуп, – ҽааиҭит Несҭор, – ажәлар абольшевикцәа ирҳәо харҵартә.

Абырг иҵегь ажәақәак иҳәарц шиҭахыз збаз Несҭор дылҽыжәҵан, Хыгә дааидгылеит. Ҭышькәагьы даарыдыххылеит.

– Угәы ишҵаанаго, – Хыгә Несҭор иахь ихы наирхеит, – урҭ аурысқәа ҳажәышәҵарц шәҭахыуп, аха анхаѡыжәлар излаҳахәои?

– Аурысқәа анхаѡыжәлар ирыжәаҳҵоит зҳәада?

– Сара исаҳаит шәачатәи урыск дума угәароуп ҳәа.

– Зегь раҵхьа ахақәиҭра аагараз иҳацхраауеит. Аменшевикцәа учҳартә иḱам. Нас анхацәа адгьыл роуеит.

– Иаша уҳәону?! – «даагәырҕьеит» аҭаҳмада. – Зегьы иҳазхару?

– Ҭырқәтәылаḱа иахыҵыз хынҳәыргьы ирызхоит, – Несҭор дҵышәырччон.

– Урҭ зегьы хнырҳәышьа рымоума?

– Ҳгәы иҭоуп.

Ҭышькәа, Несҭор иажәақәа аацабыргхазшәа, игәеисра аҽаарццакит.

– Дад, убарҭ иаажәго адгьыл абарзылышәхуеи?

– Ḱоҳ, уанаҵьалбеит, – иааизымчҳаит Несҭор аҭаҳмада иҽаҵхьагьы, – иуцәажәашьоузеи? Аҵсуа нхаѡы иаҕа дизнеир иѡны диздәылцомызт, уашьцәа роума иуцәымцхәхаз? Иагьа ҳҳәаргьы, ас суқәгәыҕуамызт, абааҵс, – иҳәан, Несҭор дыѡҽыжәлеит, днаҵḱьаанзагьы иҽы аақәиргьежьит, ибла амца рхыҳәҳәы. – Узқәаҭыҵ ахьылухыша умоуа иḱаларц иḱоуп, нас мап зцәукуа уашьцәа угәалашәахп, – иҳәан иара, иҽы наҵирḱьеит.

Архәараҽ иҽы ықәḱьарц агьаагымхеит.

Ҭышькәагьы дыѡҽыжәлан, ибла ҵархәны, абырг днаихәаҵшит. Иҽы аḱамчы нахиḱьеит, Несҭор дихьзарц. Уи аѡныḱа дымѡахигар иҭахын. Калдахәараа Хыгә ирхиҵаз ахьымзҕ иара иааирдарц.

Алшәындба Чагә, аусҳәарҭа данындәылҵ, Степан дшааиуаз днаихьыцшит.

– Ажәабжь ҽыц уаҳахьоума? – Степан ҽааиҭит. – Гагра аболышевикцәа Асовет мчы шьақәдыргылеит. Иван уахь ицхьаны заа дзыргазгьы уи азакәзаап. Гагра аҵьажәлар рдепутатцәа Рсовет амазаныкәгакоыс дкарцеит.

– Ус анакәха, уаргьы саргьы цьара ҳнеидтәалароуп, – Чагә дгәыргьеит.

– Иҭабуп, сара усқәак сымоуп, аха уара ҳкоыцьегь ҳхәы ухала иужәыроуп, – Степан, икоыза дааныжьны, хазы иҽынеихеит, акыргьы дыццакны.

Чагә шьыжьы аахыс агьимфазацызт. Иҽынеихеит Ермолаи идухан ахь. «Ашьхаруа иҽы уаха ҳаизараны ҳакоуп, унеи ҳәа саҳәаны, заа Миха дызцаз абри азакәхап. Чагәи иареи иеизыргаша збаны ирылсхьеит уажәшьҭа. Гаграндә азәы даҳзаармышьҭкәа икам».

Амкоан дааицылеит аруакоы. Чагә уи дизымдырырц агьигымхеит. Убас игын.

– Убара ҳазбзиахааит, Мыстарбеи! – Чагә диеигәыргьеит иқәла цкәын. Мыстарбеигьы деихаччо икоыза аҵсшәа иеиҳәеит. – Ухынҳәижьҭеи иҵуеи? – Чагә дцааит.

– Иахьоуп санааз.

– Акы иеиҵшымкәа суҳәоит, адухан аҽы ҳнеидтәалап, дааразак умыццакуазар.

– Саатбжак иеиҳамкәа.

Ркоыцьегь адухан иныконалан, ишәак иладтәалеит. Ермолаи ирзааигаз ажьҵаа рнапы надыркит, аҵәыцақәак акоы еиқәаҵәа ныхжәыло.

Мыстарбеи Мқанба иаб Матбеи, аамстажәлазшәа дшыказгьы, мал уамак имамызт. Уи, Аацынтә дахыцны, Калдахәара дааижьҭеи акыр цуан. Дынхон иара аҵста уахьыкоҭагылоз, аҵҳа анакосан коны хәычык аҽы. Мыстарбеи, арра дыргааниа, аихамкоаҽ аус иуан, Чагәи иареи еиқәшәалон.

– Аҭырқәа фронт ауп сзыкәшәаз, – иҳәеит Мыстарбеи. – Аревролиуциа азбахә анҳаҳа, ажәытәра аҵыхәтәа цҵәеит ҳәа ҳаҵшын, аха башан. Ҳазлысуаз ақыҭақәа рҽы анхаҵәа гәакран изҽыз. Афицарцәас иаххагылаҵ ҳхагылан, ишыцәхаҵ ицәхауан. Убасkан ҽнак Чагә усгәалашәеит. Аррахь ургарц ишуцрыхозгьы, мап ахьукыз уиашазаарын. Сара сакәзар, схәычра сыхьзеит. Аҵыхәтәантәи аревролиуциа kалеит ҳәа шааҳаҳаз, акоыкақәа ҳаихеит.

– Мыстарбеи, аҵыхәтәантәи ахҭысқәа уаҳахьазар акәхап, – Ермолаи, ко-баҭлыкак акоы аишәа иаакәыргыланы, иҭаз лнарыдтәалеит. – Ирҳәоит Акәа еилакоынтрак ыкан ҳәа.

– Аимхааи амшынуакои роуп узҽу, – иҳәеит Мыстарбеи. – Аматросцәа Аимхаа, иафицартә чынқәа икәымжәы ажәкоахыр ишрықәсырбоз анырба, ичынқәа ыцәихырц идырцеит. Иаргьы хамаҵагьак иакәымзи, азә дишьит. Амшынуаа, Аимхаа дырцшаарц,

азаара рзааны ақалақь иалалеит. Аменшевикцәа шәаны Аҟәа иалцит. Ешба, уи ихы иархәаны, аҽыц мчы днахагылеит. Аҭба, назаза уа иаузаангылахуаз, ианца аменшевикцәа рымч еизырган, реиҳабыра дырхынҳәыхт.

– Аменшевикцәа рацархара ус имариахом, – иҳәеит Ермолаи, урҭ рахь цәымҭра шиламыз ицәажәашьа ианырцшуа. – Изыкәгәыҷуазеи аболышевикцәа?

– Аболышевикцәа аимгеимцара рхы иадмырхәар иашамызт акәымзар, ҭагылазаашьала иазыҟаҵазамызт. Асовет мчы Аҧсны агәаҽы аҟазаара, мышкәак рыда ахымҭзаргьы, ақыртуа меншевикцәа даара иаршәеит. Ауаагьы ргәы ҟанаҵеит, гәыҷрак аҧсыцхара рыланаҵартә.

– Шьҭа ҳцалап, – Чагә дҩагылеит, арҭ реицәажәара азыргаҵәара игәамцхакәа.

– Ермолаи гәрамгарҭас думоушәа збеит, – Мыстарбеи иҩыза дицдәылцит.

– Дменшевик лыхыуп, – Чагә иҽынеихеит. – Ари адухан хыцәахыртас имоуп акәымзар, раамҭа ааир, иубап дышцәырцуа.

– Издыруеит азоуп усҟатәи зиасҳәаз. Уажәыцәкьа иаартны аболышевикцәа қәҵоит. Ҳзыршәогьы агьыкам.

– Ухы абахоу? – Чагә Мыстарбеи ақытаҽ иҟазаара гәаанагарак ааизцәырнагеит.

– Ухьызла Чагә иахь.

– Избан?

– Уаргьы уахь ухы шхоу збоит, – Мыстарбеи даацышәырччеит. – Уа аизара мҩаҵызгарц сыҟоуп.

Рҽынархеит.

– Гагра аизарақәа рацәахеит, – иҳәеит Мыстарбеи. – Аусуцәа еидгылт. Аменшевикцәа Ольденбургскьи иаҳҭынраҽы реыцхьаркит, бҵьарла еиқәных. Аболышевикцәа урҭ ажәа рнырцеит, шьакатәарада еилгарц. Ируазма?! Амцагьы ҳажәырцеит. Уи збаз ҳара ҳакәызма, аҟәкәаҳәа ҳхысуа ҳалрыжәлан, цхасҭа уамак даҳмырҟаҵакәа, иаҳцкьеит. Чагәи Мыстарбеии, Ашьхаруа игәарц инҭашылон еицш, аҧшәма даарцылеит. Уи, изааиз иманы, аҩоны дахьыныҩналаз, ахәштаарамца иавакәыршан итәаз ахаҵәа ҩагылеит.

– Аамҭа ҳарзрым нас, – ианылеибартәақәа Чагә зегьы даарылаҵшит. – Абзиарақәа зыҩоны иҩонаргалаша, шәхаҵқы сцеит! Абзиара ҳзылбаацшит ҳҳәартә, Мқанба Матбеи ипа Мыстарбеи иаҳзааигеит ажәабжь ҽыц. Сара саалаганы ажәа шәасыршьрым, ихала ишәеиҳәап. Ҳаизызырҩып.

Амца зҽаҧҧоз, зыҿзырцхарцгьы акыр иазааигәаны иадтәалаз Мыстарбеи рхы наизырышьҭит.

– Ҳатыр зқәу ахаҵәа! Ажәа рацәа сызҳәом, ишәзаазгаз иаапцәаны ишәасҳәар стахыуп. Гагра асоветқәа амчра ргеит?

– Ишпа уара?! Уҳәансҳәанқәа иашану? – иааҵьеишьеит Шәаныуа Канцьариа, зегьы рыгәтыха илыжжуа. – Урҭ ҳрыдгыларопеи.

– Шәаагыл, цқьа ҳаизызырԥып, – иааиртынчит агәаҽанызаара змаз ахьча Кьахьыр-ипа Маҳты.

– Гагра ишьақәыргылоуп асоветқәа рымч, – Мыстарбеи еитеиҳәеит. – Уи мариала акәымкәа, бџьар мцала иҟалеит. Сара гагратәи аболышевикцәа саарышьтит шәара шәахь, Асовет мчы шәшазыҟоу еилыскаарц. Шәаныуа иҳәахьеит азеипш гәаанагара ҳәа сыҟоуп.

– Мыстарбеи ухатцкы! – иҳәеит Миха Хышба, – ҳара аџьажәлар рымч шьақәҳаргылеит ҳәа иаҳцхьазоижьтеи шықәсык аҟара туеит.

– Аболышевикцәа амчра ргатцәкьазар, – иааирзырԥоит Маҳты Кьахьыр-ипа, – урт ираҳәатәуп калдахәараа ҽеибытаны ацхыраараз ишыхиоу.

– Сгәанала, – иҳәеит Миха, – Гагратка идәыцәцатәуп џьоукы, урт ҳшырзыҟоу рлымҳаҿынза инарыгзарц.

– Иахьатцәкьа ицароуп дара, – иҳәеит Чагә Ашьхаруа.

– Чагә, – иҳәеит Алшәынды ҷкәын Ашьхаруа иахь, – уара уца, Маҳты даашьтыхны, ақыта нхацәа рыхьзала.

– Ус анакәха, уаҳа ҳатцшрым, – Маҳты дақәшаҳатхеит, дагьыԥагылеит. – Уаханза ҳцаны ҳаароуп.

– Уара, – Ашьхаруа Мыстарбеи даахьаирцшит, – нырцә Бедрак иҿы уцаны, уахь иҟоу ҳауаа иара иҿы еизганы, шәааилацәажәақәа. Чагә дуццап, – иҳәан, Алшәындба днаиҿатцшит.

ххх

Бедрак гагратәи ахтысқәа ртәы шааиаҳазцәкьа, избеит уахь дцарацы. Адырԥаены дмыцшзакәа, Мыстарбеии амазаныҟәгаԥы Чагәи дрыцны, Гагра аџьажәлар рдепутатцәа р-Совет аҿы дылкылсит. Асовет амазаныҟәгаԥ Иван Криволапов, иидыруаз ауаа иԥыза Алшәындба ицны ианиба, диеигәыргьеит. Бедрак агвардиа ҟатцшьаа дырхыцхьазалоуп ҳәа иарҳәан, шәақьк иртеит. Уи, шьтахька даныхынҳәуаз, идырцеит иқытаҿ ажәлар реиларцәаразы ацхыраара ҟаицарц.

Бедрак дгәыргьатцәа аԥныка амԥа дыкәлеит.

Чагә уи дицымцеит, иԥызцәакәак ибарц ҿытцгас иҟаицан. Амала, аревком аҿы илымха интыршьит, дук хара имгакәа, Асовет мчы иахьабалак ишьақәдыргәгәарц ргәы иштаз, ақытаҿ ахеидкыла иалаз рыда, зегьы рабџьарқәа шрымхтәыз. Уи азцаара атәы рдыруан Калдахәаратәи аревком ахантәаԥы Ашьхаруеи ақыта акомиссар Хышбеи.

Уаантәы Чагә дышиашаз Пивнев Сергеи Терент-ипа дитаait. Ацшәмеи ицҳәыси аԥны иҟазамызт. Игәыргьатцәа иааицылеит Мариеи Сашеи. Чагә, аилахарақәа иҟаз ирхыркьаны, азгабцәа ибарц дмааижьеи акыр туан. Мариа уажәшьта ацҳәызбарахь лхы лырхозма уҳәартә, деилыцхаауан. Сашагьы джыцәза лызҳахьан.

– Ҳаб даара дшәаны дыҟоуп, – лҳәеит Мариа, Чагә аѡныҟа длага даныладыртәа.

– Дзыцәшәои?

– Абольшевикцәагьы аменшевикцәагьы. Аҟаҧшьқәа еиҳа рыгәра игоит, аха зегьы ашьакаршроуп изышьҭоу иҳәеит.

– Мариа, – Чагә инапы азҭаб лыхцәы иналишьит, – бара бызҳаит. Еиҭацәоу ауаагьы еилбырго балагеит. Бымшәазои?

– Сшәоит даара. Исзымдыруа азәы дызбар сҭахзам, – лҳәеит лара. Нас: – Аменшевикцәа рақәҧараҿ аҧсуаа цәгьала рееидыркылошәа збоит.

«Амилаҭ хақәиҭреи асоциалтә хақәиҭреи ҳзеилалан, акыр ҳаидыркылоит», – арҧыс гәаныла дцәажәон.

– Аусура салагар сҭахыуп, – лҳәеит Мариа. – Саб иуам.

– Макьана бықәра маҷуп.

– Саб ирҳауа ҳазхом, избоит. Ус ѡнаҭакаҿ маҧура уск салагар ҟамлои.

– Аҧсҭазаара зегьы ирцәыцәгьоуп, шәымацара аушәакәхыу. Аҧсҭазаара аееиҭанакуеит. Уи аиҭьтәра ус ҳнапахьы иаагоит, агьҳагым.

xxx

ЕФРЕМ ЕШБА ИМОНОЛОГ АҚНЫТӘ
(Иацу)

Усҟан уи азхәыцха змадаз, зыгәгьы иаанагодаз ус иҟаларын ҳәа, аха иахьа иҳаѡсқәахьоу анеиҿасырҧшлак, азын анҧәамҭеи аацын алагамҭеи рзы, ма аацынра Аҧсназы имызшаз хҭысқәак ҟалон. Исҳәар сҭахым егьырҭ аамҭақәа гәаларшәарада имѡасит ҳәа, иаҳҳәап, «Кьараз» анеиҿыркаауаз ҭагалани азыни еимаркуан. Зегьакәын, ҳанынҭыҧсуаз аламҭалаз акәын Аҧсны ашьапы ианықәгылоз. Убри аламҭалаз еснагь Амра кажжы иҧхалон, аҧсабара заа аиаҧәахара аеазнакуан – адгьыл аҧхара аҧан. Зегьы рымчқәа анҭалоз, ауаагьы реибарххарақәа рыгдыраҿ иѡазазшәа иаабон.

Шықәсык мыҧзацызт, сара Аҟәа нхара ҳәа зынза смаар ҟамло иҟалазижьҭеи. Самырзаҟан абольшевикцәа ракәмызт, уажәшьҭа сызхагылаз Аҧсны абольшевикцәа ракәын. Убри азын Аҟәа саныҟаз иаҳа ирацәан. Аха арахь зынза смаар ҟамло ианыҟалаз аусуцәеи асолдаҭцәеи рдепутатцәа р-Совет ахантәаѡы аменшевик Чхиквишьвили иҧсахра ансыдырҧаз акәын. Сусқәа рацәахеит, есымша Аҟәа сыҟазар сыхәҭан. Иахьеи уахеи избатәыз азҧаарақәа цәырҧуан, иаалырҟьаны иҳасабтәыз акы абольшевикцәа иаарыхҭықәгылар, рнапхгаѡы раҧхьа дгылазар, аус иаҳа иманшәалахон. Убри азакәымзи аиҳабы дагьзалырхуаз. Аҧсны ахьынзаназаазоз ҳаҭыр змазаашаз ауаѡы даҭахын. Сара сзыҧсахшаз дыҟан. Уи идырреи иаҳаҭыри дуун. Дшәомызт, дыҧхашьомызт. Агәаҭьра далаҟан. Аха уи иусқәа рацәазан. Уахгьы еынгьы дмыцәар агәхьаа имамызт. Сара исзыҟамҧоз аусқәа иара

инаигзон, амала амца иҕрацәан, ааҭгыларак, нышәарак ззымдыруаз имаз агәы иахьакәымыз дкылнагар ҳәа сшәон. Аус иагьа ианырццактәызгьы, амѡа ҭынч ашәашьа-азашьа уҧшаарц ухәҭан. Аха, ганкахьала, издыруадаз ус иҟаз ауаѡы даҭахызаргьы, аиашьеи аиашьеи анҕыҕибагашаз ари аамҭа бааҧсазы. Иара иакәын ҳазынтәык ҳаҧхьа, аменшевикцәа рҟазшьақәа шааигәамҧхазҵәҟьа, ирҽаиргылашаз аилазаара «Кьараз» аиҽкаара амѡа азҭаз, ашгьҭахьгьы бҵьарла еиқәзыршәаз. «Кьараз» еиҳаз еидгылак уи аамҭаз ҳаҧсадгьыл хәыҷы аҽы иҳамамызт. Аха сара, Аҧсны абольшевикцәеи, аусуцәеи, асолдаҭцәеи рдепутатцәа р-Совет сахьынзахагылаз, сҭыҧаҽ еснагь сыҟазар акәын. Сиасит Аҟәаҟа нхара.

Аус сшазхәыцҵәҟьаз иагьыҟалеит иаалырҟьаны. Акреисер «Дакьиа» Аҟәа ианзыхгылоз ауп сызҽу. Усҟан амшынуаа дырҽаҳаит ҳаныхәыҷқәаз исѡыза бзиаз агәбедиатәи арҧыс Никәала Аимхаа. Уи, аиашаз, Аҟәа дшыҟаз сыздырзомызт, аменшевикцәеи ҳареи ҳаиҽагыларақәа дрылан ҳәа сгәы иаанагазом. Иара «Абнауаа рдивизиа» иалахәыз аҧсуаа дрылан. Аибашьраҽ иоуз ахәра мҕьацызт, убрахь иоуз иафицар чынқәеи игәышҧы злаѡычаз аҳәынҭқар иҳамҭақәеи дышрыҵаҽырбоз збаз акреисер амшынуаа дырзымчҳазт, иҧышькласуа ианалага, зыҽзырцәгьаҵәҟьаз руазә иааигәыдҵаны дишьит, иаргьы узыхьзаны иукуаз иакәызма, иҭаирхаз иѡызцәа рабҵьарқәа ирзыҭрысаанза, жьаҵас днылашәкәан иҽырцәигеит. Хынҭаѡынҭарахеит. Амшынуаа аультиматум ҟарҵеит. Аменшевикцәа шәаҟьан, иҟарҵара-ирура рзымдыруа ианаақәха, амчра ҳнапаҽы иааҳгеит. Аимхаа данцәырҵ, «Дакьиа» ацынхәрас иааз аминамѡаҧгаѡ «Дерзки» ахь драҳҭеит. Дара иааимеигзазакәа иҧсҭазаара далырхит. Аха ишҧаҟаҳҵарыз, аиашьеи-аиашьеи анҕыҕеибагоз аламҭалаз?

Амала, амшынуаа рус нарыгзеит ҳәа иҧхьаза ишықәҵызҵәҟьа, аменшевикцәа рымчқәа еизыргеит. Аҧсуа жәлар р-Совет иамаз архәҭа Ешыра иҧшыназ, уаҟа рееидыркылт ҳаҕацәа зегьы. Абжьыуаа рыҭауадцәа хазы рымч еизыргон. Ҳара иҳацхраарц, анхацәа еиқәных икылсит, аха урҭ реидкылаха ҳмоуит. Изаазарызеи, аменшевикцәа ҳарҽагылартә ҳаҕәҕәамызт ҳара. Ари рбон иаҳҽагылаз. Аҧсуа жәлар р-Совет иалаз ҳзаан, ҳкомитет ҧҳаргарц аультиматум ҳдыркит. Уи ҳара мап анацәаҳк, рабҵьар мчқәа ҳажәырҵеит. Сѡызцәа сыманы, Баҭымҟа сықәымҵыр амуит. Амѡан исхәыцуаз акакәын: ҳзаҵахазеи, абас иаармарианы ҳнапаҽы амчра анҳау? Уи азҵаара аҭак иара азҵаара ахаҭа иунаҭозаарын: иаармарианы иҳауит амчра! Ҳара ѡныҵҟала ҳазыҟаҵамызт аменшевикцәа рҽагылара, убри азоуп машәырны иҳауз ирмарианы изҳамырхыз.

Амала асовет мчы мышқәак иахьышьақәгылаз ауаа иднарҳаит уи наунагза иҟаларц шалшоз.Абри сгәы арҕәҕәон.

Аҧсуа большевикцәа рнапхгара Баҭымынтә иуадаѡын, аха излауаз аимадара ҳарзуамызт. Аҧсны иҟалоз ахҭысқәа есымша иҳаҳауазар акәын, аҭагылазаашьа зеиҧшраз ҳазхәыцыртә. Ҳажәлар ҭынчзамызт. Иаарыкәыршангьы мца қьоуқьадла былран изҽыз. Урыстәыла иҟаз

нибарҵәаран. Аахыҵ-Кавказ ажәларқәа шѡаҵҟьара ргәы рыҵхон, аамҭа рзеибарххаран. Аменшевикцәа ирызбеит Аҟәа имѡацыргарц анхацәа реизара ду. Урҭ ирҭахыз акы заҵәык акәын: анхацәа абольшевикцәа рагитациа иаҿанамгаларц. Аҟәаҟа аашьа сымамызт. Арахь ҳаҕацәа рҿагылара аҭахын. Аҵсны иқәынхоз ажәларқәа еидгылар акәын, урҭ реиларҵәара ҳара ҳада уаѡы илшомызт. Арахь ҳара ҳнапаҿы иааиуаз макьана аҵсуа нхацәа заҵәык ракәын. Егьырҭ, Чхиквишьвили и-Совет иалаз, ҳақәыргарц иаҿын. Асоветқәа рымч анхацәа зегьы адымгылакәа, ҳазҭашәаз аамҭа ҳазҭыҵуамызт. Аҵсны аусуцәа маҷын, анхацәа раасҭа. Ус анакәха, анхацәа рееидкыла аусуцәеи асолдаҭцәеи р-Совет иадымгылакәа, абольшевикцәа аиааира рызгомызт. Абас аҭагылазаашьа анҳау, ҳхы неидкыланы ҳаилацәажәеит.

– Сара план хәыҷык сымоуп, – сҳәеит сара. – Гәдоуҭаа ргазеҭ «Волиа вольных» ианылароуп сықәгылара. Убраҟа ишьҭысхроуп ҳара избатәуп ҳәа иаҳаҵхьазо азҵаарақәа, урҭ рызбашьа амѡа. Анхацәа реизара ду ашҟа ауаа ҳашьҭыроуп, ҳапроект рыҭаны.

– Лыҵшәас иаиуеи зугәахәуа? – дҵааит Геворк Атарбеков. – Аизара иаднакылару ҳапроект?

– Уи аизара анхацәаҵәҟьа иреизаразар, иаднакылон. Аха аменшевикцәа еизырго амал змоу анхацәа ракәхоит, урҭ ҳара изҳадгылашам, усгьы еилкаауп, аха ҳара ҳақәкы ауаа ираҳароуп. Аҟәа ҳаларцазаргьы, ҳшыцәам рдыруазароуп.

– Аиаша уҳәеит, – Атарбеков дсықәшаҳаҭын. – Ҳаҵахаҵәҟьаз ҷьызшьо ыҟами. Ҳшықәҵо еилыркаарц азын мацарагьы, ус ҳныҟәароуп. Аизарахь иаҳашьҭрыда?

– Несҭор дҳашьҭып сгәахәуеит.

– Аиаша уҳәеит. Аҵыхәтәантәи ахҭыс аламҭалаз Несҭор Аҟәа дзыҟамлеит. Уи ицрарҳәаша акгьы рымам. Ииҭахыу аѡызцәа шьҭихааит.

– Аизара шаанҵәалак, Несҭор ихаҭа Баҭым даҳзаароуп, аинформациа ҳаиҭараз. Ихаҭагьы иаҳа идыршт ҵхьаҟа иҟаҳҵақәаша. Несҭор изаҳашьҭуа апроект иеиҕьуп ҳәа ишицхьазо аҵсахра азин иаҳҭароуп. Уи иаҳа ибарҭоуп.

Мчыбжьык ашьҭахь Несҭор Баҭым дҳазнеит. Анхацәа реизара дуаҿ инеигаз ҳапроект мап ацәкын. Уи ус ишыҟалоз усгьы ҳгәы азѡауан. Убас ҳахьхьан иҳаѡсыз ашықәс азын ҳанҭагылаанзагьы. Петроград ареволиуциа ҟалеит ҳәа шаараҳазҵәҟьа, Аахыҵ-Кавказ акомиссариат еиҿыркааит. Аменшевикцәа ирҭахымызт араҟа рымч рцәызырц. Уи азын атәым ҳәынҭқаррақәа рнапаҿы аҟазаарагьы мап ацәыркуамызт. Аҟәа Хьенкелии Ҷьуҕьелии анхацәа реизара ду еизыргеит. Уаҟа Несҭори сареи даараза аҷьабаа ҳбеит, аусуцәеи анхацәеи рдепутатцәа р-Совет амч арҭарц. Аха ҳара иаҳзызырѡуадаз. Уажәы Несҭор иаҳзааигаз ажәабжь иаҳнарбахт хаала ишамуаз. Мчыла амчра рымхтәын, уаҳа иауамызт. Узыргәырҕьаша адыррақәагьы ҳаухьан: Нхыҵ-Кавкази Бақәеи Асовет мчы шьақәдыргылахьан; Қарҭаа, ртәыла аҿацәқәа рахь

ицаны, абӷьар шьҭыхра аҽазыҟаҵара рҽазыркуан; Ашәамахьтәыла ҭынчрамызт.

– Уажәы Аҵсны аҭагылазаашьа шҵаҟоу? – Несҭор сизҵааит.

– Ақырҭуа меншевикцәа ажәларқәа аҵәы шрыбжьарҵац ирыбжьарҵоит. Ршовинизм ҳәаак амам. Абольшевикцәа рбар ҟамло аҽынза инеиуеит. Бзыцын, усгьы ижәдыруеит, «Кьараз» хиоуп.

– Имчы хаданы иҳамоу уи акоуп, – сара сиқәшаҳаҭын. – Қыҭақәак асовдепқәа шьақәдыргылахьеит, ӷьара-ӷьарагьы иҟало аабап ҳәа иҵшқәоуп. Асовдепқәа аиааира ахьыргахьоу аменшевикцәа цхлымуеит. Ацхыраара рҭахыуп. Самырзаҟан Павел Зыҷәа дыҵшуп. Агәыцқәа убас иахьыхиоу маҷым. Аха арҭ зегьы еидкылатәуп, гәык рымазароуп. Убри макьана иаҳзеиҽымкаацт.

– Угәы ишҵаанаго, урҭ реидкылара злалшахари? – дҵааит аилацәажәара иалаҳархәыз Амшын Еиқәа афлот ахаҭарнак Иванов.

– Авосстание шышьҭаҳхлак, зегьы реидкылара алшоит. Уаанза иҳамоу аимадарақәа азхом аотриадқәа реидкылараз.

– Бӷьарла еиқәшәоума? – дҵааит Иванов.

– Абӷьар рацәазаны иаҳҭахыуп.

Заа иаҳдыршаз азҵаарақәа еилкаан. Бӷьаршьҭых ақәгылара аҽазыҟаҵараз аплан ҳазхәыцит. Зегь рацхьаза Бзыцын ақәгылара аҭахын. Убраҟа еиҽкаатәын аибашьра-революциа акомитет. Акомитет сара сахагылон. Несҭори Геворки схаҭыцуаа ракәын. Несҭор ақәгылара аҽазыҟаҵара заа ддәықәаҳҵон. Сара еиҽыскаар акәын Баҭымынтә абӷьар Аҵсныҟа мшынла агара. Снапы ианыз аус анынасыгзалак, Аҵсныҟа сызхыҵуан, ҳкомитет уаҟа сахагыларц.

14

Никәа илаганы иааигаз ашыла аҭыцаҽ инаиргылон еиҵш, Хыгә ҽыла агәашә даадгылеит. Никәа уи днаицылан, дылҽыжәигеит. Абарҵа ианааҵагыла, Маф Хыгә днаидтәалеит.

– Ааигәа ухабар сумырбацт, Никәа, – иҳәеит Хыгә, – учымазаҽу сзымдырызт, саақәлеит.

– Усҵәҟьа шҵаҟоуҵоз? – Маф иаҳаз ааицәымҷахеит.

Никәагьы, аара ихы иадҵо, абагьыр даадгылеит.

– Ҳаамҭа цәгьала еиласит, Маф, – Хыгә инациҵеит. – Саргьы аҽны андәылҳәҳәара сгәы ахшәан, уаҽы сеисырбацәом. Иҟоу-иану ҳәа агьсаҳацәом. Иуаҳахьоу сыздыруам, – Хыгә Никәа иахь даахьаҳәит, – Мҷышьҭа еизарак ҟарҵарц иҟоуп.

Аҽны ашьыжь азлагараҽ Бедраҟ Никәа иабжьеигахьан уи аизарахь дрыццарц, аха иара уахь ацара игәалаҟамызт, ацара игәгьы иҭамызт.

– Уца уара, Никәа, убрахь, – Хыгә инаиабжьеигеит. – Схаҭагьы сыҟазар цәгьа избомызт, аха цыхьатәи асҭаршынцәа блаҵыхәала иҳахәаҵшуеит, ирзаауз сзеилкаауам. Уажәтәиқәа злаҳаиҷьу сыздыруам. Ҳара шәахтәык ылаҳхуан, уи акәын ҳазҽыз. Даргьы уи ауп усс ирымоу.

Саргьы уажәшьҭа схәыцым, рнапы ҟьашьқәа рыла сеибадырбартә. Аха ирҳәо саҳарц сҭахыуп, Никәа, ушааилак уацәымаашьакәа аѡны усызнеины исаҳәа уа иҟалараны иҟоу.

– Бзиоуп, – Никәа дақәшаҳаҭхеит, Хыгә днызкылоз ак ҟалеит акәымзар, уа дымцакәа шимуаз дазхәыцны.

– Шәус нсырхарым, шәус бзиахааит! – Хыгә дѡагылеит.

Иагьа иҿабызшәа ханы ацәажәара далагазаргьы, Хыгә зхы замацызаз уаѡын, какалк икырц имарымкцәеит, иара знык мап аниҳәа. Никәа исас дынҽыжәцаны ддәықәитцеит.

Аизараҿынза инханы иҟаз аѡы-мшгьы, Никәа дзызхәыцуаз Бедраkгьы Хыгәгьы рѡыцьегь иара Мҷышьҭа дцарц ахьыртаххаз акәын. Бедраk ус ергьимҳәеит, аха Никәа ѡныцкала иеиликаауан уи иара диацәажәарц ҷьоукы дшаарышьҭыз акәымзар, ҭагалан мшха анхаѡы анхара ус даҟәыхны, аранза даазцарыз? Хыгәгьы акы игәы иҭамызкәа дыҟамызт, аха ихьыз ахҭыс аахыс, уи, акы иҿалеигало, избахә уаѡы имаҳацызт.

Амѡа данықәлоз аҿны Никәа заа иҿы имкәадырзеит. Иҭахын, уаѡы дицымкәа, ихала аизараҿ днеир. Уахь идәықәлоз уажәшьҭа амѡабжара иѡеихьан анигәахә, икәадыр ѡдәылиган, дмыццакзакәа иҿы кәадырны, дҿыжәлан, амѡа дықәлеит.

«Бедраk даҿа зны уск азы дысзаашам сыгәраганы, аизароаҿынтә Хыгә иахь сышцо ааиликаар. Ѡ-мцак срыбжьахазшәа ckалеит. Ҷьоукы алада иахеит, даҿа ҷьоукы – аѡада. Зыгәра згарыда? Гаграгьы аҟаҷшьқәа ааит Шәачантә рҳәеит ҳәа саб иацы исеиҳәеит, иабаиаҳаишь?»

Дахьнеишаз дназарц агьигмызт, иацхьаka ѡыцьа аҿцәа илаҷш анынарыхьзоз. Аизара ахьыҟалоз аҭыц издыруамызт азы, урҭ дрыхьцшырц, иҿы ааирццакит. Амѡаду ахь икылсуаз агәарбжьара аҿынтә архәара иаавшәеит даҿа гәыц-ѡык. Урҭ рзыцшра игәы азмыхәакәа, цхьаkатәиқәа днарышьҭалеит. Урҭгьы, рацхьаka ҷьоукы шѡеиуаз анырба, рыҿқәа натдырkьан, ирыхьзеит. Никәа дѡеиуан имацара, ѡ-гәыцк аецәа дрыбжьаханы. Ус ацхьа иѡеиуаз Мҷышь ихыз ацҳа инадгылеит. Арцыс иаагәеитеит ауаа рацәаны абнара зхы нылазкуаз адәҳәыцш аҿы ишеизахьаз. Ишьҭахькa иаауаз ихьигзарц ааизбан, аҭәра аҿы иааҿаирххеит. Убаckан илымҳа иаатасит ишьҭахькa иаауаз ирацыс, ҿцәақәак еицхеибарс ишихьзоз. Уаҳа ахьацшра изымгәаҭыкәа, иҿы ишьхәа нарба, днеихеит.

Ҷыхьа илаҷш ишытцашәаз еицш акәымкәа, абна харгьежьшәа изкәыршаз адәҳәыцш еицых аҿы анхацәа еилакь еилагылан. Иҿы абнаҿ аекәа ахьеилагылаз инеиган, ҷлак амахәҭа иаҭәра нахаиршәт, даахьаҳәеит.

Адәҳәыцш иаакәлахьаз аецәа, рҿы ҭоуҭанқәа аанкыланы, илҿыжәцеит, ааигәа-сигәа игылаз рнапқәа аарымырхырц. Урҭ рҿынтә рацхьа ауаа иаарылагылаз апап ҳаракы, ицатца цацыцаҷьуа, иблақәа амца рыхтцаны, иццымшьқәа еимассы, инапра игылашьеи иныкәашьеи ирнымаало, Никәа ҷьара дибахьан.

– Уа, бзиа шәҳәеит! – ибжьы гәаҩаза, аҧсҭа аҷаҟьа ианҷазшәа, иаагеит.

Никәа дыҧшын, еиҳа-еиҳа дшанхо. Харантә цқьа дизеилкаауамызт.

«Иабазбахьоу идумпеира ухазыршҭыша иҧышәырччашьа?..»

– Уа, бзиала уаабеит, Уасил!

– Уа, бзиа збаша!

Уи ахаҷәа иааиҧылоз иеигәырҕьаны аҧсшәа аниарҳәоз, Никәа инаҩсан игылаз, ихы уаҩы иқәымкзакәа, ус иҳәеит:

– Уара, арии ара дабаҟаз?!. Ижакьа згеи, уара?!

Анхаҷәа икарҷәазаны апап иеихырхәон. Иара ишлиапа еиқәаҷәа ааихихит, иааигәа-сигәа иҟаз аҧсшәа раҳәаны данаарылагьежь. Убасҟан акыр иҷирффахьаз ихахәы жәпа ишьҭахьҟа аҳәашьеи илахь ҭбааи рыла, Никәа игәалашәеит акомиссар иалхраз рқыҭаҽ илеиз ари апап шиакәыз.

– Апапра ззычҳауа ани иоума! – Никәа инаҩсан игылаз ахаҷа иара иахь даахьаҳәит. – Ахьшь ҭынч иузҭакраҳа!

Никәа ауаа рыгәҭа дналалеит, Уасил дзыдгылаз иреиҳәоз иаҳарц. Акыр данырзааигәаха, ибеит Ашьхаруа Чагәи Хышба Михеи уа ишгылаз. Егьырҭ ирыцыз ауаа рыжәпарахь иҟазар акәхарын, Никәа днаҧшааҧшит, аха уаҩы дибомызт.

– Уара, аҭаҭын сахом ҳәа соумҳәази, узаҟәымҷи? – Уасил аҭаҭынжәга зкыз Миха диазҷааит.

– Ыы, Бзыҧ шьҭахьҟа идәықәлама? – аҷәы налеиҷеит Ашьхаруа. Миха игәарҧхазаны дааччеит.

– Нас арҭ ҳаиҳабаҷәа иахьа ишәарҳәозеишь, анаасани? – Уасил ажәлар днарылаҧшит.

– Иҳарҳәахуеи, – иҳәеит зыуаҩрахь инеихьаз хаҷак,– еснагь еиҧш иҳахәазаша ак ҳарҳәозар ҳәа сшәоит. Ее, уҩызцәа ума ара ушыҟоу рыздыруам ҳәа, рхакәым, рҷыхәагьы ҳдырбарц иҟамызт.

– Аиеи, ҷьушьт, – Уасил «иеааирчит», – ишәаны аҩ иҷалахьазаарын.

Ашәақьқәа еицҭҟьазшәа, иеибарччеит.

– Калистрат ажәлар рахь уқәымлан ҳәа иаҳамҳәеи, – иҳәеит Уасил. – Амала, икылҷәоу аҳаҧшьа иҭоуҭәалак кылыкәкәоит, аха аменшевикцәа раҧхьагыла Барцыц Калистрат иоуҳәалак ихы икылсуазаап.

– Ее, Уасил, ҳаҭыр уқәзааит, – ҽааиҭит даеазәы, – иҳахәо ҟаиҷоит ҳәа ҳауизаах, абҕа имоуп, абҕа. Абҕа ианакәызаалак имчуп.

– Сара сыбҕа ҧҷәеит ҳәа уаҳама? – иҳәан, апап зегьы даарыцыччеит.

Аҷҳа аганахь ираҳаз амашьына шьҭыбжьы зегьы аахьанарҧшит. Амҩа анарҭа, ауаа рыгәҭа инеины иаангылеит. Ашьҭахьтәи атәарҭаҽынтә дҩагылеит Гәдоуҭатәи аучастка акомиссар Кәыҷа Картозиа. Ауаажәларра ршәарҭадара ахьчара аиҳабы Калистрат Барцыцгьы дҩагылеит уи ишьҭахь, инапқәа ицырхырааны. Кәыҷа, ажәлар рыхшыҩ иааиз ирзырышьҭырц, инапы ҩышьҭихит.

– Иҟалозар, шәааизызырҩы ҳаҭыр зқәу Барцыц Калистрат.

Калистрат инапы жәпа аҷсылара накны икаба амаҕраҟәа ирҭамзоз, хаҳәык аҷраҳәазшәа, дҩахан, аҷәажәара иҽыназикит.

– Аҷсуа жәлар – намыси патуи згым, зчеиҵьыка зманы амҩа иангылоу жәларуп.

– Уи ала иуҳәарц иуҭахи? – Уасил ҽааиҭит.

Калистрат, ииҳәарц ииҭахыз шиҷәеиҷхьыттаз убартә, ила ҭырхаха апап днаизыҷшит.

– Аҷсны жәлар еснагь рхаҟәиҭраз иҟәҷон, – иара дналагахт. – Иахьа ҳара аҷсуаа ҳҭагылоуп атәым тәра ҳхаҷарц акгьы згым аамҭа.

– Ус еиҷш аамҭа ҳара ҳанбаҭагыламыз? – иаагеит хаҷа бжьык. – Аха иҟаҳҷари?

– Иаҭахыуп ажәлар рымч еизыргарц, – иҷсы ааҭалеит Калистрат, – иазыҟәҷарц еснагь рхы зҟәырҷоз рыламыс. Ишыжәдыруа еиҷш Гагра Асовет мчы абольшевикцәа ишьаҟәдыргылеит. Гәдоуҭа ишыҟаз, ажәлар рус кажьны, уахь ицаҟәаз зыгәра жәгаҟәоз ҵьоукы ыҟоуп.

– Урҭ ара ианузаалак, ушцәажәо Анцәа ибахп, – иҳәеит Уасил ицыз азәы.

– Уажәы гаграа ҳара иҳавасырц цәгьа ирбом, – уи ибжьы «иаҳазомызт» Калистрат. – Ҳара иаҳуалуп, ҳамч еизганы, убарҭ рыҽрылаҟьашьра ҳҽацәаҳахьчарц. Асовет мчы Аҟәагьы ишьаҟәдыргылан. Аха ауаа ишырмыхәуоз анырба, мап аҷәкны ирхырҳәеит. Ианаҭаххагьы, Гагра ахы иаҟәиҭтәны, аурысҟәа ҷхаҳҷарц ҳазхиазароуп.

– Нас изуҭода Гагра? – бжьы еиҽамск аагеит.

– Азәгьы! – Калистрат ибжьы ҩыҳареикит. – Аҷсуа дгьыл аҷсуа иоуп изтәызааша.

Еилагылаз, аус аҷыхәа ахькылсуаз рбарц, изрҩуан.

Убри аамҭазы, абб харччыла, ахы ажәлар ирыҟәк, Калистрати Кәыҷеи ртәы иеиҷшыз, аха акыр иныҟәсхьаз даҽа машьынак аҽаанахеит, абираҟ ҟаҷшьы ахаргыланы. Аменшевикцәа рмашьынаҽынза имааицкәа, иара ааҭгылеит. Хә-ҩык ахацәа, рнапҟәа аҟаҷшьҟәа аркны, уа иангылан.

– Ҳаҷсуа жәлар, бзиа шәҳәааит!

Урҭ рахьынтә зегьы раҷкыс икьаҽыз ауаҩаса инапы ргәаҩашәа иҩышьҭихит, маҷк илымҳа инадкылашәа. Уи ихьшь бла ҷарҟәа знык избахьаз ихашҭуазма.

– «Адикәан?! – Никәа иааҵьеишьеимт. – Апап Уасил идикәан!»

Рхаҽҟәа аархалашан, ажәлар аҭак неиларҷсеит.

– Шәыҷшы, Несҭор! – иҳәеит ҷыхәьа Никәа дзыдгылаз ахаҷа дааскьаны.

– Дарбан Несҭору! – Никәа дааизҽлымҳахеит.

– Несҭор а-Лакәаба! Дышҷоузымдыруеи?

– А-Лакәаба Несҭору? Адикәану?

– Дарбан дикәану? – егьи дааччеит. – Амшгаха имоума ддикәанхартә. Ҷнагә иоуми, уара, дышҷоузымдыруеи?! – уи ҽыц иҵьеишьон.

«Изакәызеи ииҳәо, схы еилагама?! Ма иара деилагоу?»

– Нестор иакәу Ҷнагә иакәу, абни ауаҩ кьаҿ дзустада?

– Ҷнагә ихәыцы хьзоуп, уара, – «абна улцма?» ҳәа дцааузшәа, ихы ааирцасит иаҩцамыз уи ахаҵа.

Инеизцаа- ааизцаақәоз рыбжьы рацәахазшәа збаз Нестор дласза инапы ҩышьҭихын, иҿацаз ибжьы адәҳәыцш инахьигзеит:

– Шәааазырҩы, иҟалозар, ажәлар шәхаҵкы!

Аатынчрахеит.

Никәа иааизымбатәбарахеит иахьантәарак ауаа реицәажәабжьи реиқәҿытбжьи зхылҩуаз, уажәы ибжьыдахаз аҳауа цқьа.

– Аҧсуаа! – зыгәаҕьра цары зныцшуаз аблақәа кәеицеиуа изхалашоз арцыс ажәлар даарылаҧшит. – Салам шәымоуп Гагра ишьақәгылаз аусуцәеи анхаҵәеи р-Совет мчы аиҳабыра рҟнытә.

Ари ауаҩы дызлааз амашьына рбеижьҭеи, ирура рзымдыруа игылаз Кәыҷеи Калистрати неиҿаҧшы-ааиҿаҧшуа рмашьына иаанхалеит, еиҳаразак ажәлар рҿынтә знапы ааинызкьақәаз анықала.

– Гаграа ҳарҿыцшны, ҳаргьы ҳақәцароуп, – урҭ ирҭахы-ирҭахым раҕа аболышевик изызрҩуан, – ақыртуа меншевикцәа Аҧсны иахаҳцароуп. Ҳаҧхьа иааиз Калистрат ишәеиҳәазар акәхап аҧсуаа ҳхы ҳахьчароуп, аҟаҧшьқәа ҳақәлоит ҳәа. Атагылазаашьа ус иҟалеит, Калистрат, уи иҩызцәа аменшевикцәеи, ҭауади-аамстеи цыҭ-ҩыки аҧсуаа ирхатарнакцәоуп ҳәа рхы рыцхьазартә. Анхаҩыжәлар! Дарбану шәара шәзыдгыло, асоветқәа шәрыдымгылозар? Абарҭ аменшевикцәа роума? Урҭ рыдгылара ҳшыхнарцәо жәдыруаз, аҧсуа нхаҩы шьатар дыкамкәа ишҳалго. Аменшевикцәа рымацара ракәым ҳара ҳазҿу, амал змоу зегьы рҿынтә ахақәитра ҳтахыуп ҳара. Ҳара ҳхала ҳхақәитра ҳазыкәцароуп, уи даеазәы иааганы иҳаитазом. Ҳара ҳангылалак, иҳауеит ацхыраара аурыскәа рыкнытә. Ишьтышәх абҧьар! Шәеидгыл, аҧсуа жәлар!

Игәыргьаны зыбжьы еилалаз ауаа реааиқәыркааныза ҳәа, Нестор дыцшын, ицамцамуаз иблақәа рытанза аҳалалра ргәытцатәахны.

Калистрат ак иҳәарц днапырхахон, аха ихәылшәоз уаҩы иаҳауамызт. Кәыҷа, ажәлар Калистрат изызырҩырц, иецышәаны дыҳәҳәон:

– Калистрат шәизызырҩы, Калистрат!

Урҭ ирыдгылаз, аамсташәала иеилаҳәаз цьоукы рыбжьы цәгьахеит. Урҭ уажәакәын Никәа ианлацшықәицаз. Убасkан апап Уасил, ауаа днаргәылсны, ашышьыхәа Кәыҷа Картозиа днаидгылан, иеимырбакәа илымҳа дазааигәахеит.

– Уакәыц акаара, ацгәыхш змырсац аласба! – илыма дынтакаан, ахәы зқәыссыз инапы рацәаны иқьышә интеикит.

Кәыҷа, ижәҩахырқәа ааитцакыҷын, дхьацарчхан, длацәкәысуа длатәеит. Кәыҷагьы Калистратгьы змыхәаз ажәлар, Уасил ибжьы гәаҩа иаахьанарцшит. Уасил иеицш зны ипапыз Калистрат иахь ихы наирхеит:

– Уара дарбан нцәоу зхьышьаргәыц уакәыхшо? Ара уара унцәа дыкам, апап Калистрат. Арака ашьапкра мҩацызго апап Уасил – аболышевик иоуп! Уца уҧсцәа рахь! Уца!

Зеыцәахны иааиуаз адыд-мацәыс ажәлар иаарылалазшәа, адәҳәыцш аччабжьы хтқьараха иҩахкьеит.

Уасил ишлиапа ашьҭахь ала днагәҭасшәа, илахь илҭаиршьшьын, иҟәыкәза илеидтәалаз аменшевикцәа днархыцны дцеит.

– Ажәлар шәхаҵкы! – Несҭор ауаа ааирзырԥоит. – Иҳауеит ацхыраара, ишшәасҳәаз еиԥш. Уи агәраганы шәыҟаз. Шәачантә аԥыза Поиарко иаҳзааигеит агвардиа ҟаԥшьқәа.

Никәа ахәыцра дынҭанагалан, сахҭан маҭәала иеилаҳәаз аурыс иихәоз иаҳауамызт.

«Нибарҭәароуп абарҭ иахьцалак ргәы иҭоу. Агвардиа ҟаԥшьқәа? Аруаа еивыргеит. Ашьа кадыршуеит. Аешьцәа еибадыршьырц ргәы иҭаркит. Уаҳа ҳәатәык еицырзылымхуа, ирыцалазеи? Уамашәа иубаша, азәы дхьаԥырц игәы иҭам».

Никәа азрыԥорахь ихы анирхоз, зжакьа еиҳагьы игыушәа зхаҿы унарбоз Поиарко иажәа хиркәшон.

– Ҳара ҳаait ацхырааараз, аԥызцәа аԥсуаа. Ҭачкәымла азәы ҳамч идаагаларц ҳгәы иҭам. Асоветқәа рымч здызкылаз рыхьчаразоуп ҳзаарышьҭыз, ус иҟоу роуп ҳәа иҳаԥхьазоит гаграа,ажәлар ркомиссарцәа рымч гәыкала иаҟәшаҳаҭхаз, бԥьармцалагьы иқәԥоз.

Уи иихәаз еилыкка ишеиликаазгьы, иажәахә еиҭаганы, зцаарақәакгьы, инарыцшьны дрыхцәажәо, ажәлар ирызназгаз Уасил Агырба дааизызырԥоит Никәа. Аханатә зҿлымҳара ахьырзыҟаимҵаз арцыс ихы иаавибааит, агәырқьҳәа ауаа рнапеинҟьабжьы ашьхара ианыԥызшәа ианаага.

– Аԥсуа жәлар! – Лакоба ааирзырԥоит. – Ишәхашәмыршҭын аменшевикцәа шҳаԥгылоу. Урҭ рацыхраз иқәԥоит Аахыҵ Кавказ ажәларқәа зегьы. Аԥсуаа, шәеидышәкылала! Аменшевикцәеи амалуааи рыгәра шәымган. Нагзара амазаait аусуцәеи анхацәеи реидгылара! Нагзара ақәсаait Асовет Аԥсны!

Хыс бжьык адәы иԥахыцәеит, ицәажәоз иажәа ааҿахцәаны.

– Ҳаи, абаԥс!

– Иҟалазеи?

Иааилауаҭырит.

Никәа ихы шьҭыхны ауаа дырхыцшуа, днаԥшит, иҟалаз еилиргарц. Еижәыланы хәдацәахьы еибакит ззуҳәашаз ԥыцьа еимырхуан. Урҭ шеибарххоз, даеа цыҭ-ԥык ртаҷкәымқәа ааиларцсан, анхаԥы ҷкәынцәеи аамста рцарцәеи, гәыԥ-гәыԥ рыешаны, иеибакит. Ҷкәына еилҟьак, ицырцыруаз тапанчак кны, даарылԥеит. Зтапанчақәеи зкамақәеи ирзытрысыз аамстацәа анхацәа еижәыланы иаарыкәшан, рабԥьарқәа аарымыркәыцәааит. Хаԥак, рацхьа атапанча зманы иаацәырҟьаз днаидгылан, изқәа днаснасны, дааирехәеит.

– Уқәақәра згааит, бжьасцас дышԥааиқәуки!

Никәа уи ахаԥа дизцаait:

– Иҟалазеи анаҟа? Сыцшуеит, аха акгьы сзеилыргом.

– Умбои, ани аменшевик Лакрба Уарлам, итапанча ҭцааны а-Лакәаба ианылаиқәик, ари арцыс деиԥас дыцан, инапы днахьынҳалеит, ихгьы ирблаҟьеит. Еизарацыцхьаза уи аамста Лакрба ацыжәараз деихоит, аха а-Лакәаба ҷкәынгьы иуам.

Ажәлар, амашәыр ахьеиҷдырҟәҟәааз иеигәырҕьаны, абольшевикцәа зықәгылаз рмашьынахь иаахьаҳәит.

– Нагзара ақәзааит аҷсуа ҷьажәлар рхеидкыла! – Несҭор иажәа даалгеит.

Амашьына аақәҭәины аҽынанахеит. Уи иагоз ауаа хьаҳәны рнапқәа ажәлар ирзырҟьон, аҷҳа инықәсаанза.

Урҭ ирышьҭаланы, ауаа аимпра реазыркит. Аменшевик комиссарцәа, акы рҳәарц иазгәаҟуан,аха ирызхьаҷшышаз уаҩы дыҟамызт, адәҳәыҷш иаақәхақәаз, ибҷьардаз аамсҭацәақәак ракәымзар. Напхгара ззырурц ргәы иҭаз аизара хырбгалан. Рмашьына аадырҳәын, Гәдоуҭаҟа рхы дырхеит.

Никәа иеы аҕәра аациртлан, дыҩеыжәлеит. Илаҷшҳәаа ахьынзаназоз амҩақәа анҭацәы, ддәықәлеит. Амҩа дшаныз хәлар, дышиашаз Хыгә иҽы днеир иҭахын.

«Урҭгьы егьырҭгьы рҽы усс иҳамоузеи? – иибаз-иаҳаз ихазы ҳасабк рзиурц иақәкны, дхәыцуан иара. – Ианбыкәыз аҷсуаа ирыхәахьоу милаҭк ианыҟаиҷахьаз? Урҭгьы егьырҭгьы рҽагылара ҳалшароуп, ирфахьоу ҳтәыла анеиқәҳархо.»

Хыгә Никәа дизыҷшын. Уи ихы ишәиуан ихала дахьымцаз азы, арҷыс дахьынзаизызырҩуаз. Абырг Гагра Асовет мчы шышьақәдыргылаз атәы иаҳазижьҭеи, акырза игәы каҳан. Уи амч иаҳа ишдууз ицәа иалашәахьан. Аизарахь ицара иахырҟьаны, гәыбҕанк анирҭашаз аамҭа дацәшәон уи ари абжьарак. Аха, Никәа дандәықәиҷа нахыс, инапы злаҽаҳәаз ашахақәа ҷҷәазшәа баны, арҷыс ихынҳәра дгәаҭеиуа дазыҷшын.

Аҭаҳмада иҟаиҷаз азҷаарақәа убасҟак рҷакы ҷаулан, Никәа, рҭак цқьа изыҟамҷар ҳәа дшәаны, ҭынч дцәажәон. Иара уажәакәын цқьа ихшыҩ аназцаз, акраамҭа аус зциухьаз асҭаршын аамҭа зеиҷшраз ибзиаҷәҟьаны иеилырга ишимаз.

Хыгә иҽынтә Никәа дыҩдәылҷит, аизараҽынтә данаауаз аҷкыс игәы еиҟәҷаны. Мҷышьҭа абольшевикцәа рахь ихы еиҳа икыдызшәа ибазаргьы, уажәы иныруан Хыгә ицрыҷра иаразнак ишамуаз.

Уи аамҭаз Хыгә егьи ауада ашә ааиртын, Ермолаи дааиҷхьеит.

– Иуаҳаи? – Хыгә дҷаауан.

Ермолаигьы ихы ааиҟьеит.

– Аҭагылазаашьа даара иуадаҩуп, – аҷшәма даатҕылеит. – Ҳаҷкәынцәа еиларгазеит, убри ауп сгәы иалоу. Уи, шәачатәи абольшевик, иахьа ара аусҳәарҭаҽ даакыдгылахьан. Игвардиа иманы, аҷҳа дықәымсыр иушам.

15

Алшәындба Чагә аеынгьы имацара аусҳәарҭа дыҩнатәан. Ақыҭа усқәа назыгзоз иара иакәын. Миха аамҭа зынзак имазамызт. Егьарааны избахә уаҳауазаргьы, уи Гагра, Гәдоуҭа, Лыхны, Мгәызырхәа дыҟан. Уи

дзыцныкәоз Нестор, апап Уасил, ааигәа афронт ахьынтә ихынҳәыз Кәатциа Инал-ипа, Чагә Ашьхаруа усгьы тыцк аҽы изааиҽасуамызт. Алшәындба, ахышә ахь дахьынацшуаз, ибон Хыгә Чыгәбар, игәашә даатытцны, аанда иадкатцалаз арымз дшықәтәаз. Акы ааигәалашәазшәа, Хыгә дҩагылан, аусҳәартахь иҽааихеит. Уи арахь ашәхымс ишьапы химгацзижьтеи, шықәсык тхьан. Абырг данааҩнашыла, Чагә, акәардә дизааханы, длаиртәеит.

– Дад Чагә, ҳара ҳхаан ажәлар рус знапы ианыз иахьа хәлааныа ақыта усқәа дырҽын, – иҳәеит иара. – Аусгьы шцаауаз, аа?! Уажәы шәкомиссар дабакоу, аа?

– Ажәлар рус ауми дзышьтоу, – арцыс иааигәамцхеит иаҳаз. – Атцәакьаспа дауцах.

– Ҳара ҳхаан аиҳабацәа ас ирацәажәазомызт.

– Шәарт шәхаан аитцбацәагьы хаала ирацәажәон ауми икалаз.

– Абас ауп урт аурысқәа ишышәдырцаз – иаахжәаны ацәажәара, – Хыгә арцыс дихәацшуан дкылкааны. – Уара ухәычуп, иудыруазеи. Иуарҳәо акәу цьушьоит. Миха дызбар акәын иахьа истахыз.

– Уи узизтцааруа атак здыруазаргьы уздыруам иахьцалак, – Чагә датәеимбозшәа Хыгә дахьцәажәоз ааигәамцхеит. – Ухы атәашьаны уанааих, ҳаицәажәап.

– Уи сара сиазцаарц стахыуп абри изҽыу аус ахы ахькылсуа акридыруама ҳәа.

– Даналагах идыруазар акәхап.

– Цыхьа ауаа ҳатыр еиқәырцон, еилацәажәаны аус амҩа азырыцшаауан. Уажәы шәызлагаз закәызеи: ажәлар еиқәшаҳатны иалырхыз ауаа, абцьар рҽакны, ртыц идәылцаны, шәара шәнатәеит, аусқәа зегьы мцабзла , аешьцәатцәкьа еиҽаргыланы, ршьа каршы, иҳазбап ҳәа шәаҽуп. Иабакоу ҳабицара рцьынць ирыланаазаз атасқәа?

Чагә дҩагылан, ахышә аҽы днеин, изқәа надтцашәа даагылеит, инапқәа игәытцацса.

– Ҳара, – даахьаҳәит Чагә, – ҳаниз нахыс ҳцәа-ҳжьы иаладырҽуан атцас бзиагьы атцас баацсгьы. Хыгә ухатцкы, уара уажәы узлахәыцуала, ҳара ҳахшыҩ мачхеит, адунеи ытцабгеит, акәымзар ауаа ирытцалазеи, еиҳаби еитцби зеихамтцгыло ҳәа, уҳахәацшуеит.

– Уара утәала сиашазам? – Хыгә ибон аҽыц хәыцра иаҳарц дшыказ, аха «асаби» абырг изыкаитцаз ахшыҩртцара изычҳауамызт.

– Ажәлар рыбла хтуеит, – иҳәеит Чагә, игәытцацсаз инапқәа аартны. – Иртахым, аихатцгылара ҳәа узхашшааруа атцас изытцымтцуа, цьоукы рхәы руларц.

– Ҳара азәгьы ҳхәы иаҳмыруит.

– Уанстаршныз иухьчоз азакәан имҩацнагоз убри аус акәын, – арцыс даатгыломызт.

Сыздыруам шәара, ҳцас еилагацәа, ишәырҽиара.

Чагә даацышәырччеит.

– Убарҭ ацасқәа рылҵшәа заа еилзыргаз иоуп ицабыргны ахшыҩ цҳафыр змоу. Убас ҟазцаз изцәырцуеит уажәрааназа изышьҭамыз, аха иҳасабтәу аус ду: ауаа реиҟарамра иарҿиаз ацас шацырхтәу.

– Убри уалны аболышевикцәа рыхәда иқәхеит?! – абырг ацәы налеитцеит.

– Уи ус дууп, – Чагә даахәыцт. – Анагзара зеазызкыз ауаагьы ирымарехәатәуп.

– Сара излазбо ала, урҭ зҿу аус ибзиазаны уаларгалеит. Уалалахьоума рпартиа?

– Уи сатәаршьартә макьана ус рзыҟасымҵацт, ҵабыргны сгәы иалоуп.

– Уи апартиа иахьақәым ҵьара зны укылнагноит, убри ухаумыршҭын. Аҵсуаа еидгыларопп, егьирахь малла ишаны рыхәаҵшра амилатҭ иазеицәоуп. Аҵсуа нхаҩы еснагь аамсҭа бзиа дааивыақәыло дынхон.

– Иҟоуп амал змоу анхаҵәагьы. Урҭгьы аҧьажәлар ираҳахеит уажәшьҭа.

Чагә иихәоз ззырхаз Хыгә иауизеилымкаахуаз.

Ермолаи идухан шыҟаз ҕьал-пал быжьқәак аагеит. Иҟалаз ибарц, Чагә дыҩдәылҟьеит. Адухан аҩныҵка ҵьоукы еиҿыхон. Хыгәгьы Чагә днаишьҭалеит.

Адухан аҩныҵкантә Ермолаи Бедрақ ддәылицарц даҿын. Бедракгьы Ермолаи диақәцарц диҿагылан. Урҭ ааидыххылар иуамызт Сымсым Шьааиб.

– Ах, уара аменшевик! – Бедрақ дыҳәҳәон, Шьааиб дивсны, Ермолаи ихәцә ҵикаарц дкәараҵо. – Иаҵоуп ара уанааиз, ҳара аҧшәмацәа ҳахыуцарц уеазукхьеит, адухан ҳдәылуцо-егьиуа, агьааур!

– Уеиқәк, ахьчарада акгьы зымбац! – уаҩы дшимбацыз Ермолаи дыцәхауан.

Бедрақ деитажәылеит. Шьааиби Чагәи неихьынҳалан, днадыртәеит.

– Ашхырцәаҕьқәа реиҵш шәаҳҳапапеит,– Бедрақ дахьыладыртәазгьы дырзеиқәкуамызт. – Аҵсцаха ҳашәҭом, уара, ҳанхара ҳахыбааны. Ҳмал акәымшәа шәдуханқәа рҿы ишәҭиуа.

– Уара акгьы умсымхит, истиуа, иеитасырсуа, уи сара исусуп.

– Уаагыл, уаагыл! – ҭынч даатәеит Бедрақ, инапқәа аишәа иныкәцаны, иватәаз арцарцәа усгьы даурыжьуамызт. – Ҳхақәитра убахра ykоуп.

– Уакәыц нак! Ахақәитрахымкәа, уҿаҳәаны урымазаап, аччиа.

– Ах!!!

– Шәакәыц нак! – Бедрақ дҩатццааназа, уажәрааназа ҭынч ашә илагылаз Хыгә ибжьы цары аагеит. – Уеиқәк, Ермолаи! Амцхә уҳәацәоит, – иблақәа цархәны уи инаиирбеит. – Уаргьы уаҳа ҿумҭын! – Бедрақ днаиқәцәкьеит. – Ахақәитра ыкамызт аҵсуа милатҭ рзы. Иагьыкалом.

– Иҟалоит! – Бедравк ҿааитит. – Бҧьарла иҟалоит.

– Ҳарҭ ҳнапы абԥьар акыуижьҭеи иахьакәым, – Хыгә ибжьы ааирҕәҕәеит, зегьы ааиқәнакит. – Ҳабдуцәа абԥьар заҟантә ишьҭырххьаз? Ҳабацәа нцәахьан. Урҭқәа бзианы сара издыруеит. Амҳаԥьыр сақәлоуп. Уажәы ҳаргьы ҳаиҭалагеит аиҭыԥибагара. Ас ианбанза?

– Нас иҟауԥашаз? – Бедрақ дааибакит. – Уааины уааҳадтәал. Уаԥәца шьҭых, уныҳәала, «аԥсуара Анцәа иныҳәааит! – ҳәа. – Аԥсни аԥсуареи еигымхааит!» ҳәа. Ас акәымзи анкьа ишыҟауԥалоз. Уажәгьы ахақәиҭра абақ ҳәа ирызкашәаргьы уздыруам.

– Уарак ауама ҟауԥозар аамбари, – иҳәеит Хыгә. – Узыԥәгәыҷуа аҟаԥшьқәа рхатә ускәа рымоуп. Уара иушьҭазам.

– Сгәанала, – арҭ «реицәажәара» Чагә ҭынч иеналеигалеит, – аҟаԥшьқәа рус еилкааун.

– Урҭ, ара иааир, изеиԥшрахара атәы нас ишәҳәалап, макьана шәмыццакын, – Ермолаи, чаврала ихаҿы рбо, настха днатәеит. – Уара, – уи ихы Чагә инаизирхеит, – аԥара умоуп. Иуаҭәасшьом убри еилымкаазакәа уахьцәажәо.

– Уара уцәажәашьа уаҭәасшьоит, – деиԥамхеит Чагәгьы.

Ермолаи дааицралазеит, аԥынҵамрыцқьа (иара итәала) ас аҳәынҵәа игәыдҵара ахьилшаз изымчҳакәа.

– Башаҵәкьа шәеышәкьашьуеит, – иҳәеит иара. – Шәыржьоит урҭ аболышевик ғызмалқәа.

– Алымҳа ахьеиԥыршьуа удыруазар, Чагә, аа? – Бедрақ арԥыс иахь даахьаҳәит.

Чагә иеникылеит, аха Шьааиб изымчҳакәа аччара нхиҵеит.

Ермолаи ишихыччоз еиликааит, арԥарцәа рхымҩаԥгашьа игәамԥхакәа, Хыгә данынеиҿаԥшыҵәкьа.

– Уара уакәҵәкьами аҿада! – иҳәеит Хыгә иаарԥшқашәа, Бедрақ дыҵнамырҟьарц.

Ермолаи дышҳазза даақәхеит. Нас мчыла иҟаҵаз ччаразшәа акы нхиҵан, аха игәы, аҵәы ршы нҭыршьызшәа, ишалсыз убартә, иблақәа цәымҕшақә иааиқәиҵеит. Иҵәеижь еилыбзааua дҩаҵкьан, акәац ԥкага аҳәызба аақәиԥаait.

Чагә дҩаҵкьан, уи днаиҿагылеит.

– Даужьҭ, уара даужьҭ! – ҿааиҭит Бедрақ.

– Ермолаи! – Хыгә, дымԥысзакәа дахьгылаз, ибжьы Гаделиа дааиқәнакит. – Бедрақ сылашара, хьымзҕ ҳаумырган, суҳәоит: удәылԥ!

Бедрақ, дыбжьажьозшәа анырба, Шьааиби Чагәи дындәылыргеит.

– Иҟалеи, Бедрақ, – иҳәеит Чагә, – шәақьк урҭазар, иубалак ҟаҵала ҳәа уарҳәама?

– Исзымычҳаит, Чагә, – иҳәан, Бедрақ, арԥарцәа дрыцны, иҿынеихеит.

– Ас акыр узыҟаҵома, Ермолаи? – Хыгә даахьаҳәт, Бедрақ данындәылырга. – Уи уара иуаҭәашьам, аиашаз.

– Исзымычҳаит, Хыгә, – иҳәеит Ермолаи, Бедраḱ иеиӷшӷәḱьа. – Ақырҭуа демократиатә республика азбахә шиҳәо иҽы ҭызәзәаацәӷәḱьаноуп. Ма акыр еиликааауандаз.

– Агьыззеилымкаауаз аӷыжәара ҳцәыргеит ауми иḱалаз, – Хыгә дцарц даахьаҳәит. – Амала, – даатгылеит иара ашәхымс аҽы, – акгьы рзеилымкааӷәḱьо ӷьумшьан. Ҳара еилаҳкаауазароуп абольшевикцәа ажәлар мчыла ишрыдрымҳәало. Ӷьара иаҳиааиуеит, аха ахьаӷра аҭахым.

Хыгә, амѡа ааихӷәаны, агәарӷ дынҭалеит. Ара аӷаḱа дхәыцуа акраамҭа дтәан.

«Аḱаӷшьқәа Гагра иаангылом… уаѡы изаанкылом. Лыхны иаарласны анхацәа реизара ду ḱаларц иḱоуп, аха уигьы узықәгәыҷша акакәым, ҳѡызцәа азәырѡы убра зегьы рызбарашәа ргәы ишабогьы. Амрагыларахьынтә мчык ҳазӷшымзар, ҳусқәа цәгьахоит, Урҭгьы егьырҭгьы зыгәра угода. Абӷьар зкыу уаѡы диеигзома аḱаӷшь, ашкәакәа – зегьакоуп, ирҳәцәахоит. Ҳаамҭа ишӷаҳханарбгеи?!.»

Аҭаҳмада (иныḱәашьала аҭаҳмада узизҳәозар) аҭуан, акьыба нкыдыргыланы, дѡыхәнеит. Уаѡы илаӷш ахьымназоз аназара иҽыларḱәны днеин, акасыжәқәа иқәжьыз ааилырттаны, агәыгәым аарылихит. Иааирыцқьан, иманы дылбааит.

Аҽны иара ида аѡны уаѡы дыḱамызт. Аишәа днадгылан, ахьархьар бжьы мыргацәакәа, агәыгәым ахы ларханы, иѡежь еилаарцыруаз ахь-ӷара лықәиӷсеит. Хыгә иӷәахны имажьын ақьаад ӷарагьы, аха еиҳа дзықәгәыҷуаз ахьы акәын. Иӷсы ааивигазшәа аҭаҳмада длатәан, илаӷш ааḱәымгазакәа имал дахәаӷшуан, уи бзабааха иӷыларц, арҳаразы закәытә ӷьабааз иибахьаз, гәаḱраз дзықәшәахьаз мгеимцарала игәаларшәо. Аӷыхәтәан адырѡегь даақәыӷсычҳаит, аӷсеивгара нҭицазшәа. Ихьы еизыҳәҳәаны агәыгәым инҭеиӷсан, ахѡа лахѡаны, иӷәарҭаҷәы иныӷаиргылеит. Анылашьца иааӷиган, ирхиахьаз ажыгагьы има, ауҭра дынҭалеит. Алаҳа аӷаḱа акырза ижны, агәыгәым нҭаиргылан, иааимеиӷсеит. Ҳаскьынк ақәиаанза, уаѡы илаӷш амаахарц, фацамацақәак нақәиӷсан, днахынҳәит.

Хыгә акыр игәы ҭынчын.

Уи иӷсы ахьынзаҭаз имаза измырзеит, аха игәы иаанагозма мышкы зны азәы иӷихрын имал ҳәа…

16

Асҭамыр Инал-иӷа, иашҭа дшааҭалаз еиӷш, маӷуѡыс изынханы иḱаз идиӷеит иаарласны КәаӷиеиḰанчоубеии изиӷшаарц. Амаӷуѡы дмыӷшзакәа Кәаӷиа Инал-иӷа иахь ихы ирхеит, уи дахьынхоз ацуҭа Аҭызҭа маҷк набжьан. Уаантәи дшаахынҳәлак, Ḱанчоубеи иҽы днеиуан, уи инхарҭа ахьыḱаз Асҭамыр иаҳҭынра иавагылаз ауахәама анаѡсан акәын.

Асҭамыр аҩны дныҩналан, жәабаҟа шықәса раԥхьа Франциантә иааргахьаз идиуан дныԛәтәеит. Уи Аԥсуа Совет аилатәара аҿынтә дхынҳәит. Уаҟагьы рҳәатәы еицҿакны аус рызуамызт. Иара дзыдгылоз агәыԥ иртахын аԥсуа-черкьес ҳәынтқарра аԥырцарц. Даеа ԥьоукы ақыртуа меншевикцәа ирыдгылон. Иҟан аболшевикцәа рахь зхы кыдыз афракциагьы.

«Ианамузах аменшевикра ҳеазаҳкыр еиҳа иеиԥъуп, – Асҭамыр, дкараха дшыҟазгьы, дзымтәакәа даалаҩеит. – Аха аҟаԥшьқәа рыцәқәырԥа нкылашьас иамоузеи? Адунеи аиҟаратәра азбахә заҳауа анхаҩы дузынкылашам, иҭахыуп уигьы сара дсаҟарахарц. Аха шәышықәсала аамҭа иагәылҳәаны сабаџәа исзааргаз аҭауадра злакасыжьрызеи. Уи шьала-дала исыԥроуп. Смаџуҩы сивагыланы, аҿага кны амхы сҭаларыма? Доусы итәы имазароуп.»

Асҭамыр ас еиԥш иҟаз ахәыцра ырџауланы игәаџа иалымсыцызт азы, ицәеижьгьы ааилыблааит. Ус еиԥш аамҭа ҟалахьан.

«Ирыцалазеи саб иашьцәа рԥацәа? Урҭ мал дук са сеиԥш ирымам, аха ҳадгьыл шаны ирымами, ирылазами аҭауад-аамсҭа шьа?»

Дааҩнашылеит Асҭамыр ицҳәыс.

– Бзиала уаабеит, батоно Асҭамыр!

– Бара еснагь еиԥш быблахкыгоуп, – иҳәеит иара, иааидгылаз ицҳәыс лыжәҩахырқәа анааникыла, игәырҩақәа ааихашҭызшәа ихы баны.

– Ус ҽеимк азбахә умаҳаит ҳәа сыҟам? – аҳкәажә лхаџа, илакҭа дхыԥшыланы, илбон игәаԥгьа зкыз.

– Сааит бара бҿы, изаҭахыузеи урҭ рылаџәажәара, – Асҭамыр ахышә ахь иҿынеихеит.

– Урҭ рҭыԥ иқәымԥакәа, ҳара ҳҭынчхом, убри азоуп рызбахә ҳамҳәар замуа.

– Еилаԥаҭеит аамҭа, – даахьаҳәит Асҭамыр. – Ҳашьцәаԥәкьа ҳазхьамҳәырц иаҟәыркит. Аибашьрахьынтә рыцсы ааргеит ҳәа ҳзыкәгәыргьоз ирызбеит, ҳанхаџәа ҳаҟәганы, дара урҭ инархагыланы, иҳабашьырц. Афронт аҿы аибашьра рҭахымызт, уажәы аиашьеи-аиашьеи ршьеибакаршра иазыҳәоит. Урҭ ахьыҟаз архәҭақәа хазын, аха игьежьит идеиак рыманы. Анхаҩы иԥа Лакәаба дышьҭырхит ҩыза еиҳабыс. Иаргьы амԥа дақәуԥар дбылуам. Гагра дшыҟоу уаҳааныза, Мҷшьҭа дыҟоуп; уа дықәԥааныза, Калдахәара избахә рҳәоит; Амраҭашәарахь ихы ирхеит ҳәа ишыцшу, ҳаизарақәа еилеигарц, Аҟәа дыҩкылкьоит. Уажәшьҭа изыҳазбарызеи, иитахыз ауаа рыла иеиқәиршәахьазар? Уажәы дџәырцит ахылҵшьҭра маԥ ацәызкыз Ешбагьы, аболшевикцәа Москва дазыҟарцеит рҳәеит.

– Уаҳа ҳзыкәгәыцша уаҩы дыҟазами? Аменшевикцәа роуп Қырттәыла еиқәзырхарц зылшо.

Асҭамыр иаҳкәажә ари азцаараҿ дзылҿагыломызт, лгәы асра ицәымҷын.

– Урҭ зышьҭоу дара рҳәынҭқарроуп, иазхәыцуам аҵсуаа ртәы, – игәы иҭаз ааиртит Асҭамыр. – Макьана цқьа имаацшыцт, аха Қарҭи Аҵсуа Совети еивҵамлар амуашәа збоит.

Аҳкәажә днахынҳәит дындәылҵырц. Ашә аҿы дназааанза, даахьаҳәит.

– Дызҿузеи Ермолаи, ухы зыхҭнуҵоз? Цхыраара шәзыҟаиҵарц игәы иҭазами?

– Уи идухан ауп еиҳаразак уажәыҵәкьа ихьаау.

– Нхаԥыки иареи, аполитика еимакны, ааигәа еибарҵсырц агьрыгымхенит, – лҳәеит лара. – Уи иҟазшьаҟәа, аиашаз, исгәаҵхом. Аха иаҳәшьаҵа аменшевикцәа рырхәҭак дахагылеит ҳәа саҳаит. Урҭ рмал асалдатцәа ирыҟәирзыр ҳәа дшәоит Ермолаи.

– Уажәшьҭа иаҳәшьаҵа идагьы, ирҳаз ихатә мал еихеиҳартә дыҟоуп, – Асҭамыр аҭак ҟаиҵеит.

Аҳкәажә дындәылҵит.

Ашҭа ала уааԥназгалоз ашә аартны, амаҵуԥы дааԥнашылеит.

– Уажәыҵәкьа дааиуеит Ҟанчоубеи. Кәаҵиагьы дшәыхьзоит дук мырцыкәа.

Уи дшындәылҵызҵәкьа, ашәхымс даахыҵит Ҟанчоубеи.

– Усыҵхьазма, Асҭамыр ухаҵкы?

– Аамҭа шыҟоу убоит, – иҳәеит Асҭамыр, Ҟанчоубеи длартәаны. – Ухы абакыду?

– Иуҳәо сзеилкаауам.

– Сара издыруазарц сҭахыуп аамҭа ушазыҟоу.

Асҭамыр игәы иҭаз шизаамыртыз ихаҭагьы ибон.

– Сара изласаҳаз ала, Кәаҵиа, аибашьрахьынтә дхынҳәижьҭеи, аболышевикцәа рпропаганда дагеит, – уи ала далагарц избеит аҵшәма.

– Аиеи, уи дболышевикыуп.

Асҭамыр иааиҵәымҩахеит Ҟанчоубеи ииҳәаз дазгәдуузшәа аныҵшра ахьимаз.

– Уара? – дҵааит иара.

– Сара сболышевикзам, – иҳәеит Ҟанчоубеи. – Макьана, – ҳәагьы нацитеит.

– Изахьзузеи «макьана»? – Асҭамыр дԥаҵкьан, ишьаҿаҟәа ырццакны, даалеиԥеит. – Изахьзузеи»макьана»? – дааҭгылеит иара.

Ҟанчоубеи ҿимҭзеит.

Аматуԥы дааԥналеит, ашә шаартыз иныжьны.

– Кәаҵиа дааит.

Инал-иҵа Кәаҵиа дшаԥналазҵәкьа, аматуԥы днахынҳәит.

– Уара убольшевикцәкьоума? – Асҭамыр илаҟта ааирлашьцеит.

– Убри азы усызҵаарц аума сзааугаз? – Кәаҵиа ихымԥаҵгашьала ихашҭхьан Асҭамыр қәралагьы ҭагылазаашьалагьы дшеиҳабыз.

– Ааи! – аҵшәма ибжьы ааирҷәҷәеит.

– Сбольшевикыуп.

– Ухы еилагазар?

– Ус схы збом.

– Уара, ишәдырбазеи убри афронтаҿ шәахьнаргаз? – Асҭамыр даатқьеит. – Ҟанчоубеи акавалеристцәа дахьрыцыз ихы аадырҳәит. Уара аҭырқә фронт аҿы, убзарбзан ушадгылаз, урыцсахит.

– Асҭамыр ухаҵкы! – иихәоз агәраганы, Кәаҵиа ҿааиҭит. – ашәақь мца уанагәылакыу, акырза еилукааусит, уқьаф ҭазза аѳны уантәоу аасҭа.

– Шәеилагаҵәкьеит! – Асҭамыр даакәцәеит. – Шәеилагазеит. Схы ахьызгара смоуа сдәықәуп, ауаа ҳзеиқәырхозар ҳәа, иара «уқьаф ҭазза» утәоуп ҳәа дысхыччоит.

– Уи схазоуп изысҳәо, уара узакәзам. Афронт акырза ҳабла аанартит.

– Иубазеи нас? – Асҭамыр аҵәы налеиҵеит.

– Аиҟарамра иҟаз.

– Уи злаҵырухуазеи?

– Ауаа злеиқәҳархаша ҳашьҭоуп ҳәа уаҿын цыхьа. Умѳала аиҟарамра узаҵырхуам. Ҳара ҳамеигзароуп ҳхатә шьа, ҳашьа дҳаҕахозаргьы.

– Саргьы сыҭауадра нышьҭасҵароуп?

– Уи шузыҟамҵо здыруеит.

– Сара анхаҵәа рзы акгьы сеигзомызт. Сыдгьылқәа шаны ирыстеит, инсырхеит, срыцхрааит. Џьабаа дук дысмырбеит. Уаҳа исылшарызеи, сжьы рфарц иамхны ирымҵасымҵозар?

– Аиашазы, аҵхыраара ируҭахьоу ахә шьатәуп, аха уи иаанагом дара уаҟароутәит ҳәа. Ушьҭаҵарҭаҿ иеиқәыжьу аҭаҭын аазрыхда?

– Дара уи азын рыхәҭа роухьеит.

– Аитарсра ахашәалахә згода? Уцаҟәа цьқәреила изыртәуада?

– Адгьыл Анцәа иацишаз мап узаҵәкуам.

– Убри акәын саргьы исҳәоз: уара мап узаҵәкуам.

– Сара сыхьз, Аҵсны инахысны, ирдыруеит. Асасцәа стаауеит. Аҵсуа ичеиҵьыка сымазароуп. Уаҳа ишҵаҟаҵатәу? – амца ицран Асҭамыр, цыхьа еиҵш уаѳы иҿимыртыртәцәкьа изыҟаҵомызт акәымзар.

– Анхаҵәа ирымоу амал хәыҷы ала асасдкылара бзиа мѳаҵугоит. Усасцәеи уареи шәхәы иаҵоуп.

– Ҳарҭ акырза ҳабжьоуп… Аҵсуа ҭауади-аамстеи рыҷкәынцәа анхаҵәа аазатәыс ирырҭоит. Анхаҵәа, ҳара иҳаицәаны инхозар, ҳхәыҷқәа ус ираҳҭозма?

– Усҟатәи амал змоу анхаҵәа рацәам, аамста рхәыҷқәа зегьы ирызрытом. Уи иалакоу Иналаа рмака иадҳәалоуп.

– Ааит, уара аҵсцәеирымга!

Асҭамыр ичҳара нҵәан, иҟама дназытрысит. Кәаҵиа итапанча аатицаан, уи инаиқәикит. Цәгьарак рылибахааныа, урҭ рыгәҭа иаабжьаҵалаз Ҟанчоубеи Асҭамыр дааиҿагылеит диҳәо:

– Абааҵс, хьымзҭы ҳашәмырган!

Асҭамыр иныруан ианыцәгьараха Ҟанчоубеигьы иара дышидымгылоз. Мчыла иауамызт. Артгьы ирылан иара иабиҵара ршьа, рыхгьы ладырҟәуамызт.

– Астамыр, – тынч деитаацәажәеит Кәатциа, итапанча цәахуа, – сгәы иалазоу уара сасцәас аменшевикцәа утахуа уалагеит. Урт роуп уажәы ҳара иҳагацәаацәкьоу. Урт рнапатцака Апсны иаиуам бзанцырак.

– Апсны бзанцырак аиуны изыкалом, цьоукы рнапатцака иканац, – Астамыр иблакәа цырцыруан. – Апсны ахы иакәитны икаларц зынза изалшом.

– Уи азоума аменшевикцәа уеызрымаудаз?

– Урт роуп ҳара ҳазҽлымҳаракәа ззыхьчо.

– Анхацәа рызҽлымҳаракәа – акацшькәа.

– Иуҳәарц иутахи?

– Ҳара уаҳа цәажәатә ҳамам.

– Шәарт, иналаа, ишәылшом аболышевикхара.

– Ҳара ҳанхацәа ҳзырҽагылом.

– Ус сымҳәеит. Ҳара ҳаидгыланы ҳажәлар агвардиа кацшьаа ирҽаҳаргыларoуп.

– Агвардиа кацшьы уиҽагылами, акыр узыкатцозар.

– Ишца? – Астамыр даатцкьеит уажәы Канчоубеи иахь. – Поиарко ухихма?

Канчобеи итахымызт ара ицәыригар уи «дхызхыз» дарбаныз.

– Шәарт – ацсахыѡцәа!

Астамыр иашьцәа дәылицарц иакәикуан, Кәатциа даахьаҳәны ашә ахь иҽанынеихоз. Аѡбатәи ашә аатын, аҳкәажәи лтацеи ааѡналеит. Кәатциа даахьаҳәит.

– Забицара мап рцәызкуа диашьазаргьы ҳаѡнахьы ишьапы еихигар зынза истахым, – лҳәеит аҳкәажә.

– Канчоубеи, уаала, арт раха змада, – Кәатциа, ашә ааимцааны, дындәылцеит, ахтынра ишьапы штигоз згәамцхоз Канчоубеигьы уи днаишьталеит.

– Ах Ду Николаи Аѡбатәи Акәа данааи, аҳатыр ду затәашьаз Астамыр уакәын аштаҽ идыркәашоз, – лҳәеит аҳкәажә. – Уцшы уахькылыргаз уашьцәа!

– Аешьцәагьы зегьы еицшым! – ашә дылагылан Кәатциа иашьа, аменшевик полковник Асланбеи Инал-ица. – Сполк аболышевикцәа рыфронт аныхдырты ирҽасыргыларц иазыкасцахьеит.

17

– Аѡны ирабҳәахьоума? – иҽы аҭәра шикыз, Никәа Хәымҷа днаиҽацшит.

Лара иаразнак атак лымҳәеит, аха нас:

– Уажәыцәкьа саха рымамшәа збоит. Саб, зынза дхынҳәижьтеи, аѡны данықоуи данықами еикароуп. Дааиргьы нани иареи еснагь акы иалацәажәоит. Саргьы макьана схәыҷзоушәоуп ишсыхәацшуа.

– Ибтахызар, урт ирамҳәазакәа, аус кахцап?

– Усцәкьа ргәы сасыр сҭахым, – Хәымҷа арцыс днеиҿацшит. – Сеилкаа, сымацара заҵәык соуп изхәацшуа.

– Зегьы ргәы ƙабҵар бҭахыуп. Ауаа баб изынасышьҭып?

– Аиеи, аха… макьана. Аѡны зегьы ҳазхара ҳаибамбацт.

– Бзиоуп, Хәымҷа, – Никәа даақәыцсычҳаит. – Ьара иахьынзабҭахыу сыцшуеит.

Аҵҳал налиркит, лыѡны ианазааигәаха.

– Акы уаҵәшәоит уаргьы, – лҳәеит лара.

Никәа абыржәоуп аҵыхәтәанза агәра анига Хәымҷа аамҭа даршәаҵәкьаны дшамаз.

– Ҳажәлар нибарҵәоит, убри ауп исыгәтыхоу, – иҳәеит иара.

– Уара уҵсыр ҳәа умшәазои? – Хәымҷа арцыс илакҭа дтаҵшуан, аҭак ҵабыргы лаҳарц дазгәаƙуа.

– Сымацара сшыцсуа здыруанда! Аурысҷәеи аҭырҷәцәеи рааиҿаҳара аҵсуаа алазхьан. Ҳқытақәа ҭацәеит, ҳаҵсадгьыл еибакәеибаха инхеит. Ааигәоуп ҳәааидаҳкылозшәа ҳаналагақәаз. Аха ҳаазҷәылаз, Аҵсны алашьцара ахатәазарц, ҳара-ҳара ҳаибакит. Ҷьоукы алада ҳахоит, ҷьоукы – аѡада.

Ус ƙалҵарын ҳәа дшымгәыҷзоз, Хәымҷа лнапсыргәыҵа цшқа хәычы аҷәра зкыз Никәа инапы азқәа инақәылҵеит.

– Иƙала сыздыруам, уареи сареи ҳаицырымҵыр ада цсыхәа ҳмоур ҳәа сшәоит.

Никәа ицәа даатазызеит.

– Избан?

– Иуҳәо зегьы сара цқьа исзеилкаауам.

– Хәымҷа! – рыѡнапык ахьеиқәыз егьи инапгьы нарықәицеит. – Еилыбкаап бышнеиуа.

– Уи амацара акәым сзыцәшәо, – лхы лалырƙәит лара. – Сара зеилкаара сылымшо акы ҳцырхагоушәа збоит.

– Сахьыƙазаалакгьы бара бысхашҭны зыƙалом.

– Ҷьара уҭахар ҳәа сцәа сыҭзызаауеит бжеиҳан.

– Бымшәан! Сахьнанагозаалак бара бзы сгьежьуеит.

– Зегьакоуп сшәоит. Сара сыцсыр ҳәагьы сшәоит.

– Ҳа-ҳа, сгәыцшқа хәычы! Сара сыцсы ахьынзаҭоу, бара ак быхьыр зуам.

Инапсыргәыҵа лзамѡа инадикылан, дааиргәыбзыҷит.

– Иаарласны сеыбсырбоит.

Дыѡеыжәлеит. Хәымҷа дналыхәлаччан, лгәы шааƙалаз аниба, иеы амѡахәасҭа наирбеит, амѡаду аҿы инеиуаз Сымсым Шьааиб дихьзарц. Шьааибгьы иеы ирццакуамызт, иѡыза дааихьигзааанза.

– Зегьы цахьеит, – иҳәеит Шьааиб, – ҳаццакыр цәгьам.

– Суцны сцар зуҭаххеи? – Никәа дцаауан.

– Иацы Чагә Ашьхаруа аусҳәарҭаҿ дызбон, исабжьеигеит Лыхнашҭаҿ аизарахь узгарц. Миха уамак иҭахымызт, аха «дҳацзааит, иƙоу ибап» иҳәеит Чагә.

Никәа изеилкаауамызт аизарахь дцарц Хыгә изхаиабжьеимгаз. Издыруадаз уаҳа игәра имгозар? Даеазәы иара диеиҭьеишьазар? Ихала дцазар?

Арцарцәа, рҩызцәа ирышьҭалар, ирыхьзомызт азы, рыеҟәа хәырымжәарц, амҩаду иаанытцын, амҩахәастақәацәкьа еихытцәцәо, ацҳақәа рахь имнеизакәа, иахьалшоз азқәа ирыруа, рымҩа ркьаҽны, Лыхнашҭа ианынҭалоз, Амра аеҩышьҭнаххьан. Илеыжәцан, рыеҟәа аандаҽы иныжьны, ажәлар инарылалеит.

Никәа, ашҭа дҭалаанзагьы, ауаа рыгәҭа далагыла, збжьы гоз арцыс кьаҽ дзуслаз еилиргахьан.

– Ацьажәлар иаалаганы рхала аҭыц иқәырцароуп изыргәакуа аусҟәа, – анхацәа рахь дхьаҳәны ахшыҩ зцаз ихәыцрақәа рызнеигон иара. – Урҭ русҟәа нарыгзарц рызбеит дунеихаан ажәлар рзы уск зымуц ауаа, – иҳәан, ҭауади-аамсҭеи аменшевикцәеи рхаҭарнакцәа ахьгылаз ахь даахьаҳәт.

Даргьы, ирҽыцәтәаз амцеи ацырҵеицш ицхаз рыблеи еилаланы, амцабз еибаркны иҩацкьарызшәа, ицшуан, инапы нарыцәкны, ччархәрак шыргәыдицоз рцәа иалашәахьан азы.

– Игылоуп абра, рчынқәа рыжәҩахырқәа ирыцәцаны. Арҭ ауаа, ҳара ҳаицш адәы иқәымшәа, ацсҭазаара дара рзы ахатә ҷыдарақәа амоушәа збо, ауаа бсабаратәла иеикарамкәа иаанхарц, иазыцәцоит. Ҳара ҳаикарамра зыхкьаз анхацәа иааҳрыхуа дара иахьыртәыртәуа, рмал иахьахырцхьазало ауп. Дара ҳракарахарц амҩа ҳацшааит: ирымхтәуп рмали рымчи.

– Иашоуп, иашоуп, Несҭор, иуҳәаз! – деицраланы арцыск ҷааиҭит. Никәа хара дгылан, аха Мчышьҭа аизараҽ Лакрба инапы иахьынҳалаз арцыс дидырит.

– Избан азәы сыхәда дзыцәтәазаара? – уи иееиқәикуамызт.

– Икам ҭауади-аамсҭеи ҳәа хылцшьҭра! – ацара змаз азәы иакәын ззуҳәашаз хаҵак, ицарцалыкь галстук даҵаеырбо, ҷааиҭит.

– Зегьы ҳазхылцуа дануп, дуаҩуп, – ибжьы аагеит ҭаҳмадак, илабашьа ицаргыла. – Уаҳа акгьы.

– Уара, – Лакрба деилашәазаны ихы Несҭор инаиқәикит, амилициа аиункер ичынқәа ижәҩахырқәа ирыцәыз руак изнапык нақәицан, – ахылцшьҭра ыкамзар, уахәацш! Уара излоуҳәо ала, – аамсҭа Несҭор иахь дыцшуан дибылрызшәа, – ажәытә мчы ыкам. Ус анакәха, счынқәагьы ыцәухырц акәхап угәы иҭоу?

– Снапы скьашьыр стахым, – Несҭор ибжьы рҭәҭәа игон. – Амала, учынқәа рхала итланы ааигәа ишкашәара убахра укоуп. Шәара шәчынқәеи шәмали ианакәызаалак ажәлар ҳаҭыр рыцәырцазомызт.

–Ҭауади-аамсҭеи ианакәызаалак анхацәа рыхьчон, дад, – акыр ҷымткәа игылаз Калистрат Барцыц иеналеигалеит. – Аменшевикцәа ракәзар – ацьажәлар рызҽлымҳарақәа рзы рхы ртиуеит.

Ицәажәоз даницшаа, уи ивагылаз Асҭамыргьы Никәа илацш наиаахеит. Урҭ рнаҩс Хыгә дышлаҵәызза, кәмжәи кабалеи иееибыҭа дгылан.

– Оо! – Несҭор иахь ихы наирхеит. – Уара угәы иалазаапеи аменшевикцәа рызбахә аатқааны иахьаҳамҳәац. Уара, Калистрат Барцыц, анхаҩы цқьа ицa, ажәлар ушырҟәыргаз узеилымкаазакәа, уаларжьаларц аменшевикцәа еиҳабырак урҭазар, угәы иаанамгааит, амарџьа, абра иеилагылоу ргәазыҳәарақәа шухьчо ала агәра дургап ҳәа. Уара ашәыра узҭаз роуп иухьчо, анхацәа ракәым аха.

– Абольшевикцәа анархистцәоуп! – лозунгк ҟазҭаз иеиҭш, даақәгылеит Кәыҷа Картозиа.

– Абольшевикцәа роума ианархистцәоу? – Несҭор ихы ырнааны, ауезд акомиссар днеиҿаҭшит. – Анархистра захьзу удыруоу уара? – иҳәан, џьоукгьы ааибарччеит. – Ус зуҳәогьы аадыруеит. Анхацәа ҳагәрагара иаҟәыҭырц цәгьа иубом алоухи.

– Сызкәыхшоу, с-Несҭор, – Кәыҷа ахьымзҭ игарц иҭахымызт, – анхацәа ҳаргьы ҳагәра ргоит.

– Ус акәзар, сара насҭха сгылоит, абольшевикцәа ирықәгәыҭуа сахь шәиас! Аменшевикцәа рыда ҳзынхом ҳәа згәы иаанаго Кәыҷа Картозиа дшәызҭшуп.

Несҭор, амцаҭшь иҿатәаны, игәы еибафо ажәлар днарылҭын, Никәеи Шьааиби ахьгылаз рнаҩсан икажьыз ахсмаҟә днықәтәеит, чақыла дҟыцәҟыцәуа. Еилагылаз аменшевикцәа дцәыҭыцшны дрылаҭшуан. Несҭор иахь рҿаархеит апап Уасил, Кәаҭиа Инал-ицa, даеа цыҭ-ҩык. Нас анхацәа зегьы урҭ иаарыдеизалеит.

Никәа дыцшуан, иҭыц дахымҭысзакәа. Калистрати Кәыҷеи зыдгылаз Уарлам Лакрба иааидибаҳәалеит амилициа аиункер Лакрба, аменшевикцәа рартиллериа акомандир афицар Ажәанба, Асҭамыр уҳәа, Никәа иибахьаз ҭауади-аамсҭеи рхылҭшьҭра азәырҩы.

– Аангылара ҳәа Лыхныҟа санаарышьҭлоз, – Шьааиб Никәа дааирзырҩит, – Несҭори Кәыҷеи акамбашьқәа еицырыхьчон.

– Ишца!! – Никәа иааџьеишьеит.

– Убас иеиҩызцәан, бзиа еибабон.

– Иахьа ирыҭалазеи?

– Аамҭа. Азәы анхацәа ирзеиҭьу абольшевикцәа роуп иҳәеит, егьи ақырҭқәа амчра ирҭеит. Аха дара рҩыџьегь уажәгьы бзиа еибабоит рҳәеит.

– Асҟак иеиҿыхошәа ажәлар изыддырбои нас, иржьома? – Никәа иаҳауаз еиҳагьы изымбатәбарахеит.

– Иржьазом. Доусы изышьҭоу рус рхы ақәырҭоит, аха дара зеибакажьуам.

Никәа иибози иаҳауази игәыҩбараны даарыбжьахеит. Уи ихәыцрақәа даарылихит ахсмаҟә иҩықәгылаз Несҭор:

– Анхаҩыжәлар! Иааигәеит ҳара ҳзызцшу аамҭа. Мырзаҟанраа раамҭа ииасит. Урҭ рхәура уаҳа ҳазҭалом. Ииасит аџьажәлар раҭацәа раамҭа! Иарбанзаалак рыгәра жәымган урҭ аргәаҟцәа. Ижәдыруаз ҭауади-аамсҭеи, аменшевикцәеи, егьырҭ аҭымҳәҳәарқәеи реидгылара анхацәа ишрызшәарҭоу. Урҭ, ражәа еибакаанза, рықәцҟьаара аҭахыуп. Аҭсны иқәынхо анхацәа, дарбан милаҭзаалак еилых ҟамҭакәа,

рызҽлымҳара акыуп. Нагзара амаз Аҧсны анхаҧәа реидгыла! ҲаҒаҧәа амилаҭқәа еичдырчарҧ ишаҽугьы, дарбанзаалак ачарҳәара иееимҭароуп. Дарбанзаалак аҵьажәлар рус азы ақәҧара дазыҟаҧазароуп… – илаҧш ҧары ажәлар иаархигеит. Зынза ҭынчрахеит. – Сара, аҧсуа нхаҩыжәлар рҧа, а-Лакәаба Апполон иҧа Несҭор, «Кьараз» салалоны, анхаҩыжәлар рҽаҧхьа сқәуеит, гәыкала ажәлар рус сшазықәҧо, сылшарақәа зегьы ареволиуциа аусқәа ишырзыскуа. Сшьеи сыҧсҭазаареи среигзом аусуҧәеи анхаҧәеи рреволиуциа ахаҧгылараз, уи аҒаҧәа сырҽагыланы сықәҧалоит ҧәыкәбарк ашьа сыланаҧ, сыҧсахәа ҭанаҧы. Аҧсны ахақәи)ра иара иадҳәалоуп. Аҧсадгьыл ахақәиҭраз, иаасылшо акы сеигзом. Ажәлар рҧәымҒреи ажьираҽ ма аныхаҽ инарыгзо ашәиреи сара исыхьзааит, сажәа сеижьозар!..

Никәа иқьышәқәа маҷк иааихыхшәа, анырра ҽыҧ шьҭыхуа дахьызрҩуаз, аҧхыз далазшәа, иҧәажәоз дизыҧшуан.

xxx

Ефрем Ешба имонолог аҟнытә

(иаҧу)

Кәыдырҭа ҳзыхгылан. Аменшевикҧәа абжьыуаа рыдгьыл рымехаркхьан, рнапаҽы иааганы ирыман. Самырзаҟанынтә исзаарыҧҳауаз адыррақәа ирҳәон уаҟа ишаҳзыҧшыз. Дара рымч маҷын. Павел ЗыҒәа иотриад иманы, Амрагылара шыҟаз аменшевикҧәа дызрыжәломызт. Урҭ ракәмызт. Аибашьра-революциатә Комитет, Кәыдырҭа инаркны, Амрагыларахь иҟаз амчқәа зегьы шеиднакылазгьы, азиас Кәыдры арра азыгәаҒьуамызт, амчқәа мхар алшон. Насгьы сара абжьыуатәи анхаҧәа срықәгәыҒуан, ҳара ҳаилкааны иҳадгыларын, Асовет мчы иақәшаҳаҭны игыларын ҳәа. Ус урҭ рхы шьҭырхыр, амаҧәаз еиҧш иҭатәаз аменшевикҧәа, амшын заҧәык акәхон рыҧсгарҭа, ма, ЗыҒәа иуаа ирыжәланы, рымҩа ылрымхыр ада ҧсыхәа роуамызт.

– Аменшевикҧәа рымчқәа еизыргаанза, ҳрыжәлароуп, – сгәаанагара Несҭор даҽагылеит. – Ҳара даеа ҧхыраарак ҳашьҭахьҟа иаҳмоур ҟалоит, нхыҧаа рҭагылазаашьа жәдыруеит, аҩызҧәа, аҩыза Ешба! Аменшевикҧәа аҧхыраара роуртә иҟоуп, урҭ ркомиссариат ус ҟанамҧар ҧсыхәа амам.

– Абжьыуаа рхы иақәиҭтәны, самырзаҟанаа ҳрыҧхраароуп, иара ус агырқәеи аҷоуқәеи ҳарманшәалоит асовдепқәа рышьақәыргылараҽ, – Несҭор араҟа диарҒьажәҩан Геворг Атарбеков. – Ареволиуциа зыҧшуам, ҳжәылароуп, Ефрем, уаҳа ҧсыхәа ҳамам.

– Ареволиуциа зыҧшуам, ижәылалароуп, уа уиашоуп, – сҳәеит сара. – Аха еиуеиҧшым аҭагылазаашьаз, аамҭа аеанеиҭанакуа, атактика аҧсахра аҭахыуп, уи иаанагом ажәылара ҳаҟәыҧит ҳәа. Абжьыуаа рыдгьылаҽ инхо ҳажәлар роуп, ишәхашәмыршҭын. Аменшевикҧәа урҭ

рахьынтә цьоукы хырымхыкәа иҟам. Убарт идеилыркаатәуп изҽу шиашам. Бцьармцала ҳрылалар, ҳарзеилкаауам, имоахкьаз рыуа-ртынха рыдгылоит, абцьар шьтырхуеит. Аишьцәа еиҽаргыла еибаҳаршьрым. Иауазар, тынчла аус моацаагап, даргьы ирбоит Кәыдры изыхгылоу амч шмаҷым, уи рыхдырра заа иаршәып. Ирзаҳашьтып аделегациақәа, аицәажәарақәа бжьаҳцап. Нас, рыхдырраа атыцаҽ иаҳзаамгозар, ҳжәылар акәхоит. Аха уи ацыхәтәанза. Абыржәы ҳжәыларгьы, ҳамч хап шәгәахәоу? Аменшевикцәа ирымчу цқьа иҳаздыруам уажәтәи аамтаз, аиаша ххәар иаҳа иеиҧуп. Кәыдыртанза инаҳцеит, аха ҳазхәыцп ҳара зшьапы иқәхаргылаз ажәлар ргәеицамхара затцәыкала шакәу ақыртқәа злацхьаҳцаз. Зегь рацкыс идуу, иҧәҧәоу «Кьараз» иалоу анхацәа роуп абцьар зҳаркыз. Поиарко Шәачантә иаҳзааигаз авзвод затцәык ауп иахьа аибашьра иазыкатцоу. Арт зҽаҳаргыло аруаа роуп. Ақыртуа рыр аибашьра иазыкатцоуп. Рымчқәа еизырҳәҳәеит. Иаҳцәыуадаохоит урт ржәылара нкылара иахьа сҳәом, зынза иҳалымшар алшоит. Сгәы излаанаго ала, аамта хәычык ҳтахыуп. Аиҽцәажәарақәа бжьаҳцар, аменшевикцәа маҷк иаатгылап ҳәа сгәыцуеит. Ууанза иалшозар, Москва ҳацхыраап. Даеа моак збом, истахыуп исҳәо шәазхәыцыр.

– Агха шыкаҳамцо агәра ганы укоу? – ибла цары уаблыртә, Нестор дыцшуан.

– Аибашьра Революциатә Комитет иахагылоу сара соуп. Зегь рацхьа атакцхыкәра зду сара соуп.

– Ҳанатцахалак ашьтахь доусы иҟаҳцо атак ажәлар иабарыхәо?

– Ҳоызцәа ирҳәо ҳаҳап, – сҳәеит сара.

Арт ажәалагалақәа ирыдгылаз абжьқәа еикарахазар каларын, аха сара сгәааанагара ацыжәара маҷк агеит, избанзар, аокруг аболдшевикцәа сырхагылан, Ацсны Аибашьра Революциатә Комитет сахантәаоын, исҳәоз иадгылозгьы рацәамхар залшомызт. Сара сеышәазаны ацхыраара ҳзаарышьтырц сашьталеит. Москва, Ленин ихата, ирылшоз анаҳзыкарымца, хәшәы ҳауамызт. Сынтәа, смыцәа сазхәыцуан иарбан цхыраараз иҳарташаз ҳәа. Амшын Еиқәа иаҷыкәыршаз абагәазақәа рҽынтә аибашьыга ҧбақәа анаҳзаармышьт, даеа мчык даргьы ирзыцшаауамызт, – Кәыбан амцабз ахылкьон. Дон ахықәан усгьы аибашьра ҽыцәаашьа аиуамызт. Ашьакауаа ҳзаазышьтырц зылшоз шәачаа затцәык ракәын, излалшоз ала, амла иакәа аҽаца иҽыцкәкәааны амлашь данеиқәирхоз еицш, Ҭкәацсынза гәыцқәак ҳзеиқәдыршәар, цсымышьтыгахон. Ас еицш аҳәара каснар, даргьы ирзеилымкаарц залшомызт, аменшевикцәа рымчқәа жәылар, Нхыц аконтрреволиуционерцәеи дареи рееибыртар, Асовет мчы иазеицәамхозар ишазеиҧымхоз. Ус анакәхәа, ацхыраара ҳартар акәын.

Исшьтыз ателеграммақәа рлыцшәақәа сырзымцшзакәа, имоацызгеит Шәачеи Ҭкәацси р-Советқәа реизара дуқәа рхатарнакцәеи ҳара ҳ-Комитети реицеилатәарақәа. Атагылазаашьа зеицшраз рхаҽы иааганы, идсырдырит ацхыраара ҳарымтар цсыхәа шыкамыз. Урт идеилсыркаазшәа сгәы иабон, аха рхатақәагьы ирзеилымкаауа иҟамызт хускәа зеицшраз, акәымзар, азыблара иантагылаз аамтазы иаханы

арааиза иаҳзаарымызт. Излаҳазбаз ала, афлоти ашьаԛауааи ирылшоз ацхыраара Аԛәатәи афронт иагырмыжьыр акәын.

Аха уи ацхыраара ҳмоур ҳәа баша сшәомызт. Сыгәтахәыцраԛәа иашахеит. Брест иԛацаз аинаалара ҳцырхагахеит. Москва излалшоз ала амшын Еиԛәа абаҕәазаԛәа рҽынтә ацхыраара ҳзаарышьтырц изцыргашаз иашьтан. Аха Германиа аиҳабыра иԛаиацаз анота излаҳәоз ала, Асовет еиҳабыра Аҧсны иԛалоз ахтысԛәа реалархәра иаанагоз Бресттәи аиԛәшаҳатра ацыргара акәын. Урыстәылатәи Асоветтә республика ари аиԛәшаҳатра ацыргара алшомызт, аҧсеивгара атахыназ. Абасала ҳара ҳаанхеит цхыраарада, ҳхы ҳаҧшәымацәаны.

Ҳҽи-ҳнапи еиԛәҧа ҳтәамызт, аиашаз, ҳхата ҳамчԛәа реизгара ҳаҽын. Аха ҳхы иаҳмырхәашаз маҷзан, иҳамазаргьы иҳамамзаргьы еиҧшын. Абжьыуаа рахь имҩаҧаагоз аиҽцәажәарақәа лыҧшәадахеит. Аменшевикцәа ирылшеит ҳажәлар реиԛәшара. Ари ҳара иҳалдыршартә ҳахьыԛалаз хыршьыган, абас аус анызбатәыз аамҭаз ҳаидымгылара акәын ҳаҧсадгьыл аиԛәырхара бжамҽамны еснагь изыԛаз. Аха ҳара иҳалымшеит уи аҽацәыхьчара уажәгьы. Уажәшьта мызкы иазынаҧшуа амч ҳампыҧакын, атагылазаашьа цқьа иззеилымкаауаз аболышевикцәа амчра ргазеит уҳәарын, аха сара сааҩнымҧзакәа сзыҩнатәаз акомитет ахыбраҽ сзызхәыцуаз акы заҧәык акәын. Москва, Бресттәи аиԛәшаҳатра еилазымгашаз формак цшааны, ацхыраара ҳнамтар, ҳамхьатцыр цсыхәа ҳауамызт. Ацхыраара ҳаур, агәра ганы сыԛан Аҧсны мацара шакәымхоз зхы иаԛәиҭаҳтәуаз. Аԛәатәи афронтаҽ, иагьа реыршәаргьы, аменшевикцәа рыр ҩ-нызқь солдат иреиҳаны ирзаҽаргыломызт. Амшын мҩала аҕбаԛәа ҳзаарышьтыр, ҳшьаԛауаа-нхацәа рымч ҩбартәуан, ихцартәуан. Уажәы амшын Еиԛәа зыхьчоз аҧсуа еибашьцәа амшын аҽыԛә зегьы ахы иаԛәиҭыртәырц алшарақәа рыцшаауан, зхы иаԛәиҭыртәуаз ақытақәеи ақалақьқәеи рҽынтә анхацәеи аусуцәеи рееибыртар, ирзымчҳауаз амалуааи урт рыхьчарц иаҽыз аменшевикцәа ргвардиеи рхырхәарц.

Дааҩнашылеит Нестор. Сҩеихатцгылазшәа зуааиза, длассҽатәеит. Даҽазны еиҧшымкәа, ихаҽы еиԛәара ашьа алыцхаауан, дахьыццакуаз ишьа шшуаз мҩашьо. Ибла хәычқәа рытра ирташаҟьон. Дшынеибакәыз деибархха дтәан, иеникылон акәымзар, ас деилашәаны дсымбацызт. Дҩагылан… маҧ, дҩаԥкьан, ахышәқәа ааиртзеит, адәахьынтә иааҩнаҳаз аҳауа имоур изымчҳарызшәа. Уамак шыԛалаз усгьы идырын, аха сара сымцаакәа сизыцшын, ихала далагозар ҳәа. Сеыртынчшьа изымчҳазт, ишьхәа даақәцәеит.

– Ҳусқәа ҽеим, – иҳәеит иара.

– Саргьы избоит уи, – наиатаскит тынч. – Уԛазшьала избоит.

– Ефрем! – ҽааитит иара. – Абыржәоуп ҳаԛазаареи ҳаԛамзаареи анызбатәу.

– Саргьы избоит уи, – наиатаскит адырргьы. – Уԛазшьала избоит.

– Сара усзеилкаауам, – саҧхьа длатәеит Нестор. – Ҳаԛазаареи ҳаԛамзаареи аамта ааит сҳәеит. Уара уеыртынчны улафуеит.

– Нас иҟасԥари? Избатәуп иҟаԥатәу. Уаҳа иҟасԥари? Ухала уаханы Кәыдыртантә уанаа, ҳхы неидаҳамкылар ԥсыхәа шҳамам збоит. Иҟалаз саҳәа!

– Кәыдры ахахьы нырцәынтә иахьа нхаԥәаҟәак ҿыртуан, аарцәаа ираҳаит рыбжьы. Ҿызтуаз абжьыуатәқәазаап. Шәыҟәԥны шәԥа, шәызҿагылоу ауааԥсыра рымч еибыртеит, аԥстыр рызкылсит, шәымч рыҟәхом рҳәеит.

– Ус ддырҳәазар? – сара саахәыцит.

– Ҳаԥшыхәцәагьы ирҳәоит агвардиа амч аԥлара иаҿуп ҳәа. Изларҳәо ала, аполковник Кониев ар дырхадыргылеит. Уи дицуп асеим иалахәу Цуҭьели. Абзарбзанқәагьы зхыргеит.

– Ус анакәха, иҳамоу аинформациақәа цқьа ҳрызхәыцроуп, сашьа Нестор. Аԥшыхәцәа иаҳзааргаз агәрамгара ҳалшом. Абжьыуаагьы иҳарҭо адырра ус иҟоуп. Ақыртқәа, арҭ абжьыуаа амԥ ддырҳәазар, ҳаршәаны ҳақәырцар рҭахыуп. Рабԥьар маҷзар, рыр маҷзар, ҳаздыршәарыз? Ҳаршәаны маԥара ҳақәырцап ҳәа иақәыркыма? Усгьы ҟалоит. Аха ҳара излаҳаҳаз ала, иаҳҿагылоу амчқәа ирызҳаит. Ус анакәха, ҳаҕа имч азҳаны ишыҟоу адырра ҳаиҭазар, иҟоу абри ауп, шәхы шәыхьча ҳәа? Усҟан аҕа имч зеиԥшроу ицәахуан. Нестор, угәы ишԥаанагои?

– Изакәи сгәы иаанаго?

– Иҟаԥатәузеи?

– Ҳжәыларoуп.

– Ишԥа? Аҕа иаҳәа ҳахаԥаларԥ уҭахыума? Имч ирҕәҕәеит ҳәа адырра ҳауит. Ари маҷушьома?

– Нас ҳаибарыѡны шьҭахьҟа ҳцарыма? – дѡаԥкьеит Нестор, дагьаасҿагылеит. Абыржәы акәын ианыздыруаз, схәыцрақәа ахьынзаиасҳәоз, исымбазакәа схаҭагьы сшьапы сшыҟәгылаз.

– Ус сымҳәеит, – сҳәеит сара.

– Иҟаԥатәуи ҳәа уансазԥаа, сгәы иаанагоз уасҳәеит, – ҿааиҭит иара, ибжьы ианыԥшуан, Кәыдры ҳанаазыхгылаз инаркны, ажәылара иаҳәоз Нестор маи ахьаԥәкыз гәыбҕан схаҭа ишситоз.

Саргьы адырѡеиь саатгылан, саахәыцит, усҟан ҳжәылар иашахарызу иашамхарызу ҳәа. Ҳашьҭахьҟа ацхыраара ҳарымҭар, ҳамаԥара иҳалшаврызу аиааира? Аԥсны маԥара ҳнапаҿы иааганы, ҳаатгылар ҟалон, аха иахьа аменшевикцәа рымч еизыргозар Кәыдры нырцә, Егры нырцә изеизырымгарызеи? Гыртәылеи Аҵареи аменшевикцәа ахаҳцоит ҳәа ҳдәықәлар, уаҟа иқәынхоз анхаԥәа ҳрыкәгәыԥны, ҳаҕаԥәа амилаҭ хақәитра алозунг ѡышьҭхны, ажәлар ржьар рылшон. Урҭ рымчқәа еизыргар, зегьакакәын ҳамхьаԥыр ҟалазомызт. Дара анжәылах, Егры иааины иаанҿасуамызт, Аԥсны рнапаҿы иааргахуан. Нас иарбан мѡаз еиԥъыз ҳәа иалхтәыз? Ацхыраара ҳауааныа ҳәа аԥшра! Уаҳа мѡа збомызт.

– Ҳжәылар иаҳа еиԥъуп ҳәа изуԥхьазои? – саахьаҳәит.

– Ефрем, ухала иуҳәеит абжьыуа-нхаԥәа адырра иҳарҭаз аҕа идирҟаԥазар ҟалоит ҳәа. Ус анакәха, ари адыррала аҕа ҳамч иркәадарԥ

игәы иҭоуп ҳәа ухала уазааит. Избан аҕа ҳамч иркәадарц игәы изҭоу? Уи, иахьеи уаҵәи ирхымгакәа джәыларц игәы иҭоуп. Иаҳҳәап, аҕа издыруам абжьыуаа адырра шҳарҭаз. Ус анакәха, дара рхаҭа ирбоит ма ираҳаит иаҳҫагылоу амчқәа иаарласны ақәылара рыешазыкарҵо. Избан иахьа изаарыцҳаз? Иахьа иаамҭаны ирыцхьазоит азоуп, уаҵәы ихышәахар ҳәа ишәоит. Ҳаргьы иаарласныҳжәылароуп, ҳаҕа имчқәа иҵегь еизигааныа, имоу еицхьырттатәуп. Игәы иеанзамкәа, ишьара дықәыркьатәуп. Усҟан, мчыла ҩынтә дҳаиҳазаргьы, ҳалшарақәа еикарахоит, ма ҳара иаҵаагоит.

– Ҳҩыцьегь ҳамаҵара уи ҳзызбом. Аревком еизганы, ҳалаҵәажәароуп, қәҵарак ҳазааироуп.

– Ефрем, иудыруеит уареи сареи, ҳажәа акы анакәха, уаҩы дшаҳҫамгыло.

– Ҳажәа акакәым, убри ауп икалаз. Нестор, цхыраара шаҳмоуа усгьы иудыруеит, изынҳарҵәари ҳанхаҵәа? Ҳамаҵара усгьы ҳаҵахоит. Аменшевикцәа Аахыҵ-Кавказ акомиссариат рыдгылоуп, арҭ рыбҕа зкыу аимпериалистцәа роуп. Урҭ ирымчу удыруеит. Адунеи Аимпериализм Аҵсны хәычы аҫасыргылоит ҳәа уалагар, ухы азмыжь иалаужьит. Сара сзыкәгәыҕуаз Москва заҵәык акәын. Аха уаантә цхыраара ҳмоуит. Иалшом Германиеи Урыстәылеи ирыбжьарҵаз аиқәшаҳатра авалара, уи изавсуазтгьы, цхырааратда ҳанрыжьуамызт. Аха асоциалисттә революциа ашәарҭа иҭагылоуп, уи алахьынҵа анырызбо, Аҵсны аразкы маҵара изазхәыцуам.

– Ефрем, уара угәы изаанагои Москва аҭагылавзаашьа сара еиҵәаны еилыскаауеит ҳәа? Ацхыраара уоуп ҳәа угәыҕуан аханатәгьы. Сара издыруан иарбанзаалак азәы даҳҳаҵгылартә дшыкамлоз. Нхыҵ сушьтын, аха уамак сылшартә сзыкамлеит. Иудыруеит нхыҵаагьы шгәакуа. Баталион заҵәык ҳзаарышьтит. Абҵьар амҩа иануп, аха уажәшьта уи ахархәара ҳауоу иаҳмоуоу здыруада. Абас шҳахьуаз здыруан. Убри азоуп аханатәгьы ажәылара сзаҳәоз. Уажәгьы издыруеит ҵсыхәажәла шаҳмоуа. Ҳхала ҳхы еиқәҳархароуп. Ҳжәыларуп!

– Маҧ, ус иауам.

– Иузбеи нас?

– Излауала аҕа Кәыдры ааигәа дызмырыртә ахыхьчара еиҫаҳкаароуп.

– Нас?

– Москваka ателеграмма сышьҭуеит Ленин ихьзала. Сшьамхы арс сиҳәоит.

– Ареспублика аҭагылазаашьа удыруеит, ухы аҵьабаа баша изаурбои?

– Иаабап иалшозар. Усыкәшаҳатымзар, аревком иазбап.

– Уаҳа акыр соуҳәома? Даеа мҩак умазами?

– Маҧ.

– Ус анакәха, сара аилатәарае сзаангылом, схы сақәиттәы. Аамҭа мырзкәа, ахыхьчара еиҫкаатәуп.

Нестор ицәалашәара ҕәҕәан. Акраамҭа азцаарақәа шцазбатәыз ҳәа амҩақәа реиҿарцшра бзиа ибазомызт. Сара сахь данаауаз ас шыҟалоз идыруазар акәхарын, насгьы ҩа-жәалагалак ҳаилатәараҿ ианцәырц, сара сажәалагала иадгылоз бжьык иадамхаргьы ишеиҳахоз заа избахьан. Уи азакәын, иаразнак дыҩдәылцны, афронт ахь ихы зирхаз. Уажәы уакәын иара дахьаҭахыз. Аҕа ажәылара иахьеи уаҵәи ирхымгакәан иҟалон ҳәа аниҳәозгьы, азы дзаацшылозаарын. Аухаҵәкьа, аҵх агәахьы инеихьазар ҟаларын, ныркәынтә аҕаҵәа ауаҩы даҳзаарышьҭит. Уи атәы фонопорла исеиҳәеит Нестор.

– Иаҳзаарышьҭит аультиматум. Уахыки енаки ирылагзаны, абцьар шьҭаҳцарц ҳадырцеит.

– Азхәыцраз аамҭас иҳамеи?

– Ҩ- саатк рышьҭахь рыуаҩ дҳархынҳәыроуп.

– Даеа цытрак иаанкылара ҳалшома? – истахын, маҷк иадамзаргьы, аҵсеивгаха ҳаур. – Иудыруеи ацхыраара ҳарҭар.

– Ус иауам, саргьы сеысшәахьеит аха, – Нестор даақәыцсычҳаит.

– Ус акәзар, ҩ-саатк рышьҭахь итыцаҿ дкалартә иҟашәҵа. Заа доушәмышьҭааит. Аультиматум маи ацәышәкы!

– Бзиоуп.

Ашьыжьымҭан ашацкыраз, абзарбзанқәа ҳажәырцеит. Хара имгакәа, ашьаҟауаа жәылеит, амшын инаркны ашьха ашьапаҿынза. Ҳара ҳгәыцқәа хьамцкәа, доусы ртыцқәа шыркыц иркын. Аменшевикцәа шьҭахьҟа ртыцқәа рахь ирзыхынҳәит. Ажәылара знык иақәызкыз, уажәшьта дшымаанҿасуаз усгьы еилкаан. Аибашьра ус маҷк издыруазшәа, иҟаз зегьы афронт ахь идәықәцан, адҵа ҕәҕәақәа рытаны.

Аенытәкьа слатәан, Ленини Орцьоникизеи рыхьзала ателеграмма снапала изҩит. Ҳара заҵәык ҳнапаҿы иҟан амшын Еиқәа ахьчара, аха цхыраарада ҳнапы ианыз аус нагзашьа ҳамамызт. Ҳҭагылазаашьа еиқәзырхоз ианамух Новороссискынтә аибашьыга ҕбақәа ҳзаарышьҭыр акәын. Ҳҭагылазаашьа иаҳа-иаҳа иуадаҩхон, ҳамчқәа кәадахон, ҳалшарақәа ҭшәахон. Ацыхәтәан аҩнқәа рҿынтә ҳаибашьцәа ирзааргоз афатә ҳархаанхеит. Аменшевикцәа ракәзар, есымша рымч ҭыззошәа, ажәылара иаҟәыцуамызт. Аҿыц мчқәа шырзаауаз ҩашьогмызт. Амшын аҿынтә аҕбақәа рыбзарбзан ҭкәац бжьы хҭацәыха ҳарҭомызт. Ҳзеибашьуаз рхаҭа ихәыцуазар акәхарын закәытә мчыз ирҿагылаз ҳәа. Арахь абцьар зҳаркыз ауаа рбар, иаҳагьы рымчқәа дыргәҕәозар ҟаларын. Урҭ абицарала ирылаазаз ахаҵара адоуҳаи ахақәиҵраз ақәцареи ракәын ршьамхы зыргәҕәоз, иркыз рабцьарқәа рааста.

Аменшевикцәа рырхәтақәа азы ирырц агьрыгымкәа акырынтә ацаҩнза иаазақәахьан, аха аарцә иқәтәаз ирулак урҭ ржәылара ныркылон. Ари ансаҳа, адырҩегь исызбеит Москваҟа ателеграмма дәықәыслцарц, аха ацыхәтәан иаур иудыруази ҳәа. Уаҟа аҳәара иҟасцоз еиҵакасцеит, уи адагьы Москва сыргәыцит революционерк иаҳасабала, аҕбақәа рыла ацхыраара анҳарта, Қырттәылеи Шәамахьтәылеи Асовет мчы ашьақәыргылара ҳалшартә ҳшыкоу. Ааи, ҳхы неилакны,

еиуеицшымыз амилатқәа рхатарнакцәа злаз ҳкомитет аҿы иҳазбахьан, ацхыраара анҳау, хамеигзарыла ишынаҳагзоз иаҳҳәаз ажәа.

Афонопорахь иансыцхьа, уи снадгылеит, иара слымҳа инадкыла. Кәыдыртантә иасуаз Нестор иакәын. Аменшевикцәа рееибыртазазаарын, рымчқәа зегьы еизганы, ижәылеит. Ҳаибашьцәа хьатцырц ргәы итамызт, афронт аанкылара рхы ақәырцон. Аха рымч маҷын, баша иҳацәтадырхон ҳауааажәлар рацхьагылаԥцәа, хык атаны ҳхьамтцыр.

– Ҳамч хадақәа хьчатәуп, – ибжьы ҿацаза, цхьаҟа аибашьра иазыҟацаз ибжьы ихан Нестор.

– Априказ ҟасцоит, ҳаибашьра мчқәа хьатцырц! – ҿаастит сара. – Нестор, ахьатцра шеиҿукаалак, ухала арахь усзааи. Араагьы сымацара соуп иҟоу, иудыруеит. Аревком ақәгара еиҿкаатәуп.

– Уамак усырцшуам.

Саргьы сымцшзакуәа аҷацшьаԥ сааицхьан, зыгәра згоз ауаа сзеизигарц наидыстцеит. Аха Нестор ирласны дзымааит. Ҳаибашьцәа ахьатцра мап ркуазаарын. Ихала дрылаланы цыт-ԥык агәра диргазаап ус ада мԥак шҳамамыз.

18

Лыхнытәи аизара ашьтахь тынчрак ҳәа ԥнатак иҟамызт. Ауаа ргәы ак ыцхон, иараҳарызеишь ҳәа ицшын, уи аамтазы азәырԥы еиқәныхрыешааибыртара ихиан.

Урт дук ицшыртә, аамта ыҟамызт, аиҿыхарақәа уаҳа царта рымамкәа игәгәахахьан. Гәдоутатәи аревком аацхьара иҟанатаз ала, ақытантәи ахеидкылақәа ргәыцқәа рееидыркылеит. Гаграптә ирзаарышьтыз шәачатәи агвардиа ҟацшьаа урт инарылагылеит.

Калдахәараа ргәыц дәыкәырцеит ускан, Чагә Ашьхаруа днархаргыланы. Уи игәыц ишеит хәта-хәтала. Аррахьынтә ииаз Канчоубеии Тышькәеи урт ахәтақәа арраҿеицш авзводқәа ҳәа хьзыс инарыртан, инархаиргылеит. Кьаразаа Псырзха ргеит, Акәаҟа рхы шдырхаз, ирыцхыраарц шыртахыз «Кьараз» аштаб иалаз Кәатциа Инал-ипа иҿынтә адырра шаакалазцәкьа, Чагә Ашьхаруа Миха Хышба дицшаан, Чагә Алшәындбеи иареи Калдахәаратәи аревком ахьзала ақыта рнапы ишаныз иеиҳәеит. Урт рԥоыцьегь агәыц еизырган, шаанза амԥа иқәлеит, Чагә Ашьхаруа драцгыла.

Кьаразаа иаадырцшуаз агәымшәаратәы ааԥуан аԥоны инхаз Никәа илымҳаҿынза. Урт, Акәа иаанымгылакәа, ақыртқәа Кәыдры ирырцеит. Никәа ихы-игәы еикәаеы дыкәын. Ацсуа нхацәа, рынхартақәа ирхытцны, ҳагацәа ҳәа ирыцхьазоз ахырцеит. Абольшевикцәа амчра рымпытцаркзеит, аха ақыта шыҟац иҟан, арцыс иблаҿ цсахрак ҳәа изадбаломызт. Аусҳәартаҿ Хышба Михеи Алшәындба Чагәи акомиссарреи амазаныкәгаԥреи шымԥацыргацыз имԥацыргон. Чыгәбар Хыгә дшыкацыз аԥоны дыкан, аменшевик Ермолаигьы идухан аҿы амал

ирҳауан, цьоукы қьаф дируазшәа ҟаҵаны. Ермолаи изааиуаз аргама иреиҳәон аменшевикцәа миааир ада цсыхәа шыҟамыз, кьаразаа ус аамҭала ацыжәара шыргазгьы. Уи аамҭаз Маф иԝызцәа анхацәа амхылаҵара реызыҟарцон.

Ҽнак зынгьы Никәа Хыгә Чыгәбар диқәшәеит Степан Столиаров ижьираҽ. Усҟан аҵсуаа рхаҭарнакцәа, Кәыдры ирны, анхацәа ирацәажәеит, аменшевикцәа рыгәра мгакәа, Асовет мчы ақыҭақәа рҽы ишьақәдыргыларц, аха алыҵшәа аимоуит, ақыртқәагьы жәылеит, аибашьра ҭәҳәа шҵоз ажәабжьс ирылан. Хыгәи Никәеи ажьира ианыԝдәылҵ, абырг дҵааит:

– Уԝызцәа ахьцоз уара узымцеи?

Никәа, аиашаз, игәы иалан иҟаиҵашаз Хыгә уажәрааназа иахьиабжьаимгацыз. Ашьтхаруа идҵақәак Никәа ишынаигзахьаз абырг идыруазар илшон, уи иахыркьаны игәра изымгозар, гәыбганс иуҭози. Чагәгьы иԝызцәа ахьигоз дахьышьҭимхыз Никәа иахиҳәаарыз издыруамызт. Ацҳаражәҳәараз даниҭахыз, игәра игон, уажәы, абҵьар анышьҭырхуаз, икәша-мыкәша дымнеит.

Уажәы Чагә иҵаашьа игәы иҭаз аартны иаҳәомызт.

– Урҭ рус уамак агәра згом, – Никәа иҟаиҵаз аҭак еилыргамызт.

– Иахьцалак, урҭ рыгәҭа уалагылазар цәгьамызт. Урҭ рыгәрагара уоур, иалудыраи уахьаҳҭаххаша.

Абыржәакәын Никәа ианеилиргаҵәкьаз Чагә игәҭакы.

– Нас уажәшьҭа ишҵаҟасҵари? – дҵааит иара.

– Аҭагылазаашьа ушаманшәалахалак, унрылароуп.

Урҭ реицәажәара ашьҭахь, хы-мшҟа ҵхьан. Ашьыжь Никәа дангылоз лашахьан. Иимбацыз арматәақәа рышәҵаны, цьоукы днархьыцшит, Ермолаи дызхатәаз анхарҭа шыҟаз. Агәара дыԝҭытцын, ахәы дыққагыла, азиас ахь длаҵшит. Ана-ара цыхьа иибаз иреиҵшыз аруаа аҵшаҳәа иазааигәаз анхарҭақәа рахь ибон.

Никәа Бедраҟ иахь иҷынеихеит. Аҵшәма аԝоны дыҟазамызт. Излаиарҳәаз ала, уи иаха ацхагәҭаны даакыдгылан, ицәымшәарҵ нарабжьеиган, иаарлас дшыхынҳәуаз ала иргәыцгы, дцеит.

– Уаҳа азәыр ицызма? – Никәа дҵааит.

– Аԝоны иааиз имацара иакәын, фатәқәак аашьҭых, дцеит, ихы ахьирхаз ҳәа еилырга ҳзынмыжькәа, – лҳәеит Бедраҟ ицҳәыс.

Никәа ааигәа инхоз Сымсым Шьааиб иахь иҷынеихеит, иҟалаз здыруаз уи иакәхарын ҳәа, диқәгәыцшәа.

– Дыҟан, – иҳәеит уи иашьа. – «Аусҳәарҭа ҳахьчароуп, ааигәа сшәымбозар, шәысцәымшәан» ҳәа, дцеит.

– Ҵаҟа ар итәоу убахьоу? – Никәа инапы алада илаирхеит, араантә ак шубарҭамызгьы. – Аусҳәарҭа ацҳа уахьныкәсуоуп иахьыҟоу, ирыхьчо закәи, ақыртқәа аарцәынза иааизар?

– Иаша уҳәону?!. – Никәа алада дылҭалеит. Аарцә ацҳа зыхьчоз рҽынза длалбааит. – Шәара шәзуст қәада? – дрызцааит урысшәала.

– Ҳақыртқәоуп, – иҳәеит азәы, иоурысшәа еилаҟәакәа.

– Ақыртқәа зегьы еиҵшым, – иҳәеит Никәа.

– Ҳара Ақырҭуа Демократиатә республика архәҭак ҳатәуп. Ақырҭуа Демократиатә республика ҳахьчоит.

– Иацы ара шәыҟазамызтеи?

– Наҟ даҭырышәхи, уара! Сыҭсы ирмаҷуеит уи аҭсуа, – ҿааиҭит даҿазәы.

– Уара уаҭсыуоума? – дҭааит аҭсышәала уажәраанза ҿызымҭуаз салдаҭк дааидгылан.

– Саҭсыуоуп.

– Сара сгәылацәа аҭсыуаауп. Саҳәшьагьы аҭсыуак димоуп. Сымаҳә апартизанцәа иҿрыдикылан, иахьагьы дахьыҟоу ҳаздырзом. Саҳәшьа илҳәазом уи избахәык лдыруазаргьы. Сара абарҭ срыднагалеит. Аҟаҭшьқәа Кәыдрынтә иааҳцон, иаха Бзыҭ ирны ицеит. Ҳаҭшыхәцәа излаарыцҳауала, урҭ Гагра рыҿдырҭәҭәарц иааҭгылоит. Ҳаргьы, абра ҳахтәалазарц, адҭа ҳауит.

– Иҭабуп, – иҳәеит Никәа. – Абыржәоуп зегьы анеилыскаа. Нырцәыҟа ацҳа сықәсыр ҟалома?

– Макьана азин ыҟам. Аха афицар ҳизҭаап.

Уи ааигәа иҟаз ѡнык дныѡналеит. Афицарк дима даадәылҭит.

– Узусҭада? – ихаҿы ҭшқа ианымаалартә, ибла еиҭырҟәаҿны, дааидххылеит.

– Сынхаѡуп. Ацҳа сықәсыр сҭахыуап.

– Абольшевикцәеи аменшевикцәеи еиҳа уззааигәада?

– Сара сзын зегьакоуп, – Никәа амц изымҳәеит.

– Уи иаанагои?

– Анхацәа ирзеиҭьу аполитика мѡаҭызго макьана дысзеилымкаацт. Шәара шәара шәеиҿыхоит акәымзар, аҵьаусуаѡ изы бзиара ҟазҭаз уаѡы дзымбеит.

– Уара даара угәымшәаѡуп, – уи игәы иаахәеит аменшевик фицар. – Аха ҳара аблольшевизм адац ҳаҭсадгьыл ахь иаҳзаашьҭуам. Аз нырцә зҿы уцода?

Никәа азныказ ииҳәарыз ааиҿамшәеит.

– Хыгә Чыгәбар иҿы. Ареволиуциа ҟалаанза, дысҭаршынан. Сара уи имазаныҟәгаѡ сакәын.

– Аиаша?!. – аменшевик иааҵьеишьеит. – Зегьакоуп уахь ауаа роужьра азин макьана иҳамам, – даахьаҳәит афицар дцарц. Нас даатгылеит: – Иудыруама Гаделиа идухан ахьыҟоу?

Никәа, афицар маҭәала даниба, ари дшицәѡашьазгьы, уажәы иаҭхьа иниаҟьеит ҭыҭхтәи азынра асахьақәа.

– Издыруеит. Нырцә ауп. Ихаҭа арахь, аарцә ауп дахьынхо. Шьыжьы шәсалдаҭцәа инхарҭаҿ избон.

– Аиаша?!. Сара уи иаҳәшьаҭа соуп.

«Ермолаи уажәшьҭа ишьа иурц далагашт», – ааигәахәит Никәа.

– Сара Давид сыхьзуп, – иҳәеит Ермолаи иаҳәшьаҭа, – ҳаибадыруаз.

– Сара – Никәа.

– Никәа! Уца нырцә. Амала уаҳа уаҩы доушәмыжьын, Васо, – даахьаҳәит иара аҷсшәа здыруа агыруа иахь. – Сара саншьа иҿынза снеироуп.

Уи данца, Никәа ацҳахь ихы наирхеит. Нырцә ала уаҩы дибомызт.

– Никәа, уаангыл! – игеит ашьха ашьапаҿы иқәгылаз ахьараҷь чықьқәа рҿынтә Никәа иидыруаз бжьык. – Уабацои?

– Уа иҟада? – уахь ишьаҿы неихигеит арҷыс.

– Уаагыл, ҳхысуеит!

Никәа идырит уа илатәаз дшазәымыз.

– Бзыҷ иавоу ар маҷзам, шәызцозар шәцала, – Никәа ибжьы урҭ инарықәиргеит. – Арахь изхыҵыр, шәы-ҷсык шәхазар, акы нхом.

– Ҳахьцара ҳара иаадыруеит. Уара еиҳа узоурыжьи?

– Сыздыруам. Арахь иҟоу еилыскаарц сааит.

– Ушиашоу акомиссариат ахь уца. Уанаахьаҷш ахы цаҳәцаҳә уаҳаргоит.

Никәа дахьлеиуаз ибҕа амца ықәхәмаруан. Аусҳәарҭахь дахьылаҷшуаз , Кәынта Барганҷьиеи ашәамахь Саниа Багдасариани агәашә иахьылагылаз ибон. Никәа уа даннеи, Саниа агәашә аҿы даанхеит. Кәынта, Никәа дицны, акомиссариат дныҩналеит. Амазаныҟәгаҩ Чагәи, Сымсым Шьааиби, даҿа ҷшь-ҩык аҷкәынцәеи иҩаихаҵгылеит.

– Абра иҟоу азиас иавоу наҳкылап ҳәа шәгәыҕуама? – Никәа иааизымчҳаҵәҟьеит.

– Ара заҟаҩы ҳаҟоу уара иабоуҭахыу, – иҳәеит Чагә. – Изҿуи дара нырцә?

– Сыздыруам, аха акыр ирацәоуп.

– Иаадыруеит.

– Ҳақәҵыр иаҳа еиҕьҵәҟьазар?– ҷкәынак дҵааит.

– Миха Гагрантә дхынҳәаанза, ҷьаргьы ҳазцазом, – Чагә уи арҷыс днеиҿаҷшит, иакәымз шиҳәаз ирдыруа. – Ҳаргьы усҵәҟьа ҳмаҷзам, урҭ ҳрыцәшәартә, – иҳәеит иара, Никәа агәра игартә.

– Сара издыруекит, Чагә, – Никәа даахьаҳәит, – шәара шәышмаҷу. Миха Гагра дыҟазар, Несҭор, Кәаҵиа, Чагә уҳәа зегьы уаанза ихьаҵхьеит. Азхыҵра аныргәаҕь, ар баша шәрымпыҵаҷсуеит. Шәара еиҳа шәхы зҭашәырхои, шәеиҳабацәа цахьазар? Шәца шәаргьы!

– Мамоу! – Чагә ибжьы ааирҕәҕәеит. – Ус иаҭахыуп. Амала уара ула ҳара ҳчарҳәаҩымхааит.

Никәа ибла амца ааҵагьежьын, шьҭахьҟа дындәылҟьеит. Аусҳәарҭа иҩнагылаз ишырбоз, уи Хыгә игәарҷ дынҭашылеит.

– Игәы иҭоузеишь? – Шьааиб даақәҵәиит.

– Ихы ахьигара издыруам, – иҳәеит Кәынта.

– Аа, дааигоит, – Шьааиб ҿааиҭит, даҿа ҷыҭк анҵы.

Хыгәи Никәеи еицны акомиссариат ахь иааиуан. Урҭ аҩныҵҟа ианааҩнашыла, зегьы ршьапы иқәгылан. Хыгә длатәеит, рызынтәык шихаҵгылаз.

– Чагә, – иҳәеит иара, еиҳабыз уаҳа уаҩы данимба, – сара инысцыз ақәра даараза идууп, аха ихәычуп, икьаҫуп ауаҩы ицстазаара. Баша ирҳәом ацстазаара кәтыҫырҳасроуп ҳәа. Баша ачкәынцәа тоумырхан.

Чагә еиликаауан Никәа иҟаитцшз гәык-цсык ала дшаҫыз. Итахымызт даныхәычыз аахыс ицзызҳауаз арцарцәа ршьа кашыр. Аха абри абырг иман ихатәы хыкәкы.

– Чагә, иашазар? – Кәынта даахьаҳәит.

– Кәыдрынтә абрааныа ахеидкыла шынеибакәыз иаарцазар, ҳара ҳзыкәгәыцтәкьари? – даҫазәгьы дааитцакыцькыцьит.

– Ихатцам азәыр шәыҟазар, шәца! – Чагә даатцкьеит. – Шәца! Сара сымацара саангылоит. Ҳара ҳашныкәтцлакгьы, урт арахь иаауеит, абри шцашәзеилымкаауеи? Хыс бжьык араантәы ираҳауанатцы, нырцә итәазаауеит, азы ирратә мчы ҭәҭәак рзааиааныа.

Уи азбахә Чагә уаҳа имҳәеит, аха уи дгәыцуан аменшевикцәа аацынраз ахыкәкәа агәыцаҳәҳәа, итҭәааза илеиуаз азиас италарымызт ҳәа, рхаҫы зызхаз аҟәараҫынтә хыс бжьык гонатцы. Урт зжәылоз, ус акыр ргәы итазар, ацҳа акәын. Уи ҭәҭәала ихьчатәын. Амала, ақыртқәа Гагра ргарц ргәы иантарк (ус ак тамшәар акәын ҳәа), рымчқәа Бзыц азиас аҫыкәан иузаанкыломызт. Даргьы аатгылеит, акы иазыцшны. Рымчқәа маҷзар акәхарын. Нас избан ацсуа рцарцәа зхьатцрыз?

– Уара, Хыгә, – Чагә даахьаҳәит абырг иахь, – идыруп, умаҵура умаххижьтеи, ақыртқәа рахь ухы шкыду. Ҳара ҳшеимыплак еицш, урт ара иааиуеит шьакатәарада. Акалагьы уазыҟарцазшәоуп арцарцәа ушрацәажәо.

– Сара ажәлар дунеихаан исымтиицт, ушцацәажәо уабду иқәлоу иҫацхьа? – атаҳмада даатцкьеит. – Шәыцсы еиқәшәырха ҳәа шәасҳәазар, цәгьара ацоума уи? Шәрыызхәыцуоу шәтаацәа? Иахьагьы итәоуп, ишәзырхәыцра рзымдыруа. Шәара шәхы зқәышәцо акыр жәдыруама, асабиацәа!

Иаагеит аҫышьтыбжь. Чагә идырт Миха дшыхынҳәыз.

– Гагра ҳамчқәа реибыртоит, ҳаацшыроуп, – иҳәеит иара данааҩнала, итәазгьы игылазгьы днарылацшны, иеибырҳәоз рылахь аҫы дацхьозшәа. – Ақыртуа мчқәа Гәдоутоуп иахьеизгоу. Ара акәара иавоу ускак ишәартам. Еибашьра ахьаҳамбац, уамашәа иаабоит ҳәа. Уртгьы ыкәцышт.

Амнешевикцәа, уи ауха, азиас акырцьара ирны, игәартеит нырцә Калдахәареи Алаҳази рҫы ирҫагылашаз мчы дук шыҟамыз. Иара ус хәычы-хәычла еынлагьы еитанеиааиуа рҫаархеит. Чагә, уи аниаҳа, иаазхытцлак цхеитцаларц иеазикит, аха Миха имуит.:

– Уаангыл, иааишыцылақәап, цәгьарак ҟарымцааит… Нас иаабахп.

«Нас» ҳәа Миха дызҫыз аамта дахгәаҟуан Чагә.

– Екатеринодар сышәҭ! Екатеринодар ! – Ефрем , амца иҽықәтәаны, афонопор илымҳа иадкыла, дҭаҟаауан. – Екатеринодар?! Изҳәода? Аа, Иаков Антонов?! Мшыбзиа!.. «Мшыбзиа» сҳәеит… Шәачантә . Шәача сыҟоуп сҳәеит… Ҳусқәа цәгьоуп. Гагра ркыуп ҳѡызцәа, ацхыраара анаҳмоу, аҵсуаа ҭахоит. Ацхырааразшәача сахьааиз, мап сцәыркит… Анхацәа реизараҽ ҳахьыҟаз… Аиеи, Несҭор дсыцуп. Аизараҽ сықәгыланы ирасҳәеит аҵсуаа рыцхырааразамобилизациа мѡаҵыргарц. Воронович дысҽагылеит… Исҳәахи… Уконтрреволиуционеруп инаркны, зегьы иаҳәаны, сдәылҭит… Аа? – Ефрем акраамҭа дзырѡуан, Антонов ииҳәоз дшақәшаҳаҭхоз убартә, ихы ҟьо. – Аѡыза Антонов, Москваҟа сасуеит уажәыҭәҟьа, адҭа шәырҭарц срыҳәап. Абзиараз, абзиараз! Ацхыраара ҕәҕәа ҳҭахыуп, ҳажәлар ҭадырхоит. Абзиараз!..

Ефрем, зегьы маншәалан аҭыхәтәан иҳәозшәа, Несҭор днаихәаҵшын, афонопор ҽыц иааирхиеит.

– Аҵҳәызба, Москва сыҭ, Москва… Москва!..

Ефрем Москваҟа иҟаиҭаз аиҽцәажәара ашьҭахь, Несҭори иареи мыҵшзакәа Екатеринодарҟа амѡа иқәлеит. Урҭ, рыҵсгьы цқьа иааиҭамкзакәан, иахьнеишаз иназарц агьрыгымкәа, аказакцәа иааныркылеит, зыхьк ржәырц, рмашгьына ианааҭыҭ.

– Шәнапқәа шәырѡаха, схысуеит! – иаагеит абжьы.

– Шәарбан? – Лакоба, инапқәа ѡышьҭыхшәа, наиқәҽиҭит.

– Шәара шәарбан? – иаагеит наҟынтә.

– Ҳбольшевикцәоуп, – нарықәҽиҭит Ефрем, Несҭор аиаша иҳәарызу изымдыруа данаанха.

– Шәачантә шәаауама?

– Ааи, – иҳәеит Несҭор, нас, иѡыза иахь даахьаҳәшәа, даахәышхәыҭит: – арҭ аказакцәа рыгәрагара цәгьоуп. Ҳаҽашәазар ҟалап.

– Уи ауп саргьы сзызхәыцуа, – Ефрем дақәшаҳаҭхеит. – Ишыҟаҵшьқәам еилаҳкаар, аҭырқәцәа Аҵсны иақәлеит ҳәа раҳҳәароуп.

– Еи! – Несҭор ачықь ахь ихы наирхеит, инапқәа аужьны.

– Унапқәа урѡаха! – игеит абжьы.

– Снапқәа сзышьҭыхуам, иааҵсеит. Ас икны сабанзагылазаауеи?

– Шәнапқәа шәырѡаха сымҳәеи! – дҟааит егьи, Ефремгьы, уаҳа злам иеиеиҵшытәны, инапқәа анауижь.

– Ҳаҭҟьароуп, – иҳәеит аныҟәцаѡ.

– Иҟалазом! – иҳәеит Ефрем, аныҟәцаѡ иакәым акы иеазикаангза.

– Ҳнапқәа ирылоухи, усгьы ҳуцны ҳцоит, – Несҭор аказакцәа рызҽиҭит. – Уеиҳабацәа ҳбар ҳҭахыуп. Несҭор иҽанынеиха, Ефремгьы днаишьҭалеит, ус еиҳа ишеиҕьыҭәҟьаз дазхәыцны.

– Уа шәаангыл!

Арҵарцәа аатгылеит. Уи аамҭаз арҭ рыбжьы заҳаз гәыц-ѡык аказакцәа аѡны иаадәылҭит. Дара аанызкылаз даеа ѡыцьагьы абна

ииалԥит. Рызынтәыкгьы аарыкәшан, рых-ԥык рнапқәа ҿаҳәаны инарацырԥеит.

Казак ԥны хәыҷык иахьыныԥнаргалаз, ицаца дуқәа ыршаны итәаз аказак фицар иҿырԥагьазаны ихы ааирҳәит, ихәамци ихәдаԥьали ҭыԥьла еибаркызшәа. Иаҳәа ду шьҭарҳәазо, имагә цырцыр иҭаԥаны ишьаз аҭырқәа еиқәа ҭбаа иадҳало, дԥагылеит.

– Шәарбақәан? – дԥааит иара, ауаткаршы иарчхьаз ибла ḳәазқәа аԥсуаа инарылаирԥәан.

– Ҳара ҳбаандаԥәоума? – дԥааит зычҳара маҷхаз Нестор, аказак фицар диеицәамкәа, иблақәа ааирцырцырын.

– Уажәы итаауа сара соуп, – иҳәеит абла ḳәаз, Нестор иаҳәаз агәхьаа мкыкәа, длатәан.

– Ажәакгьы ххәом, ҳнапқәа ааԥшәыртаанза, – ҭынч иааҿахиԥәеит Ефрем.

Афицар иуаа рахь инапы неиḳьеит. Ԥыԥьа аказакцәа, уи идырра иазыԥшызшәа, арԥарцәа инарыдԥалан, рнапқәа аапдыртит.

– Нас шәарбақәан?

– Шәара шәарбақәан? – аҭак ацынхәрас, дԥааит Ефрем, аказак иԥсы еибаркуа. Зны, Москватәи ауниверситет дҭыхны данҭаркыз, аполициа аначальник иԥсы шеибаирфазгьы ааигәалашәеит.

– Адырԥеигь упхамшьазакәа усызԥаахуама? – афицар дыԥḳьарц ихәажьы ааилагылеит.

– Сзырԥхашьахуеи? Ҳаргьы ус ибашам уаазар акәхап.

– Асоветқәа иеиҿыркааз Кәбантәи Ар иалоу Маиḳәаԥтәи аполк акомандир ахорунжи Орехов! – иаатирḳьеит иара. – Шәара шәарбан? Заа ишәасҳәоит: даҿа зԥаарак аныḳашәԥа, уаҳа шәмырҳәазакәа, шәынкыдԥаны шәысшьуеит.

– Ҳы! – иҳәеит Нестор. – Аkаԥшьқәа ркомандир шәиеиԥшнысшьалом. Аха ҳанақәшәах, ишәаҳҳәап: ҳара ҳаԥсыуааун.

– Заka аԥсуаа еиԥхьытта арахь идәықәу жәдыруама?

– Лакоба Нестор! – Ефрем инапы иԥыза инаиқәикит. Сара – Ешба Ефрем. Ҳахьзқәа ак шәарҳәозар акәхап?

– Да-а! Закәытә ԥсаатәқәоузеи исымпытԥашәаз! – ахорунжи Орехов, арахь иқәызгалаз шидыруаз удырратә, илакытцақәа аатцышәшәааит. – Ара шәабаkаз?

– Аказакцәа рполкқәа уаҳа еиҿкааума? – Нестор дԥааит.

– Адырԥеигь дԥаахуеит! – иааилашәазаз Орехов дԥаԥḳьеит.

– Ахорунжи Орехов, – дынԥәытԥаччеит Нестор, – ҳара ҳанкыдԥаны ҳашьра шзыḳамло шәзымдырзои?

– Уҿеиқәкы! Ар рымаза сара иаазбалак ишрыласмырԥәо шәзымдырзои?

– Ҳара иҳалахәмарырц ҳмааит, – иҳәеит Ефрем, ччаԥшьк иҿықәзамкәа. – Икалап сара сзинқәа еиҳа имчызар, шәара шәтәқәа раԥкыс.

Орехов иихәоз иҿамшәо, длаԥәкәысуа даақәхеит.

– Аҩыза Лакоба иҟаиҵаз азҵаара аҭак саргьы сазыҵшуп, – Ефрем Орехов иахь дааскьеит.

– Ааи, иеиҿкаауп. Лабинскгьы полкк еиҿкаауп, избан сыздыруам.

– Аҟәатәи афронт ахь адәықәлараз, иахьаҵәкьа аҿазыҟаҵара шәалагароцуп. Аҭырқәцәа хыҵны Аҧсны рымпыҵаркит. Уахь ицо реиҿкааразҳааит, иахьаҭахыу аиҳабыраҿ саатк ашьҭахь ҳанықамла, аҭакцхықәра зегьы ахорунжи Орехов ихәда иқәхоит.

– Ишҵа-а? Амцҳәаҩ! Иганы иҭашәк!

Аказакцәа аҧсуаа, ажәак аҳәаха рымҭакәа, ирыгәтасны индәықәырҵан, ираҵцаны ҩнықәк иныҩнарыжьын, ашә аркны, аҟараул днықәдыргылеит.

– Ҳы-ы! – Ефрем даақәыцсычҳаит. – Закәытә қашьузеи ҳазлаҳаз.

– Асоветқәа амобилизациа ҟарҵеит, – иҳәеит Нестор акәакь аҿынтә, – аха ркомандиргьы издырзом урҭ ахьдәықәырҵо. Аҭырқәцәа рызбахә ахьцәыраагаз игәамцхеит.

– Иҟалап зегьы идыруазаргьы изымдыруазаргьы, аха аболшевик асцәкьа ҳзиуамызт, зегьы еилымкаакәа.

– Аболшевикцәа рыцсы еибамкуа ҧьушьома.

– Ас иҟоу аполк анапхгара дазыркуамызт, – иҳәеит Ефрем. – Ҳиҵхьаны цқьа ҳиацәажәароуп. Ҳажәлар ықәырххьазаргьы ҳаздыруам ара ҳшыҟаз.

Нестор дҩагылан, ҭачкәымла ашә днасит.

– Ҳеи! Орехов даҳтахыуп.

– Уаҳа иутахи? – аҟараул ибжьы геит.

– Убри азәзаҵәык иоуп, – даҵамхакәа Нестор ашә деитасит.

– Уаангыл минуҭк! – игеит даҿа ҟараулк ибжьы.

Орехов данааҩнашыла, аҧсуаа уи изыцшны игылан.

– Нас аболшевикцәа, аҭырқәцәа шәыцәлеит? – аҵәы рылиҵеит иара. – Апровокаторцәа! Шәа шәакәызма сара сызжьоз! Заманалатәкьа издыруеит сара аболшевикцәеи аменшевикцәеи шракәу Аҧсны инибарҵәо.

– Шәара шәболшевикыу, мамзар урҭ шәраҕоу? – Орехов иажәа Ефрем зҵаарала иаациҵәеит.

– Уи уара сумазҵааит.

– Абыржәыцәкьа ҳажәга асоветқәа рхатарнакцәа рахь!

– Узымгар?

– Ҳшаауаз рдыруеит, хрымбар иҳашьталоит, – иҳәеит Нестор.

– Ҳаи! Усцәкьоу? Удмырбазакәа улкыдцаны усшьыр?

– Дара ирдыруеит маиҟәаҵтәи аирлк ахь амҩа ҳшыцәлаз. Даушәышьҭ амашьына аныҟәцаҩгьы.

Орехов иқәшәацәгьаны Нестор диҿацшуан.

– Шәара шәахьтахаз акыр рдыруоу, – иҳәан, дындәылҵит.

Цытк анцы, аказакцәа ааин, рҩыцьегь рыма, ицеит. Акыр хара шьапыла амҩа ианын, ақалақь аҿы иахьнеишаз аҩнаҿы иназааныза.

– Ефрем?! – иҳәан, араҟа итәаз дҩаҵкьеит. – Нестор! – ашьҭахь иааҩнаргалазгьы илаҵш наиқәшәеит.

Аҧсшәа раҳәаны, илаиртәан, изхара изымбо, ихаҭагьы днарыдтәалт.

– Нас иҟоуи? – иаразнак дҧааит иара.

Аҧсуаа анааԥнаргалоз, араҟа иҟаз Орехов, адәахьы дыҧшуа, ахышә дшадгылаҧ дадгылан.

– Иҳахьыз уаҳахьазар акәхап, Иаков, – иҳәеит Ефрем, ахорунжи илаҧш наиҟәганы, Антонов иахь.

– Ажәакала, – иҳәеит Орехов, даахьаҳәны ихылҧа анынеихеиҧа, – сара сполк Аҧсныҟа изгом.

Ахорунжи дындәылҧеит. Иҿы хианы иахьгылаз днеин, аҕәра наиркны, данынҿыжәырҧа, ԥыҧьа аказакҧәагьы наишьҭалеит.

Антонов дԥагылан, ахышә ахь дыҧшуан, Орехов архәара давазааназа, нас афонопор аақәихит, иҟаиҧашаз ахьизымызбаз гәынганы.

– Аревком? – дынҭаҧәажәеит иара. – Антонов соуп изҳәо. Антонов... Аа!.. Ⓞ-полкк шәыдҧала реиҕәыршәара иахьа салгеит ҳәа сшыҧшыз, Орехов ҳиҧсахит. Азин сышәҭа Маиҟәаҧтәи аполк, ҳауаа акәыршаны, ибҧьардастәырц! Итабуп. Уажәыҧәкьа напасыркуеит. Аԥызҧәа Ешбеи Лакобеи сҷы иааихьеит… Уажәыҧәкьа инасышьтуеит… Сароу?.. Итабуп сыгәра ахьыжәгаз!

Антонов, атрубка ныҟәҧаны, итәаз рахь даахьаҳәит.

– Зыгәрагоу архәҭа сыманы, сара сшәыццоит Аҧсныҟа. Аҟәатәи афронт акомандаҟаҭара сыдырҧеит.. Уажәы аревком аҷы шәырбар рҭахыуп.

– Излеилыскааз ала, – иҳәеит Ефрем, – Орехов иполк ахь уҧоит. Уи аҭыҧ ақәҧара ҳаргьы ҳалахәзароуп.

– Ус ада ныҟәашьа ҳамам, – иҳәеит Несторгьы.

– Сыуаа еиҟәсыршәааназа, шәаргьы шәхынҳәып. Адиутант! – ҷиҭит иара.

Казак қәыҧшк дааԥнашылан, иееиҧхәаа днагылеит.

– Арҭ аԥызҧәа, мԥаҧызаԥык дрыҧҧаны, аревком ахь идәыҟәҧа. Нас акомандирҧәа зегьы усзаарыҧхьа. Инагза!

ххх

Орехов иполк амаҧәаз ишҭаркхьазгьы, ас иаарлас реиҕәдыршәарын ҳәа ихаҭа дыҟамызт. Ирхәҭахь иекынҧа данаауаз акәын аҧсахра шымԥаҧигаҧәкьаз даназхәыц. Уажәшьҭа хьаҧшьа амамызт. Ихы рҧәыхьчарада дзызхәыцшаз имазамкәа, иполк зегьы аибашьра иазыҟаҧаны, уажәы-уажәы аныҟәҧра иҿазирхиауан. Иҿазикуан, афронт дхыҧны, аменшевикҧәа рреспубликахь дҧарц. Афронт аҷынза аназаракәын иҧәгьаз, нас иарҧарҧәа еилҭәыҧәза иҟаз рзын, аибашьра аҳәаа ахыҧра закәыхзи. Амԥа дахьынзанызаауаз, бҧьарлагьы иееибиҭарын. Аракәын иахьшәартаҧәкьаз, – макьана пулемиоткгьы ирымҭацызт.

Ихәыцрақәа дырзызырҩрызу, иаарлас имҩаҷгатәыз аусқәа напрылеикрызу изымдыруа, уажәшьҭа дықәҭырц ҙбаны, аштаб данаадәылҭц, зыбжьы газ шпулемиотыз идырын, иполк ахьгылаз ахь днаҭрысит.

Аполк аилауаҭырра аҽазнакырц ааиласымҭаз, апулемиот аҽы ааиханакын, харантә игоз абжьы Антонов ишитәыз Орехов идырит.

– Аказакцәа! Шәара шәполк акомандир Орехов асоветқәа рымч даҕоуп, дыҷсахыҩхеит. Уи иҷназымго зегьы шәабҷьар шьҭашәҭа. Шәара ишәыкәшаны итәоуп ар. Зыҽҳазҭаз зегьы шәыҷсы нҳархоит. Иаҭахым амцхә ашьакаршра. Адырҩегь ишәабжьазгоит шәабҷьар шьҭашәҭарц…

– Аказакцәа! – Антонов ибжьы аҭарзны, хысбжьҭас иаагеит Орехов иприказ. – Казакс зхы зыҷхьазо зегьы сара шәсышьҭал! Иҷаажәап иҳакәдыршаз амацәаз! Ура-а!!.

Аказакцәа рыҽқәа наҭдырҟьеит. Урҭ ирҽагылаз абҷьар амцабз нароурыжьит. Аҽқәа, кьыркьыруа ихышәҭны ианкаҳалак, ирхыҩруаз хәахәажьахәаны иҩагылон, иманшәаламхаз ҷьоукы иҭахаз рыҽқәа ркырц ирышьҭалон.

Орехов, Антонов ибжьы ахьгаз ала, амацәаз еиҳа икәадаз ҷьишьеит, ҷхьаҟа цашьа шыҟамыз аниба.

– Шьҭахьҟа, шьҭахьҟа!.. Шьҭахьҟа, ашьхахь шәеиха!..

Орехов, иҽы аарҳәны, аказакцәа данынрылҟьа, даргьы ишьҭалеит. Ҷыҭк дҩазахьан еиҷш, Орехов идырт, иҽы аанкыланы, иеибашьцәа ҷыҭ-ҩык иаҷхьа ианоуимыжь, ихы шьҭеимҭар ада шыҟамлоз. Ихаҭа дкәараҭаны, апулемиот ганла дазааигәахарц, иҽынеихеит. Аҽқәа ҽыҳәҭәыла акәын ишжәылоз, аха ирххны икаҷсон. Жәабаҟа граната аполк аҽы ирымаз руак Орехов ишьҭиххьан. Имаҟа иаавҭхны, уи иршәит. Апулемиот аҷхьаҭәҟьа ианҭҟәац, анышә шьҭырҷаны иақәнаҷсеит, зҽы еихазымкзоз абҷьар ҭрысны иаангылеит. Орехов ишьхәа иҽы инаирбеит. Уажәшьҭа издыруадаз дицәцар уи Антонов. Антонов! Зны Гәдоуҭа Лакоба еиҽикааз аревком иалаз! Ашьҭахь Нхыҭ Кавказҟа Асовет мчы ашьақәыргылараз апартиа иаанаашьҭыз! Орехов дыццакуан, апулемиот еиқәдыршәаанза, амацәаз ҷижәарц.

Уи аамҭаз апулемиот даҽазәы днаҽатәеит, еилаҳәашьала аказакцәа дреиҷшзамкәа. Абҷьар ижәылоз иреиарханы, дхысырц иҽыназикит, аха иҷхасҭан. Орехов а-Ешба дидырын, итапанча хырша инаиқәикит. Уи ихысымҭаз, Ефрем ихы лаирҟәит. Ахорунжи, аҷсуа дишьыз ҷьишьан, ихаҷыц аҽҽа рыҭго, амацәаз ҷжәаны, ахыҭырҭахь зхы зырхаз гәыцк ир днарылагылеит. Несҭори казакки зхы хәыз Ефрем, иааизааигәахоз дыреихсуа, ажәытә жра дахьҭагьежьуаз, иааихьзеит.

– Апулемиот.. Апулемиот еиқәшәыршәа! – ҳәа инадирбеит Ефрем.

Урҭ рҩыҷьегь абҷьар инаҽатәеит. Несҭор ирлас аҟанҭаруаз ааириашан, иҽырманшәаланы адгьыл днықәиеит. Аказак дкылҷшны дхысуан. Инхаз Орехов ир ахәҭак еилагьежьуа иааилахеит.

Ашьха зхы зырхаз рыҷсы ргарц еиҷхныҩлон, инхаз рызхәыцха рымамызт.

Адырҩаҽны зхы ҽаҳәаз Ефреми Несҭори ахьыҩназ Иаков дааҩнашылеит.

– Абыржәыҵәҟьа Екатеринодар телефонла срацәажәон. Ефрем уахь иуҵхьоит. Аҵсныҟа хынҳәышьа умам. Москвантә адырра ҟарҵеит, дҵак урҭар рҭахыуп. Сара, баталионк сыманы, Несҭор суццоит Гаграҟа. Иаахҵәаны ирызбеит сара срышьҭырц. Уажәтәиала уаҳа цхыраара Аҟәатәи афронт ирзаҭом.

Аҵсуаа неихәаҵшны иааҟәыҵсычҳаит ҭынч, Антонов изгәамҭартә: ирбон закәытә ҭагылазаашьаз араҟагьы иҟаз. Аха урҭ ргәы зҟычшазгьы рыман: Антонов Гаграҟа ицара акырза иаҵсан.

Ашьхаруа Чагә Гагра аҟаҵшьҟәа рыштаб аҽы дахьнеиз, Никифор Полиарко Несҭори Иаков Антонови драцәажәон. Никифор Шәачаҟа иҵхьон, Антонов афронт ахь дахьааз дазхон ҳәа иҵхьазаны.

– Ҷнагә, уахьцо уаалеит! – Чагә Несҭор даагәыдикылеит. – Аҩыза Антонов? – уи Иаков иахь даахьаҳәит.

– Аҩыза Антонов Аҟәатәи афронт акомандаҟаҵаҩыс даарышьҭит, – иҳәеит Несҭор, егьырҭ аҵсшәа анааибырҳәа. – Иҟоузеи, Чагә? – уи нас ихы Чагә инаизирхеит.

– Ақыҭақәа рымчқәа еизыргоит. Иахантәарак схаҭа калдахәараа срылан. Иахьагьы ирылоуп аревком иалоу.

– Аменшевикцәа рыхабар?

– Ақыҭақәа рҽы ҵыҭ-чыҭк ыҟоуп. Гәдоуҭа рымчқәа еизыргеит.

– Ашьыжьза амҩа ҳақәлароуп. Лыхнынза уаҩы дзаҳҵырхагахом. Чагә, уаалаганы Кәаҵиа Инал-иҵа даҳзыҵшаа, иагьиаҳәа ауезд ақыҭақәа рахь иуаа шьҭны, анхацәа зегьы уаҵәы ауха Лыхнашҭа иҳақәиршәарц. Ибзиан илаҵшықәрымҵаша азәы дизушьҭыр.

– Бзиоуп, – иҳәеит Чагә данаахәыц.

– Дарбан?

– Ҵыхьа писарс иҳамаз.

Несҭор, ишигәамҵхаз иныҵшуа, Чагә илакҭа дынҭаҵшит, аха иҽаҵшылара иаҳәон: «Сажәа сымоумкын, сара узжьом».

Ҵьара гхак рмыхьырц, зегьы ирызкылҵшуаз Антонов арҭ гәеилаҵшырак шаарыбжьашәаз ааицәалашәеит.

– Зыгәра шәзымго иакәзар, шәиҟәамҵуеи!

– Мап, игәра аагоит, – иҳәеит Несҭор, нас Чагә иахь: – Шәқыҭа ҳаналсуа аламҭалаз, еизарак мҩаҵаагар цәгьамызт. Ҳбаталионгьы аҵсы ааиҭанакрын.

– Шәеиҵахом, – Чагә уи диргәыҷуан. – Аказы сузҵаашан, – уи Несҭор дааирзырҩыхт. – Ефрем дзыхнымҳәи?

– Москвантә дҵак иоуит.

Несҭор идҵа еиҵшраз Кәаҵиа Инал-иҵа дыҵшааны иеиҳәеит Никәа. Иахьатәи амш азы дызлаҵшрыз изымдыруа, игәы хыҭхыҭуа, ашьыжь шаанза ҽыла Калдахәара амҩа данын иара. Ҭышькәа инхарҭала

иҽынеихеит, устәи аѡныӄа дахьцоз, Хәымҷа ҵьара дналхьыҵшырц длыхгәаӄуа.

Хәымҷа аҳәарақәа нҭылцахьан, Никәа илаҵшҳәаа данаатҵашәа. Уи иеышьҭыбжь анлаҳа, даатҭылеит. Лҭагылазаашьа аилыргара уадаѡын, иааиуаз дарбаныз анылба нахыс. Агәырҭьареи алахьеиқәҵареи лҽықәыҳәҳә, амѡа дангылан. Ибаразы игәжәажәоз, аха ааигәа изыҵшымыз азҭаб лаҵхьа арҵыс дылкаҵан, лыжәѡахырқәа аанкыла, даалыхеит. Лҭачкәым бамбақәа игәышҵы ҭбаа инадгылеит.

– Бымҵәыуан, Хәымҷа, бымҵәыуан!.. – уаҳа ииҳәарыз издыруамызт, лҭачкәымқәа инарыдылҵаз лхы шҵысуаз аниба.

– Иӄалеи, Никәа, иӄалеи? Уаҳа шәхабарк ҳамбазо, аҳәса ҳааилартәаны, ахацәа шәабацеи? Изышәзымдыруеи ҳашгәаӄуа, шәшыгәхьааго?.. – Хәымҷа лнапсыргәыҵақәа аалҽалгәеит.

Никәа еиликаауан иара ааигәа иеахьилмырбацыз мацара шакәмыз лара ас лгәы кыдзыргылаз.

– Иӄалаз саҳәеи! – длыҳәеит иара.

– Иахьа ашьыжьза дааин… – лылаҭырз илнарҳәомызт, – иеааҳарбашәа дцеит, даазықәшәаз фатәқәак ааидкылашәа.

– Дабацеи?

– Аусҳәарҭаҽ анхацәа реизара ҳамоуп иҳәеит. «Уаантәы Гәдоуҭа ҳцоит, ааигәа схабар шәсырҳауеит» иҳәеит. Ааигәа закәыхи, ҽнак ҳара ҳзы шықәсык иаѡызоуп.

– Аҳы, беааиқәки! Аамҭа ус иӄоуп. Аҵсадгьыл ашәарҭа иҭагылоуп…

Хәымҷа, Никәа леааимжәаны, лган иеирханы даагылеит.

– Аҵсадгьыл, аҵсадгьыл… ахақәиҭра! Уаҳа? Уара – Аҵсадгьыл, Бедраӄ – Аҵсадгьыл, Шәануа – Аҵсадгьыл. Сабгьы – Аҵсадгьыл. Ашьа карҭәарц ргәы иҭоуп зегьы. Ишәнаҭеи нас?

– Сыздыруам, – даақәыҵсыҳаит арҵыс.

– Уца уаргьы убрахь! Аҳәсақәа зегьы аѡны итәуп. Саргьы стәазаауеит, – Хәымҷа дыццакы лҽыналхеит.

Аҵхыз бааҵсы баны, дыҭрыс дааҵшызшәа, Никәа дыѡны уи дналыхьзан, даахьаирҵәиит.

– Хәымҷа, беилагама! Бхада акы базымхәыцыр ӄалома! Адунеи ахьеилашуа, иҭӄәацырц агьагым, бымбазои?

– Изыҵсоуи зегьы шәызҽу? Анхацәа еснагь инхацәан, амал змаз ирыман. Абыржәы убри аашәзымычҳартә еиҭа иҽиазеи?

– Сыздыруам, Хәымҷа. Саргьы исзеилкаауам иҳарҽиарц ҳазҽу. Сара ҳәа бызҽу азәгьы силам.

– Ишца? Азәгьы уидгылазами? Нас узышьҭоузеи?

– Аҵсуараз еиҳа иҳахәаша збозар ҳәа сашьҭоуп.

– Саб ақырҭқәа ҳрыжәларц ҳцоит иҳәеит, уаргьы уцома?

– Аҵсуаа ахьцо срыцымцои, – Никәа дыѡеыжәлеит. – Ҳазҵшызаап иеиҭьу аамҭа, – иҳәан, иеы, ацҳахь амѡа нарбаны, аӄамчы нахиӄьеит.

Азиас даваланы дахьнеиуаз, ибон егьи ахықәала изхықәгылаз аусҳәарҭеи, амѡадуи, азиаси иаарыбжьанакуаз ашҭаҽ еилақь ауаа

шеилагылаз. Урҭ дырхыҳәҳәо, акы дықәгылазар акәхарын, инапқәа иҟьон азәы, дшықадақуаз убартә.

Никәа иҽы ааирццакын, ацҳа днықәлеит. Еизаз данырзааигәахашаз, иааиаҳаит Несҭор ибжьы.

– Уажәы ажәақәак шәеиҳәар иҭахыуп аб ҷшьа Агырба Уасил.

Апап Несҭор иҭыҷ ахьынзаникылоз, Никәа дылҽыжәҷан, иҽы аандаҽ инҽаҳәаны, Ашьхаруа Чагә диҷшаарц, ауаа рыжәпара дналалеит. Анхацәа раасҭа аказакцәа акырза ирацәан. Ицәажәоз изааигәара рҽеидкыла, Ашьхаруа игәыҷ гылан. Урҭ раҷхьа еилагылан Ашьхаруа ихаҭа, Инал-иҷа Ҟанчоубеи, Миха Хышба уҳәа хадара зуаз. Алшәындба Чагәгьы Никәа илаҷш наиаахеит. Уи Миха дивагылан, диҷыршәар ҳәа дшәозшәа. Ус игәы иаанагон Никәа дахьхәыцуаз, уажәгьы диҷашьыцуан азы.

Ауаа дрылсны, урҭ рахь дахьнеиуаз, Никәа дибон Несҭор ивагылаз аурыс аруаҩы. Уи Антонов иакәын.

– Сара саҷхьа иқәгылаз, – арҷыс иаҳауан апап ибжьы, – ишәеиҳәеит анхацәа зжьоны иҟоу ауаа арбақәаныз, шәара шәхеиҷш зыгәра жәго апапцәагьы шәшыржьо.

Ажәлар, азҽлымҳара ду роуны, рҽаадырҷарит.

– Ааи, ааи! Амц сҳәо ҷьышәымшьан! Анцәа имаҷура ҳәа азыхь иадышәкыло, аҷсы ихәы зго абза диҩызоуп. Рыгәра шәымган апапцәеи урҭ рдикәанцәеи! Ирдыруеит амал рҳашьа. Урҭ, имҩаҷырго ашьапкрала, азәыр ишәыхәахьоума?

– Нас уаргьы ҳаужьоит акәу? – ҽааиҭит Шәаныуа, илымҳақәа рыгәра изымго.

– Иахьанахыс исшәысхуеит сара снаҷар. Уаҳа спапны сеышәсырбом. Ҳамҩахь папык, шәикьымсырц Анцәа диашьапкуа иҽышәирбар, сара сахь даажәга! Уи ибызшәа здыруа сара соуп.

Никәа, Ашьхаруа днаидгылан, илымҳа дынҭахәыҭхәыҭит:

– Удҷа нагзоуп.

Даақәгылеит Несҭор:

– Уажәшьҭа, анхаҩыжәлар, ҳцап ҷхьаҟа! Ар ҟаҷшьааи ҳареи, ҳамч еибыҭаны, Аҷсны иахаҳҳәап ақырҭуа меншевикцәеи урҭ зыҽрышьклазҳәаз аҷсуа ҭауади-аамҭацәақәаки! Ҷхьаҟа аҷьажәлар!

Амҩы заҟа иҭҭәаауаз аҟара, ашҭа ҭацәуан.

Никәа иҽы аҷәра ааҷыртны, даатгылеит, ҷыҭ-ҩык науижьырц. Убри аамҭаз ҽыла иааиуаз Несҭори Антонови даарышьҭалеит Никәа зыҷшра ибахьаз, аха игәаламшәоз даҽа ҽыуаҩык. Аҽыбҷаҟазараз дизшәа, иҽы даласаны, ауаа дахьрылсуаз изыҷшуан.

– Уа Уасил?! – Бедраҟ иааизымычҳаит.

Никәа дидырит зыҷшра ҷсаххаз апап Уасил шиакәыз. Иаргьы инапы ааиҟьеит, «сара соуп, сумбои?» иҳәозшәа. Ижакьа зынза иамхын, иркьаҽны ихырффаз иҷаҷеиқәаҷәа дрыҷаҽырбон. Инаҷар ахьигаз здыруадаз, аҷсуа маҭәала деилаҳәан. Иаҳәа гьалдызуа аҽы агәчама иадҳалон.

«Иҟалазеи, – Никәа уамашәа дибон уи, – аб ҭшьагьы деиларгама? Иаразнак иеагьабеибиҭеи, инаҭар аҭаҟа бҵьарла деиқәныхзу? Кьагәа ихаҭа…»

Никәеи Бедраҟи Чагә Ашьхаруа даарыхьзеит, ақыҭаҿ иаанхаз Миха Хышбеи Чагә Алшәындбеи акы рнапы ианҭаны данаахынҳә.

– Сжакьа зламысхша аусҳәарҭаҿ иҭәахны иумаз ҳәа Кәыкә-иҭа инапы ианиҭахьан, абыржәоуп зегьы ианаадыр уи зиҭахыз, – иҳәеит Ашьхаруа. – Уара, – даахьаҳәит иара нас Никәа ишҟа, – уҳаҭны умҭазои?

– Иаҭахызар сымҭои, – игәы ааиҭаҭеит арҭыс.

– Сара исымҳәар, иаҭахыу ухаҭа иузымдырзои?

– Аѡны сынкыдгыланы, сшәыхьзоит, – Никәа дынеыжәлеит.

Макьана шьыжьын, аҭҳа иахакнаҳаз ашьха ашәшьырҭа ҟанаҭартә.

21

Аҭхын мшы даара ишоуран, амѡа ианыз ари кьаразааи аҭхзы рылхәаҭон. Хыҭсҭа инырын, рыҭсы шьаны, зыкгьы нарықәҭәашәа, аҳабла Алгыҭ шыҟаз, Лыхнашҭаҟа рҿыѡархеит. Амѡан анхаҭәа раҭәаны кьаразаа ротриад хадырҭәаауан. Икылсуаз азәы ишәақьажә, иҭзыжьыз афирмагьы узеилмырго, ихыжәжәарза икын. Егьи – аберданка, даеазәы – ажәытә шьанҭашәақь; ҵьоукых рҟамақәа рыда бҵьар рымамызт, аха аотриад аҿы бҵьарла ишеиқәдыршәоз иақәдыргәыҭхьан.

Амраҭашәарахь, аҭырҭы иаҭәҳәозшәа, Амра хәыжжаза азыбжарак убарҭан, Антонови Лакобеи зхагылаз ар Лыхнашҭа ианынҭалоз. Дук мырҭыкәан, Кәаҭиа Инал-иҭа ашьхара иадыз ақыҭақәа рыҟнытәи еизигаз анхаҭәа иманы даакылсит. Ихаҭагьы дмыҭшзакәа аштаб зыѡназ ахыбра дныѡналеит. Несҭори иареи еилаҳәаҭаны иаагәыдибакылеит. Ахышә иадгылаз Антонов дшибазҭәҟьа, Кәаҭиа уахь иҿынеихеит.

– Абар адырѡегь ҳахьеиқәшәаз! – иҳәеит Кәаҭиа, Антонов дааигәыдирҭәҭәалан.

– Иугәалашәома, – деихаччон Иаков, – араантәи санҭоз ишсоуҳәаз: ага бҭьыҭи ашьха бҭьыҭи еиқәымшәар ҟалазом.

– Ҳус акәымзар, еиқәшәашьас иҳамоуи, – дгәырҭьон Кәаҭиа.

– Аҭәанырракәа наҭхьашәки, – урҭ Несҭор иааирзырѡит, аишәа иқәыз ахсаала днадгылан. – Иаков, Кәаҭиа аус ҳзиуит.

– Қыҭак аҿынтәи хаҭа еибагак дынхом, – Несҭор иахь а-Инал-иҭа даахьаҳәит. – Уаханза иҭегь аауеит. Уажәы ақырҭқәа Гәдоуҭа рыедырҭәҭәеит, дара ртәала.

– Угәы иаанагома урҭ рымчқәа ҭсыеуп ҳәа? – Несҭор дҭааит.

– Рпозициақәа ееим. Иаарыкәыршаны дәы хтыроуп. Иахантәарак уахь сыҭшыхәуан. Амшын ала заҭәык ҳазнеиуам ақалақь ахь. Нышьақәак ҳамазар, амаҭәаз иҭаҳкуан. Амала, ақалақь иакәыршазаны, рыр дыртәеит. Артиллериа ҭәҭәаны ирымоуп.

– Иаков, – иҳәеит Нестор, Кәатциа аррас дартиллеристын. – Ҳабзарбзанқәа инапы ианаҳцап.

– Мап ацәыскуам, – Антонов дақәшаҳатхеит.

– Ҳартиллериа аштас атып азылырхырц иасуп, – Нестор ихы Кәатциа инаиқәикит. – Уашьтаншәа урыцхраа!

– Уаҳа акгьы сашәымҳәозар, сцеит, – иҳәеит Кәатциа.

– Мачк уцсы шьа, – наиатеикит Антонов.

– Ақыртқәа аныцхаҳцалак, – уи иажәа Кәатциа иааиҿицааит.

Инал-ица иафицартә хылца, асцәа атаны, инеихеитцан, дындәылтцит.

Рацәак мцыцкәа, Нестор идцала, аотриадқәа ркомандирцәа еизеит. Дхынҳәыр акәхеит артиллериа аиҳабагьы.

– Аѡызцәа, – иааирзырѡоит Антонов дѡагылан. – ашарцазы ҳжәылоит. Лакобеи сареи еиқәҳаршәеит ҳжәылара аплан. Уажәы Нестор Аполлон-ица ишәеиҳәоит доусы шәнапы ианаҳцо.

Дѡагылеит Нестор.

– Ишыжәдыруа еицш ҳацхьа аус ҭәҭәа шьтоуп. Сара агәра згоит кьаразаа хьымзгы шаҳамго, аказакцәа рбаталион салацәажәом, избанзар аруаа ахәшә фѡы ҭәҭәала ираҳахьеит, хыблакьак зкьымсыц дрылам. Убри азын ацсуаа зегьы сшәыҳәоит иаҳзыцшу ажәылараз ишьақәҳарҭәҭәаз аплан цкъа шәазызырѡырц. Уасил Лакоба иотриад, – Нестор аишәахь даахьаҳәын, напыла итыхыз ахсаала ааитцыхны, зегьы анааидизала, инаигзон, – иацаҳцоит аотриад ссақәа. Уи аотриад аҭа игәыдлоит Бамбора шыkоу.

Нестор, икарандашь ала ацәаҳәа нантцаны, идирбеит ацута Алгыт иалсны, амшын ацшаҳәахьы излакылсшаз. Урт Бамбора иназааныа иаатгылон, адырра анроулак ижәыларц.

– Николаи Бахтазе иотриад дәыкәлоит Гәдоу иаваланы. Аменшевикцәа азыцшзам арстәиала амѡа ҳкуеит ҳәа. Убри акнытә apaka урт рус аицакьара еиҳа иманшәалахоит, уи хархәагас иҳауроуп. Атцыхәтәан аменшевикцәа ртиллериа агәтацәкьа ҳасроуп, дара зегьы зызцшу ажәыларагьы злакоу Лыхнынтә ауп. Ари адца рыдахцоит калдахәарааи алазкәеи.

Чагә Ашьхаруеи зыцтцырша цацьцацьуаз Риза Бибин-оглыи неиҿацшын, блала иааибадырит.

– Убарт роуп хыла ағацәа иагьрысуа, артиллериагьы знапаҿы иаазгаша. Ихьатцуа аменшевикцәа Бахтазе иотриад рзыцшуп. Уахатәи ацх иалагзаны, доусы ҳтыцкәа аанаҳкылароуп. Зегь рацхьа, актәи адыррала, Уасил Лакобеи Николаи Бахтазеи еицжәылоит. Уи азы адырра karцоит ҳартиллеристцәа. Аменшевикцәа рымчкәа арт иреадыргыларц ианыршалак, ижәылоит калдахәарааи лазааи. Абас реилахынҳәра ҳхы иаҳархәар, ҳағацәа ртиллериа акгьы алҳаршом. Ишыжәбо еицш кьаразаа рымчала Гәдоуҭа аагоит. Аказакцәа рбаталион ахәтак Уасил Лакоба иотриад иалаҳцоит. Избанзар, урт роуп, аменшевикцәа алцаны, ақалакь знапаҿы аагара зду. Аха ас еицш икоу аибашьра ашьтахь, кьаразаа ирылшом ағацәа рыцхатцара. Урт

рыцсахуеит аказакцәа рбаталион инхаз ахәҭа. Абаталион аменшевикцәа рымԥа ркуеит Аацста. Ирыцәцогьы ирышьҭала ижәылоит, заӄа ирылшо рымԥхак ыртбаа.

Нестор ишьҭахь иқәгылоз акомандирцәа аплан хазыртәаашаз гәааанагараҟәак рхәеит. Аилатәара аихшьаала ӄазцаз Антонов ацыхәтәан дрызцаайт:

– Уаҳа азәыр акыр шәазцаауама?.. Зцаара шәымамзар, шәыдцаҟәа рынагзараз шәца!

– Чагә, – Нестор Ашьхаруа наиқәԥитит. – Мыстарбеи Мҟанба даҳзааушьтроуп.

Мыстарбеи, Нестор дмырцшыкәа, дааԥналеит.

– Уара, – иҳәеит Нестор, – хаҭала адца унапы ианаҳцоит. Ԥыцьа, аимадага аиқәыршәашьа здыруа, уаҳҭоит. Гәдоуҭеи Лыхни аҭел рыбжьыганы, аимадара еиқәыршәатәуп.

– Афронт аҭел алызгону? – арцыс изеилымкааит.

– Гәдоуҭа унапсыргәыцеицш иахьубартоу цьара утәароуп, убраантәи ес минуҭ иаҳзаауцҳалароуп ақалақь аҭагылазаашьа шыӄало.

– Аҳы! Еилыскааит.

Ажәԥан аесцәа алыцьцьаауан. Атцх гәазырҳагаха изқәыз адәы аҭынчра иахатәаз назаза иазыҳәон. Иныцакшәа игоз арцу бжьы харантә азбаажәақәа рҿынтә иааԥуаз адаґь руаӄьуаӄьшьеи адунеи еиҳагьы иартынчуан. Уи ауха аҧсабара иазызрԥуаз ракәын еилызкаауаз доусы ргәы аҭыц иҭамгыло, рыԥныцӄа шҭынчрамыз, рхаҭа згәеисыбжь умаҳауаз атцх ишалаз еицш.

Мыстарбеии Чагә Ашьхаруеи еидтәаланы Гәдоуҭа иалаҧшуан. Риза Бибин-оглы иотриад ааира иазыцшны. Ақалақь аҿы лашарак аркзамызт. Ус рышьтахьӄа згәы зеаныз шьапышьтыбжьқәак анраҳа, ирдырит алазцәа шааиз. Риза изыцшыз даарыдтәалеит.

– Иӄоузеи? – дцаайт иара.

– Ҧынчроуп, – иҳәеит Мыстарбеи.

– Риза, – Чагә ихы алазцәа рцыза инаизирхеит, – адырра устоит ҳанжәылаша, азәы днашьтны.

– Сцеит.

Риза данрыдц ашьтахь, уамакгьы мцыцкәа, Лыхнашҭантә абзарбзан хысыбжьы геит.Изҿыз цқьа аилкаара шыцәгьазгьы, иубартан гагаҧас цьоукы шеилауатыруаз агаҿахьы. Ателефон абжьы анга, атрубка Мыстарбеи иаақәихит.

– Сзырԥуеит!

– Ҷнагә соуп изҳәо, – Мыстарбеи ари абжьы ауизымдырхуаз. – Уасил Лакобеи Николаи Бахтазеи иаарыцҳауеит, амч ҭәҭәа рҿаргыланы, амца шрыжәырцаз. Аҭагылазаашьа маҷзак аесиҭанакит. Чагәи Ризеи мыцшыкәа ижәылааит!

– Еилыскааит.

– Инашәыгза! – атрубка априказ ааҭыԥит.

– Чагә! – ҿитит арцыс. – Аштаб аҿынтә адырра ӄарцеит ажәылараз.

– Ҭышькәа! – иуаа данынрылагыла, Чагә ҽиҭит, ивзвод акомандир ида ари аус даҽазәы инапынҵара изымгәаҧыкәа. – Никәа думаны, уца Риза иҽы. Ажәылараз адырра ҟарҵеит ҳәа сызиаҳәа. Уаҳа дымҵшыкәа, джәылааит.

Ҭышькәа ихьз инашьҭархны, Никәа, ишиҵхьаз аниаҳа, ицәа даатҙызаан, Чагә дааизааигәахеит, иабхәхаран иҟаз инаҩсан днагылеит. Адҵа анроу, арҵыс, Ҭышькәа дишьҭала, иҽынеихеит.

Алазцәа ахьыҟаз зынзагьы харамызт, рыҟәҽуҭыр ираҳауан. Риза изааргаз адырра илымҳа Ҭышькәа ианынҭишь, «аҳы!» иҳәан, иҩызцәа днарызхьаҳәшәа, атрышә днасит. Зегьы цхьаҟа инеишьҭалеит. Ацҳаражәҳәаҩцәагьы нахынҳәит. Ҭышькәа ацхьа днеиуан ҽымҙакәа, дагьхьацшуамызт. Уи игәы иҭаз адҵа заҵәык акәын. Атыцас Мыстарбеи имацара дтәан. Чагә иотриад иманы ддәыҟәлахьан. Ҭышькәеи Никәеи калдахәараа инарыхьзан, реиҳабы дыҵшааны идҵа шынагзаз иарҳәеит.

– Бзиоуп, шәҭыцкәа ааныша̀кыл! – иҳәеит Чагә, Гәдоуҭа аҵшаҳәа злаҟаз ала наҟ-ааҟ аиҽахысыбжьы иҭарҵаз дазызырҩуа.

Иара ус пулемиотк абжьы аагеит калдахәараа рацхьаҟа. Дыррада ахысра ҟалазомызт ҳәа згәы зеаниҵахьаз иуаа аатгылеит, ҷьоукгьы реынкарыцсеит адгьыл аҽы ихәхәаза. Ахысыбжьы шааихсыгъҵәкьаз, Чагә иҽынеихеит бжьы мыргазакәа, егьыртгьы хыма-ҷсыма инаишьҭалеит. Уажәшьҭа еилкаан артиллериа зыхьчоз рацхьа аҭабиаҽ апулемиот шыҟәгылаз.

Никәа, ахысра зынзагьы игәы иҭамкәа, иқытауаа дышрылаз, Ҭышькәа дицәызит. Уи уажәыцәкьа Хәымҷа лаҳаҭыр азы дихьчар иҭахын, аха уи ахаҵа ацхьа инеиуаз рахь деихахьазар акәхарын, ааигәа-сигәа дыҟамызт.

– Ԥхьаҟа! Аҳаҳаира! – Чагә ибжьы ладеки-ҩадеи иаарыхьзеит.

Зегьы еиқәибаҵа рҽанынарха, аҭабиаҽыҵтә хысбыжьқәак аагеит, аха иаарлас аихәлацәара реыназыркит, кьаразаа уахь анеира ишахьзаз удырратә. Иахьаацәылашоз Никәа инарбон абзарбзанқәа рацхьа напышьашәла ишеилахынҳәуаз. Аназарагь алазқәа кылсхьан. Риза иашьа Руфеҭ иакәын уҳәартә, азәы дрылцәраа рацхьа длеиуан, ахылаҧьара дҭаланы. Никәа, уаҳа дымхәыцзакәа, цхьаҟа иҽынеихеит, Ҭышькәа дицшаарц. Уи илаҵш иаатцашәеит Бедрак Хагәшьи аменшевикцәа ртиллериа афицари еибарцсны ишеиқәцоз. Бедрак илуршахуази, аха, датцахарын ҳәа згәы иҭамыз анхаҩы иарма напала аҳәа ццышә зкыз Ажәанба иарҧьа напы иҿалаирцсит. Бедрак егьи инапала аамсҭа ихәдацәа цкааны иауижьуамызт. Ажәанба анхаҩы алада диршәуан, аҩада диҟьон, аха иатәаимбоз ауаҩы иҿизимхуамызт. Уи аамҭазы артиллеристк, иафицар дицхраарц данынатрыс, абжьас еицш иацхьа илкацаз Никәа иҭачкәым рацәа даныкша, абзарбзан длаахан, изамҩа ашьа аҽашы дынхышәтит. Никәа, уи иахь уаҳа дзымцшыкәа, ижәҩахыр дамцас, Ажәанба дааихеит. Зыбжа ҽжәахьаз иафицар чынқәа ракәын арцыс иааимпыцахаз. Никәа деицас дыцаны Ажәанба даниҽас, аамсҭа рцыс дхышәтуа инапы шымҩаницазгьы, абзарбзан иацгаз ашьапы длахыҩрын, иееицых ҽыцха дынкаҳаит. Бедрак, уи

данимпытцкьоз ижьы ицан, деихеиго дҩатцыззеит. Ажәанбагьы, дҩагыларц ишьапы днықәгылон еипш, атцықь анааҭга, иҟатара кны дааитцалан, ашышьыҳәа днеизкәыҷын, зҷы цырцыруа икажьыз иаҳәа днаваҳаит. Ихаҷы цшза ашәытахара иналагеит. Иапхьа ишәақь ихарззала, Ҭышькәа даацәыртцын, иус наигзеит иҳәозшәа, цхьаҟа иҷынеихеит, ажәак уаҳа иааиҷытцымшәакәа.

Зхы иамеигза иқәцоз азәык-ҩыцьак аменшевик артеллеристцәа, рафицар ныркәка амҩа ицықәыртцар ҳәа ишәаны, аҕьара-сараҳәа илатцибаркьеит, кьаразаа ирацхныҩуазшәа ирылагыла. Цьоукгьы рнапқәа ирҩахон, иаҳихсуа дарбаншь ҳәа, ихьапш-кәапшуа иааилахеит.

Никәа дышҳазза даақәхеит. Абзарбзан еихаза ианиҟьаз иахь апшра изыгәаҕьуамызт, арахь ибла Ажәанба дыхгылан. Арцыс игәалашәон ари афицар аизарақәа рҷы угәы иаамыхәартә зхы мҩацызгоз еснагь дышрылагылаз. Аха уи итархара инапы ахьалакыз ихы игәы ахнаршәон. Ҭышькәагьы дтамхандаз ҳәа уажәыцәкьа дихылацшырц игәы азыхәомызт.

Азәы изқәа днаснасит.

– Иҟалазеи, Никәа, ушәама? – ҳәа ибжьы аагеит уи. – Уажәшьта агьҳагым, ицхаҳцоит, уласы!

Ус зҳәазгьы цхьаҟа дласит. Арцыс дазхәыцуамызт уи дарбаныз ҳәа. Атцыхәтәан ишьтахьқа иаҳаит азәы иуарчарбжьы. Даахьаҳәит Бедрақ, Ажәанба днарҳәы-аарҳәуа дихан, иафицартә китель цшқа ишәихырц. Никәа уи дитцаҳәҳәарц итахын, аха дахьыцшуаз игәы хынҳәуан, цкьагьы ихшыҩ еилгамызт:

«Узҷу закәузеи? Узҷу закәузеи, Бедрақ? Итахаз иҟәых иакьысуама? Уара улазаарын, агәымха».Бедрақ акитель ааишәитцеит, изшәихыз дагьизхьацшуамызт, усс имазеи, иара итәызшәа далаеырбон ҳәа гәыбганс иитарызшәа. Амақақәа еихданы инапы наркылидан, иааибаркны, иацраҳәаз амаузер аареи, аҳәа аашьтыхны, атра интеитцеит. Нас аҷы цырцыруа иаатихын, днеихеит ахысбжьқәа ахьгоз Гәдоу ихыз ацҳахь.

22

Гәдоуҭа акомиссарра шидыз анизаарыцҳа, Мыстарбеи Риза алазцәа имихит, уи иашьа Руфет днархаргыланы. Ус змамкәан амҩақәа рҷы иибоз ацсуаагьы ааидикылан, ақалақь аиҷкаара иеазикит. Мыстарбеи Ашьхаруа диҳәаны имихыз Никәа, ихы икәае, дахьцалак дицхраарц дицын.

Аха Гәдоуҭа акомиссар дицны, Никәа дзымнеит жәеиза-ҩык аменшевикцәа итахаз анышә иахьартоз.

– Атқәацәа ахьтакыу зыхьчо уаархылацш, анышәатарахь узымцазар, – наиабжьеигеит уи Мыстарбеи.

Аҳәынҭқар ихаан ауезд еиҳабыс иамаз Кьелбакьиани ибахҭа уажәы ҩажәеижәаба-ҩык ақыртуа ҭкәацәа ҭакын. Урҭ ркыҭ бжьы гомызт. Изыхьчоз алазцәа аҕды-мдыҳәа иеицәажәо ашә илагылан.

Никәа ацшаҳәахьы иҷынеихеит, ашоура анизымчҳа. Арцыс ибла ихгылаз абзарбзан ианикьаз артиллерист иакәын. Рацхьа ауаҩы ишьра ахгара цәгьан. Игәалаимыршәарц ихы дшақәцозгьы, ихаштуамызт, афицар Ажәанба икатара кны данкаҳауаз аламҭалаз, Ҭышькәа ишәақь ихарззала дшаацәырцыз. Уи изымариан ауаҩы ишьра. Иабажәпахеи уи игәы?

Ацәқәырцақәа ршәах ргыла, еихьымза-еицымзо, еиқәцәарааува акәры иахьаҷасуаз, азцаа зхьысуаз цшҭәыла еиуеицшымз ахаҳә сса цәаакқәа еилыцьцьон. Амра ахьрылаҷҷоз, аццҭа шкәакәақәа еилыбзааува, амшын агәы иахьхыз, ахылҩа-цсылҩа цха рхытцызшәа, улацш иаацашәон.

«Амшын агәы шцеисуеи, аццҭа ҽытқәа аназара ихышышьыла! Арахь шоурахыуп, – Никәа длалбаан, акәры днықәлеит. Игәы алакамызт акәымзар, аҷыкәабара иаамҭан. – Амшын агәы ҭынчым, – даахынҳәит иара ацыхәтәан, Амраҭашәара дазыцшуа., – сара сеицш».

Нахьхьи, амшыни уи ихиаалоз анакәи рыбжьара, ашьхақәа ирцәахуаз Амра ацыцхьқәа алацшҳәааҷы ибылуазшәа, ицәыкацшьын.

Ашьхеи амшыни рыбжьара аҭыц ҭшәара рхы иархәаны, аменшевикцәа рыедыргәгәеит. Акацшьқәа рымч еизыргон, аха уаацсыла еиҳа имачын. Калдахәара иказ аизара ашьтахь, Нестор идцала Уасил Агырба Маикәацка ддәыкәцан, иауазар уаацсырала ацхыраара еиҭакарцарц. Агырба иааигаз арота Гәдоуҭа иаазахьан еицш, Нестори Антонови адырра роуит аменшевикцәа ирыцхрааразМазниев дшызхыцыз. Агенерал дызхадыргылаз ар рхыцхьазара шмачмыз усгьы идырын.

Чабанлыкә ала ағацәа хытцыр ҳәа дшәаны, Нестор иабжьагарала, Иаков Антонов уахь лаза шынеибакәыз идәыкәеицеит. Лакоба гәрҩас ишимаз еицш, ағацәа алазкәа зҷатәаз ахәы иагәыдлеит. Риза ицака, амшын ахыкәаҷ, иеибашьуаз шхьацуаз адырра иоуааназа, деиҭамцырц збаны, иуаа дырхагылан.

Цакагьы, ахәқәеи амшыни ирыбжьаркыз Ԥсырзха, уаҩы дзымааиртә, апартизанцәа ацыратәан, азышьтра аныршәаҳауаз еицш. Аха азиас, иацыраужьыз ацкыс амч андуха, ганкала иамургьы, даҷа ганкала ацарҭа ацшааусит. Ағацәа рымч шыгәгәахаз шараҳазцәкьа, Гәдоуҭа абцьар зкыз зегьы афронт ахь идәыкәцан. Риза Бибин-оглы иашьа Руфетгьы ицыз иуаа има данца, Никәа ақалақь аҷы аанхара изымычҳаит, шәыргәындацас дрыцхьазар итахымкәа. Уи, арака аус рацәа шымҩацгатәыз ҳәа, Мыстарбеи дилабжьазаргьы, ҳәатәык имаҳаит. Арсаулынза ицоз ҽыуардынхьчак дицшаан, ашьыжьынза дҩеигеит ишәарҭамызт ҳәа иахьынзаицхьазоз аҭыц аҷынза. Шәамахь шәыргәындак, ацстазаара икыднакьацәахьаз, зхы зшатацәоз иакәын иара.

Никәа шьапыла иҽынеихеит. Амра ԥыцхахарц агьагмызт. Уи ацынхәрас ашьха иаавцыз ацҭа хәхәаза, ахаҳә зхы аавцзырҳәҳәаз, згәышҭа шкәакәаз амаҭ иеиԥшын. Ԥсырзха дналалахьан еиԥш, улаԥш уамак итамшәоз ԥонык ацхьа кьаразк ƙарулра шиуаз днаихьыԥшит.

–Иƙоузеи ара? – Никәа ааигәа игылаз даҽазәы дизцааит.

– Уа иƙоу уара усс изумоузеи? – иҳәеит егьи. – Умԥала уцала.

– Иаарманшәаланы уцәажәар ƙамлазои? – амалагьы зыԥсахы еиƙәыччоз Никәа дышнаԥƙьара даагылеит.

– Еимашәкуазеи? – дааԥәырԥит арҭ рыбжьы заҳаз казаԥк, дахьынтәаанагаз уаԥы изымдырзо.

«Арҭ ара ираԥәазазаапеи!» – ишибоз еиԥш аҭагылазаашьа шыƙамыз Никәа иауимдырхуаз.

– Абра иƙоуи ҳәа сизцаан, аҭак аƙаԥара ицәыуадаԥхеит, – иҳәеит иара.

– Зегьы ираҳәатәума ара иƙоу, угәы ишԥаанаго, арԥыс? – аказаԥ дԥархәылаза дыԥшуан.

– Сара афронт ахьыƙоу еилыскаар сҭахыуп.

– Афронт уахгәаƙуазар, ууаит. Даҽа хәышәка метра бжьамзаргьы ƙалап.

– Хысбжьыкгьы гомеи, закәытә фронтузеи?

– Аԥыртԥәа уажәы Чабанлыԥә ауп иахьжәыло. Ҳара араƙа ҳжәылартә ҳаиԥәшәам. Уара итаауа узагьентыда?

– Сԥыҭауаа ахьеибашьуа срызцар сҭахыуп.

– Уахьеибашьлак еибашьрами?

Убри аамҭаз ирыхьчоз аԥоны дааԥонытцит арԥыс кьаҷк.

– Шәызмыртынчуеи? – ҷааиҭит иара.

– Несҭор, снауаԥәажәар сҭахын, аамҭа умазар, – уи иахь Никәа иҽынеихеит.

Несҭор изааиуаз, дахьибахьаз игәалашәазар акәхарын, инапы ааимхны, аԥоныƙа длеигеит.

– Узыԥкәыназ схашҭит, – иҳәеит Несҭор, ибжьы рмаԥны, Никәа дтәарц ƙәардәк даахан, ихаҭагьы длатәеит.

– Кардба Маф ица Никәа соуп.

Несҭор ихаҷы цәышын, иццегь игхахьан. Ааигәа дышмыцәацыз убартә, иблацәа чын.

«Сабаанагеи? – Никәа уи дихәаԥшуан. – Схы сақәиҭны сызиаԥәажәарыма? Жәларык ирхагыларц зызбаз зныкыр сиҽԥәажәахьоу схатә гәаԥхарала».

– Сузызырԥуеит, Никәа, – Несҭор дыхиан, иагьа дкарахазаргьы.

– Несҭор, аԥсуараз сыԥсы ҭоуп, – калдахәаратәи арԥыс ихы ԥышьҭиԥааит, уа игәра зымгоз дарбаныз ҳәа дтаауазшәа. – Аԥсназы схы сеигәом, сыуаажәлар рзоуп сыԥсы зҭоу. Урҭ мызраз иƙаԥатәу сыздыруам умҳәозар. Схы ԥеуа ари аҳасабтә сашьҭоуп, аха исзызбауам… - даҽак иҳәарц инапы игәышцы аƙнынза иԥышьҭихит, аха игәы иҭаз изеиԥәыршәомызт азы, иԥсахы еибакны иԥьышә днаԥхаит.

Нестор ибон арцыс еилкаак дазкылымсзакәа адунеи ақәзаара игәы шцнатцәахьаз. Иара ицәымгын, аешьеи аешьеи еиҽазыргылоз аамтаз, зымҩа ззымпшаакәа ибжьажьоз ауаа. Аха ибон иара ицхыраара Никәа ишитахыз.

– Убжьы умырдуцәан, иулшозар, – иҳәеит Нестор, нас, дзыдтәалаз ихшыҩ ацашьа еиқәнаршәарын ҳәа, инацитцеит:– Уцсуара утахызар, уара ажәлар рыламгылара уатәашьам.

– Ажәлар еиҽаргыланы ашьа кадыршырц шәызбеит, – Нестор игәы ишаанамгазоз калдахәаратәи ачкәын даацәажәеит. – Ауаа рыцстазаара ари аибашьра иақәырцар стахым сара.

– Иҳабжьоугои?

– Сыздыруам.

– Ҳара ҳакәым ауаа еиҽазыргылаз, – Нестор дымхәыцзакәа атак иҳәон, – дыхиан еснагь. – Урт еиҽамгылар ада цсыхәа ҟамлеит. Ҳара, аболышевикцәа, амҩа иқәаҳцоит, еиҳа еиғьуп ҳәа ҳгәы излаанаго ала.

– Уи акәзам. Аболышевикцәеи аменшевикцәеи шәоуп иеиғацәоу. Шәаргьы егьыртгьы ажәлар шәхы иашәырхәоит, доусы шәхыцәкы анагзараҽы.

– Угәанала, ҳара иеимаҳкуеи? – Нестор дцаait.

– Уи шәара шәоуп иеиҳа издыруа, – Никәа даахәыцит. – Убри аилкаара ауп сагьзышьтоу.

– Аиаша уҳәеит. Амала иуҳәаз акы сгәы иалоуп. Угәы ишцаанагои, ажәлар ирыхәаша ус ҳмызбозар, ҳара иҳатцагыларызу?

– Ажәлар рыхәтак ақыртқәа ирыдгылоуп. Уртгьы ирҳәоит ақацшьқәа шәыржьоит ҳәа. Шәара шәакәзар, ахара дара ирыдышәцоит. Зыгәра ҳгарыда?

– Сара усазцаауазар, аболышевикцәа роуп зыгәра гатәу, – Нестор даацышәарччеит. –Аха аамта иунарбап ацабырг ахьыкоу, – дҩагылеит иара, уажәшьта атәарагьы шицәыхьантаз ааиныцшуа. – Иуасҳәо убри ауп: ҳара ҳазлагылоу ауаа ҳзеибашьуа рахь рцәымгра убасқак изҳаит, рхы иамеигза иқәцартә. Кәыдры ҳанеибашьуаз, мчылоуп афырхацәа шҳаргьежьыз. Уаҳа цсыхәа шыкамыз ҳбон, аха ируамызт. Уажәгьы иузынкылом. Уахгьы-еынгьы адца ҟаҳцоит, приказда имжәыларц. Иаҳҽагылоу амчқәа зеицшроу еилаҳкаахьеит. Ас еицш икоу зыжәлару игәы дырхацоит. Урт рыламгылара иаанаго рыцсахроуп. Ацсадгьыл атәамбароуп.

– Аменшевикцәагьы ацсадгьыл шырыхьчо рзом.

– Ацсадгьыл абзиабара доусы ртәала еилыркаауеит. Ҳагацәа ртәыла ртахым ҳәа сҳәом. Дабакоу уажәы Астамыр угәанала? Уи иашта цшза ныжьны Акәа дыкоуп, и-Ацсынра еиқәирхарц. Аха уи ицсадгьыл даеа цсадгьылуп. Малла ауаа еикарамкәан, иара ибеиара еиҳазтәуа ацсадгьыл дашьтоуп. Убри азоуп аменшевикра дзашьтоу, иацсуараҽы урти иареи акгьы шырзеиламгьы. Астамыр иҩызцәагьы аменшевикцәагьы ишыртахыу еицш рыцсадгьылқәа анышьақәдыргыла, анхаҩыжәлар шгәакуа инхахуеит. Амалуаҩы бзиа ибоит иаҳтынра, идгьыл, ихан. Уаргьы уаб инхарта утахыуп. Аха ауаҩы имахыуп даеа

бзиабарак. Уара уԥсадгьыл бзиа иубоит. Хаҭала иухатәу ҳәа ара акгьы ыӄазам, аха бзиа иубоит… Мап, иӄоуп, – Несҭор дааиԥхьхәыцит. – Иӄоуп, аха уи ѡныԥӄала уԥәанырроуп излоу.

– Аԥсуа большевикԥәа шәызныу амѡала, аԥсуаа рхьыԥшымра ҳзаагома?

– Иаҳзаагарым ҳәа угәы изаанагои? – Несҭор изԥаара аҭак никәа изыӄаԥомызт. – Аменшевикԥәа рабашьра инаԥԥаны, қыртуа зхылаҳәоу Аԥсны дзаламгыло дыӄәаҳԥароуп, – ҳәа, иахьабалак изымҳәоз ахшыѡԥак Несҭор уамак изымдыруаз арԥыс изааиртит.

– Шәарҭ шәыӄәԥараҿ ишәоушт аԥхыраара, –Никәа иԥәыригоз Несҭор дазыԥшзамызт.

– Иҳауеит.

– Ус анакәха, аԥхыраара узҭо уихьыԥшымкәа зыӄалом уажәшьҭан.

Несҭор абыржәакәын Никәа иаԥәажәара зынза ишхәыдамыз агәра анигаз.

– Аԥсуа жәлар хәыҷуп, – иҳәеит иара. – Урҭ азәы ихьыԥшымзар аушам макьана. Аус злоу ҳазхьыԥшыша ҳәа ишьҭаҳхуа амѡа ауп. Макьана иузеилкааум, аха ԥхьаӄа иԥо аус азын ажәларӷәа еидымгыларԥ залшом. Идырны иумаз: ҳаззыӄәԥо аус мышкымзар-мышкы амилаҭӷәа зегьы азыӄәԥо рҿынархоит. Ҳара иахьа ҳаԥахар ӄалоит, аха ҳгәы каҳмыжьроуп, ҳазхәыԥларуп ԥхьаӄатәи ҳаӄәԥара. Ҳаиааироуп! Уаҳа ԥсыхәа ҳамам. Ҳанаԥадырха, ҳаԥсадгьылгьы ххаӄәитрагьы мчыла иргоит, угәы иҭаз.

– Зегьакоуп, ҳара ххы ҳаӄәиҭны ҳзыӄалом, – Никәа илахь еиӄәын. – Ақәыԥьма ауаса ахәда ианазытрыс, ауасагьы қәыԥьмахароуп, аԥсы нхар аҭахызар. Амала уасак зӄәыԥьмамхаԥт.

Несҭор арԥыс дкылкааны днеиҿаԥшит. Никәа, ихшыѡ ҭәҭәала ишеилгазгьы, еилыргатәыз азԥаарақәа рацәаны иман, дманшәаламхар алшон. Аԥстазаара дазкылыԥшуан, иҭахымызт длашәны дыӄәԥаларԥ.

Дыззыӄәԥоз аилкаараз иеԥишәон. Уажәы аамҭа змадаз, ас еиԥш иӄаз аиҿԥәажәараз. Аха Никәа имоуԥызт аҭагылазаашьа, зегьы еиҿыршәшәаны, еишьҭаргыланы еиликаартә еиԥш. Амѡа даԥәхьар, аҿеимра ҭәҭәаны иӄаиԥар илшон; дырманшәалазар, алым даѡызаха дыӄәԥарын ажәлар рус азы.

Несҭор аӄәардә изшьапык нықәиргылеит.

– Уазхәыц даҿакы, – иҳәеит иара, – ауаса ауаса ахәда иазытрысзом. Ауаа анеидгылалак, «ақәыԥьмақәа» мчыдаханы, ишәаԥырҳаԥо иаақәхоит.

– Гыгшәыгс иӄоу зегьы азәгьы изныртԥәом.

– Ахьча бзиа дыӄанаԥ иуасақәа шәарҭам. Иахьцалак ҳақәԥаларуп.

Ашә ааимԥааны, Чагә Ашьхаруа даасѡнашылеит. Никәа дѡаԥкьеит, уи иԥшҭәы игәамԥхакәа.

– Несҭор, усыԥхьазма?

– Чагә, – иҳәеит Лакоба, – еилаҳкааит қытақәак рҿы аконтрреволиуционерԥәа аус шыруа. Еиҳарак ишәарҭоуп Гагра ақалақь.

Уи иазаааигәазоу ақыҭа Калдахәара аменшевикцәа цыҭ-ԥык шыҟоу удыруеит. Урҭ рзын агәаҽанызаара ҳамазароуп. Афронт аштаб излазбаз ала, ақыҭақәа рҽы абԥьар еизгара иалагахьеит. Уи аиҿкаара знапы иану Кәаҵиа Инал-иҵа иус напаиркхьеит. Уара уқыҭаҿ ари аус ҳзынаугзароуп. ԤЬы-мшы рашьҭахь Кәаҵиа уа днеиуеит.

– Нестор, – Чагә даааиҵхьхәыцит, – уажәыцәкьа сыкәцра иашам. Никәа дсышьҭыр Миха илымҳа инҭишьуеит, уаҳа аҭахзам, уа рхала еизыргоит.

– Ухаҭа уцароуп. Уи збоуп. Угәыц знапы иануҵода?

– Ҟанчоубеи Инеал-иҵа.

– Бзиоуп, – дақәшаҳаҭхеит Нестор. – Никәа дга, дуцхраап. Уахь уажәы ауаа маҷуп. АмԤа алыцха шәоуааит!

Никәа игәы ҽыцхазшәа даакалан, Чагә дицны, дындәылкьеит. Ԥыхьа дзацәажәоз аказак дааихьзеит.

– Узхара уиацәажәоу? – дцааит иара. – Угәы иалумырсын, аха Антонови Лакобеи лацәааихьшь ҟарымцеижьҭеи, акыр ҵуеит. Хәыҷык рыцсы ршьарц ргәы ишҭаз, ууаит.

Никәа абыржәы акәын ианидыруаз Нестор ибжьы рмаҷны дызхацәажәоз: егьи ауадаҽы дышьҭан Антонов. Ихаҭа дзышьҭамлацкәа дынхеит Никәа имшала.

– Никәа, – иҳәеит Чагә, цытк ианынаскьа. – Уара сара усыцны узцазом. Сара, Ҟанчоубеи снаиацәажәаны, уажәыцәкьа амԤа сыкәлароуп. Уара ҽыуардынк уцшаароуп. Иацжәацы, цшыхәра дахьдәыкәырцаз, дтахеит Ҭышькәа.

– Иа-а?!. – Никәа илымҳа «ҵи-и» аатгеит, ахымԤас ааигәазаны инаивкьазшәа.

– Иаха, амца шыра далганы, мазала даагеит. Дызтәу дрызгатәуп. Уи унапы ианып.

23

Ашьхаруа Чагә дышиашаз Калдахәара дзымааит. Ԥсырзха дыкәцааанза, Лакобеи Антонови иртеит даеа дцак. Гәдоуҭа акомиссар дыцшааны иеиҳәар акәын афронт ахь афатә цытк шдәыкәцатәыз. Иҽы цхарс, уаантәы Лыхны, Дәырцшь, Хәац, Ԥьырхәа даарыбжьысит, ақыҭақәа рҽы асовдепкәа абԥьар еизгараз рлытцшәақәа еилкааны афронт акомандакацаԤ изырыцхарц. Ԥьырхәантә Мгәызырхәа ицарц згәы иҭаз Кәаҵиа Инал-иҵа диццшаан, идцазы диацәажәеит.

Кәаҵиа дмыцшзакәа цьырхәаа рырцарцәа ақыҭақәа рахь ишьҭит, ацыхәтәантәи адырракәа изааргаразы… Уи еиликаауан афронт аҭагылазаашьа зда царҭа амамыз аҽынза ишыуадаԤохаз, ас иаалыркьаны идца алыцшәа зеицшраз раҳарц анырҭахха. Еиҳагьы аус уадаԤохон афронт зыкәсыз адгьыл аҽы аконтрреволиуционерцәа рхы шьҭырхыр.

Кәаҵиа Чагә дақәиргәыцит адырԤаены ахәымехан Калдахәара дшыкалоз ала. Ууанза Чагә ихәҭан абԥьар еизгара иеазикырц. Кәаҵиа

дызлысхьаз ақытақәа рҽынтә иаҳахьан ауаа абҧьар рацәаны итәахны ишрымаз. Урҭ, еиҽкаарақәакгьы ирылазшәа, лымҳатасқәак ƙарцахьан. Ашьхаруа усгьы иеиликаауан Кәатциа иҧшааразы аамҭа шицәызыз. Уи, дмыцшзакәа Калдахәараƙа амҩа дшықәлазгьы, аалашьцахьан еиҧш акәын ақытахь дшаазаз.

Ҭышькәа инхарҭа шыƙаз аҳәҳәабжь гон. «Иагьанбараҳаи?» – Чагә иҽы уахь ахы наирхеит.

Иара игәы ишҭашәаз акәымкәа, Ҭышькәа игәарае аишәа игылаз рхылцақәа ныкәцаны, рхы иаасуа еишьҭагыла иныҩналон аҳәса рцәыуабжь ахьгоз аҩнытцƙахь. Чагә идырт арцыс Никәа дмыцшзакәа иара дышиацысыз. Гәанына уи дырехәо, агәашә даннадххыла, дылҽыжәцан, иаҭәра ацәҩан инахаршәны, Чагә агәарц дынҭалеит. Иаҳәеи, итапанчеи, иƙамеи рытрақәа иаартихын, аишәа иныкәцаны, ихылпцагьы нарываицеит. Ихы даасуа иҽынеихеит ацсуа хатца. Аҩнытцƙа дыҩналааныа, зыхцәы цшза лаҭырзызшәа ззамҩа иаҽеибаҳәаны, заб ихагьежьуаз Хәымча, ацеи заҵәы, илацш налаахеит. Чагә игәы аацшқахацәан, игәышцы дынкыдсылан, дқьызқьызуа ашәхымс дынхытцит.

– Ҭышькәа рыцҳа! – иҳәеит иара инароуны.

Уи дшаайуаз збаз аҳәсақәа еиҳагьы инеимарҭәеит.

– Чагә, ишҵазуеи сара? – дҭызыҭызуан Хәымча. –

Дырфеит саб… Изури, саб?

Икараха иƙаз ахатца, илаҭырз анылеиҽеибаҳәа, ацсы дшихагылаз, ахыхь ааизцәырцит. Шьҭахьƙа днахынҳәит. Аҩнытцƙа иƙаз Ашьхаруа Чагә шиакәыз збаз цьоукы цшны агәарц аҽы аишәа иадгылан. Иара дшаадәылтцыз, рҽынархеит. Арцыск Чагә иабҧьари ихылпцеи изааигеит. Настха игылаз Ҭышькәа изааигәаз ҩыцьа днарыдашшылан, ахацәа ахьгылаз иҽынеихеит. Миха Хышба драцгыланы, даргьы ааицылан, ҳатыр иқәцо инапы ааимырхит. Урҭ тынч данаарылагыла, ааида ибҕа адҵашәа, инкахәыцуаз Никәа даагәеитеит.

«Иигәырҩозеишь? – Чагә уи хьаас диман. – Итахаз иабхәа иакәызшәоуп иҧшроу».

Никәа ибла траа ацсы дахьыкҽаз дыцшуан. Уа лаб дихагьежьуан Хәымча. Чагә иааигәалашәеит, Ҭышькәа итахаратәы анисиҳәа, Никәа мбатәы дышцәышхаз.

– Чагә, – ҿааитит Миха, – Ҭышькәа дтахеижьҭеи, иахьа хы-мшуп. Ус ауп адырра шҳауз. Сгәанала, анышәатара анаскьагара иацсам. Ус уҳәартә дызбоит.

Уи зтахымыз азәыр дыƙазаргьы, Миха иихәоз иахьа изаҽагыломызт азы, ҿырымтит.

– Ԥхными, уи ҳазхәыцроуп, – Чагә дақәшаҳатхеит.

– Ԥсырзха ҳауаа захымтцит, уигьы ҳахәацшыроуп, – даҽазәы иеаарылеигалеит.

Уи диқәшаҳатхо, Чагә ихы ааирцысит, ргәы тиƙьарцгьы итахымкәа.

– Уацәы ахырпара иацсам, – иҳәеит иара.

– Ҟоҳ! Усҵәҟьа убахьоу?! – иааҵьеишьеит егьи. – Иаҳҳәеит ҳәа, дызҭахыу рхы-ргәы далырхаанза, анышәаҭара шҵамѡаҵаагари. Ашәаҵьҳәаѡцәа рылаҳҵароупеи. Ѡы-мшҟа ҳрықәиҭызааит.

– Аамҭа иауам, – иҳәеит Чагә.

Миха ибон Чагә игәҭакы ѡ-хәыцрак шузнарҵысуаз. Шоуран, аҵсы дыкҿаҵаны дузааныжьуамызт ҳәа иазхәыцыр ҟалон. Аха ахара ихәыцуаз идыруан афронт аҿы аҭагылазаашьақәа уажәы иеицәаны ишыҟамлоз.

– Зшьапы инанагоз зегьы Ҵсырзха иҟоуп, – иҳәеит иара. – Ҳаамҭагьы акалашәа иҟоуп, уаҵәы иҳазыҵшу ҳаздыруам. Еиҕьуп Чагә ииҳәаз аҿы ҳаангылар. Уаха идәықәышәҵа ашәаҵьҳәацәа, аҵсы иааихамгылар ада ззыҟамло рахь, уаҵәы иаартә еиҵш. Сгәанала, уи азбахә ҳарҳауҳаурым. Ус ауп.

Ҭынч даацәажәан, иажәа шынагзахоз дақәгәыҕны, Миха днарылҵит, Чагә уи днаишьҭалеит.

Хазы аанда инадгылан, иеицәажәеит. Ирзбеит жәаф-жәибжь шықәса зхыҵуаз арҵарцәа (урҭ ракәын узықәгәыҕратә инханы ақыҭаҿ иҟаз) еизганы, аиҳабацәа нарыцҵаны, абҵьар еизгара реазыркырц.

Урҭ, уаҳа инымхакәа, рыеқәа рахь рҿынархеит.

Аусҳәарҭаҿ аҵсраҿынтә ааигәа ихынҳәыз Алшәындба Чагә дтәан, ацәашьы аркны. Ааигәа-сигәа инхоз аҷкәынцәа дрыцхьарц ддәықәырҵеит иара. Уи дхынҳәаанза, аҳаблақәа рахь ирышьҭышаз ауаа гәыцла иршеит. Уаҟа ирыцхраашаз ҳәа иҟаз аҷкәынцәагьы ашәҟәы инанырҵеит.

Аҳабла Аҭызҭа знапы ианыз Алшәындба Чагә ицыз ауаа шәақьла иеидараха акомиссариат аҿы ианааи, Михеи Кәаҵиа Инал-иҵеи ҵшны итәан.

– Уаха ҵьаргьы умцакәа, – Миха ихы Чагә инаизирхеит, – иааргахьоуи иааргараны иҟоуи абҵьар ашәҟәы иаҵала. Уи ахьчара уаха унапы иануп.

– Бзиоуп, – иҳәеит Чагә, уаҳа назлоу иҵсра убеит ҳәа икарахахьаз, а-Инал-иҵа данынеиҿаҵшы, иааҵсара наихҟьазшәа ибан.

Дааѡнашылеит Чагә Ашьхаруа, Сымсым Шьааиби, Шамбаки, ашәамахь Саниеи ицны. Урҭ иааргаз абҵьарқәа акәақь инкҿарыжьит. Алшәындба Чагә ашәҟынҵара дахьынзаҿыз, шәақьк ларха-ѡархо, изхара изымбо Шьааиб икын, азәы имихыр ҳәа дшәозшәа.

– Чагә, – даахьаҳәит иара Ашьхаруа иахь, – убаашәт, абри даара исгәаҵхеит, иҟалозар, сара исуҭандаз!

– Уаҵәы иусҭоит, иахьа ара иҟазароуп, – иҳәан, Ашьхаруа Шьааиб изқәа днаснасын, ашәақь ааимхны аѡызцәа инарылеиҵеит.

Шаахәлаз Чагәи Михеи, Кәаҵиа дрыманы, ицеит, ашьыжьынза рыцсы ааиҭаркырц.

– Иакәым акыр ҟалозар, – иҳәеит Миха Алшәындба иахь, егьырҭ анындәылҵ, – ҷкәынак даҳзылашьҭны, адырра ҳаҭ.

Урҭ шцазҵәҟьа, амазаныҟәгаѡ акомиссариат асапат ѡылеиҵан, Кәынта Барганҵьиеи Саниа Багдасариани ашә иныларгыла, ҿыкәабара

дцеит, егьырҭ иманы. Амза каххаа аеҭәаҟәа иргәылыҵьҵьааауан. Аҭхзы зылхәаҭа ицоз арҭарцәа рыедырхьшәашәеит. Чагә урҭ има дшаахынҳәызҭәҟьа, Кәынтеи Саниеи еыкәабара идәыҟәиҭеит.
Зегьы рыҭсы ааивгашәа илатәаҟәеит. Азыхь рцәаржь ианалс, ацәа инҭанагалан, доусы ахьылатәаҟәаз рылацәа неиҟәырыҭсеит.

Аҭакҭхыҟәра идыз Чагә дарцәомызт. Ацҳала ҵьоукы шаауаз рцәаара аагәеиҭеит. Уи данѡаҭҟьа, зыцәа уамак иҭынчмыз иѡызцәа рабҵьарҟәа иаарыхан, реаадырхиеит. Аха игәгукылодаз, ацәаараҟәа рацәахон. Арҭарцәа, аусҳәарҭа реаварзны ишыҭшуаз, ирбеит ахҭырҭаҟәа, акабаҟәа…Абар аказакцәагьы ахьрылаз!.. Чагә урҭ днарҭылеит.

– Иҟалеи?!. Шәабацои?!!

– Иамуит, – иҳәеит азәы дагьааҭымгылазакәа. – Аменшевикцәа ҳашьҭоуп. Ҳаргьы ҳаицырхәхәа амѡа ҳануп.

– Кәынта! – Чагә ҽиҭит. – Ашьхаруа иҽы уца. Аѡны думбозар, Миха иҽы дыҟоуп.

Кәынта аусҳәарҭа ашьҭахь иҽаҳәаз иеы акәадыр амгәарххаҟәа ааирххан, деыжәланы амѡаду аҭҟараҳәа дѡанылеит. Агәыҭҟәа еиҭхьытта иаауан ацҳаҽынтә.

– Ара иҟада? – игәы иеанзамкәа амѡахьынтә Чагә иидыруаз бжьык аагеит.

Уахь иҽынеихаанзагьы, Чагә идырит уа зцәаара иҭылоз Несҭори Иакови шракәыз.

– Амазаныҟәгаѡ Алшәындба соуп, – урҭ днарыдххылеит иара.

– Акомиссар дабаҟоу?

– Ашьхаруеи иареи, Кәаҭиа Инал-иҭа, дрыманы ицеит. Дара икараха иҟоуп.

– Арҭ иаауа ҭсшьара ицома? – Несҭор ибжьы хьанҭан.

Аибашьцәа злацоз амѡала, арахь ишаауаз мѡашьо, аеышьҭыбжьҟәа гон. Ҭшь-ѡык рыеҟәа аанкыланы илеыжәҭеит. Несҭори Иакови даарыдгылеит Кәаҭиа.

– Сыдҭа насыгзеит.

– Иҭабуп, Кәаҭиа, – иҳәеит Несҭор. – Амала уи уажәшьҭа иҳахәашам. Чагә, – ҽааиҭит иара еиҟәных а-Инал-иҭа ишьҭахь игылаз Ашьхаруа иахь. – Уара угәыҭ Ҟанчоубеи Инал-иҭа иманы даауеит ҳҭыхәпхь. Урҭ ирылаҭаны лазаагьы узынҳажьуеит, 50-ѡык раҟара шәҟалартә. Азиас аарцәала иахыкәыршаны иртәа. Ѡы-мшы азиас укызароуп. Уаанза ҳажәлар Урыстәылаҟа икылаагоит. Зынза икарахеит: уара уанынҳадҭ, уамак мҭыцкәа ҳамхьаҭыр амуит. Аменшевикцәа рыбзарбзанҟәа иаразнак арахь ирызкылгарым. Ѡы-мшы рышьҭахь угәыҭ ашьха ига. Хьҭак ҟалаанза, ргәы ашыра еиҟәтәап арҭ аменшевикцәа. Шәаргьы шәыѡныҟаҟәа азәазәала шәхынҳәып.

– Бзиала шәаабеит! – абжьы ахьгаз инхьаҭшзар, уажәраанза аанда иадгылаз, аха ирызгәамҭацыз Хыгә Чыгәбар дааиуан кабазаҭәы.

Зегьы наиеихырхәеит.

– Икашит илыԥшәадаз ашьа, – иҳәеит иара, жәеинраалак еиқәиршәозшәа, Нестор ибла дынхыԥшыланы. Нестԥгьы бда ԥарыла дыԥшуан, аха ҽитуамызт. – Нестор, ажәақәак соуҳәарԥ стахыуп сара, уабду иқәлоу, – иҳәеит Хыгә.

– Уажәы иуасҳәо ҳәа акгьы сымам, – ҽааитит Нестор. – Ҳара аамԥала ҳамхьаԥыр ҟалом. Аха ҳаахуеит. Амала ҳахьынзыҟам урԥ, Аԥсны ампыԥакра иашьԥоу, иаҳԥәынхо ҳаҷкәынԥәа, ма иҳаԥԥо рԥаацәара агәырҩа иадыргар ҟалоит. Уара уеиԥш иҟоу абыргцәа ҳрыҳәоит ҳажәлар ирыԥхраарԥ. Уаархылаԥш уаргьы ҷыдала, ҳаԥыр зқәу Хыгә! Ҳаныгьежьлак зны ҳухәап.

– Ҳы!.. – угьежьырԥ угәы итахыума ҳәа, абырг дыԥшуан. – Абԥьарла иаҳҿаургылеит ҳауаа, Нестор. Ианугәаԥхагьы ҳаԥыр кауршәуам. Амала иузеилымкааит акы: ҳара ҳажәлар рзы ианакәызаалак ҳақәԥон, уи шыҟаҳԥоз уареи уҩызцәеи ишәгәампҳазаргьы.

– Итабуп уи азгьы, Хыгә! Абзиараз!

– Амҩа алыԥха шәоуааит!

Ашьыжь Чагә Ашьхаруа изынрыжьыз аотриад аԥыҵ ылнаххьан. Миха Хышбеи Чагә Алшәындбеи, анхацәа ирылагьежьны, афатә еизыргон. Хыгә Инаԥха даара дрыхәеит уи аус аҿы. Иара акаԥшьқәа, ашкәакәақәа ҳәа ауаа еилихзомызт. Аха иҩызцәа зегьы анкьаразха, урԥ дрыдгыланы, аус иуит. Еиқәԥаны имаз итәаҟәақәа аотриадқәа ирзишеит. Иҿыуардын има, ақыта дрылан, доусы ирылшоз ала ицхыраарԥ. Иахьагьы Бзыԥын иргәалашәоит Хыгә ихьз.

Нырцәи аарцәи еиҿахысуан. Аарцә цхаста рмоуцызт, нырцә иҟаз здыруадаз аха.

Ашьхаруа аԥшыхәра идәықәитцаз Шьааиб нырцә акәын дахьынхоз. Уи, азы дырырԥ, аԥста дталеит. Уаантәи аԥха иахакнаҳаз ашьха дхыԥит. Игәылацәа дрызԥааны, иеиликааит аменшевикцәа рымч шдууз, хәыҷы-хәыҷла ар аара ишаҿыз.

Уахыки ҩы-мши аатҳьан, калдахәарааи лазааи Бзыԥ ихықәгылазижьтеи. Аҩбатәи аухазы акомиссариат аҿы иеизеит Чагәи, Риза Бибин-оглыи, Михеи. Урԥ Алшәындба ицхьеит.

– Чагә, – иҳәеит Ашьхаруа. – Дца ҭәҭәак удаҳԥарԥ ҳгәы итоуп. Уара удагьы даҿазәы инапы иаҳзанԥом. Уаха ҳотриад ықәаагоит. Уара иузынҳажьуеит гәыԥ-ҩык арԥарцәа. Аҭацәа ирҿагылоу амчқәа шыҟоу надшәырбала уаԥәы ауханза. Нас шәеимпы доусы шәыҩнықақәа. Уара, иамуашәа убозар, Гагра усурԥак ԥшаа, уаҩы илаԥш уԥамшәацәартә. Егьырԥ агьырзыруам. Инҭарк-аатаркқәаргьы, иаурыжьуеит.

– Уаԥәы ауханза азы ируам ҳәа шәгәы иаанагома? – Чагә дцааит иԥсы ааивганы.

– Ара ҳтәеижьтеи зныкгьы ижәыларԥ иаламгаԥт, – иҳәеит Риза. – Шьааиб излеиҳәаз ала, урԥ рыбзарбзанқәа кылрымгаԥт. Абзарбзан ҭыдмырҟьакәа, ижәылазом. Урԥ ар ду рҿагылоу ԥьыршьоит.

– Ишәҳәаз саҳаит, – арԥыс дақәшаҳатхеит.

– Саҭоумҭан, умала уахьынсыжьуа! – Чагә дааидгылеит Миха. Уажәраанза уи ҽымҭкәа ахышә ахь дыҭшуан.

– Дҳаццар иҭахымызт, аха ҳара иҳамуит, ус иаҭахыуп, ҳаилкаа! – Ашьхаруа дѡагылеит. – Дрымпыҭашәар, минуҭбжак ааихдырҭуам.

– Ишаҭахыу иҟаҳамҭои нас, – арҭыс дааччазшәа иуит, ргәы каҳаны иҭырымҭырц.

Ахацәа арҭыс абзиараз ҳәа наиарҳәеит. Урҭ мыҭшзакәа рыуаа ааизырган, аҭх реалак иқәҭит. Ашьхаруа ашьха ихы ирхеит, Маҳҭы Кьахьыр-иҭа иаҭхьа днаргыланы, Цәҳәын ихәнарц, убраҟа аҭхын рхыргарц.

Риза Бибин-оҭлы Ҭандрыҭшь шыҟаз ддәықәлеит, Несҭор Лакоба дихьзарц.

Чагә Алшәындба иѡызцәа еизиган, Сымсым Шьааиби, Шамба Алҭыкәи, Багдасариан Саниеи, даеа ѡыҵьа ашәамахьцәа нарыцҭаны, аҭҳа ахьчара идәықәиҭеит. Инхаз Бзыҭ аҟәраҽы иртәеит азәазәала, акырза нарыбжьаҭаны, аҭацәа хысуазар, аҭак ҟарҭаларц нарыдиҭеит. Рызынтәык ргәы реаниҭеит, ақырҭқәа азиас арра рыешазырклак еиҭш, рыҭсы ргартә иахьаақәшәалак реырҭәахырц.

Арбаҭьқәа рыбжьы ааиларҭахьан еиҭш, Чагә акомиссариат аҽы дааит. Уи ихьчон Кәынта Барганҵьиа. Ѡы-мшы раахыс имаҳацыз арбаҭь бжьы дазызырѡуан Кәынта. Убас ҭынчран.

Чагәи иареи аѡныҭҟа иныѡналан, инатәеит.

Ацәылашара аеазнакуан.

Иаалырҟьаныарҭарцәа апулемиот абжьы раҳаит. Идәылҭеит ицыхцыхуа. Апулемиот бжьы иаалырҟьаны, авинтовка ахысбжьы еиқәырццак, ладеи-ѡадеи рымехак, нырцә азиас иаваршәны игон. Ацҳаҟнытә архәара даавшәеит Шамба Алҭыкә.

– Ижәылеит! – дыҳәҳәон иара, дҳақьцысқьуа даарыдҭалаанзагьы. – Арымзаа ыҟоуп. Ашәамахьцәа ѡыҵьа ршьит. Шьааиб иҟаҭатәу еилыскаарц сааишьҭит.

Чагә итапанча ҭҭаа иҽанынеиха, Кәынтеи Алҭыкәи наишьҭалеит. Ашәамахь Саниа дыҽҟьаса даауан.

– Уабацои? – Чагә ҽыҭны дҭаауан.

– Шьааиб дыршьит, – ибжьы қыҵьқыҵьуан уи. – Ашәамахьцәагьы, – зымѡа хаҳәык иенаваижьит. – Сара азәк сынхеит.

Ацҳаҟнытә, архәара иаавҟьа, рҽаархеит аҭа ишьаҟауаа. Раҭхьаҟа ихысуазшәа анырба, арҭ амѡа дрыцқьан, аганқәа рахь реырыҭсаҟьеит.

– Ҵьоукы ахәы иаҽалеит, хыхьла иҳакәшоит, – Чагә иаҳаит Кәынта ибжьы.

– Шьҭахьҟа шәхьаҭ! – Чагә иѡызцәа рықәҽиҭит.

Алҭыкәи Саниеи Хыгә иаанда инхыҭан, уаантәи ихысуан. Чагәи, Кәынтеи, Канҵьариаа ахьеиланхоз ала мхык инҭалан, иааҭшит.

Гәыҭ-ѡык аецәа, раҳәақәа ҭҭәыцәаа, амѡаду иѡанылеит, ашьаҟауаа ираҭысны.

– Уажәшьҭа ҳхы еиқәҳархароуп, уаҳа ҳзыхәо акгьы ыҟам, – Чагә ишьҭахьҟа иҽынеихеит, иѡызагьы уи днаишьҭалеит.

Барганџьиа Кәынта инхарҭа инавсны, алшәындаа рахьгьы имҩахымҵкәа, ашыҵра ишылаз маҷара, иласкьан, Аҭызҭа илазааныа инхоз Кьасыгә Қәҭарба илаҵаны имаз ачеиқәаҵәа инылатәеит. Рҵсы ааиҭаркырц, ҿымҭзакәа реааиқәыркит.

Рыгәқәа ҭынчзамызт.

Аамҭа акырза цеит. Рыбҕақәа еидҵаны иштәаз, Чагә маҷк дамхаҵәеит, иҵәеижь аҵсшьара иаҳәон. Арахь ашьыжь шааныа дызлаҵшыз ихшыҩ арҭынчуамызт, игәаламшәашаз ҵхызқәак дрылан. Ус ихьанҭаза акы неигәыдҳалазшәа, дааҵшит. Кәынта иҩыза иҭагылазаашьа деиҷъзамызт.

– Закәытә ҵхыз бааҵсузеи сызлаз, – иҳәеит Кәынтагьы.

–Иубазеи? – Чагә иблақәа ирҟәыҷуан.

– Исгәалашәом.

– Нас ишбааҵсыз иалудырааи?

– Акрыздыруоу… Сҭынчны сызмыцәеит.

– Ҭынч уабаҵәахуеи, ухы ахчы илоу ҵьушьома.

Чагә адырҩеҷь ибла аахиҩеит. Уаҳа аҵәа изааиуамызт. Кәынта аҳәцымҵра игәаҵхон, иҩыза дицырхагамхарц, иҿиртцысуамызт акәымзар. Урҭ рҩыцьеҷь абыржәы ргәы иҭаз ирыцәтахаз рҩызцәа ракәын.

– Кәынта! – Чагә ибжьы ааиргеит.

– Ыы?

– Уцәазами!

– Сыцәами.

– Уцәазар узлаҵәажәои?

– Сшыцәам удыруазар, узҵааууеи?

– Абҵьаргьы еизганы ираҳҭеит, – Чагә игәы иалан.

– Уи иашьҭоума, еиқәных иҟоупеи.

– Уа руак Шьааиб деилаҳан.

– Нас уи азбахә ҳхашҭит, иара иаҳгәалаимыршәеит.

– Уажәшьҭа ҳсовдепгьы ыҟам.

– Ақыртқәа рхатә «совдеп» ҟарҵоит.

– Ҳара ача ҳалатәоуп. Аха урҭ ус хара изцо ҵьыршьоит.

– Уҵсы ахьеиқәхаз иҭабуп ҳәалеи. Доусы ргәааанагарақәа рыманы, ҳамҭакы ҿымҭзакәа иаатәеит.

Амраҭашәарахь, ашьхақәа иҩархык, ихчылаз аҵстҳәа жәпақәа еиҟәшан, афымца ларыбжьасит, ааигәа амацәыс ларыбжьҟьазшәа. Амра наҟтәиала иахьырҿаҷҷоз иахҟьаны, иеиҟәшаз аҵстҳәа рганқәа амца ркызшәа акәын рыцштәы шыҟаз. Иара ус урҭ ааизааигәахазан, аиха еиладырҭәозшәа, ашәахәа идырҟаҵшьуаз аҵстҳәа ҵшқара нарыбжьалеит.

Зказшьа изеилмыргоз амш ахәлара дшазхәыцуаз, Чагә ишьҭахьҟа Кәынта ҿааиҭит:

– Чагә, ани Даҭикәа иоуп ҳәа сыҟоуп.

Чагә даахьаҳәзар, ачатра дхыцшыло, быцала икыз ааныа иашьеиҳабы дахагылан. Чагә иоуразоураз дҩагылан, инапы Даҭикәа изиҟьеит дырзааирц. Егьигьы дгәыргьаҵәа дылкаҵан, дыҩоны иҿааихеит.

– Иҟоуи, уара?!. – Чагә иааизымычҳаит.

– Шәабаҟаз? Шьыжьаахыс сшәышьҭоуп, – Даҭикәа иҵсы ааибакит, дахьааишаз данааи.

– Абра ҳтәан, уаҳа ҳабацоз, – Кәынта иҽналеигалеит. – Уаҳа акгьы ҳаумҳәазои?

– Кәыкә дцан, Хыгәгьы Ермолаигьы драцәажәеит, – иҳәеит Даҭикәа. – Урҭ дақәдыргәыҷит азәы дшәызҵаартә ишыҟарымҵоз, дшәылакьысыргьы шырымуаз. Ицәырҵааит имшәакәа рҳәеит.

– Урҭ рхатә қәкык рымоуп, аха ҳаргьы аҭагылазаашьа ҳхы иаҳархәароуп, – Чагә иҽынеихеит, егьырҭ ишьҭаларц.

– Ермолаи иахьа шәизнеир иҭахын, – Даҭикәа иашьа днаихьзеит, – аха уаҵәы дшәыҵшаа.

– Илаҳхи? – Чагә иааҵьеишьеит.

– Ашәамахьцәа зтәу ирзыжәгар иҭахыуп ҳәа сыҟоуп.

– Ҳамнеизаргьы уа ишьҭазаауама? – Кәынта иаҳаз ааигәамҵхеит.

–Ак ҳаҵеигалар? – Чагә дааҭгылеит.

– Сгәы иаанагом, убас Кәыкә агәра ииргеит, – иҳәеит Даҭикәа.

– Ашәамахьцәа рыѡныҟақәа иҳгар иҭахыуп, – Чагә иашьеиҳабы днаиҽаҵшит. – Шьааиб?

– Иҭаацәа дыргахьеит.

– Кәынта, – Чагә иҽынеихеит, – уаҵәы ашьыжь, уҽыуардын уманы унеи ақырҭуа комиссариат аҽы. Ҳаҵсцәа рылаагап.

– Иахьцалак ҵыҭк шәгәы шәҽаныз! – Даҭикәа игәы ааиҭаҵахт. – Кьаразаа ирышьҭоуп. Рыѡнқәа рбылуеит.

– Зыѡны рыблыда? – Чагә даақәгьежьит.

24

Ҭышькәа рыцҳа анышә днарҭаанза, Никәа аҵсраҽы дыҟан. Зегьы анааилыҵқәа, ааилашәшәымҭаз иѡныҟа дцеит. Рыѡны-ргәара дамкуа дықәын. Данышьҭала, аҵх агәахьы инеиаанза, лацәааихьшь изыҟамҵеит. Хәымҷа лҭагылазаашьа игәы иҵхон. Аибареи аиаҭымреи рхылеит лани лареи. Уи дигарц иақәикыцыҵхьаза, уск шаарыхҭықәгылозгьы, Никәа игәнигон лара хаҵара-ҵҳәысра рыбжьалартә иахьа уажәраанза дахьазааимгацыз. Уажәшьҭа, шықәсык бжьысны, лаб иҵсхәы руаанза, хаҵацара лхахьы иаалгомызт. Уи ашьҭахь ирҵықәсылашаз здыруадаз. Иара, ишиҭахыз еиҵш днеины, лани лареи дызрыцхраашамызт. Усс имази, иҭынхадақәазшәа рҳәарын инаҵшуаз. Аха иара идыруан Хәымҷа лыѡнаҭа заҟа иҽазааигәаитәуаз аҟара, лара лзы ишгәыҟажагаз. Уи акәын аҵсҭазаараҽ иҟаз, егьырҭ зегьы еижьаган.

Еиҳаразак игәнигоз, афронт ахь дымцакәа, Мысҭарбеи ѡызара изуа, Гәдоуҭа дахьаангылаз акәын. Дцар акәын иара, дихьчарц Ҭышькәа дицны.

Ацәа дынҭанагалеит…

Хысбжьқәак шиаҳаз еиҷшҷәҟьа, дааҷшит. Иҷегь диандаз игәахәуа, иҷсы изымшьацызт. Макьана лашьцан, ашара акрагын иҳәартә. Аха иҭагылазаашьа азхәыцха изҭадаз, азиас шыҟаз игоз ахысбжьқәа ҭаха Ир-омызт. Ажәжәаҳәа иеааилаҳәашәа, дыѡдәылҟьеит. Иаб абарҷа дааҷаххит.

– Иҟалазеи, уара? – уи ҿааиҭит.

– Акрыздыруоу, – Никәа днахынҳәны бҷьарла иеааибиҭан, агәарҷ дынҭҟьеит.

Ацәылашара аеазнакуан, амѡаду ааихҷәаны, абна днылсны, ахылаҕьара данынҭалоз. Ақырҭқәа рыр ирѡызаз дынрыцххылеит. Урҭ рбара шҷьеишьазгьы, иабҷьар дазымыҭрыскәа, дааҭгылеит.

– Узусҭада? – руазә дҷааит.

– Ара сынхоит, – иҳәеит Никәа, иҟалаз ихахьы иааго. – Сынхаѡы ҷкәыноуп. Шәара ара шәабаҟаз?

– Аҟаҷшьқәа ҷхаҳарсуеит. Нырцә итәоуп. Ҳамчқәа ҳахьзаанза, ҳааҷшыроуп.

– Ҷьоукы мѡасуа иҳамбазеитеи, – иара иааҷьеишьеит.

– Ҷҳәыск лҿы уҷсы ушьозар акәхарын, акгьы умбазар, – даеазәы дааччеит. – Итапанча имышәхи, уара! – уи иѡызцәа инарабжьеигеит.

– Шәиҟәаҷ, уара! Уи ҳара дҳашьҭам, ихатә усқәа имоуп, – иҳәеит аҷхьатәи. – Уца, ҳафицарцәа урбаанза, – иара Никәа дааидгылеит.– Ма уааҳалагыл ҳахьеибашьуа, мамзар уркуеит.

– Нырцә сцар сҭахызар? – иҳәеит арҷыс имырхьаацәакәа.

– Уахь унхозаргьы, уаагыл ара, иудыруа ҷьоукы ыҟамзар ҟалашам. Азиас ҳахыкәшаны ҳтәоуп, ушыруа рбар, инаугәыдырҷеит ауп.

– Иҭабуп, – Никәа уи асалдаҭ днаиеихырхәан, днахынҳәит.

Ишьҭахьҟа иеиҿахысуан.

Аѡны дшааиз еиҷшҷәҟьа, изҷшыз иаб иибаз наиеиҳәан, аамҭа игарц, арахә днарылалеит. Ашьҭахь амхы дынҭалан, уаҟа ус шимамызгьы, инапы ак шамкуазгьы, шьыбжьышьҭахьынза дҭан. Алада ахысра ааиқәтәазахьан. Никәа ашәшьырҷа дыҷаиан, адгьыл аза дшықәиаз иҷсы ааиҭеикырц.

Ахәымехан уа даакылсит иаб Маф.

– Ҿцәақәак ицны, апап иҷа Гьегьечкори дузааит, – иара дшәаны дыҟан.

– Дабаҟоу?!. – Никәа дѡаҷҟьеит.

– Агәарҷ аҿы дтәоуп.

Арҷыс даахәыцын, аѡныҟа иҿынеихеит.

– Убаандаѡитәырц иҭахызар? – Маф иҷа днаишьҭалеит.

– Душьҭаланы дмаауази, – Никәа дагьааҭымгылеит.

Апап Гьегьечкори Анцәа имаҷ иахьиуаз Чагә Ашьхаруа дахьынхоз нымѡахыҷ игылаз амҿтәы уахәама аҿакәын. Миха Хышба иааѡсан дынхон иара. Уажәшьҭа ҷыҭк ааҷуан уи дшынҭаацәараз дықәҷижьҭеи. Апап иҷкәынцәа руазә Акакьи ихьзын. Уи избахә Маф иҿынтә ианиаҳа,

Никәа идырт Акакьи дахьиз, дахьаазаз ақытахь дшыгьежьыз, ақыртуа меншевикцәа дрыцны.

Цьоукы рчынқәа еиқәыцырцыруа ашәшьырца итәан, игылан. Урт даарылтцны иҽааихеит Акакьи ихата. Никәа зегьы аҵсшәа нареиҳәеит.

– Аҩныка шәҳазлеи, – даарыцхьеит иара

– Ус аамта ҳамам, – иҳәеит Гьегьечкори, арцыс ижәҩахыр аанкыланы, хазы диацәажәарц днаихан. – Уҳацхраарц ҳааит.

– Сыззышәтахи?

– Еилаҳкаар ҳтахыуп ныркә ар итәоу заказ ыкоу. Цҳала уаҩы доурыжьшам. Мазала азиас урроуп.

– Акәара ахьынзаназаазо еимызак ихысуеит. Азәазәала ант зегьы сзыцхьазарыма?

– Никәа, ушәома? Ус иказ уиеицшымызт.

– Сара сыгәра еиҳа изугои? – Никәа даақәцәиит.

– Аҳәынтқар ихаан угәраган, акацшьқәа иаразнак урымкьашьызар, Қыртгәыла ашәарта иантагылоу аамтаз.

– Зегьы реиҳа ишәартоу Аҵсынтәылоуп, – арцыс иааизымчҳаит.

– Уи уара уацәымшәан. Уажәшьта урт реидгылара узацырхуам. Аҵсуаа рхатарнак иашацәа шынеибакәу ҳдемократиатә республика иадгылоуп. Аболышевикцәа ирылоухи, аурысқәа иржьан, аха ацхыраара ғәғәа рырымтеит. Уажәы уаала уҳацны аштаб ахь.

Никәа иаҳахьаз ажәытә жәацка – ауаҩы иаииашьа ихатацашьоуп – ааигәалашәан, иҽы аармазеины, дыҩеыжәлеит.

Уи, Гьегьечкори дивагыланы, дҩеиуан. Аштаб ианыныҩнала, уа итәаз зегьы ҩатцибаркьеит. Гьегьечкори ара башамаша изхәацшуаз шыуаҩымыз Никәа уажәакәын ианидыруаз. «Ихала дызсызнеизеи? Азәы днаишьтыр сааигонеи», – Никәа ихы дазцаауан.

– Ҿыцс икоузеи? – дцааит иара урысшәала.

«Аҵсшәеицш иҳәоит аурысшәагьы», – Никәа у идиҿацшуан.

– Иаарласны архәта ҳзааиуеит. Абзарбзанқәагьы Гәдоута иаазоит уажәшьта. Уатцәы ара икалоит, – длассаны ата kаицон афицарк.

–Акомандакатцаҩы ҩы-мшы рышьтахь даҳзаарц дыкоуп, – нацицеит уи.

–Цҳаражәҳәара иаарышьтыда?

–Алеитенант Давид Калмахьизе.

– Шәицхьа!

Афицар салдатк дааицхьан, қыртшәала дцак наиитеит. Уи дшындәылтцыз еицш, дааҩнашылеит Давид – Никәа ибзианы зхаҿы идыруаз ақыртуа рцыс. Уи дишьтагыла, ашәхымс даахытцит Ермолаи Гаделиа. Давид қыртшәала аҵсшәа иҳәан, Ермолаи Гьегьечкори диирдыит. Нас қыртшәала иеицәажәон рызынтәык.

Ахышә ааҩсан, урт дрызцшуа, Никәа дгылан. Гьегьечкори идгылаз иара иахь иаахьаирцшит, аҵсуа чкәын дзитахыз реиҳәозар акәхарын.

– Аа, дыздыруеит, – иҳәеит Давид. – Зны ҳаизыуаамызт, аха ҳаимҩалацәазаапеи.

Ермолаи ҽимҭит, аҭагылазаашьа аниоу, игәы иалаз шыҵархаз иныҵшуа.

– Аҟаҵшьқәа ара ианыҟаз, уара узҽызи? – Давид дҵааит.

– Урҭ срыцны, Ҵсырзханза сназеит, – иҳәеит Никәа, азныказ игәы ааиҭаҵазаргьы, иеааирҷәҷәан.

Еидгылаз неихәаҵшы-ааихәаҵшит. Ҵьоукы уи шырдыруаз ҩашьомызт, аҵсуа ҷкәын игәы иҭаз ахьимҵәахыз акәын еиҳаразак иҵьаршьоз.

– Сара исазҳәа уи атәы Ермолаи иоуп, – Акакьи иеааирҵабыргит. – Аха, изласаҳаз ала, Никәа ихатә гәаҵхарала уахь дымцеит.

–Аибашьраҽ аҟаҵшьқәа урылахәымызт сгәанала? – Давид шьаҽақәак цхьаҟа дааскьеит.

– Срылахәын.

– Ари арцыс ихы имаҵызаҵәеит ҳәа сыҟоуп, шәгәы ишҵаанаго? – Давид даахьаҳәит.

– Сара сқытаҽоуп адгьыл сахьыҷәгылоу, – Никәа ижьышәа ааилаҵәеит, – ус ирымчны саҵәажәара аҭахымзар ҟалап.

– Сара сеибашьҩуп, – дааччеит Давид. – Сара сзын зегьакоуп уқыҭа зыдгьылзаалак. Уажәшьҭа сара истәуп.

– Усҟатәи аиҽагылара аҭахым, – иҳәеит Акакьи, арҭ реиныршәарада хыҷәкы змамыз. – Афронт ахь данцоз, уи адҵа иман. Уажәы дҳаҵхраарц даait. Еиликаауеит ҳара шҳакәу Аҵсны ахаҷәиттәра зылшо. Ус ауми, Ермолаи?

– Ус ауп, – иҳәеит Ермолаи, аичырчыара шаҵсамыз еилкааны. – Никәа афронт ахь ддәыҷәҵан, аболышевикцәа анаҳҳаҵалак, дахьҳахәаша ҟалап ҳәа.

«Арҭ сызкылҵшуан, – ааигәахәит Никәа. – Рҩыцьегь иеицәажәаны рхы садырхәарц ргәы иҭан».

– Ҳара иаҳҭахын,– арцыс игәҭакы даҵхьозшәа, Ермолаи имацара аеыргамара иеазикит, – кьаразаа рыгәҭаны Никәа агәрагара ду ирҳарц. Аха урҭгьы иеилыркааит уи игәы шрызҭамыз.

«Избан? Избан сыгәра зырымгарыз? Ҷнагә сыҷцәажәашьа игәамцхазар? Сызбахә зеиҳәарыдаз? Арҭ иабеилыркаарыз?..»

– Ус угәы изаанагои? – иааизымчҳаит иара.

– Акәымзар ара унрыжьуазма? – иҳәеит Ермолаи.

«Ус акәзаргьы ҟалап. Аха урҭ саха роурызушь?»

– Уеырхиа! – Акакьи инаиабжьеигеит. – Лашьцеит.

Никәа усгьы дыхиан.

Акакьи даеа х-ҩык аашьҭихын, Аҵьаҵхәны ацуҭа иналсны, ашьха ашьапы азиас иахьзаакылаз инеит. Атцх ицегь инеигәарц, илатәеит.
Амза аархагьежьуан еицш, Никәа иеааилихит.

– Адҵа ҷәҷәа унапы ишану удыруаз, – иҳәеит Акакьи. – Ауадаҩ уаласцазомызт, аха иаҵсам ашьа каҭәар стахым. Уакагьы иҟоу иржьаз ҳауааҷәлар роуп. Ҳара ҳзышьҭоу иқәцны рцароуп. Ус акәзар, убас раҳәа: «Аҟыртуа рыр даара ирацәоуп. Ааигәа ижәыларц реазыкарцоит.

Шәзыкәцуазар шәыкәц, шәыпсы жәга». Азы ушхыу, уршьуашәа убар, ухынҳәы.

Азы данырлак, дызкәылашаз амҩа изеилмыргазацкәан, Никәа иеиларҳәыз иматәакәа иарма напала иҩышьтихын, иарґьа напала дызсо, иҷынеихеит. Уажәшьта акәарахьы дназоит шиҳәоз, иапхьака ахыс бжьы геит. Азиас даманы аҷыланахеит, ахыкә дазааигәахар, икылкаа иехсыр ҳәа дшәаны. Даеа цьарантә итҟьахт. Иматәа лаимпытцшәан, азы иналаҳаит: аиларҳә ахызацә аахеит. Дызсо днашьталан, ишааимпытцашәазцәкьа, шьтахька деихеит.

Hak-aak лашәыла иеиҷахысуан. Ашьха зиас иахьадыҽеалоз анырцә кьаразаа тәан. Никәа игәы дажьеит. Урт азхыцха зирымтаз изеилкаауамызт. Дырыр длышьтагәа дрымкрызи. Русҟәа ҽеимзар акәхарын, ирбаз ицәаара аскатәи иацәшәазар.

Азы изаакьыслоз амахә ааникылан, дахьынҳаланы Никәа ацакьа дҩаҷалеит. Днапыршьышьуа хыхь дҩыхәнан, ахыкә аҷы инижьыз рахь ддәыкәлеит. Аиҷахысра еикәтәахьан, уа даннеи.

– Иамуит, – иҳәеит иара, Гьегьечкори данынидгыла.

– Угәы ишцаанаго: ирацәоу уа итәоу ауаа?

– Даара ирацәазар kалап, – иҳәеит ҩ-бцьарк рымцабз ада шизгәамтазгьы.

– Ҳгьежьлап, – Акакьи днахынҳәит, Маф иҩоны ихы ақәкны. Иееилых дшыkаз, иматәа еикәыбааза икны, Никәа ацхьа иҷынеихеит. Аҩоны дныҩоналаны, иееитеикит. Нас фатәкәак аакәиргылеит. Ицхазу ихышәашәазу рзеицшны, дара амла еикәынцәон. Уаҳа лацәааихьшьк рзыkамцакәа, ашара аҿазнакит. Никәа, ицыз има, агәарц дынтытцит.

– Анц зҷу закәи? – Ацьацхәны ахәкәа рыбжьара, абна агәта ишьтаз адәхәыцш хәычы абзарбзан ыкәдыргыларц иеилыхоз гәыцк асалдатцәа рахь Акакьи илаирцшит. – Шәаалеи!

Аладара илталан, иццакны ишлеиуаз, урт инарыдгылеит.

– Иахьа шьыбжьонынза абзарбзан тыц ҳархиарц ҳадуп, – агәыц аиҳабы Г ьегьечкори дааидххылеит.

– Шәаkәыц шәызҷу! – хьаҳәхьатцра шзалымшоз уи ирбо, Акакьи ибла ааирцәгьеит.

– Априказ ишцазызуеи?! – егьи иаацьеишьеит.

– Сара икасцаз приказзами??!

– Сара хыла аиҳабы дсымоуп.

– Аштаб аҷы уажәыцәкьа сцоит, – Акакьи даакәтцәиит. – Шәара шәаатгыл.

Акакьи иҷанынеиха, ицызз ацшь-ҩык наишьталеит, аштаб рхы ақәкны. Аштаб ахь Акакьи имацара длеит. Акраамта ддәылымцит. Никәа уи дизыцшны дгылан. Акакьи, абарца данаакәгыла, иблакәа, ацстазаара рхылазшәа, ихалашон.

– Абзарбзан тkьар kалом, – уи Никәа иахь иҷаайхеит. – Сқыта абзарбзан аласцома. Сызлиааз ауаа уа инхоитеи.

Никәа ари ауаҩы дизымбатәбараха днеиҷацшит, акраамта дзышьтаз дицшааз акара игәы аакалан.

– Акакьи, узустада уара? – дцааит иара.

– Архәта аотриад ҷыда аиҳабы соуп. Уажәы Калдахәара аотриад ҷыда аҟәша еиҷыскаарц снапы иануп. Қыртуа контрцшыхәра сахатарнакыуп сара.

Ахәылбыеха инаркны ашьыжьынза, архәтақәа аауан, азиас Бзыц акәша-мыкәша рнапаҷы иааргарц. Уртқәа акгьы имбеит Никәа. Зыцәа маҷыз арцыс шьыжьымтанынза доурышьтын, дтаҳәахаа дыцәан. Шааныза ацҳа иқәсырц ижәылаз аменшевикцәа рхысбжьы анга, Никәа даацшын, иҷеибытаны ақыртуа штаб аҷы даакылкьеит. Ар нырцә еибашьуан. Уа ирҷагылашаз уаҩы данырымба, амҩаду ишаныз, Гагрaка рхы дырхеит. Уи аоперациа мҩацызгоз драцхьагылан Давид Колмахьизе. Гьегьечкори, аштаб иалаз дрыцны, ацҳа дыкәсырц игәы иштаз, дааихьзеит Никәа. Уи аамтаз ацkараҳәа аҷышьтыбжь аагеит. Аизарақәа рҷы Никәа зҷырцәгьаны иибалоз аамста афицар Лакрба драцхьагыланы, аҷыуаа аакылкьеит.

– Дабанхои Бедрak Хагәшьы? – ҷааитит уи.

–Анахь ауп, – иҳәеит Гьегьечкори. – Илоухи?

Уи азцаара атак kамцазакәа, аамста иҷы аахьаирцәиин, инатциркьеит. Ицызгьы наишьталеит.

Урт аныхынҳәуаз, Хагәшьы Бедрak иҩоны, ица, ибора – инхарта зегьы амцабз ҩахылкьеит.

Игылаз рыгәхьаа мкыкәа, аҷыуаа ларыжәкьан, ацҳахь рҷынархеит.

Никәа Бедрak дахьынхоз ахь даннатцкьа, Акакьи уи дааникылеит.

– Уа урыцхраартә икам. Уҷыжәланы уихьза, иакәым даҷакы kаимцарц, априказ сызита. Сызхатарнакыу ихаштзар игәаларшәа. Агаза! Абыржәыцәкьа дхынҳәааит. Ажәлар ҳҷаҳаргылоит, агаза!

Никәа аштабаҷ иааицыхьашәаз ҭык дҩахьынцашылан, иааҩцәаны азы днырын, аецәа днарышьталеит. Ашьхаруа Чагә инхартаҷ инеины иаатгылааныза, урт дзырхьымзеит.

– Ари закәызеи?! – ҷааитит а-Лакрба. – Рацхьа уназыдгыло аҩноуп Ашьхаруа итәы рымҳәази? Ари абирak шкәакәа ахаргылоупеи.

– Гьегьечкори априказ шәзааитиит, иакәым акы kамцакәа, иаарлас аштаб ахь шәхынҳәырц, – иҳәеит Никәа, уи дшааидгылазцәкьа.

–Уи икәын иҳагыз, – аамста агьара аатиргеит.

– Анхацәа рыҩнқәа жәблыр итахым, анхацәа ҳҷанаргылоит иҳәеит.

– Сара зегьы срышьтоума? Дабаkаз иара, Бедраkажә сашьа ица рыцҳа иматәакәа ишәцаны данықәыз? Уи иартиллериа хаха Ашьхаруа ауаа анагәыдицоз, дабаkаз апап ица? Уи ацкыс иҳаҳәа Чагә Ашьхаруа дахьынхо! Ауахәамаҷ уахьылазо, арымарахь ала игылоуп рҳәеит, аха ари аҩоны абирak шкәакәа ахагылоуп.

Никәа Чагә ақыртқәа шижьоз еиликааит.

– Уи дахьынхо сыздырзом, – иҳәеит Никәа, Лакрба диҷацшуа, идгылаз ауаҩы дидыруандаз ҳәа дхәыцуа.

– Издыруада абни акәзар? – аҽцәа руазә, Чагә инхарҭа ахахьы игылаз нхаѡык ихыбра аḱара иеиҽкааз Инаҷҳа Хыгә иказарма ахь инхьаирҷшит.

– Иароуп! – згәы былбылуаз аамсҭа ибла ашьа аахыҷәҷәалеит.

Аҽқәа наҷдырḱьеит.

Аказарма иѡназ аҭәа амца анацрарҷа, амцабз ѡаҷḱьеит. Згәы зырдаз, иеицыз аҽцәа аахынҳәит. Урҭ дрызхьамҷшкәа, Никәа днахынҳәын, иҽы аḱамчы нахиḱьеит.

Аштаб калдахәараа русҳәарҭаҽ иаазахьан. Ар еицрыхәхәа амѡа ианын, Амраҭашәарахь рхы рханы.

– Уигьы деилкаатәуп, – иҳәеит Акакьи, Никәа данизызырѡ. – Игәы шны дыḱоуп. Уара иудызгалар сҭахыуп уск: уалала сара сотриад ҷыда!

Никәа даахәыцит, нас:

– Сааҷсеит, Акакьи.

– Узыраацсеи, уҷкәыноупеи макьана?

– Ажәлар реиҽагылара, реиҽыхара саркареит.

– Уи уажәшьҭа аҷыхәтәа ḱалазар ҳәа угәыҷла. Апориадок ḱалоит, умшәан. Нас?

– Иахьцалак исҭахым.

– Аамсҭа Лакрба Бедраḱ иѡны еиҷш, уара унхарҭагьы иццышәитәыр ḱалоит, уи уазхәыцхьоу? – Акакьи Никәа иблақәа шшәаз ибарц днархыҷшылеит. – Бедраḱ дыḱам, аха уара ара уḱоуп, уеиликаар уаҷырихуеит.

Уи иидыруаз иеицәаз акы иҷидыраар иҭахымкәа, Никәа ихы лаирḱәит, аотриад ҷыда даламлар ада ҷсыхәа шыḱамыз ихшыѡ азышьҭуа.

25

Алшәындба Чагә, Кәынтеи иареи иҭахаз ашәамахьцәа рыѡнқәа рахь ианыргоз, нас ианыхынҳәуаз, ажьирахь дыҷшуан, Степан Столиаров уа дыḱазар гәеиҭарц. Ажьира ашә ыҷашьыхаа иаркызшәа аниба, ааигәа анеира изымгәаҕьит. Издыруадаз иҽаҷарҭаҽ дыḱазар ҳәа дышизхәыцуазгьы, ҷьоукы длаҷшықәырҷар иҭахымызт.

Хәымеханк Чагә, анхаѡы инапы зыгхаз имхы драшәо дышҭаз, абаҳчаҽынтә иидыруаз бжьыла азәы иқәҽиҭит. Дааҷшызар, Столиаров аҷлақәа рыбҕьы иаҷәара дыҷагылан. Арҷыс, иҽага аҽара инхыжьланы, дгәырҕьаны уахь иҽынеихеит. Иѡыза еиҳабы иҽынеигәыджьыланы, аҷхзы фѡы шихышәшәозгьы, даагәыдикылеит.

– Уҷсы ҭоума? – Чагә деихаччо дҷаауан.

– Уара уҷсы анынха, сара исзыруп зугәахәуаз.

Рѡыҷьегь аҷла амҷан инатәеит.

– Уабаḱаз асḱаамҭа?

–Сыгәхьааугозма? – Столиаров дҷышәырччон.

Степан амалагьы игын, изамѡақәа зынза иҭаҳаны иḱалеит.

– Уанызымба, укылсуеит ҳәа сыҟамызт, – иҳәеит Чагә.

– Сара сызлатаркша цатцгәы рымам. Сыдтцақәа асовдеп аамтазгьы уаҩы сибартә скарымтцеит. Афронт ахь сыҟамызт. Ус цытк схы сыхьчоит, рыгәшыра ааиқәтәааназа, сеыдсырбацәом. Рхы шцамҩацыргои ақыртқәа?

– Нацьнатә абра иҳаланхоны, аҳра рыманы, рнапатцаҟа ҳаказшәоуп ишыҟоу, – Чагә даақәыпсычҳаит.

– Ажәлар ирҳәои?

– Ирҳәагәышьои. Зыгәра еибаго иеиҿахәытхәытуеит, иаатыркьаны ацәажәара рцәымгыуп, ирхапаз шырцәымгыу еипш. Дабакоу Криволапов? – Чагә дааипхьхәыцит.

– Дшәартам. Да, исхаштыз: Мариа асалам узаалышьтит.

– Итабуп! – арцыс даагәыргьеит. – Дызҿыуи?

– Ататын шьтапартаҿ аус луеит. Уажәшьта дыпхәызбоуп, дыпшзахеит.

– Дзымбеижьтеи хәычык цуеит.

– Сцап сжьирахь, – Степан дҩагылеит. – Мыцхәы ҳаидырбалацәар ҽеим. Сыхабар усырбоит.

Столиаров, дызлааз ахцыстра дынхыпаны, дцеит. Уи ибара иакара ицнапан, Чагә дхынҳәны иус нап аиркит, хәлааназа даеа матак наигзарц.

Уи аены иашьтанеиуаз амшқәа раан, Чагә Столиаров дизыцшын, уажәы-уашьтан ааиқәҿитрын ҳәа. Ажьи дыҟамызт. Чагә ажьирахьгьы днықәлақәеит, аха мызкы апхьеипш ашә аартымызт, ажьаҳәа бжьгьы ҩныҩуамызт.

Мчыбжьык акара цхьан. Чагә, Степан дшизыцшымызгьы, игәы иамукәа абаҳча дынтапеит. Аусуцәеи иареи аполитика иалацәажәо, изцатәалоз амжәатцлақәеи алқәеи днарылс-аарылсит. Урт ракәын иара иқәцараҿ рацхьатәи ртаҩцәас изыҟалаз, ареволиуциатә гәалаказаашьа изтазцазгьы. Уажәы, дара ахьынзаицымыз, икатцатәыз еилкааны имамызт. Паршин, уажәы ара дыҟазтгьы, аусқәа даеа хырхыртак ритон. Атагылазаашьа дахәапшны, амҩа ҿыц алхшьа дақәшәон. Адтца иртаз наигзарц, Шәачака дцахьан Александр Паршин. Уаантәи Краснодарка ддәыцқәырцеит, уи аахыс ихабарк ыҟамызт. Ареволиуциа ус ауаҩы дахькылнагоз аилкаара уадаҩын.

Чагә ахцыстрақәа ааимидеит. Абрантә акәын иҩызцәа злеизааиуаз. Аанда даадцын, аҩныка днеирц, иҿынеихеит. Уи игәы итеикит ауха Стлиаров дицшаарц. Абаҳча агәтаны днеихьан еипш, изеилымкааузаз мчык даахьанарцшит. Иблақәа ааихаччеит. Абна иаалцны, иааиуан Стлолиарови Криволапови. Урт, ахцыстра иаахыцны, рҿаархеит. Чагә днарцылан, Криволапови иареи неилацәеит.

– Убара сеигәыргьоит, гәыкала суеигәыргьоит! – иҳәеит арцыс, аусуаҩ ижәҩахырқәа ааушьтуа.

– Саргьы убасцәкьоуп сшыҟоу, – атак каицеит Криволапов, цштәы ихазамкәа дахьгылаз.

Ашәшьырцахь инаскьан, иахьнақәшәаз илатәеит. Криволапов даапсан, даазцашаз уск имазар акәхарын ҳәа Чагә дихәапшуан.

– Аменшевикцәа, ақыртқәа, Ҭкәацсынза иназеит, – иҳәеит Криволапов. – Аха урҭ мхьатцыр ада цсыхәа рымам, Ирҿагылоу амчқәа рзынкылом. Урҭ араҟагьы изышьақәгылом. Имҩацырго ахҭкьарақәа ацьажәлар амыргыларц залшом.

– Имҩацырго ашовинизм политика даара имчуп ацсуаа рзын, – Степан иеналеигалеит. – Ажәлар роуп акәымзар, узықәгәыцша уаҩы дыҟам. Ацсуа ҭауади-аамыстеи рыцсадгьыл иазықәцоит, аха амҩа рзыцшаауам. Урҭ ринтересқәа аменшевикцәа ирзааигәоуп азы, реидгылашьа маншәалахеит.

– Ҳанхацәа зыхьчашаз ҭауади-аамыстеи ианакәызаалак иҳамамызт, – Чагә инапы неиҟьеит. – Ҳкультура еихазҳашаз уаҩы дҳалымтцит, избанзар, мачк ацара ҳачкәынцәа ирцартә, уажәоуп ианаақалаз. Амалуаа рхакәын хәыцыртас ирымаз. Аурысқәа Пушкин ихьз иазцагьа ирҳәоит. Пиотр Актәи, Урыстәыла Европа аҳәынтқаррақәа ирываиргылеит. Ақыртқәа рыхьз ҭигеит Русҭавели. Ҳара? Уи акәындаз, лымҳатасқәак исоуз рыгәра угар, Ацсны Ацсҳа иҳәынтқарра ҳамҭас ианыҟаитцоз аамта ҳалакан.

– Сара агәра згоит, Чагә, – ихәыцуа изырҩуаз Криволапов ихы ҩышьҭихит, – Ацсны ацацәа ҿыцқәа шәшазгылаз. Ақыртуа большевикцәеи шәареи шәеибыта абуржуазиа-демократиатә республика Қырттәыла ахышәҳәароуп. Аурысқәа ацхыраара шәыртоит изларылшо ала. Урыстәылагьы атагылазаашьа уахыехәартә иҟам. Уажәшьта ҳзузааз ахь ҳаиасып, – Иван Криволапов дагьыҩагылеит. – Чагә, уцароуп Ашьхаруа иахь. Уи иотриад има дахьыҟоу уара ишудыруа ҳаиҳәахьан. Зегь рацхьа урҭ идеилыркаатәуп иахьа ҳазлацәажәоз зегьы. Нас атагылазаашьа зеицшроу рзеиҭоуҳәароуп. Урҭ рлыбаара макьана даара изаацәоуп. Ацхынра нцәааанза, рызынгтәык уахь иҟазааит. Азынра ааигәо ишаалагалак, азәазәала рыҩнқәа ирхылап. Амнистиак ҟаларцгьы иҟоуп, иудыруеи иҳахәарҭахаша ак анылар. Настәи аинструкциақәа ирзыцшызаait.

– Еилкааup, – Чагә дақәшаҳатын.

– Ҳара ҳцеит, – Иван иҿынеихеит, Степангьы уи днаишьҭалеит.

Ахцыстра инхыцны, ашыцра ишнылалазцәкьа, Чагә амҩахь иҿынеихеит. Итахын, адухан ахь днықәланы, иҟаз-ианыз еиликаарц. Акомиссариат аҿы гәыц-ҩык еидгылан. Урҭ рацхьа иаарыликааз Чыгәбар Хыгә иакәын. Уи иаҳаракышьеи ишлашьеи рыла, уаҩы дилаҩашьомызт. Чагә иаб Кәыкә иҳәо иаҳахьан, акомиссарра идыргалан, аха Хыгә, иқәра цахьеит ҳәа инатцга, ишимуз, амала, аменшевикцәа рыцхыраара мап ацәикуамызт. Алшәынды ҷкәын еиликаауан Хыгә иқәра шакәмыз дзыршәоз. Акомиссар даналырхуаз, еизарашәагьы ак мҩацыргеит. Абырг иҿагылоз ауаа «цәык изаларцар» итахымызт. Аиашаз ара ихәмаруаз ақәра акәцәкьан.

Чагә адухан дныҩналеит.

– Оо, Чагә! – Акакьи дҩагылеит, иуаа гәыц-ҩык ахьтәаз даарылтцны. – Уаҳҩызаз!

Ажәабжь ҽыцқәа абракәын иахьиаҳауаз. Чагә, адухан иахагылаз Ермолаи иахьгьы дымцшыкәа, аотриад ҷыдаа рахь иҽынеихеит. Аҭыц ахьаатадырцәыз Никәа инаѡсан акәын, Чагә, уи диҽацшуа, длатәеит. Рѡыцьегь еибадырит: арҭ еизааигәаз уаамызт. Чагә ибон Никәа дызлазгьы игәы уамак ишрызҭамыз.

– Қьаф жәуеит! – Чагә даахьаҳәын, дааччеит.

– Аиааира згаз қьаф иуроуп, – Чагә, ихәы има, зҽаазхаз амаҷуаѡы дишьҭан Ермолаи, арцыс иихәаз аҭакс иеиҭарызи ҳәа дкылцшуазшәа.

– Уиашоуп, Ермолаи, – Акакьи ҽааиҭит. – Афырхаҵа! Аусутә ҳамоуп насгьы. Умч ҭаумҷар, уаҩацәа узларақәцои. Амала аболышевик ихы аакылирҳәҳәар ҳушам. Ҳреспублика ҳарҷәҷәароуп. Ус ауми, Чагә! Иацы уаҳҽагылан, иахьа уҳадтәаланы акруфоит.

– Ҳамцсыр иагьа аабап, – инаҷишьит Чагә. – Аамҭоуп хәшәыс иќоу.

-Акы угәы иҭазар, уагьымгәыҷн ҭыц уоуп ҳәа. Калдахәара иаарц иќоуп архәҭа. Убас қытацыцхьаза ар ҳартәоит. Ҳамцсыр иагьа аабап.

«Абар раҷхьатәи ажәабжь ҽыц. Ҳамцсыр иагьа аабап!» – ааигәахәт Чагә.

– Ҳара ҳазәыкым, – Ермолаи дгәырҷьон. – Иаҳѡызцәоуп англызаа, афранцызаа!

«Аҳы!» –Чагә дхәыцуан.

– Ирылшари аболышевикцәа нас, аа! – Акакьи ҽааиҭит, цытк шижәхьаз мѡашьо.

– Сара аболышевик партиа салам, – Чагә ихы ѡышьҭихит. – Амала урҭ риааира шәцәыцәгьахоит, сара излазбо ала.

– Уара уҳалазами? – Акакьи дҷааит. – Уажәгьы агәра умгазои урҭ уаҳа ишзымхынҳәуа?

Чагә емиликаауан уажәшьҭа Акакьи иҽы цзыртыз аѡы шакәыз. Уи иҭахын аменшевикцәа рымч шаќа иҭәҭәаз ауаа идирдырыр.

– Сара уаѡы силам. Иахьа ус саақәлеит, анҭыҷра стахзам.

– Угәыҷрақәа цхастахама?

– Анхара ус ада акгьы снапаласкырц стахзам.

– Ус акәзар икы ҳара ҳус маншәалахарц, уеҳалаурхәырц уҭахымзаргьы.

Чагә аҷәца даахеит:

– Анхара ус ада акгьы сеаласырхәырц стахым сҳәеит. Иныҳәазааит ҳажәлар, урҭ ирзыкәцо ауаагьы.

– Аамҭа иаҳнарбап зныҳәаҽа укыз ҳара шҳакәу, – иҳәеит Акакьи. Ааилашәшәымҭаз, аѡны данааи, Чагә иан ус леиҳәеит:

– Хы-мшќа исызхаша фатәқәак сзырхиа.

– Уабацои! – Кәыкә дҷааит, згәы назымќьаз иҷҳәыс акы лҳәааанза.

– Азәыр дсызцаауазар, усурҭак сцшаауеит ҳәа Гагранза дцеит ҳәа сызиашәҳәа, – иҳәеит Чагә, иоуз азцаара аҭакс.

АҨБАТӘИ АҚӘША

Бџьарла инагзаз аҽаҭахьа

1

Ҭагалара ааигәахацыцхьаза, анхаҩы игәы ҟазҵашаз Амра ашәахәаҟәа адгьыл иагхомызт. Амала ауаа рыхшыҩ уахь иҟацәамызт, аҵсабара лашара ргәаҵанза инеиртә.

Ҳтәыла ҽацә хәыҷы абла ҭакнаҳан. Гәынқьран, ғызран. Иуаҳауамызт «ух гәышьа» ҳәа зыҵсы ааивызгашаз азәы иқәыҵсычҳабжьы. Ахәрақәа ғьарын ҳәа агәыҕра цәгьан, алашә лашарак ибарын ҳәа илацәа хитырц дшаламгоз еиҵш, иахьабалак ҭынчран.

Аҵсны аҵеицәа, ажәлар рҵацәаҵәҟьа, ргәалаҟазаара еснагь ихазын. Урҭ иаҵырҵон рхатәы хымҩаҵгашьа, иреиҵшыз агәҭакы змаз дрыҵшаауан. Ирзыҵшыз ақәҵара реазыҟарҵон, убри азын рыҵсы ҭан, акәымзар аҵсҭазаара уаҳа иалырхызи? Урҭ ирдыруан Амрагыларахь Амра еснагь ишгылоз, адырҩегь Адгьыл ашәахәаҟәа ныҟәнарҵхарц; иеилыркаауан згәы разыз уи алашара ажәлар ргәаҭа шзамырҵхоз, Аҵсадгьыл алахьынҵа шазымызбоз.

Убри аамҭаз Амраҭашәарахьынтә даеа лашарак цәыҵыҷҷалон. Акырынтә иҽдырцәон уи акәиц иахылҵуаз ацәылашара, аха иара адырҩегь ицәыҵлашон, аҵсы шҭаз, назазагьы ишмыцәоз агәра унаргартә, тәрас акрыҟазар зегьы ықәнацҟьаарызшәа.

Аҵеи иашацәаҵәҟьа ианакәызаалак иаҽагылон дара злиааз аҵсҭазаара ашьақәгылашьа, уи аҵсахра, аиҕьтәра иазықәҵон. Аҽыц анцәырҵуаз аламҭалаз еснагь иҵшқан, аеарҕәҕәаанзагьы ахы азыргара ацәыуадаҩын.

Ақыҭақәа рахь ажьҭаара реазыркхьан, калдахәараа ротриад аеахьыцхьанакыз Цәҳәын асы ҕәҕәаны ианлеиз. Урҭ реимадаҩ Алшәындба Кәыкә иҷкәын Чагә иреиҳәахьан ақыҭан иаангылақәаз азәык-ҩыџьак апартизанцәа уажәшьҭа аменшевикцәа ишрыламкьысуаз. Аус рыцырурцгьы, аотриад ҷыдаа рацәажәалозаарын.

Ашьхаруа Чагә, зхы маҷк макьана иацәшәоз Бедраҟ иҩны дшахылаз аниаҳа, иуаа хәыҷы-хәыҷла рыҩныҟақәа идәықәиҵеит. Урҭ рҽынтә игәы иаамыхәашаз агьанимаҳа, инхаз иуаа има, Кьахьыр-иҵа Маҳҭы ирахә анлыбааицоз, дицны аҩныҟа дхнҳәит.

Чагә хы-мшҟа раахыс иҩны дахын, ҽынла адәахьы дцәырымҵцәакәа.

Ианеибырҳәаз ауха аҵхагәҭазын, уи иҽы иеизеит Кьахьыр-иҵа Маҳҭы, Инал-иҵа Канчоубеи. Ацуҭақәа рҽынтә даеа ҩыџьа ааираны иҟан, аха урҭ Маҳҭы адырра ирҭахьан, ақырҭқәа иахьлаҵшықәырҵахьаз иахҟьаны, рыҩнқәа реааҩнарымкыр ада ҵсыхәа шрымамыз. Иеизаз ргәы

итан кьаразаа ртагылазаашьа зеипшраз ааибырҳәарц, уи ашьтахь, дырра чыдак роуааназа, реитанеиааира ааипдыркьарц.

Ашарпазра аеазнакырц агьагмызт, Чагә исасцәа рыонықақәа ицарц ргәы иантаз. Иаалыркьаны ашә ааимипаан, аонаргәы даақәгылеит Қардба Маф ипа Никәа. Аотриад чыдаа рабџьарматәала деиқәных дышгылазгьы, инапқәа тацәын. Ашә абжьы шараҳазцәкьа, хонык ахацәа оатқьеит. Никәа, ибла шылашьцазгьы, иқаматцәкьа инапы ақәымшәа збаз Чагә иабџьар ахьыкнаҳаз ахьгьы дымнапшит. А мала зеырхиа итәаз Қанчобеи итапанча хиршахьан.

– Уабџьар улаха, Қанчоубеи! – ажәа мыцхәы уаҳа ишҳәатәымыз ирдыруа, Никәа тынч аамста днаизыпшит.

Чагә инапала Қанчоубеи иабџьар лаиркәын, Никәа иахь даахьаҳәит:

– Аиашаз, ҳара ҳзыпсахыз дҳалаҳаргыларц ҳтахым, аха сыоны уанааих, бзиала уаабеит!

Никәа амца неиҿықәтәеит, ииҳәашазгьы дақәымшәакәа.

– Чагә, – шьаҿак цхьаka дааитатцит иара нас, – иееимкәа усыхцәажәоит, ауаа шгылоу, аха сара ажәлар сраҕам, суҳәоит уҿы иташәо ала усхымцәажәарц. Уареи, Кәастеи, шәпыза Нестори шәоуп ҳара – анхацәа рычкәынцәа – ҳазжьаз. Иалтзеи шәымоа? – Никәа, иблақәа ырцар, Ашьхаруа днеиҿапшит. – Пыт-оык ташәырхеит, урт ртаацәа еибакәеибаха, аиатымра ашәы ршәышәтцеит. Зыпсы нхаз ишәапырҳапуа алашара цкьа ирызбом.

– Уара ҳазтнупсахлаз аменшевикцәа иааргаз алашара зеипшроузеишь? – Чагә ипатцеиқәапцәа гәапшақә дналаччеит.

– Сара сзыдгылазаалак ауаа рзы цәгьара сгәы итам.

– Угәы итоу иаласхыузеи, умоа атышахь ихазар.

– Чагә, – Никәа ибжьы ааирҕәҕәеит, – иахьа уажәрааназа оыцьа ахьеидгылаз узбахә саламцәажәапт, аха иахуркьапцәоит, излазбо ала. Уажәшьта нахыс зегьы ирдыруазаайт уара калдахәараа шужьаз.

– Уца, ираҳәа ус, – иҳәеит Чагә, – угәра ргап ҳәа угәыҕуазар.

– Сыгәра зырымгари?

– Избан акәзар, ари ииҳәаз иашоума ҳәа, сара сҿы иааиуеит. Ускан ирасҳәаша здыруеит сыгәра ргартә.

– Избан узыхынҳәыз? – реицәажәара маҷк Никәа иааитеикит, дызхааиз ааигәалашәазшәа. – Миха дшыркыз умаҳазацзи? Ишпаузеилымкааует уара умоа абыржәыцәкьа ишынцәаз.

– Миха дыштакыу иацоуп иансаҳаз. Егьирахь еилыргамкәа умцәажәалан, – иҳәеит Чагә, Никәа ацыхәтәан ииҳәаз ахы ахьхаз изеилмыргацәкьакәа. – Амала сзыхынҳәыз атәы уасҳәап. Хәацьа Шарадын агәарц дыкәын дыпшааua. Иеада ааидгылан, «икоузеи?» - ҳәа изцаайт. «Парақәак сцәызит», – иҳәеит Шарадын. «Иаба?» – иаазелымҳахеит аеада. «Аоны», – атак kаицеит иаргьы. «Аоны умпшааует нас?» – аеада ицьанашьеит. «Уака лашьцахьеит, ара лашароуп», – иҳәеит иара. Никәахеит, алашара абнаҿ икоуп ҳәа соуҳәарц аума уахь сызхьаурцшуа. Сус ароуп иахьыкоу.

– Уара иузеицәоу стахымызт, Чагә, – иҳәеит Никәа дааитацан. – Аха уажәшьта иаҳҳәо зегьы иалаҳхыузеи. Аҩны ушахыу рдыруеит. Гьегьечкори иуаа угәарц иакәыршаны иртәеит. Априказ изаарышьтит, уара уркырц. Агәылацәеи ухәыцқәеи ргәы таҳкьарым ҳәа сиацәажәаны, схала сузааит. Даҽа жәабака минут рышьтахь ҳдәылымцыр, ихысуеит, исҳәо агәра удыргарц.

– Бзиоуп, Никәа, – Чагә иҽааиртынчит. – Иуҳәо агәра згоит. Иакәымкәа уаха шәынсырхеит, – уи иҩызцәа рахь даахьаҳәит.

–Урт ара ишыкоу уаҩы издырзом, – иҳәеит Никәа. – Ҳара ҳандәылтцлак, саат-бжак ашьтахь шәцап. Уаҩы шәеишәмырбан. Уара, Чагә, уласы!

–Итабуп, Никәа, – Чагә ирлас икәымжәы ааишәитцан, ихылцарч неихатцаны, иҩызцәа рлакта дынтацшын, дындәылтцит.

Уаҳа даатымгылазакәа, ацшәма агәарц дынтытцын, амҩаду днанылеит. Никәа уи днаивагылан, иҿынеихеит. Чагә илацшҳәаа инарбон, аандақәа иаарывтцны, азәырҩы рыгыгақәа рыҿшаархаз. Урт, арт аҩыцьа ршьаҿа аицеихгашьа анырба, ҿааизырган, игәыцны хара-хара инарышьталеит.

Аотриад ҷыда ахьыҩназ ианнадгылоз, лашахьан. Акакьи иуада ашә аартын. Никәа уи ԥьашьаны акәын уахь Чагә дшыҩнеигалаз. Нхаҩык иҿы ацхын аахыс ауатах амхны измаз Владимир Ҭевзазе дтәан yaka. Уи, ақытахь дықәнагалеижьтеи, инцәытцак ихцәажәон. Акакьитцәкьа дицәшәаны избахә иҳәазомызт. Никәа агәра изгомызт, дәахьыла уахьынеиҿацшуаз, зықәрахь инеихьаз, зхымҩацгашьала агәыраҳатра згымыз ззуҳәашаз ахатца, ақыртуа контрцшыхәра дшахатарнакыз. Аха уи имшала лахьык азәы иоухьан ҳәа имаҳацызт, анхацәагьы еснагь дҿацхаҿаччо дрылагылан.

– Бзиала уаабеит, Чагә, – дҩаихатцгылеит иара ацшәыматцас.

Акакьигьы дааҩнашылеит.

– Утәа, Чагә, – уи инаиабжьеигеит Ашьхаруа, аҟәардә наирбаны. – Ҳаиқәшәеит ацыхәтәан.

Акакьи дшаацсаз убартә, аишәа днахатәеит иҽааитцыхны.

– Уара, аҩныка уцаны, уцсы шьа иахьатәиала,– уи Никәа иахь инапы неикьеит.

Никәа днахынҳәит. Дыцшырц итахын, аха ас азә данааргалак, акраамта иҿцәажәон. Иеибырҳәоз интқааны уаҩы иарҳәазомызт, зегьы ираҳашаз илымҳа аҿынза усгьы инаргон.

Никәа аҩныка иҿынеихеит.

Маф ицкәын уахынла имхынҳәрақәа дызрышьцыломызт. Аухагьы, лацәааихьшь имазамкәа, иршеит. Ашьыжьгьы дыцшын иаҳарызеишь ҳәа.

– Уаама! – дцааит иара, Никәа даниба.

Арцыс ҿимтзеит.

– Абарт аиласракәа ухы рцәыхьчалеи, изуасҳәозаалак. Азәы зацәык аҩны уҩноуп, абри шцаузеилымкаауеи? Ауаа рус уаҩы изымызбацт, иакәсырзыша уаҩы дсымазам сара. Сытәҩаншьапзацәуп, –

уи игәы иалаз уажәшьҭа изыҭәахуамызт. – Дыҭсу, дыршьу ҳәа схәыҭуа сыѡноуп. Ухы уашьҭалар еиҳа иеиҭьуп, ҟамак уҭра иҭыршьаанза.

Никәа длатәеит, зымѡа дыҭшуа. Дааҭсан. Иаб ииҳәоз хырѡ азимурц дшаҿызгьы, дазызрыѡны дазымхәыцыр ауамызт. Маф игәы ҭҭәахьан.

– Исҳәо ухахьы иааугом, аха зны уахьхәышт, – аб ахышә днадгылан, инапы ныҟәҭаны, адәахьы дыҭшуан, нас хәыцра дук изцәырҭызшәа, иҭа иахь даахьаҳәит. – Ахьхәра анааиуа удыруоу? Ианыхьшәахалакгьы.

«Сыҭсадгьыл ахаҟәиҭраз аҟәҭара сара сахьхәуам. Амала изуша сыздыруам. Сѡашьеит. Баша ҳаибаҟәаҟәеит, ҳаибафеит. Ас акгьы ҳзалыршом. Аха излалҳаршарызеи? Изла?..»

– Ҭышькәагьы баша дылшәылазт. Убас ухьыр?

Арҭыс игәы агәыр аҭынҭеиҭш иалакьакьон. Дыѡдәылҭит иара. Агәарҭ дынҭыҭын, амѡахәасҭа днанылеит.

«Хәымҷа рыцҳа… Дысзымыхьчеит баб бара бзы. Уи акәын сзыхгәаҟуаз, аха ауаѡы дансымхашьы, зегьы схашҭит. Абҵьар шьҭыхны, сышҭарыццоз усҟан? Аха даҿакала ишҭаҟаҭатәыз? Бҵьарла иеиҿагылеит наҟ-аак. Ус ала иамуҭәҟьозар? Нас иалаҳхи, ауаа нырҭәаны, иеиҿаҳкаауа аамҭа бзиа? Иалихи Ҭышькәа дзышьҭаз уажәшьҭа, бара биаҭымны, бан деибаны шәынижьзар? Снабҿаҭшыхындаз! Баб дҭахеижьҭеи, есышьыжь иҳаҭгәын аҿы бнеиуеит. Аибашьра дахьынзыҟаз ибычҳаитеи, нырцәы дцеижьҭеи, иаҳа дыбзааигәахама?»

Аҳаҭгәын иавеиҭаҳаз ашәҭҟәа аҭхасҭахара иаҿын, напы шрыгыжьымызгьы. Хәымҷа уажәгьы уа дҭахынҳәуан, аха иааиуаз азын иара атәы ҟанаҭон, лгәы арҭсзарц аҭахызшәа.

Никәа аҟьашана днадгылеит. Уи данлыба, Хәымҷа лҿыѡеиҭылхын, лган иеирханы, лхы ларҟәы, анышә ѡылгәыгә дахәаҭшуан.

–Бгәы сыхшәама? Бызбацыҭхьаза ҿыбҭзомеи?

– Сыздыруам. Схы аҭыҭаҿ имааицт, уи сазхәыцыртә.

– Сара еснагь сбызхәыцуеит.

– Саб дызшьыз ауаа уахьрылоу сгәы снархьуеит.

– Саҭабымҭан! Уажәы уаҳа даҿа мѡак збом. Исаҳәа: излаҳахьчари ҳаҭсадгьыл? Сыҟәҭа мѡак.

– Исыздыруам уи амѡа. Амала исгәаҭхом саб зхымҭа дагаз уахьрылоу.

Агәырѡа ду зцәа-зжьы иагнархаз азҭаб лхы лзышьҭыхуамызт.

2

Аҭхын анҭәамҭаз, аҿыц мчы ажәлар ирзааиз агәшыра маҷк иааиҟәтәахьан еиҭш, Иван Криволапов ахыхьчара даҟәыҭуан. Уи Гагрантә Калдахәараҟа диасын, иѡызцәа рҿы дааҭгылалон. Гагра асовдеп амазаныҟәгаѡс дшыҟаз здыруаз ара еиҳа имаҷѡын. Чагә Алшәындба дицырхырааны, аҟыҭаҿ макьана еимырымхыцкәан

аихамҩаргылацәа рказармақәа ирыҩназ архәҭа асалдаҭцәа рыерымардеит, иеиҿыркааит аболышевик хеилак. Урҭ рказармахь Иван зынзагьы днеизомызт, зыгәра игоз азәык-ҩыцьак дрыҿцәажәалон амҩан иахьааиқәшәоз, ма Степан иҿы дара аннеиуаз. Архәҭа ахьгылаз аруаа ирызнеиуаз Чагә иакәын. Уи Иван изааигалоз ақьаадқәа аболышевик хеилак иалаз дырзацхьалон, егьырҭ рҩызцәа рыҷедмырдырзакәа, аменшевикцәа рымч иаҿагылашаз амчқәа еиҿыркааларц. Амала уи ус имариамызт.

Чагә дигәацхон архәҭа акомандир Арчил Табатазе. Аштаб-квартираҿ, ма Ермолаи идухан аҿы итәаны, рҩыцьегь аполитика иалацәажәалон.

– Аменшевик еиҳабыра сгәацхом, – иҳәеит Арчил зны, Чагә иҭаацәара ду днарылацшны, аҧшәма ҷкәыни иареи анеицылатәа.

– Избан? – Чагә уи ааҧьеишьеит, афицар игәҭакы шидыруазгьы, иара иҿацхьа ас иеаавиртыцәкьарын ҳәа дгәыҷзомызт.

– Урҭ атрибуна ианықәгылоу, «ҳара ҳпатриотцәоуп, иҳахьчароуп ҳдемократиатә республика» ҳәа, ажәлар рахь ҿыртуеит. Арахь рдемократиа ҳәа егьызбом.

– Избан? – Чагә деиҭатцаахт.

– Уи ушнеиуа иубахп.

– Нас рпатриотизмра узақәшаҳатми?

– Англызтәылеи Афранцызтәылеи реиҳабыра рымцақьақьара аума апатриотизмра? – игәы каҳаны дцәажәон ақыртуа аруаҩы.

– Аменшевикцәа рнапхгара, рхыҷәкы анагзараҿы иеиҷъуп ҳәа ирцхьазо аполитика алырхуеит.

– Чагә, сара ибзианы издыруеит угәы иҭоу шумҳәо, – Арчил аҧшәма ҷкәын ибла дынтацшит. – Англызи афранцызи рхатә қәкы рымоуп. Ақыртуа демократцәеи аболышевикцәеи реидыслараҿы ақыртқәа рааста, урҭ аимпериалистцәа еиҳа алыргоит. Сара иеилыскаауеит аболышевикцәа рпатриотизмра: урҭ амцахырхәара рхахьы иааргарц рҭахым.

Арчимл игәалақазаара бжьыхны дҩагылан, аҵәыцак аақәихит.

– Иҭабуп, Чагә! Ибеиахаait шәыҩнаҭа ачеицьыка.

Иаҵәца ҭарцәны иныкәиргылан, акы днацҳаны, аҧшәма дицны, дындәылпцит. Чагә уи днаскьеигеит. Дхынҳәырц данаакәгьежь, амҩахәастала Степан дшааиуаз гәеиҭеит.

– Ҳускәа ҿеим, – иҳәеит Степан. – Иван Гагратә абыржәы дааит. Мариа лыла адырра иоуит рыекынца ишишьтоу. Пивневаа рҿы дышнеилоз еилыркааит. Лара илыҷцәажәозаарын. Калдахәара зҿы дықада ҳәа илызцаауан.

– Лара иралҳәеи? – Чагә иааизымчҳаит Степан иаахцәаны дахьымцәажәоз.

– Иеилыргаз акгьы ралымхәеит. Аха уи излеилылкааз ала, Гьегьечкори адца иоуит Иван ибаандаҩтәразы. Дабаҳцәахри?

– Шаахәлалак сузнеиуеит, – иҳәеит Чагә. Нас акы ааигәалашәан, зҽыназхахьаз Степан даахьаирцшит. – Аамҭала дцәахтәуп аказармаҿ. Уа еицшцәкьа ишәарҭам ҭыц зынзак уажәы иҳамазам.

– Сышцазымхәыци! – Степан дааихаччеит.

Адырҩаены Чагә аштаб-квартираҿ деиҭатәахын, Арчил иказармакәа руакаҿ ауаҩы дшырцәахыз шиеиҳәара дакәымшәо.
Усҟан афицар игәҭыхакәа даеацьара иҟан.

– Сара санааууаз исоуз аинструкциакәа ирҳәо удыруоу? – игәы иалан Арчил. – Ашовинизм аполитика мҩацызгаларц… Сара иеиуеицшым амилатқәа срылашәахьеит, аиаша уасҳәап, сара стәала сагьпатриотуп, аха ажәлар риешьарада иахьатәи ҳаамҭазы адемократиа фикциоуп.

– Иҟацатәузеи?

Чагә Арчил игәы аҵәы налеиҵеит изымдырзакәа.

– Убри ауми саргьы есымша сзызхәыцуа. Сзызкылсшаз ҳәа акы сзымцшааит умҳәозар.

Чагә ахышә ала игәеиҭеит Акакьи, Никәа дима, аштаб-квартирахь дшаауаз.

– Арҭ ара ирҭахи? Арчил иааигәамцхеит.

– Сара сеыдсмырбар еиҳа еиҭьзар? – Чагә дҩагылеит.

– Узыршәозеи? Ус акгьы ыҟам ҳәа сыҟоуп.

Аотриад ҷыдаа ааҩнашылеит.

– Аҳа, уаргьы ара уҟоуп, – иҳәеит Акакьи, Чагә дшынеиҿаацшызцәкьа. – Иҳамоу адыррақәа иашазар акәхап. Апатын аштабс-капитан, - уи архәҭа акомандир иахь ихы наирхеит, – абыржәыцәкьа дҳашәҭароуп ицәахны ишәымоу аболышевик Иван Тимофеи-ица Криволапов.

–Аболышевик Иван Тимофеи-ица Криволапов, – афицар ҭынч даацәажәеит, аотриад ҷыда аиҳабы иеицшцәкьа, аболышевик ихьз, иабхьз, ижәла цыра-цырала еиҟәыҵхауа, – дыздырратә анасыц смоузацт.

– Шәхы шәхамшҭын, апатын аштабс-капитан! – Гьегьечкори дааиқәыхьшәашәеит.

– Ас шәуада сыҩнамцалацт схы схашҭыртә, апатын Гьегьечкори.

– Сара адца сымоуп шәказармакәа еимыздарц.

– Азәыр дышәзыцшаап шәгәахәуазар.

– Икалозар, иаҳшәырба шәказармакәа, – Акакьи андәылцраз даахьаҳәт.

Ауадаҿ аангылашьа дақәымшәакәа, Чагә Арчил иҿанынеиха днаишьҭалеит.

Аштабс-капитан, аотриад ҷыдаа иманы, аказармакәа руак данынықонала, афатәшьҭацарҭахь инеиуаз асалдат Васо Чагә днаихьзеит. Уи ахеилак далан.

– Иван адырра итатәуп, уи изоуп изаа, – иҳәеит Чагә, аҭаҭын Васо имхуа.

– Издыруеит, аха акгьы ҳзыҟацом. Иахьнеиз аказарма аҿоуп дахьыкоу. Заа иаҳдырыр…

Арчил дандәылԥуаз иԥштәы иԥсаххьан, илахь шеиқәазгьы, иблақәа цырцыруан.

Акакьии Никәеи Васо даадәылыргеит.

Иван, Чагәи Васои шеидгылаз аниба, дара ишырхарамыз шеиликааз дирдырырц, длацәкәеит.

Арчил Акакьи иахь даахьаҳәеит.

– Сатымыз, апатын Гьегьечкори! Аиашаз, исыздырԥәкьомызт сказармаҿ атәымуаҩ дшыҟаз.

– Уажәшьта иеилыскааугеит ус шакәу, – иҳәеит егьи. – Ма уажәшьта нахыс иудыруаз урхәтаҿ изҿу.

– Акакьи, – Чагә, иҟаиԥоз цқьа дазымхәыцзакәа, иҿааихеит, – дзыхшәырҟьоит Иван Тимофеи-ипа? Ари сҩыза иоуп.

– Издыруеит, – Акакьи даахшәааит. – Амала исзеилкааугам 50 шықәса зхыԥуа ахаԥеи уара, аҧкәыни, ҩызарас ишәзеилазаара, – иҿынеихеит иара, дагьаахьамҳәзакәа инаԥитԥеит: – абольшевикрада. Урт ушрылаҩашьоу факт ҿыцк ансоу, ушысқытантәиу схаштуеит. Угәы уеаныз!

Акакьи абаандаҩы дназгоз Никәа днаишьталеит.

– Чагә, – даахьаҳәеит Арчил, рҩыԥьегь анааизынха, – аиаша саҳәа: абольшевик сказармаҿ дшыҟаз удыруазу иузымдыруазу?

– Издыруан.

– Изсоумҳәеи?

– Убри азакәын уштаб аҿы сызтәаз, аха сахьымзеит.

– Уахьымзеит, – гәаԍшақәыз Арчил арԥыс днаиҿаԥшит. – Узхьымзаз алыԥшәа угәаԥхоу?

Аштабс-капитан настха игылаз Васо иахь даахьаҳәеит:

– Уласны авзвод акомандирцәа сыприказ рыта: хә-минутк рышьтахь архәта аԥәаҳәа иқәгылазароуп. Абольшевик ипәахышьа дсырбап, аԥәыгьманқәа.

Уи дизыԥшуа дахьгылаз, Чагә дхәыцуан:

«Ҳзыцсахдашь?..»

3

Убри ахтыс ашьтахыгьы, Чагә Алшәындба асалдатԥәа дрыҿцаауан. Уи аргама, аены шьыбжьон дырзааны, зыгәра игоз ахьааидтәалоз драԥәажәон. Даргьы асалдатра ргәы канажьхьан, доусы рыҩныҟақәа ицарц акәын изеилаҳауаз.

– Закәытә фатәузеи иҳарто? – Васо зынза иеизынкыломызт.

– Ачахәцәы лагашәа, қашьк ҳартоит, – рыфатә ргәы шыцнатцәаз убартә, иажәа налеигалон даеазәы.

– Гьегьечкори иотриад чыда ҽнак хынтә Гаделиа идухан аҿы идырчоит, ҳара урт ҳазлареицәоузеи? – ажәак азәы иҳәацыцхьаза, Васо днаԥжьаԥалахуан.

– Џьара акы рҽиатәуп, аха иҟаҳцо сыздыруам, – даҽазәы ихахьы иааиуан рҭагылазаашьа ахала ишеиҧьымхоз.

– Аиаша уҳәеит, – Васо даақәгылахуан. – Иҟацатәузеи? – уи Чагә днаизыцшуан. – Ацара змоу уара уоуп, еиҳа иудырп.

– Шәыҧшәырҭынч ҳамҭакы, цқьа иазхәыцтәуп, – иҳәон Чагә. – Зны уи алыцшәас иҟало ҳазхәыцны, ахықәкы шьҭыхтәуп. Нас ауп ҳхықәкы анагзараз илхтәу амҩа анаабо.

Ацсуа рцыс иҭахын иҩызцәа дрыҿцәажәарц, дызқәырцоз амҩа дазхәыцырц. Аццакра акгьы иацсамызт.

Инықәыршәны Гагра дцеит. Ивани Степани идырдырхьаз Павличев иҩоны дицшааит. Зхыда иҭагылаз азлагара уаннавслак, амҩа анаҩсан иҟаз ацсыжырҭа унҭысны, уи анхарҭа ҭшәа иҭагылаз иҩоны хәычы унадгылон.

– Убара сахгәаҟуан, арцыс, – дааихаччеит ааигәа зусурахьынтә ихынҳәыз аҧшәма. – Сара истахыуп уқытеи уи азааигәара иҟоу аҭыцқәеи рҿы архәҭақәа заҟа ыкоу, закәытә архәҭақәоу итәоу уаҟа, изыҩноу аҩнқәа зеиҧшроу, абџьарс ирымоу уҳәа здыруазарц, инҭкааны иҭцаатәуп. Џьаџҳаныла ишеибытоу, акомандирцәа рыжәлақәа уҳәа азцаарақәа жәпакы еилкаатәуп. Уст! – уи Чагә бгьыцк наиркит. – Уа иануп иаҳҭахыу зегьы. Аус аҭыц ишаақәуҧалак, ари абгьыц былтәуп.

Аким Иван-ица Павличев зытбаатыцәра назаз хаҧан. Чагә, уи дахьиҿаҧшуаз, игәалашәон иҩызцәа иара изкны иарҳәақәахьаз.Аким акреисер «Потиомкин» аҿы авосстание шьҭызхыз аматросцәа дрылан 1905 шықәсазы. Убри аахыс ари ауаҩы иҿзо Урыстәыла аимпериа далан, апартиа адцақәа нагзо. Аҧыхәтәан Гагра дықәнагалан, амшын азааигәара ҩны хәычык ргылашәа дыҩналеит.

– Саргьы уск҃әак рцыхәала сузааит, – Чагә уи дааирзырҩоит. – Ҳабрагыцәа ирдырырц рҭахыуп рыхынҳәра ахьынзашәарҭоу.

– Уаргьы саргьы ҳҭакым, ишубо еицш, – аҭак ҟаицеит Павличев данааицхьхәыц. – Алаҧшықәцара заҭәарымшьаз ҳаҟоуп, аха Криволапов уажәгьы дҭакыми.

– Азын аауеит, аскатәи ауаа уа изаагылом. Хыгә Инаџҳа, иртаххаша има, уажәгьы дрызцалоит, аха ас ианбанза?

– Сҩызцәа срацәажәап. Азцаарақәа иустаз рҭак рхиа. Хәы-мшы аҿҳәара умоуп. Афы-мшы рзы ҳауаҩы дузылаҳашьтуеит. Убаскан абрагыцәа рзын иуаҳҭо абжьагарақәа узлеигоит.

– Бзиоуп, – Чагә дҩагылеит, ацара иҿазкуа. – Амала даҿа уск азы агәхьаа уасыргоит. Апартиа хеилак ахьеиҿаҳкааз асалдатцәа азабастовка шьҭырхырц рҭахыуп, рҭагылазаашьа ахьееим азы. Рыфатә маи ацәыркыр ишцаҟалари?

– Уажәыцәкьа уи лыцшәа амоур алшоит. Аха, – иҳәеит иара даахәыцны, – шьыжьык рыфатә иаламкьысааит, ишьҭырхааит абунт. Ари аус наk-наktәи ақәцараз ауаа еиланарцәоит. Урҭ унапхгара бзиа рҭахыуп, арцыс.

– Абзиараз! – Чагә дындәылцит.

Дшыхынҳәыз еиҷшҷәҟьа, Алаҳазы, Лзаа, Аҷьаҷхәны уҳәа, рыуаҷәа рахь сасра дҷо-дааyа, еиликааит Аким Иван-иҷа дзызҷаауаз рҭак. Фы-мшы анааҷуаз аҽны, Степан, зҭабк диманы, Алшәындаа рынхарҭахь дшаауаз аагәеиҭеит. Уи азҭаб дзусҭаз ауизеилымкаахуаз, аха Чагә ибла агәра игомызт.

– Мариа, ари бара бакәну?!! – Степан дгылазамызшәа, Чагә иҩыза зҭаб дналгәыдыххылан, дагьаагәыдикылеит. – Баазцазеи? – уи дахьибоз Чагә изхаҷомызт. Дыгәхьааигон, убри хымҷада убасҟан идырит.

– Сааит, усқәак рҷыхәала узбарц, Мариа деихаччон.

– Шәааи аҩныҟа!

– Иҭабуп, сыццакуеит, – лҳәан, Мариа аандаҽ дааҭгылеит. – Аким Иван-иҷа сааишьҭит. Ихиоума иудиҷаз?

Чагә, уаҳа длыдымхалакәа, днахынҳәит. Аҩны дныҩналан, ирхиахьаз абҭьыцқәа ииарҭа иааҷҷааны, иҽааихеит.

– Абольшевикцәа рыдҷақәа набыгзоит ҳәа ҷхыз избар ихасҷомызт, – Чагә иеиларҳәы Мариа иналиркит.

– Павличев даҽак уасҳәарц дсыҳәеит: уҩызцәа ирзыцҳа, асы иҭанакуашәа рбаанза, имлыбаарц; уи ашьҭахь ихынҳәааит, аха рхы уамак изыррымгааит; ибаандаҩыртәуагьы мшәааит, амнистиа ҟаларц иҟоуп. Чагә, сара сцалароуп, саҭоумҷан!

– Иҭабуп, Мариа!

Степани аҷҳәызбеи наваҷәиаанза, Чагә дыҷшуан. Игәы хыҭхыҭуа данаахынҳә, иан даадәылҷит.

– Ани аурыс ҷҳәыс иузааз илҭахи? – амца лҽықәтәан лара.

– Бара дыбҷырхагоума? – Чагә ианакәызаалак аҩны акы имаркыр иҭахзамызт.

– Лхы уҭалырҷарц даҽызар?

– Амыцхә бымҳәан! Уаҷәы ашьыжь ашьханза сымцар ҟалом, мгьалқәак сзырхиа.

– Амца иацәшәаз азыршы дҭаҷалеит ҳәа, уи закәыхи? – уаҳа ламҳәакәа, иара днахынҳәит.

Адырҩаҽны Чагә Цәҳәын дыхәнеит.

xxx

Ашьхаруа Чагә иҩызцәа анлыбааигашаз ҳәа ихьзныла акгьы шиеимҳәазгьы, арҷыс иахьамзар уаҷәы кьаразк дылбаарын, ма Хыгә Инаҷҳа адырра изааигарын ҳәа дыҷшын. Асалдаҭцәа рықәгыларагьы дахыццакуамызт. Иҭахын Ашьхаруа иуаа рлыбаареи аказармақәа рҽы аилаҩынтреи еиқәшәақәар. Гьегьечкори ихшыҩ зегьы аруаа ирызкхон, абрагьцәа игәаланаршәарымызт, урҭ рҭыцқәа ылырхаанза.

Ус уахык агәашәахьынтә азәы ҽааиҭит:

– О, Чагә!

Иидыруаз шыбжьыз еилкааны, Чагә иаҷхьа азәы ддәылҷыр иҭахымкәа, ашә ааимиҷааит.

– Ҳаи! – ибжьгьы наиргеит, агәашәгьы днадыххылеит. – Мыстарбеи?!. Бзиала уаабеит.

– Ашьхаруа сузааишьтит. Ҳауаа ԥыцьа-хԥыла албаара реазыркит. Урыцхырааројп ианатахха. Амшцәгьақәа ҟалеижьтеи, асы леиуеит. Сара ҳамтакы сыуацәақәак рахь сцоит. Азәыр ситаххозар, Аацы зҽы сыҟоу саб идыруеит.

Мыстарбеи дыццакуа днахынҳәит.

Чагә, Васо ибара аухантәарак дахгәаҟуан. Ашьыжь дцеит аказармақәа рахь.

– Ачахәцәы ҳҽарцахт, – ҳатырк ихы изақәымцо, даахәынгоушьартә Васо дынкажьцәеит, акрыфаны данаадәылц. Чагә днаидгылан, – нас иҟаҳцари, аа?

– Шәыфатә маи ацәышәкыроуп.

– Ианба?

– Иахьа, уатцәы, ианышәтахыу.

– Ус анакәха, азабастовка ҟаҳцоит ауп?

– Иҟатцатәуп. Уԥызцәа уатцәынза иазыҟатца. Нас саауеит. Ҳаитҽицәажәап.

– Ах, Гьегьечкори аламц иҽаҳцарц ҳашцаҟоу! – Васо дааччеит.

Адырԥаены гәыц-ԥык асалдатцәа аказармаҽ Чагә дрыдтәалан.

– Шәара рацхьа маи ацәышәкуеит уи шәқашьчахәцәы, – иҳәеит иара. – Шәԥызцәа рычҳара хытцны иҟоуп, атцәы шынарылоутцалак, ишәышьталоит.

Чагә игәеитон иахьантәарак Васо ажәак шааиҽыцымшәацыз.

– Избахьоу уакәзамкәан утәоуп, иухьи, Васо?

Уи, ихьз шааиаҳазцәкьа, даатрысит.

– Акымзарак.

– Ушәама?

– Гьегьечкори ҳтеикуеит рацхьа иқәгылаз ҳара ҳгәыц шакәу ааиликаар, – дԥагылеит иара дцарц, аха изымчҳазт, даатгылеит. – Ҳаацшып даеа хәычык. Икало аабап. Ижәдыруеи ҳафатә еиҧьыртәыргьы. Убри ачахәцәы ҳзымфартә иҳахьзеи? Иахьабалак уи ауп ирфо.

Аԥызцәа иахырҳәаара Чагә дазыцшын.

– Уара иутахи нас, – даатцеит азәы, – ачахәцәы ыфала, амала ухы уақәитзаait? Шәгәы ишцаанаго, аа? – даахьаҳәит уи иԥызцәа рахь.

– Васо диашазаргьы здыруада?

– А-а ваи!

Ихьатцит аргама даеа ԥыцьагьы.

– Баша шәыгәра аагеит, излазбо ала, – иҳәеит Чагә. – Ишәфала нас шәчахәцәы. Сара сзын зегьакоуп, сара иаусҽартцахуа.

Иԥагылеит даеа ԥыцьа, индәылцыз Васо инаишьталарц.

Чагә имала днахынҳәит. Амԥа дахьаныз иааигәалашәеит Иван Криволапов даныркуазгьы, Васо дшәеит уҳәартә ицштәы шицсахыз. Уи, аус хыла днадгылаанза, иеирхатцон, аха, амач аҽы данааилак, игәы тыцсааuан.

Ҩы-мшы рышьҭахь Васо ихала Чагә диҧшааит.

– Сшәеит, Чагә. Аха уаҳа иауҧәкьом. Иацы, ҟарулра сахьдәыққәырҧаз, Гьегьечкори дааин, сгылашьа игәамҧхазт, дысҿасырц агьигымхеит. Иззакәу сыздыруам, аха сгәы ахаҳә нҭаҳазшәа иааҟалан, сшәарагьы насхыҧазшәа сыҟоуп.

– Иузбеи?

– Инаҳагзароуп ҳус. Уаҧәы ҟарулра сеиҭарышьҭуеит, иацы цқьа иахьысзынамыгзаз ацынхәрас. Уаҧәашьҭахь ҳузҧшуп.

Ианеибырҳәаз ауха Чагә шьыжьынза ахеилак иалахәыз драҧәажәон. Доусы ргәы иалаз азы иеидашшылааныа, изеидымҧит. Ирызбеит азәазәала рыешаны, архәҭа авзводқәа рҿы даеа цыҭ-ҩык азыҟаҧаны, мчыбжьык ашьҭахь, ашәахьа аены, иқәгыларц. Уааныа Цәҳәын иҟаз лбаарын ҳәа Чагә иҧхьазон.

Ашарҧазшәа асалдаҭцәа рказармақәа рахь ихынҳәит. Васо Чагә игәашә дынҭыганы дауижьит.

Чагә, амҩа анааихиҧәоз, ҩыцьа еицны алазара ишааиуаз илаҧш иааҧашәеит. Уи ҿеирак ишазҳәамыз идырит, урҭ рышьҭахьҟа даеа ҧьоукы ацәылашара ианалибаа. Нымҩахыҧ ашыҧра днавҧагылеит. Никәеи Ашьхаруеи реицымҩалара шҧьеишьоз, дара ирышьҭаз аотриад ҷыдаа ангәеиҭа, арҧыс Чагә иҟалаз изеилымкааит.

«Аус рыциуазар? – иара ихы дазҧаауан, Акакьи дзаҧхьагылаз дрышьҭаҧшуа. – Ус ҟазҧо иакәым, – игәы нхьаҧссыхт. – Избан рыешашәа изҧо? Дбаандаҩыртәит уҳәоғьы избом. Драпца дызкарымҧои? Арахь дабаанагеи? Уамашәа дубап. Зегьы лыбаазар акәхап, Чагә ара данықала. Ишҧаҟасҧари? Аус рыциуазар, уажәы иҩызцәа арбақәану реиҳәашт, иахьыҟоу еилыркаашт. Асалдаҭцәа иаарласны рус иаларгазар еиҧъуп. Еилаҩынтрахар… Уааныа саргьы доусы дзызкыу еилсыргап».

Чагә аказармахь иҿынеихеит.

Аштабс-капитан, абыржәы дшыҩадыргылаз убартә, ихәда еибаркуа, аҟарул дааидгылеит. Уи ишьҭан Акакьи иуаа ҩыцьа. Имҩасны ишҧоз, дҧак рыҭаны, реиҳабы аштаб-квартирахь инаишьҭзар акәхарын. Чагә идырит архәҭа ргәы ҿеанырҧарц ишаҿыз. Иаргьы уахь инеира уажәы иаҧсамызт.

«Сагхеит, сагхеит!… – иеиликаауан иус анагзара шыхьшәахаз. Дахьцашаз ҳәа ҳасабк ҟамҧазакәа, аотриад ҷыдаа рыҩнахьы иҿынеихеит. Урҭ рахь анеирагьы изымчҳакәа, акомиссариат иаадәылҧыз амазаныкәгаҩ Мелазе Гьаргь иахь ихы наирхеит, акы згәы иаламыз иеиеиҧшытәны.

– Шарҧазза уабаҟа?

– Уаргьы убасҧәкьа сузҧаар ҟалоит, – Гьаргь дцышәырччон.

Арцарцәа реизыҟазаашьақәа бзиан, ажәлар рматҙуразы илырхуаз рымҩақәа шхазхазызгьы.

Гьаргь, апап Трофим Мелазе дицан. Ихаҭагьы ҷсаломшьикс зны аус иуан. Апап Трофим Ацснықа дшықәнагалаз ҳәа уаҩы издыруамызт,

аха Калдахәара даналанагала, Аԥьаԥхәны инхоз аԥсуа цҳәыск дылхатәеит.

– Умбои, аболышевикцәа шәхада дахьыркыз, – инацитеит иара уажәы. – Зегьы уи икразы игеит Акакьи. Сара акомиссариат ахьчара сыдын.

– Исзеилымкааит: дарбан болышевик хадоу узҿу?

– Ашҳьхаруа Чагә!

Гьаргь меншевик цкьас ихы иԥхьазон, аԥсуа шьа илаз ихаршҭны. Уи Чагә иҿы аполитика далацәажәалазомызт, избанзар Кәыкә иԥа еиҳарак ҿиҭзомызт аболышевикцәеи аменшевикцәеи рызбахә ахь ианиаслак. Аха Алшәынды ҧкәын ианаатиркьалак, иаахжәаны акәын аменшевикцәа бзиа ишимбоз атәы дшалацәажәоз. Уажәы Чагә иҿаԥхьа Гьаргь изымчҳаит именшевик шьа илаз шыхәмаруаз ааԥәырымгар.

4

Ашьыжь ҭынчран. Аҭарақәаԥәкьа рыбжьы уаҳауамызт. Еснагь аԥсҭа итkьоз аԥша уи аены икамызт иааԥьоушьартә. Никәа ҿыла амԥа дахьаныз, амш ԥәгьахар kаларын, азын мшы иаалырkьаны ас аҿаԥсахзар ҳәа дхәыцуан. Азиас, изырбеиауаз ашьха рԥашқәа маҷхан, аҿырҭшәаны илеиуан, аԥсабара иахатәаз ахақәитра иаԥырхагахар ҳәа ишәозшәа.

Ҭынчран… Аха аԥсҭазаара амԥала ицон. Уи аԥсы ҭан еснагь.

Ацҳа дшаақәсызцәкьа, иҿы наирццакын, Никәа аотриадҷыдаа зыԥназ ахыбра днадгылеит. Дылгеыжәԥан, иҿаҳәаз аҿқәа рнаԥс ааида иаҭәра нахаршә, амардуан хәыҷы дыԥхалеит. Гьегьечкори иуада ашә аартны данынаԥнашыла, уаka итәаз ԥаихаҭгылазшәа руит. Зҭыԥ аҿы итәаз аотриад ҷыда аиҳабы иакәын. Уи уаka ибара Никәа илаԥш ашьцылахьан. Зымаха-зышьаха зшәымҭа иҭагылаз ахаԥа иеиԥш, иҭәҭәаз аҭаҳмада Хыгә Чыгәбар ари ауадаҿ иказаарагьы уамашәа ибатәымызт, уи ирлас-ырлас дааилон, Акакьии иареи адемократиатә республика ақәԥарақәа ақытаҿы изланаргзашаз иалацәажәон. Аха Никәа уи аены ада araka димбацызт аҭауад Инал-ипа Астамыр.

– Утәа! – Акакьи Никәа инаиабжьеигеит. – Ара акы ҳалацәажәоит, нас уаҳҭахыуп.

– Сара иахьа уажәраанзагьы сазхәыцуеит, – иҳәеит Астамыр, Никәа данылатәа, Хыгә иахь даахьаҳәын, – илаххыз амԥа акыр иҳахәоу иаҳмыхәоу.

– Ақыртуа демократиатә республика ҳахьыцшызароуп, даеа мԥак ҳара илаххырц залшом, – еснагьтәи ипозиция каижьуамызт Акакьи.

– Астамыр, – Хыгә дцаауан, – нас еиҳа угәы зызцо арбану?

– Адемократьиатә республикеи ҳареи акырза ҳаидҳәалоуп, аха иҳауама ахатәҳәаақәԥара?

– Аԥсны анапхгара еиҿыркаазар, уаҳа иарбан хақәитроу шәзышьҭалаша? – ԥныцkала дбылуан Акакьи, ицадаҿ ас еицш иказ аицәажәарақәа ахьымԥацысуаз азы, Астамыр иаҳатыр баны, иеникылон

акәымзар. – Асҭамыр, уара Аԥсны жәлар р-Совет уалахәхарԥ уҟоуп, уажәгьы иузеилымкаазаԥи Аԥсны ахатәҳәаақәԥараз уи иаԥанакуа? – Акакьи Никәа иахьгьы днаԥшит, уи дахьааникылаз уажәы иааиԥәымҭахан.

– Аԥсны жәлар р-Совет азәырҩы агәра ргоит, аха уи алшарақәа сара уамак ихасԥом, – иҳәеит Асҭамыр, ихаҿы ԥшза дзаԥәажәоз илаԥш иԥхасҭанатәыр ҳәа дшәозшәа, дҩагыланы ахышә ахь иҿынахо. – Акы ҳазбошәа ҳаҿуп, аха ҳабакылси иахьазы?

– Уи зхароу шәара шәхаҭа шәоуп, – иааизымчҳазт, Акакьи даахьаҳәит ахышә ахь. – Қартынтә ишәабжьаргеит шәтерртиориа аҳәаақәа еиԥышәхырԥ. Ҭоурыхла аԥсуаа Анапанза иртәуп. Исаҳауеит Ҟрымынза шәыхьз аҳәоит ҳәа. Заҟаҩы шәхаԥгылада? Шәара шәаалаган, ачерқьес жәларқәа ҳрылаланы, арепублика ҿыц аԥышәԥарԥ шәеазышәкит. Ишәхашҭит урҭ аболышевикԥәа рагитациа рыешарҭахьоу.

Асҭамыр даақәԥәиит. Агәыр наиларԥазшәа, игәы иналакьакьеит Акакьи иажәақәа. Асҭамыр иҩызцәа ргәы иҭыхоз азԥаара ахьшәашәара аҿазнакхьан, аха ҳаамҭазы а-Инал-иԥа изы уи аҿарҿыԥит.

– Анапанза иахьа Аԥсны жәлар р-Совет напхгара аиуртә иҟам, – иҳәеит иара, игәы иԥхоз азԥаара наԥхьакны. – Уааныа ҳаибашьратәы ҳхатәы ар ҳамоума?

– Аԥхыраара ҟарымԥои, – Акакьи дааҭгыломызт.

– Аԥхыраара ҳазҭо рхатә қәкы иаԥанарзуеит ҳара ҳазҿлымҳарақәа.

– Иуҳәо агәра угаԥәкьозар, избан Аԥсны жәлар р-Совет аҿы уи азԥаара нҭкааны изыкәумыргыло? – дԥаait Хыгә

– Сара ҳәа узҿу сыбжьажьоит иахьаԥәкьа. Аха сҩызцәа абжеиҳарак адемократиатә республика агәра ргоит.

– Сгәанала, – иҳәеит Хыгә, – иахьа ҳазну амҩа ауп акәымзар, даҿакы ҳзыкәлом. Аменшевикԥәа зегьы раԥкыс рыгәра згоит. Урҭ ауаҩы ахақәиҭра еиҳа ирҭоит, имлашьуагьы зымч ҭоугьы хызак рықәырԥарԥ иаҿу рааста. Сара сынхаҩуп, аха сыԥстазаара шынеибакәыз сынхара бзиа аихаҳара иақәсырзит, уи шаны ауаа исызрылаԥагәышьом. Аԥхыраара атәы рҳәозар – уи даҿакыуп.

Асҭамыр уи ибла ахԥшылара ааиԥәымҭахеит. Аиашазы, ари анхаҩы хатәра ибга даҿа хәыҷык иааиԥихыр, амал шьҭрала измаз а-Инал-иԥа иаԥкыс дыгәҭәахон. Малын ахьз зчаԥоз. Даҿа зны иеиԥшымкәа, Асҭамыр иаагәнигеит, аԥсуа жәлар ирыхәаша ҳәа иԥхьазаны, Ап)сны жәлар р-ҿСовет аҿы аамҭа рацәа ахьирзуаз. Уи аамҭазы Хыгә иҩызцәа рҿи рнапи еиқәыԥса итәамызт, аҿыц аамҭа иашьашәалоз рхатә уск҆әа ирышьҭан.

Арҭ аҩыцьа, Асҭамыри Хыгәи, иара изеилымкааузаз акы шаарыбжьашәаз Никәа игәеиҭеит: Асҭамыр, иҭынчмыз ибла илрыцак, изамҩа ҟәымшәышә нҭаҳазшәа арԥыс ибла иаахгылеит.

– Аа, ҳаамҭа еилызкааua! – Акакьи Хыгә иԥәажәашьа даргәыргьеит.

– Дабаḱоу ари шәыуаҩы? – Асҭамыр дааццакит, реицәажәара инахигарц. Иара ииҭахыз арҭ усгьы аҵыхәанза ргәы азцомызт. Амалагьы ақырҭуа контрҷшыхәра дахаҭарнакын ҳәа, уи ауаҩ изыҷшра дахьақәдыршәаз аҭауад игәаҷхомызт.

Избахә рҳәарызушь ҳәа дкылзырҩуазшәа, ашә аартны, дааҩналеит Ҭевзазе.

– Шьыжьбзиақәа! – уажәшьҭа ашьыжьраҵәḱьа ишынахысхьазгьы, Ҭевзазе даҷсышәаха игылазгьы иҩеихаҵгылазгьы рнапқәа аарымихит. – Шәахьсырҷшыз саҭамыз! Абаандаҩы даагатәуп, сгәанала, – иҳәеит иара нас. – Уи дааргаанза, ҳаргьы ҳнеилацәажәап.

– Никәа, – ҿиҭит Акакьи. – Ашьхаруа Чагә дааугароуп. Сааҭбжак ашьҭахь. Уца! – иҳәан, абаандаҩы иаагара азин изҭоз ашәḱәы наииркит. Никәа дындәылҵит, инхаз иеибырҳәоз ҕәҕәалаҵәḱьа дшазҿлымҳазгьы.

Бахҭашәа ирымаз аҭыҷаҿ уажәыҵәḱьа уаҳа уаҩы дҭакымызт Чагә ида. Егьырҭ ақалақь ахь идәықәҵатәыз рышьҭхьан, ахара ирыдыз маҷын ҳәа ирыҷхьазақәаз аурышьҭқәахьан. Ашьхаруа ихақәиҭтәраз азин рмоуцызт. Абахҭа хәыҷы асалдаҭцәа ирыхьчон, аотриад ҷыдаа ракәзар – рылаҷш еснагь иахын.

Аḱарулцәа реиҳабы, Никәа ишәḱәы аниба, абахҭа ашә ааиртын, ацәыҵлашьцарахь иҭакыз диҷхьеит. Ашьхантә данлыбааз деицәаны, иблацә ҭакнаҳа, Чагә Ашьхаруа даацәырҵит. Уи инапқәа ҿарҳәарц реаназырк, Никәа мап икит.

– Ус иḱалом, – иҳәеит аḱарул реиҳабы.

– Аҭакҷхықәра сара изгоит, – ҿаиҭит Никәа. – Ари сара дысқыҭантәиуп, деиқәыҿаҳәа саҷхьа дысзыргылом. Ихаҭагьы ахьымзҕ сиргом.

Чагә, бла хаала Никәа дшынеиҿаҷшызгьы, дынцәыҵаччан, иҿынеихеит. Уи ишьаҿақәа ааирццакын, Никәа зыҩны ашә ааиртыз дныҩналеит.

– Бзиала уаабеит! Утәа! – Акакьи зегьы рцынхәрас даҷсышәан.

– Иḱоузеи абольшевик Ашьхаруа? – Ҭевзазе ихаҿы ихалашон, Асҭамыр дахьиватәаз.

– Сбольшевикзар шәымуеи? – Чагә дааччеит, азҵаара аҭак хықәкыла иеацәыхьчаны. – Асḱатәи ауаа дуқәа шәанысзеиза, ус дук сшәырḱаҵар шәҭахызар акәхап.

– Еснагь еиҷш алаф уҳәоит, – Хыгә ибла ҵархәҵәла дыҷшуан. – аха уара удагьы аусқәа ҳаман ҳара.

– Угәыла апатын Асҭамыри ҳаҭыр зқәу Хыгәи аиҳабыра рахь аҳәара ḱарҵеит ухы уақәиҭыртәраз, – Ҭевзазе зызбахә иҳәоз ауаа днарыхәаҷшын, Чагә иахь даахьаҳәит.

– Акәты ашьыга ашьапхыц иҵнахуеит ҳәа, – Чагә дааихаччеит, – сара, абольшевик, сзы шәхы агәхьаа зашәырбеи?

– Аҷсны жәлар р-Совет, – ҿызымҭыцыз Асҭамыр ихы ҩышьҭихит, – аҳәара ḱанаҵеит ареспублика аиҳабыра аҿаҷхьа, амнистиа иḱалаз инақәыршәаны, Аҷсны иҭакыу ауаа рхы иақәиҭхарц азы.

– Ус анакәха, сара сцеит. Иҭабуп! – Чагә дҩагыларц дҩеихеит.

– Минутк, – Акакьи уи дааникылеит. – Чагә, ҳаилукаарц ҳтахыуп. Ҳара зегьы ауҳажьит. Уара ухақәитраз иатахыуп аиҳабыра ақәшаҳатхарц.

– Сара амнистиа kарцацәкьаз цьысшьан, – Чагә дгызмалын.

– Аиҳабыра уара иуабжьаргоит аотриад ҷыдаа мазала аус рыцууларц. Ухы уақәитхарц утахыцәкьазар. Абри уасҳәарц сыдуп сара, – Ҭевзазе Чагә иблақәа дынрыхцшылеит. – Убри азоуп ара утакны уагьызҳамоу, иагьараан иахьутыцу удәыкәаҳцахьазаарын.

– Сара, аболышевик, сыжәлар рыцсахра сылшом.

– Уаkәыц, амарцьа! – Акакьи ҫааитит.

Азныказ аатынчрахеит.

– Умыццакын, уазхәыц! – зегь рацкыс зхы зkажоз Ҭевзазе иабжьеигон. – Ꭴы-мшы аҫҳәара умоуп, уақәшаҳатымхар, Гьегьечкори удәыкәаицап ақалақь ахь. Уа даҫакала иуацәажәап. Иалх уара иутахыу.

– Никәа, – Акакьи арцыс иахь ихы наирхеит. – Ашьхаруа дга!

Чагә ишьаҫа неихигеит. Уи дишьталаны, Никәа иҫынеихеит.

ххх

Ꭴы-мшы рацкыс шцызгьы, Акакьи Чагә дааргарц рыдицомызт. Уаꭴы издыруамызт, аха аkарулцәа реиҳабы мазала диацәажәахьан, абаандаꭴы аотриад ҷыда аиҳабы дшитахыз иҳәозар, адырра ихата иитарц. Чагәгьы иҫырцсны дтәан, иааиртоз шыла мгьалк ыфо. Ахы-мшы рзы уи ицҳәыс Кәакәала азин лыртан, ихәы изналгеит.

Никәа, Чагә мазала акы изырур ҳәа дышшәозгьы, ҫымткәа дааиуан. Ааигәа ақыта акомиссар мазаныkәгаꭴс иртаз Гьаргь Мелазеи иареи еицны, доусы рматурахьы иаауан.

– Чагә Ашьхаруа ииҳәои? – Гьаргь дазҫелымҳан.

– Макьана ус дтакыуп.

– Алшәындба Чагәи иареи адырꭴегь иеидхәалазар kалап. Уи данбаандаꭴышәтәуаз ашьыжьымтан Чагә Алшәындба дшәышьталаны дауазшәа збеит. Изкылцшра атахыуп, аха Акакьи илымҳахь иноумган. Ҳачкәынцәа зегьы азꭴа ркит, рызынтәык златоукри.

Урт анааицрыц, Чагә Ашьхаруа, ишьтахь инапқәа ҫаҳәаны, дшааргоз Никәа илацш наиқәшәеит. Урт дрызцшырц иақәикын, аха дрышьталаны Акакьи иахь дышзымнеиуаз даазхәыцын, ирацигарц ирлас аотриад ҷыда аиҳабы итыц ашә ааиртит.

– Ушыстахыз уааит, – иҳәеит иара, Никәа дшибазцәкьа. – Хыгәи Ермолаии ааирц ирзысыцҳаит, уажәыцәкьа ашьра зуз деилаҳкаароуп.

Ашьхаруа Чагә дааꭴнаргалеит.

– Апатын Гьегьечкори, – уи ихы аиҳабы инаиқәикит, – исзеилкаауам ас сеиқәыҫаҳәа сзааугаз. Усыцхьозар ҳәа ариабжьарак сшыццшыз сынцәеит. Сара жәаха шәыцшь-ꭴык исабжьажәгаз сшақәшаҳату шәасҳәарц стахын. Иалшозар Ҭевзазе изышәыцҳа сыгәтакы.

Акакьи иkаитцарыз дақәымшәо дааилахан, длаꭴеиуан.

– Ҳажәа уақәшаҳатхарц зузбеи?

– Уи акәымзи ишәтахыхыз, уажәы уи еицш иҟоу азцаара сагьазцшзамызт, – иҳәеит Чагә, дзацәажәоз иҟазшьақәа ааигәамцхакәа.

– Иахьцалак?

– Стакызар еиҳа иеиҧьума? Усгьы иеилкааун аболышевизмра араҟа агышалымшо уажәшьта. Насгьы стаацәа збода?

– Урт уахьрызхәыцыз цәгьам, – Акакьи дақәшаҳатхеит. – АмалаҬевзазе иахь уи сзыцҳауам уажәшьта.

– Избан? – Чагә иблақәа аҧышьара ду рхын.

– Дыцшәырты? – Акакьи асалдатцәа инарыдитцеит. – Уажәшьта шәца! – урт рхы иақәититәеит. – Ҭевзазе дахьыԥоназ, ахышә ала иехсны, иаха дыршьит.

Никәа иаҳауаз изхатцомызт.

– Дызшьыда? – Чагәгьы иааицәымҧахеит.

– Уи здырхуандаз, – Акакьи даақәыцсычҳаит. – Уажәшьта, Чагә, уаргьы уҳацхраароуп. Угәаныла ус ацәгьара зурыдаз?

Чагә азныказ даахәыцит.

– Сыздыруам. Азәы игәнаҳа сыкәысцар стахым.

Иааԥналеит Хыгәи Ермолаии.

– Ԥызак дҳауит ҳәа сыҟоуп, – иҳәеит Хыгә, Чагә игылашьа аниба. – Уи бзиоуп, - ҳәа нацитцеит. Нас Хыгә ихы Акакьи инаиқәикит: – Иҟалаз ҳаҳахьеит.

– Дарбан убас ҟазцарыз, аа? – Ермолаи игәы цжәон, иԥыза ҳалал бзиахә дахьтахаз.

– Дыррақәак сымоуп Кәыкә ица иҟаитцазар ҳәа, – иҳәеит Акакьи.

Никәа Гьаргь Алшәынды ҧкәын изы иихәазгьы ааигәалашәеит.

Ермолаи иаҳауаз изычҳауамызт:

– Алшәындба ҧкәын иоуп уажәытцәкьа зхы иақәитны идәыцәу. Уи гәыц-ԥык шеицәажәо анаагәеиталак, абольшевикцәеи аменшевикцәеи ҳәа ҳааилыхны ҳанрымцаижьуеит, иҟоу зегьы ҳақәҳәацәо.

– Ҳааицхьаны ҳаимацәажәари, – иеналеигалеит Ашьхаруа, уаԥы изеилымкаашаз ихатәы қәкы иманы. – Ижәдыруеи цьара акы дадҳәалазар.

– Чагә, – иҳәеит Акакьи. – уара ус аргама аус уҳарурц ҳтахзам. Ауаа уахьынрылагыло ируа ирҳәо убоит, ҳаргьы ԥызцәацас уааҳадцаалоит улацшыкәрымцацәартә. Хыгә, – абырг иахь даахьаҳәит иара, – Ермолаи Кәыкә иҧкәын изы иихәаз иахыуҳәаауеи?

– Издыруада уи акгьы ихарамзаргьы. Ус ацәгьара згәы итоу, анхацәа даарылагыланы шәызҫагылаша арт роуп ҳәа изҳәарымызт, Ермолаи ишиҳәаз еицш. Ари уамак ихы ихьчом. Иахьцалакгьы шәиҫцәажәароуп. Уи адагьы Ҭевзазе иаурыс цҳәыс цқьа шәлацәажәеи! Уигьы, лҟазшьақәа злаҟаз ала, лхаца иполитика лгәацхацәомызт. Миха Хышбагьы даалацшыкәцазар цәгьамызт. Алшәынды ҧкәыни иареи уажәгьы иеиҫцаалоит ҳәа, лымҳатасқәак соухьеит.

– Уи дысгәылами, дызҫу сара издыруеит. Аҟацшьқәа ацаҳархеижьтеи, игәы каҳазшәа збоит. Чагә уа днеилоит, аха еицны шьаҫак агәарц итымцзацт.

Акакьи ас аниҳәоз, ауаа рылаԥш игәыла Миха иҟәигарԥ итахын. Акакьи иан д-Хыш-ԥҳан, Миха дизааигәазан. Аха Кәыкә иԥа ақытаҿ иааҟалоз зегьы дрылахәызшәа игәы иабон, Ашьхаруа данҭаркыз аены ашарԥазза акомиссариат аҿаԥхьа Гьаргьи иареи шеидгылаз ибазижьҭеи. Акакьи Гьаргь уи азбахә ала димазԥааит, даҽазны иеидибалар, амазаныҟәгаѡгьы илаԥшыҟәԥара ахәҭахоит ҳәа иԥхьазаны. Уажәы Кәыкә иԥа дызлаҿеиҳәашаз аҭагылазаашьа иман.

– Никәа, – Акакьи ихы уи иахь инаирхеит. – Ҭевзазе иԥҳәыс уҳазлыԥхьа. Ҳарҭ иҟаҳԥаҟәаша ҳаарызхәыцп уааиааназа.

5

Ариабжьарак Алшәындба Чагә асалдатԥәа рҿы имѡаԥигоз аус ахьиԥәыбжьазыз игәы иалан. Урҭ рахь ишиҭахыз дзымнеиуа аҿынза, аотриадҵыдаа аказармаҟәа ирхылаԥшуан. Архәҭа акомандир Арчил Табатазе иахьгьы анеира хҭеикуамызт, уигьы изкылԥшуазар ҳәа агәра изгомызт. Итаркҟәазгьы аурыжьхьан. Чагә Ашьхаруа заԥәык дбаандаѡтәны дахьрымаз ԥакыс иамаз изеилкаауамызт.

Уи ауха Алшәындба ҷкәын Арчил иҿы аԥх агәаҿынза дтәан. Анард иеиԥасуан, доусы рполитикатә позициаҟәа мзакәа иеибыҳәо. Чагә аԥыхәтәан иеиликааит Арчил дызлаз ауаа дышрыԥәтәымԥәкьаз.

Убри дазхәыцуа, арԥыс аѡныҟа дхынҳәит, убас дышьҭалеит, аԥхызгьы даланагалеит…

Ашьыжь заа дышзымгылазгьы, иԥәа хаан.

Азын мшы шеихәлаччызгьы, Чагә дѡагылеит, ихы игәы ақәбзианы. Иҿы зык ақәҭәаны ирбо, агәарԥ данаакәгыла, иаб дыԥцакы ԥьарантә дшаауан.

– Иухьи ашьыжь шаанза?

Иԥа дахьҭааз аб гәѡарак еиҳагьы иааиоун, абарԥан игылаз ацәартаҵәы днықәтәеит.

– Исыхьрыз зугәахәуа?

– Иахьцалак, уаашьа акалашәа иҟоуп, – Чагә иаб дааизааигәахеит.

– Ишԥакоу? – Кәыкә иԥа днеиҿаԥшит.

– Акрыздыруоу, ауаѡы душьызшәоуп ушаауаз.

– Изакәи, уара?!. Аеы иаҳәашаз акәадыр иаҳәон ҳәа.

– Жәаԥка сызтуԥаауеи, иутахыу умҳәо! – иееимз акы шыҟалаз Чагә идыруан, игәалаказаара ԥштәы неиҿыҟәбеит.

– Иаха уабаказ?

– Аѡны сыкамзи.

Кәыкә дѡагылан, Датикәа аус ахьиуаз ажәгәарахь иҿынеихеит. Иԥеиҳабы зегьы шеилиргахьаз ангәеита, даахынҳәит.

– Иухьыз соуҳәоу исоумҳәоу? – Чагә ибжьы ааирҵәҵәеит.

– Тевзазе дыршьит рхәеит.

– Дызшьыда? – арԥыс даатгылеит.

– Уи уара исоуҳәозар ҳәа акәын.

– Сара дысшьит ҳәа угәы иаанагозар?

– Иудыруеи. Ианааугәацхалак заа уаазом. Арахәцәкьа шгәарлара рдыруеит, аҵсаатә цхьарылоит.

– Уаҟәыц, цьушьт! – Чагә иааигәамцхеит иаб ицәажәашьа. – Дызхыршьааи зырҳәа?

– Дызхыршьааз здыруа дызшьыз роуп.

– Дменшевикми, иҟаицаз здыруада, – Чагә даахәыцит, амалагьы уи гәрамгарҭас диман.

– Уҫсиқәк, Чагә! – аб ица днаиқәыцәгәеит. – Убжьы азәы иумырҳан. Уи цьоукы иқәзырц иҟоуп. Азәы акы иҫкьарушь ҳәа изырҩуеит. Уара убз уаҩы дамыхәошәа убоит, аха… Ҭаацәара дук ҳаилатәоуп, ҳхы ахькыдаҳцара ҳақәымшәо ҳҟоуцоит.

– Арахь шәлеир, шьыжьхьак шәфап, – лҳәеит Ан, ашә даалагыланы. – Анҭ зустқәада, ирҭахи? – уи лгәы тҟьеит, ҩыцьа асалдаҭ зцыз Никәа дыццакы агәашә а дшазааиуаз анылба.

– Чагә, – Никәа ацәажәара ицәыуадаҩын. – Гьегьечкори дуцхьоит.

– Аа, ашьоура ахьухьзаз! – Кәыкә игәы иҭаз шҭабыргхоз ибон.

Никәа убри акәын дагьзыцәшәазоз.

– Иҟаицазеи, нан, дабаугои? – ан дгьаҭәыгьаҭәуа лҫанаалха, уи лгәыцшқашьа аазцәанырыз лцеицбазы Мирод дцәыуа даалышьҭалеит.

– Дсыцхьазар, асалдаҭ зуцицеи, сбаандаҩутәуашәа? – Чагә дцауан.

– Уа унеир еилукаап, суҳәоит уеумырххан! – Никәа уи диашьапкыцәкьон.

Чагә зцаарак уаҳа иҟаицарцгьы имызбеит, избанзар иеиқәных игылаз, уаала ахьырҳәаз умцар, рхала ургон. Никәа иҭагылазаашьа еилкаатәын. Арахь агәараҭаҫ ишьклаҭәыуа ишьҭалар иҭахымызт.

– Арҭ уск рымазар акәхап, – Чагә иан лгәы маҷк иааирҭынчит, – ишааилыркаалак саауеит.

Иуҳәо агьыҟам ҳәа зҳәоз иҫацшылара шәацырҳацуа, Кәыкә абагьыр иенадицеит, ишьамхқәа кәуарҟәаруан азы. Чагә иеырлас агәашә дынҭытцын, иҭаацәа рылацш ибҕа иахьықәхәмаруаз изымчҳауа, ишилшоз ишьаҫақәа неихигеит.

Ашыршырҳәа амҩақәа ааихыцәцәа, аотриадҷыдаа рыҩны даназааигәаха, иныҟәашәа ааирмаҷит.

Адәны иеидгылан Мыстарбеии иаб Маҭбеии а-Мқанбақәеи, Гьегьечкории… Ашьхаруа Чагәи.

«Чагә? !. – Алшәындба даахәыцит. – Дҭакымзи… Ишцеидгылоу?»

– Ашьхаруа дабаказ? – Чагә Никәа иахь даахьаҳәит.

– Иахьа доурышьҭит.

Арцыс Чагә игәы аатынчхеит.

Ашьхаруа, идгылаз рнапқәа аарымхны, дцеит. Акакьии Маҭбеии наҟ иныҩналеит, Алшәынды ҷкәын дшааргоз анырба.

– Ҳазхауцхьаз удыруама? – Акакьи дцааит, Чагә дшааҩнаргалазцәкьа.

– Исыздырзом.

– Иаха Ҭевзазе дыршьит.

– Дызшьыз дшәымкуа нас, сара дысшьызшәа сызбаандаҩышәтәи?

– Убас мацарада узымцәажәозар, аҩныка узыхынҳәуам.

– Чагә, – Матбеи илацш ааирхааит. – Ҭевзазе ишьра уара иудыркылоит. Еиҧьми ҽабызшәа хала иуҳәар иаха уахьыказ. Нас урҭ хрызцаап, еилаҳкаап иуҳәо иашоу иашаму.

– Сара уаҳа ҳәатә сымазам, ҳаҭыр зқәу Матбеи.

– Ус акәзар, Никәа, – Акакьи Қардба иахь даахьаҳәит, – уцаны Чагә иаб даҳзаага. Иаха иҧкәын аҩны дыказар еилаҳкаап.

– Иаҭахзам, – Чагә Никәа дааникылеит, Акакьигьы илымҳақәа ааирцарит. Ари шәус хәымга далазгалар сҭахымызт… Иаха Арчил Ҭабатазе иҽы сыкан.

– Уи даҳзааген! – Акакьи Никәа инаидицеит.

Никәа дындәылцын, асалдаҭцәа руазә, икомандир дааигарц, ддәықәицеит.

Арчил, арҭ мырцшыкәа, даарыхҭықәгылеит.

– Асаат хца рҽынза иареи сареи анард ҳаицасуан, – иҳәеит иара, дыззырҭахыз аниарҳәа.

– Владимир Ҭевзазе иҧшәма излалҳо ала, уи ахаҵа ашарцазра маҷк шагыз ауп данышьыз. Дабаказ Чагә, аштаб-квартира дандәылц?

– Уи сыздыруам, – Арчил даагачамкит. – Аха сгәы иаанагом азә ишьра иҿазикрын ҳәа.

– Апатын аштабс-капитан, агәаанагара мацара агәрагара цәгьоуп. Алшәындба агьшихарам фактла иаарцштәуп. Уи еилаҳкааныа, даҳзоужьуам. Дыжәга!

– Ҳаҭыр зқәу Акакьи, – аштабс-капитан дааицхьхәыцит, Чагә дындәылыргааныа. – Азин соуазар, Алшәындба сказармақәа руакаҿ ссалдаҭцәа дыдсырыхьчоит. Абахҭаҿы хьтоуп, дычмазаҩхоит.

– Ҳбахҭа указармақәа иреицәам, – Акакьи игәы иалсит иаҳаз. – Насгьы уа аболышевик гәалаказаара риҭар ҳәа умшәазои?

– Мап, сшәазом.

– Хаҭала аҭакцхыкәра узышьҭаҵозар, дга! Амала, анард шәшеицасуа анеилыскаа, шәуск҃әа цәгьахоит.

Табатазе исалдаҭцәа аашьҭихын, абаандаҩы ҷкәын дима, ирхәҭахь дцеит. Чагә ибзианы иидыруаз аказарма дныҩнаргалеит.

– Васо! – ҽиҭит Арчил. – Абаандаҩы Алшәындба ихьчара аиҿкаара хаҭала иудуп.

–Сзырҩуеит, апатын аштабс-капитан.

Арчил днахынҳәит.

Васо, иҟалаз анеиликаа, иҭацәыз цәарҭақәак иирбан, Чагә днықәириеит.

Рҽаҵа еицеиҩыршон, анхара иакәыхны, абцьар здыркыз ауаа. Чагә адәаҿы шьыжьи хәылбыехани дибалон урҭ ркомандир. Арчил аказармақәа гәеиҭон, аха Чагә дахьыказ дааизомызт. Ҽынла асалдаҭцәа аказармаҿ ианыкази ианыкамзи еиқаран. Уахгьы-сынгьы ашә ацхьа ихаркәысуаз акарул ихьанҭаз акала ихы еиқәырцаны, иабцьар ааихыхны, днылаз дцар ауан. Чагә ииулак иҿыкажо ицәарҭаҷәы

дыҟәиан. Зегь раԥхьа, акгьы зхаразамыз аҟарул-салдаҭ иҭархара иламыс инаруамызт; насгьы ибналарала ихаҭа иҭагылазаашьа ирцәгьон, иара игәрамгара аҽарԥәԥәон. Акы ихаразамкәа, уи иалеихызи?

Ахы-мшы рзы ахәымҽхан Арчил аказарма даа©нашылеит.

Уаб, ҳаҭыр змоу идырцәа ихы иархәаны, уус ирццакит. Уаҵәы аусеилырга© Субботин Гаграмтәи дузаауеит. Иоуҳәаҟәаша урызхәыцла. Акруҭахызар?

– Акымзарак.

Арчил днахынҳәит.

Адыр©аҽны Чагә Субботин дидтәалан Акакьи икабинет аҽы.

– Ашьра аныҟалаз аамҭазы шәабаҟаз? – Субботин дцааит.

– Сыцәан а©ны.

– Шәабгьы ус иҳәеит. Шәара асовдеп аҽы мазаныҟәга©ыс аус жәуан?

– Иахьатәи аус уи зынзак иадҳәалам.

– Ақыҭауаа бзианы ижәдыруеит азоуп изысҳәо. Шәгәы ишцаанаго, ашьра ҟазцарыдаз?

– Апатын аусеилырга©ы. Ҭевзазе иҭахара иарбанзаалак сус алазам, иҟазцазгьы аброи иоуп ҳәа изқәыслаша дсыздыруам. Сара сзыҳәан ари ахҭыс аалырҟьаноуп ишыҟалаз.

– Аштабс-капитан Табатазеи шәареи шәеибадыруеижьҭеи ицуеи?

– Аштаб-квартираҽ дааижьҭеи.

– Уи шәара ишәгәамцхашаз ус ҟаицахьоума?

Чагә дазхәыцны акәын аҭак шыҟаицаз:

–Анард ҳаицаслоит акәымзар, уи ицәгьагьы ибзиагьы сыздыруам.

– Ус азәы акы изиҳәо шәаҳахьазар?

Арцыс ибон иҽахәы иҽызхуаз ашьацхәаҟәа шиҳауаз.

– Акгьы смаҳаит.

– Шәызҽуи уажәы? – Субботин излацәажәоз азбахә ааицсахит.

– Сбаанда©уп.

Субботин дагьааччеит.

– Уи ада ҳәоуп исҳәо.

– Саби сашьеи а©ны срыцхыраауеит, уаҳа акгьы.

– Аменшевикцәа рҽы амаҭзура шәзаламгои?

– А©ны ҳаилахоуп, – Чагә иеацәигеит. – Ҳҭаацәара дуун, аха сымам.

– Асовдеп аан аамҭа шәыцшаауаней?

– Убасҟан ацҳаҽ с©ызцәа ҭахеит. Убри азын аполитика сеаласымгаларц сызбеит.

– Уи шәара шәоуп изусу. Уажәы шәхы шәаҟәиҭуп.

Чагә агәрагьы изымгеит.

– Сара зцаарак сымоуп, – иҳәеит иара маҷзак анцы. – Ахара сара изсыдырцеи?

– Ҭевзазе шәара дышәшьит ҳәа адырра ҳауит.

– Иҟазцарыдаз?

– Уи мазаны инхааит.

–Абзиараз, апатын Субботин.

Чагә дҩагылан, дындәылҭит, абас зшьа зурц згәы иҭакыз игәаҙ кны даго.

Чагә иҵсы ахьынзаҭаз уаҳа иааизеилымкаазеит уи аены дзызхәыцуаз ауаҩы дарбаныз. Аҵәгьахәыц зҳәази изеиҳәази ирзынхеит назаза.

6

Иҭаацәа аапшырц иҭахымкәа, ишьи-ишьи еиқәҵо, Ашьхаруа Чагә ииарҭа дҩагәылҭын, иҽеилаҳәашәа дындәылҭуан. «О, Чагә!» – ҳәа инытцак, иидыруаз аҿтыбжьы адырҩегь иаҳауан. Аҽазны игар ҳәа дшәаны, ирлас дындәылҭит. Ҷызтуаз агәарц даатәалахьан. Ихы-иҿы таҳәҳәа, иуапа ишьапаны илеиуа, асас аҵшәма иахь иҿааихеит.

– Бзиала уаабеит! – иҳәан Чагә, зцәаара аҵх иалибаауаз иахь инапқәа ааитцихит.

– Хәлабзиа! Бзиа збаша! – иаагеит Нестор ибжьы Чагә илымҳаҿытцәкьа.

– Бзиала шәгьежьу, уара? – иааизымчҳаит аҵшәма.

– Ԥхаста ҕәҕәас иҳамоу – ҳаҵадырхеит уажәтәиала, – иҳәеит Нестор, зыжәҩахырқәа рҿынза дҩазоз Чагә дахьидгылаз. – Арахь иҟоуи?

– Қәпцароуп, – Чагә иааҿахитцәеит, нас инацитцеит: – Ефрем иаб иашьа иҵа Аҵсны аотриад ҷыда дахагылоуп. Реырҕәҕәаны иҟоуп.

– Ҭарсхану? Уи зымдыруеи.

– Азәы дыршаҭарц ргәы иҭам, – иҳәан Чагә, дааиқәкьашеит: – Ҳлеип аҩныка, ургыланы сышпаухәаҵшуеи?

Аҩныка рҿынархеит.

Чагә ацәашьы аиркын, асурахьы днеирц даагьежьит. Нестор уи дааникылеит:

– Кәакәала думыреыхан, иатахым.

– Ишпоуҳәои, Нестархеит, – аҵшәма иааҵьеишьеит, – асас даҳҭаны, ҳкашьшьы ҳазлаиари?

– Ус акәым, Чагә, – Нестор лаҵшылагьы аҵшәма диҳәон, – саапсаха сыҟоуп. Ацәароуп истахыу. Ашьха схытцны, иахьоуп Кьахьыр-иҵа Маҳҭы иахь санлыбааз. Уака ҳнеидтәалақәан, аҩны ушыҟаз ансеиҳәа, сдәықәлеит, атх иалагзаны саазарц. Сҿы ҭбашәа сыҟоуп, зык сыржә, уаҳа акгьы стахзам.

Чагә исас иажәа ҩбамтәкәа, деилкааны, ацәыцала аҩы изааигеит, ҵьынҵьыҷәак надкыла. Несторгьы ижәит иҭыркәкәа.

– Иҭабуп, сукәахшоуп.

– Уҏсы шьагәышьа. Усгьы уаха заҵәык ауп уантынчу, – Чагә ацәеца ныкәиргылан, даагьежьит. – Уасил дышпакоу? – дцааит иара, Нестор иаб иашьа иҵа изы.

– Ҕәҕәала дырхәит, Ҭкәацс ҳлазахьан еицш, ашкәакәаҟәа ҳанрылашәа. Уаҟа ҷьара дынҳажьын, аха, хар имамшәа данықала, дҳахьзеит.

Несҭор ҕәҕәала аҿырҳасра ибжьы иааныцшит. Чагә ихы анѡышьҭих, уи иблацәа еиқәыцсан.

– Ушьҭалар уцәап, укарахаҵәкьоуп ушықоу.

Несҭор, икаба ааишәиххьан еицш, ихы ѡышьҭихит.

– Чагә, уара иуздырзом даеакы: дҳаҵхеит Антонов.

– Ишҵа?! – Чагә уи агәра изхаҵомызт. – Иаков адауаҵшьу?

– Атиф ихьын, Краснодар дшышьҭаз, дыцсит.

Чагә ицәа ааилыбзаait. Кьараз агәыцкәа рнапхгацәа Антонов ишыцылахьан.

– Уцәа, уцәа! – иҳәеит иара, ицә иабжьеигозшәа, иаҳаз ашьҭахь даеа хымѡаҵгашьак иҿизакәмыршәакәа. – Ашара узыбзиахаait.

– Аҵх алцха зауша! – Несҭоргьы аҭзахьы иҿы наирҳәит, аҵшәма асура ашә аҿынза дназахьан еицш.

Чагә дызмыцәакәа ииарҭа дылатәан. Лхаҵа итагылазаашьа знырыз Кәакәала даацшын, ахәыҷқәа аалмырцшырц, лыбжьы ныцак дцаait:

– Иухьи, уара?

– Акымзарак.

– Нас узыргәаkуеи?

– Ҳаамҭа шыкоу бымбои.

– Нас уахык уҭынчны уцәар kамлазои?

– Сзыцәом, – Чагә, ихыза дѡаха, ииарҭа дѡагәылаиеит. – Сзыцәом, абарҭ аламтқәа ҳхыцааныа.

– Урҭ аламтқәа уерылаугалахтеи.

– Быцәа. Уаҵәы ашьыжь ҳгыларoуп.

– Ашьыжь ҳанбамгылацыз.

– Ҷнагә дхынҳәит. Ҳаѡоны дышьҭоуп.

– Иаша уҳәону?!. Анцәа иҵышьоуп. Уаргьы ухы уалаирцшып, ақыртқәа уахьрылахәхаз азы.

Кәакәала даатынчхан, дыцәарц лҿыназылкит.

Ашьыжь аҵша аҿарҕәгәазан, аурҭ асуан. Ишымцаазгьы, даара хьҭан. Аҳауа еилаѡынтуа аҵла махәқәа шыхнажәжәозгьы, Амра аҿыларkәзаны ахра иѡарывцаҷҷын, амшын ихиаала, аарла аҿѡышьҭнахуан.

Ааигәа ицәаз асас даацшыр ҳәа ишәаны, аҵшәмацәа рыбжьы мыргазакәа, аѡоны иѡонан. Аҵстазаара иаршәахьаз ахәыҷқәа, асас даара даацсаны дыkан, дандырҿыха адәахьы ишдәылицоз Чагә ианреиҳәа нахыс, риарҭақәа рхаҿқәа цәыцырҳәҳәа, ишьҭан. Кәакәала акәты илшьыз, азыршы инзаашьуа, ицәлырҳәын, аѡонытқа рыцкьаны, амца инахалкын, ахәы сса еиқәчианы, ақәаб хәычы инҭатца, инкналҳаит.

Чагә, ирахә еилырганы, ажәқәа злархьоз аkәардә хәычы днықәтәан, даахәыцит. Ҷыхьа акәындаз. Шьтәак изшьны, исас ауаа идимгалози, аха иахьа аамҭа иауамызт. Несҭор иара иҿы дшыkаз Чагә зыгәра игозгьы ирдырыр уажәыцәкьа икалазомызт. Иҭааз арцыс иҵсы

раҳатҙа ишьар аԥшәма итахын, арахь уи иҿцәажәарагьы дахгәаҟуан. Итатын днаҿыханы, алҩа ирыцҳақәа анааимнада, маҷк даатынчхазшәа, иҿааиқәикит. Итатын цәынха нкажь днаҕрагылан, дыҩдәылтцит, аҩныка дныҩналарц.

Нестор дҩықәтәахьан, иблақәа рҟәыҷуа.

– Ас ҕәҕәала ааигәа смыцәацт, – Нестор, икаба еибаркуа, Чагә дҩаихатцгылеит.

Кәакәала данааҩнала, Нестор дналцылан, илыргьежьуаз лнапы ааникылан, даагәыдикылеит.

– Анцәа иԥышьоуп! – дныҳәон Кәакәала. – Ари дышшәызцшыз уаҳа илам. Уама злаз аамта ҳтамхеи. Иалышәхызеи ҳаҷкәынцәа абасҡатәи агәаҡра? Иауа-иамуа ашышьыхәа шәынхаландаз!

– Аҳы, бара ибмузахт, – Чагә даацышәырччеит. – Арт аҳәсақәа зеицшроу убахра уҟоуп. Атынчра! Изеицшразаалак – атынчра. Ахәычқәа ркалт ицартәаны, аҟәарт еицш ихтәалазар – абри ауп насыцс иҟоу.

– Уи ауми цстазаарасгьы иҟоу, – Кәакәала, цыхьа еицш лхаца аҩны дахәьылбоз, дгәырҕьон.

Аԥшәма цҳәыс днахынҳәын, аныга абжа ази акәапеии лыма, даагьежьит. Уи ишылымуаз илкыз аалымихын, ашьамхқәыршәгьы ижәҩахыр иныкәыршә, Нестор абарца днытцашылт.

– Ахьта уагоит, уара, адәахьы уабацои? – Кәакәала наиқәҽылтит.

– Биҟәатцишь, ари ахьтеицш иагьа ичҳахьеит. Аус злоу – азәы димбандаз.

– Ақыртқәа рҿы аус иуеит, Ҷнагә диеигзозма ҳәа, ахьз ааухырцеит ауп.

– Уи ауми, – Чагә днахынҳәит.

Нестор данаагьежь, аԥшәмацәа ришәа дырхиахьан. Кәакәала даарыдтәаларц Нестор ианлабжьеига, мап лкын азы, дырхагылар имузт, асурахьы днеин, лхәыҷқәа дырҿын.

Чагә иаҳарц итахын атцыхәтәантәи аамтаз Лакоба ицны Нхытц Кавказынтә Аҧсныка идәыкәлаз рызбахәык. Еиҳарак иара дзызҿлымҳаз иқытауаҩы Кәатциа Инал-ипа иакәын.

– Дхатцоуп! – иҳәеит Нестор, уи изы акы ааигәалашәан.

Уҟан Нестор Лакоба кьаразаа бнала аҩныка рхы ирхахьан. Атцыхәтәанза идәыкәеитцаз Риза Бимбин-оглы иотриад ашьхара реартан, Аҧсны аҳәаа ихытцит. Нестор, аҿыуаа ротриад дахагыланы Кәбан дахьалсуаз, акырынтә ашкәакәақәа дрылашәеит. Аҧсуаа, цьоукы маанала ирыцәцаны, цьоукы ирабашьны, Преградниа астаница аҿынза иахьыназаз, зеырхианы итәаз аказакцәа иаарҿаҳаит. Астаница уналалааназа, амҩа шкыз Нестор ибеит, иланарцшыга дкылыцшны. Уи дылеыжәцын, Кәатциа Инал-ипа дынидгылеит.

– Ҳеимкәа ҳарҿаҳаит, убоу! – иҳәеит иара.

– Маанада иауам, – Кәатциа ихылцарч илахь илтаиршышьит.

– Цьара ак хәыцтәуп, – Нестор уи диқәшаҳатын.

Иара аҿцәа рацхьа даалаҩеит.

– Уҟамчы сырбеи, – Несҭор дыццакны Кәаҭиа дааидыххылахт.

Несҭор ичавра шкәакәа аҟамчы инадҳәалан, инаииркит. Бҭьыцк иҵьыба иааҭиган, акәадыр инақәҭаны, карандашьла дахьиѡуаз, Кәаҭиа уи дихәаҭшны инапѡымҭа даҭхьон:

«Под страхом расстрела, предлагается заготовить фураж и продовольствие для частей кавалерийской дивизии.»

– Усҭ! – Несҭор абҭьыц Кәаҭиа инаииркит. – Атаман исызиҭа. Умҭшзакәангьы угьежьы.

Кәаҭиа ачавра зхарҭаз иҟамчы ѡышьҭихын, иеы наҭирҟьеит, уаҳа ажәак мҳәазакәа. Аказакцәа амѡа аадрыцқьан, аеыуаѡ дааурыжьит.

Кәаҭиа амѡа данааваҭәи, аказакцәа еиқәных игылан. Даарылаҭшит, аха атаман ицәаара здибалашаз уаѡы дыҟамызт. Дылеыжәҭан, иааиҭылаз аказак аҭәра наиркы, иеилагылаз агәыҭ-уаа днарыдгылеит.

– Атаман дысҭахыуп, – уи ихы наизирхеит ирылҭшәа игылаз руазә. Уигьы дцәывҭыҭшышәа Кәаҭиа датәамбазакәа дышихәаҭшуаз, дааҳәын, амѡа изҭаз иуаа днарылсын, ааигәа игылаз ѡнык ахь иҽынеихеит. Кәаҭиа уи днаишьҭалан, ахыбраҽ даныназа, имѡа ааныркылеит. Иаҭхьа инеиуаз уаҳа дхьамҭшкәа дныѡналан, иеынмырхакәа даадәылҭит. Еиқәныхыз ауаа, инапы анынадирба, Кәаҭҭиа иааиҭырҭит. Атаман аишәа дахатәан, ааигәа еилацәажәарак шымѡаҭигоз мѡашьо, хатәрақәак ахышәқәа ирыдгылан.

– Уара, абольшевик, уаҳзаазгазеи? – Кәаҭиа аҭсшәаҳәаха имҭакәа, атаман иблақәа еиҭырҟәыҽны днаҭшит.

– Шәымацара сшәацәажәарц сҭахыуп.

– Иҳәа иуҭахыу! – атаман иааиз ииҭахыз агәхьаагьы имкит.

Кәаҭиа, ижәѡахырқәа ҭеаеаза, шьаҽак ҭхьаҟа иныҟаиҭан, атаман иаҭхьа инықәиҭеит иҵьыба иааҭихыз абҭьыц. Аказак дшаҭхьоз иблақәа зынза иааҟәазхеит. Уи ифырхаҭара аҭшҭәы наиҽықәба ицеит. Дѡагылан, Кәаҭиа дааидгылеит. Иблақәа днархыҭшылеит инҭырҳәцаазаны. Кәаҭиагьы иааихмырсыҭьзакәа атаман иблақәа шкылиблаауазгьы, аҭыхәтәантәи изеилымкааит аҭсуа игәҭакы.

– Иарбан дивизиоу? Еиҳабыс иамада?

– Шәызҭаара аҭакҟаҭара азин сымазам, – наиаҭеикит Кәаҭиа аруаѡ иеиҭш, аха бжьы ҭынчла.

Атаман итапанчахь данынаҭрыс, Кәаҭиа дааҭышәырччеит:

– Атаман, сара сыҭсҭазаараз шәара аҭакҭхықәра ҭәҭәа шәыдуп, ишәасҳәарц сгәы ишҭаз, исхашҭит. Асҟатәи аамҭа сырымҭазеит. Срымбар, абзарбзан шәыларҭоит. Ишәызбаша анышәызбалак, шәхала аҭҳаражәҳәаѡ даҳзынашәышьҭ. Шәыҟаз!

Здак мқәацоз абольшевик ихаҽы еимыздоз атаман днеиҭырҭит. Уи ихымѡаҭгашьа ҵьазшьоз иуаа рахь атаман даахьаҳәит, афы исызшәа.

– Априказ ҟасҭоит: абыржәыҭәҟьа, аказакцәа шәыманы, абнахь шәеиха!

Зегьы еибарѡны индәылҭит.

Дук мырҭыкәа астаница еилаѡынтуа иааилалеит.

Нестор ԥыцьа ицшыхәцәа ангьежьы иарҳәеит аказакцәа ртыпаҿ ишыҟамыз. Кьаразаа ргәыц астаница иналалан, рыеқәагьы даргьы ирызхашаз афатә шьтыхны, амԥа иқәлеит.

Адырԥаены, атаман, ицшыхәцәа иҟалаз анеилыркаа, дхагаха, ақцәыцьмеицш дыцҳауа, ир астаница иалеигалеит. Дзыхьзарц дыццакуаз ацсуаа ашьхара реартахьан. Агьенерал Покровски ирхәтақәа рыцырхырааны, аказакцәа ацсуаа рышьта ихылеит, аха кьаразаа ахытцыртахь иԥазахьан.

– Аа, ғәғәала ишәжьеит! – Чагә игәы иаахәеит Нестор даламлацәакәа изеитеиҳәаз ахтыс.

– Ԥсҳәы ҳлыбааит. Уаҟа шәамахьк ҳаитцәахит. Ашьтахь зегьы рыԥныҟақәа ицеит. Саргьы уара уахь схы сырхеит. Амала дук сзаангылом. Ҳус рацәоуп. Кәатциа, Ацсныҟа данаа, дтаркит Нас доурышьтит ҳәа адырра соуит. Уажәы дахьыҟоу уара уакәын еиҳа издыршаз.

– Сара соурышьтижьтеи, уамак ауцыхуа. Уажәыцәкьа уаԥы симадазам. Изласаҳақәаз рыла, Кәатциа деитатаркит.

– Уигьы здыруеит

Чагә даахәыцит, игәы итаз шиҳәарыз дақәымшәо.

– Нестор, сара саурышьтзомызт, аотриадҧыдаа рыцхыраара сақәшаҳатымхар.

– Еилыскаауеит, – даахәыцит асас.

XXX

ЕФРЕМ ЕШБА ИМОНОДОГ АКНЫТӘ

(иацу)

Абнара бғьыдан, еснагь ииатцәаз атцлақәа ртәы умҳәозар. Иахьцалак асы зықәказказуаз акатцәара ухытцны, ашьха цәҳәырақәа урықәсны, адгьылаҿ ашьац иатцәара уаннықәыцшлак, адунеи аацынраз имшәтыцыз шәтызшәа убла иаатцагылон. Ааи, сара Клыхәра схытцны акәын сшылбааз. Уи ахытцыртада мԥак сымамызт, ашьхаруаа русқәа рзы акомиссар, Нхыц-Кавказтәи аресПублика ЦИК иалахәыз, Асовет мчы иачарҳәаԥохаз, Нхыц-Кавказтәи ар акомандақатцаԥ Сорокини ашкәакәақәа ргьенерал Шкурои санрыбжьаха. Сытҟәаны сшыҟаз, сарбаныз еилыркааныза, срыцәцеит, сеитарцыхьашәааныза ахреибаркырахь сԥеихьан. Уажәы схы хан Ешыраҟа. Агә-Бедиа ахьынзаназаазоз, хәычи-дуи сырдыруеит. Атцлақәатцәкьа сеилыркааУеит. Схата издыруеит тыццыцхьаза, кәараччацыцхьаза, ҳәыгәрацыцхьаза… Ҽынла аныҟәара шәартан. Сазыцшуан алашьцара. Усгьы сцәа-сжьы ацсшьара иаҳәон. Сыцшын абнаҿ.

Ешқытҟа заа схы смырхакәа, сцеит Рекаҟа. Абар Лабахәуа Гьаргь ипа Зосим иԥоны. Алашара ҭааза иаркын. Ала ансеиш, аԥшәма ирлас даадәылтцуеит. Иабԥьар харшаланы икын. Санидыр, дшысцылаз цхашьаны, ирлас аԥоныҟа слеигеит. Иабԥьар наҟ иныкҿаиргылеит. Зосим данҳаз усура Алықьсандр Инал-ипа Алаҳазы иигоз анхацәа дрылан. Изхыганы Алықьсандр иаҳтынраҿы абԥьар зҭәахуаз дрылан иара. Аҳ даныршь, Зосим длаԥшықәырцеит, ианаму аԥоныҟа дхынҳәит.Убри аахыс иара аибашьрагьы далахәын, аԥьамыҷәақәа ихигеит, аха Зосим абри ашәақь ирзуамызт.

Сахьынзаесырцхоз аԥшәма цҳәыс ҳхәы ааԥәлыргылеит. Сшымлашьцәкьоз дысмырбарц, сеыҟажо ашышьыҳәа акрыфон. Исфоз аԥкыс аԥшәма исзеиҭеиҳәоз сазҿлымҳан. Избанзар аԥхын ҳанынҵагылаз аахыс, Аԥсны ахҭысԥәа срылахәымызт, цқьа исыздыруамызт. Самырзаҟан иаҭагылазаашьаз усгьы иԥьасшьон. Амла сшакуаз схашҵзаны, аԥыхәтәан акрыфара сааԥәыцзеит. Издыруадаз сыхәда икылымсуазар. Исаҳауаз убасҟак игәырԥоа усын. Аԥшәма, сцәаԥштәхәы сыԥсахзар акәхарын, ицәымыҷхеит, аха уажәшьҭа, исеиҳәоз аԥыхәтәа неигаанза, дышзаанымылоз идырын, иажәабжь наигзон.

– Ақыртқәа Аԥсны шынеибакәу рнапаҿы ишааргахьазгьы, Самырзаҟан Асовет мчы шьақәыргыланы иҳаман, аибашьрагьы ҳаҿын. Амраҭашәарахь реандырҷәҷәа акәын рыр ахәҭа ҷәҷәак анҳажәырцаҵәкьаз. Уажәшьҭа еаԥоратагалра иаамҵан, аиаша уасҳәап. Ҳарцкьазозшәа аниба, Павел Зыҷәа азин ҳаитеит ҳгәыцқәа ауҳашьтырц. Изыбналаз дабрагьит, зыԥоны иахылартә зхы збаз ртаацәарақәа рахь ихынҳәит. Зыҷәа Клыхәра дхыцырц игәы итан. Итацәа абзиараз ҳәа реиҳәарц итаххеит. Икалашаз – умбои. Аԥоны дышнеиуаз еилыркаахьазаарын, икәдыршеит. Иааигәыдцаны дыршьааза, рнырцәара даҿын. Ааит, уи дхаҵаҵәкьан!

Ахышә снадгылан, икаҷҷоз Амзахь сыпшуан, амала уи ихәашьызшәа избон. Зосим даакәымҵзакәа дцәажәон, иааигәалашәоз зегьы хәыц-хәыц еиҭаҳәо. Сара сыԥоны ахылаԥшра уажәшьҭа уамак ихҭарымкцәозаарын, ирдыруан Урыстәыла сшыҟаз, ааигәагьы сшырымбоз. Уи иаҳагьы еиҷьын, аха, азәы сибар, ҿеирахомызт. Аԥшәма исабжьеигеит аԥоны иҟаз саҳәшьцәа збарц сынкыдгыларц, аха саангылар итахымызт. Сара Зосим адырԥаены Акәаҟа ддәыкәысцеит, сԥызцәа иԥшаарц, иҟаз-ианыз аилкаа сзаарыцҳарын ҳәа. Схаҭа, ахәылпаз аԥоны снеиртә, амԥа сыкәлеит. Сышьтахьҟа инсыжьыз лаҷырзыла ишысцылаз атәы салацәажәарым, уи дареи сареи ҳамацара иаҳусын. Цәгьала сыерыҟәкәкәааны, сахьцоз ҳәагьы иныкәмырцшзакәан, сырцырцит. Цхла сааит Зосим иҿы. Иара уи аухаз дзымааит. Сизыцшыр акәын даеа ҽнак. Ааилашәшәымҭаз згәарц иааҭалаз Зосим ахышәала санынеиҿаԥш, издырит дшеиқәшәаз. Уи аухаз цсшьара имҭакәа, ԥ-еык исыркәадырит, аԥх агәҭаны амԥа ҳангыларц. Ашацкыра маҷк шагыз, ақыҭа Репо ҳназеит. Ҳԥоыза Зыҷәа инышәынҭра снапы ныкәысшьит. Амԥадуахь ҳанкылс, Зосим аҽвакы наистан, дсырхынҳәит. Акәа ицоз ҽыуардынхьчак силазан, амԥа сыкәлеит.

Аḱәа ҳаазықәгәыҕзоз уаҩы дыḱамызт. Ҷыхьеиҷш ҷсҭазаарала амҩақәа ҭәын, аха, иҭыкка иҭаҷәызшәа, ауаа срылан. Сыздыруаз азәы сеисмырбарц, схылаҷ сылахь иҭажьны, спалта ахәда шьҭыхны, амҩа санын, снапқәа сҷьыба ирҭарҕәҕәа, ахьҭа иакзаны, амца шоура шьҭызхуаз иеиҷш. Уажәраанза сҷаҭақәа паны, ирҷшзаны иаансыжьуазҭгьы, инықәыршәны исан. Сыҷшра иагьа исзырҩашьозаргьы исырҩашьарц сашьҭан. Сара сеиҷш сҩызак ҷьара иеирҩашьозар ҳәа, блала маҷара снаҷшааҷшуан, аха санхәыцх, сара иаҳа ирлас сеилыркаарц рылшон, сара даеазәы дыздырыр аасҭа. Кухалеишьвили Севериан иҩны снеит, иара дшыḱамыз шыздыруазгьы. Иаҳәшьа дысзыҷшын.

Уи ауха сара дсындыриеит Александр Белиаков, Ленин инапаҷаḱа аус зухьаз ауаҩы. Иара арахь даашьҭын мазалатәи аус аиҽкаараҽ ацхыраара ҳаиҭарц.

– Узбахә бзианы исаҳахьеит, – иҳәеит Белиаков.

– Сгәы иаахәеитВладимир Илиа-иҷа иҩыза гәакьа сахьиқәшәаз, – саргьы гәыкала инаиаҭаскит.

– Уҷсы ушьарц угәы иабаҭоу?

– Аҷсшьара зынзагьы сгәы иҭам.

Белиаков дсыцырхырааны, Аḱәа апартхеилакқәа ахьеиҽаҳкаашаз, ишеиҽаҳкаашаз аплан шьақәсыргылеит. Егьырҭ ақалақьқәа рҽы ҳеызмаадашаз срызхәыцит. Ҳаплан анагзараз хара имгакәа напхгара зушаз апартиатә комитет шьақәыргылан. Мазалатәи агәыцқәа реиҽкаара ҳалагеит. Ҳара капеи кылҷәак ҳамамызт, аусура уадаҩын. Ҷьара ҳазлацоз, ҳазлаауаҷәḱьоз ҳалхәыдагн. Аха иааулак-иаҳҳәалак, ҳус ҕәҕәала напаркын.

– Апартиатә комитет еиҽаҳкааит, – сҳәеит сара ҽнак, Белиаков дансықәшәа. – Акырҷьара ҳгәыцқәа еиҭашьақәҳаргылеит. Уажәшьҭа цхьаḱа иḱаҳҷаша аусқәа ҳрызхәыцроуп.

– Ус еиҷш иḱоу апроблема узцәырҷзар, планк умазар акәхап?

– Зегь раҷхьаза авосстание ҳеазыḱаҳҷалароуп. Уи аамҭа аныкәу, аҭагылавзаашьа зеиҷшрахаша ртәы аҳәара уадаҩуп. Урҭ рхала иааиуеит. Аха уи амоментаз ҳара ҳахиамзар, аиааира ҳазгом. Убри азын ҳгәыцқәа еиҽыркаалароуп бҷьарла еиқәных иḱоу аотриадқәа.Асалдаҭцәа рыҩныҷḱа еиҽкаалатәуп аиҷаḱьаратә усқәа. Аусуцәа ракәзар, асаботажқәа рыерыздырхиароуп. Амилаҭқәа еидгылароуп, ҷыхьа аасҭа еиҕьны. Абасала ажәлар имҩаҷырго аус дара рхаҭа иаазозароуп.

– Аусуцәеи асалдаҭцәеи рыбжьара мазала аус ҳзымҩаҷызго ҳаҷшаап. Аха анхацәа хадара рызҭо дабаҳаҷшаауеи? Несҭор Лакоба ара дыḱазам. Уи, анхацәеи, аусуцәеи, асалдаҭцәеи рус еиларзҩашьа дақәшәон, избахә зласаҳауала.

– Уи аус иазктәу Уасил Агырба иоуп, – сҳәеит маҷк санхәыц. – Несҭор ишьҭахь уи иаḱара ҳаҭыр уаҩы имам. Аиҳарак Бзыцын.

– Урҭқәа зегьы бзиоуп. Аха даеа ус ҕәҕәак ҳнапы иануп. Уи ḱамҷакәа, Аҷсны авосстание ҳзышьҭыхуам. Аменшевикцәа Аҷсны

лагьерҵас иҭаркит. Ацентр аҽынтә дыррак аиура уадаѡхеит. Аимадара ҳамазам. Адунеиаҽ изҽу акгьы ҳаздыруам. Еиҽаҳкааз агәыцқәа ааигәатәи рхықәкқәа ҳзышьақәыргылом… Москваḱа амѡа уқәлароуп, Ефрем.

– Акомитет ааныжьны, цашьас исымоузеи? – уамашәа избеит исаҳаз. – Ҳгәыцқәа макьана иҕьацаза иḱам. Зегьы ҽыц ҳалагар акәхеит. Мѡабжара аангылашьа ҳамам.

– Ацентр ҳеамаҳдаргьы шамуа удыруеит.

– Еиҕьзами ухала амѡа уқәлар? – Белиаков иабжьазгар сҭахыуп.

– Сара адҵа сымоуп, иудыруеит. Ҳѡызцәа еизганы ҳрацәажәап, ирҳәо ҳмаҳари?

– Сара сцоит, апартиатә комитет уара уахагылазааузар схынҳәаанза. Сѡызцәа уаѡы дыḱам, иубоит.

– Шықәсык аҽынза Аḱәа сааҭгыларц сылшоит. Нас сықәҵроуп.

– Иахьцалак акомитет иалоу ирҳәо аабап.

Дук мырҵыкәа Аḱәа салҵит, Урыстәыла агәахьы схы рханы. Ибылуаз аҕацәа рыдгьылаҽ ишьҭан сымѡа.

7

Изҵаара рацәа рҭак ахьизымҵшаауаз, Никәа адунеи дакуамызт. Еилкаамыз акы избеит игәахәуазшәа дшааḱалалак, уи азбашьа даеа мѡак аацәырҵуан, ҵыхьатәи еилаḱәыбаса иагон. Ашьҭахьтәигьы, угәы нызкылашаз акакәзамкәа, иҵсыршьыгаха, иҵәааҵәааува ухы инҭалон. Иаргьы далашыѡкзаны, иḱаиҵашаз изымдыруа даақәхон. Абас аусқәа жәпакы дышрызхәыцуаз, адырѡегь акаҵкыс даеакы еицәаны, иҵегь ааизцәырҵуан… Ашьхаруа Чагә ақырҭқәа аус рыцура дақәшаҳаҭхазижьҭеи, Никәа зегьы ицәеилагазеит.

«Анхацәа, бҵьарла еибыҭаны, ҳаҕацәа роуп ҳәа изҽаиргылоз ауаа дышҵарыдгыла? Иḱамзаап иҵшьоу акгьы».

Азын шьыжьазы мшацызт, аха дзыцәомызт азы, заа дгыланы, иаҵәарак згәылымҵыцыз абаҳча дыҵан. Ҵлак аҽынтә даеакахьы дцон. Иеааилиḱьараз руак амахә днахьынҳаларц агәазыҳәара аарла ишааизцәырҵызгьы, ус ḱаиҵомызт – дәахьыла илахҽых ҵсыеын. Амахә па нҭарс иахьааникылаз, иеилаирḱәҽырц ижьышәақәа ирххон; инацәақәа рымч ирзымиааикәа, иара ҵәины иҵҵәеит. Усḱан Никәа иḱаиҵоз ихшыѡ азишьҭзомызт. Амала аҽҽа зыҵгоз ихаҵыцқәа иҵсы ааивыргазшәа даaḱарҵеит.

«Сара уи сызлаиеиҕьузеи? – ихшыѡ ааимыггон. – Аотриад ҷыда салалеит, афронт шынхьаҵызҵәḱьа».

Ҵьара дшьацәхныслеит. Иеникылар здыруадаз, ахсмаḱә иаахаз ишьапы даманшәаланы иахьиргылоз адгьыл иаша иқәымгылакәа, ибырны ажра инҭамшәар. Дцәыҵахх инапқәа анышә иахьнықәҳәазаз дамырҭрысыр, дышныḱәоз дазхәыцыртә дḱаломызт.

Анышә цсаара шимпыцататазгьы, иара уаҟа, ашьацра еиҳа иахьыҟаз аган ахь иеатаны, ибга адгьыл иаазымариашан, иеааитцихит. Цыхьатәи ихәыцшьа атцга дақәшәарц итахын, аха иеизеизгомызт.

«Адунеи ақәзаара шцажьагоу… Иабаҟоу сзызхәыцуаз арахәыц?»

Ацәаакыра ахьилсуаз адагьы, афѡы иаҳауан.

Никәа дѡагылеит. Ахцыстра дынхыцаны, абнара днылсит. Иара иҿыцуаз аџспха Бзып аџшаҳәа иаанагоз, атцааршәыра злысыз, ихьантаза адәы иқәжьыз аҳауа ианадкьыслалак, ишкәакәаза ахьшәашәара иалсуа ишѡеиуаз, иналазытуан. Дахьынхыҟәгылаз, инапқәа ргәаѡа асызт злаз азиас инзааикылеит. Азы хьшәашәа, уцәа иақәцааны, удақәа ардысуан. Иерыцкьаны азы ижәит, ишхьшәашәазгьы игәы иаахәаны. Иѡныцка ааихьааит, иижәыз шинымаалаз ирдыруа. Ахьшәашәара ихгьы италеит, цкьа дархәыцуамызт. Азы хьшәашәа агәрамгара ааизнарцысит. Ауаѡы игәрамгара. Изцәырцыз ахәыцра аиашамреи атцабыргреи дрызцаауамызт уажәыцәкьа.

Дѡагылан, амѡаду ахь иҿынеихеит.

Никәа аотриадҵыдаа рыѡны даннадгылоз, ишшара ишахьан. Изыхьчоз ида уаѡы дыҟамызт. Уи анаѡсан игылаз Ермолаи идухан ааиртхьан. Уахь иҿынеихеит, исуаз аџша ҳамтакы иеацәихьчарц. Дызҿыз здырхуадаз, уаантәи Ашьхаруа даадәылтцит. Никәа уи димбеижьтеи, хәыҷык цуан. Ахатца деихаччо арцыс дааидгылеит.

– Уцштәы злаҟоу ала, иаха узмыцәеит, – Чагә Никәа игәы дтаџшуан. – Уџсы еибаумыркын, уи акгьы иахәом.

– Лакәаба дхынҳәит рҳәеит, иашоума?

– Аотриадҵыдаа рнапаҿы дыҟами, – иџьеишьазеит Чагә ари ахьидыруаз. – Уара ишцоутахыз? Лакәаба дыкәцоит, ақырт дырҿагыланы. Уажәы, амч анроу, ршьа руеит. Иҭәҭәоу диааиуеит.

– Узҿыз аус мап зацәуки?

– Ус ухы уазцаахьоу? – Чагә иҳәашьа Никәа даархәацыхәаџшьит. – Убри ауп саргьы исыхьыз.

– Уажәшьта икатцатәузеи?

– Избан ус узцааua? Аменшевик ажәлар ирмыхәошәа убама?

– Сыгәра умгошәа уцәажәоит, Чагә.

Ашьхаруа дааицхьхәыцит:

– Усҟан иҳауит агхақәа, урт риашатәуп иутахызар. Зегь рацхьа, агәаҭьра ду ҳзымхеит.

– Иуҳәо закәи? – Никәа иаҳауаз изеилымкаацәкьеит. – Ҳара гха дус иҳаузаз аџсуа жәлар гәыпла ишаны иахьеиҿаҳажьыз ауп.

– Ишцаҟатцатәыз?

– Еидкылатәуп аџсуа жәлар шынеибакәу.

– Ишцаҟатцатәу угәы итоу, Никәа?

– Сыздыруам.

– Уазхәыцла, Никәа, уазхәыцла. Иудыруеи аиашамѡа уцшаар. Абзиараз! Сара сыццакуеит. Астамыр Инал-ипа иахьа асасцәа итоуп. Убрахь дсыцхьеит.

– Акакьигьы уахь дцозар акәхап?

– Дымцакәа. Ермолаигьы аацхьара имоуп. Иасҳәарц Астамыр дсыҳәан.

Чагә имҩа днанылеит.

Убри аамҭаз, архәара даавҵны, дааиуан Мыстарбеи.

– Ажәабжь ҿыц сымоуп, – уи, Никәа дшааидгылазцәкьа, газеҭк иҵьыба иаатихит. – Итыцит аҧсуа газеҭ.

– Иабоуцыхьашәеи? – Никәа иааизымбатәбарахеит.

– Анбанҟәа схала исҟәшәон, – Мыстарбеи ихы дубеиа ибон. – Акәа сцеижьтеи, аусурта бзиа сашьтан, аа, сус бзиагьы. Уара иумаз! – Мыстарбеи дыццакы иҿынеихеит.

Никәа дгылан, аҧсуа газеҭ шикыз агәра изымго. Иаахиртын, зыцхьара ицәыуадаҩыз анбанҟәа неицитеит:

«Иахьатәи амш, 27 церуал, ҳара аҧсацәа ҳзы даара мыш дууп, ныҳәоуп, аныҳәаҟәа зегьы иреиҧьуп: ехьа итыцт, ехьа уажәрааныа аҧсышәала иҟамлазацыз, аҧсуа газеҭ «Аҧсны» ҳәа хьзыс иаманы. Аҧсышәала аҩреи аҧхьареи ыкеижьтеи абар 60 шыҟәса цырц иагьагым, аха аҧсышәала аҧсуа газеҭ иахьа уажәрааныа иҟамлацызт, итымцыцызт, иахьа убри ҳаут.

Аҧсацәа ражәа иалоуп: «Амш ҿацарак акара иазҳаит» – ҳәа, убас (ҳаргьы) «ҿацарак» акара ҳацхьака ҳнеихеит ехьа. Шьта, анцәа иҳәазар, ҳмызыр калап, ари аус ҳхы иаҳзархәар. Шьта, аҧсацәа лада шәыка – ҩада шәыка шәесидышәкыл ари «АБИРАК» аҵака. Ари бираҟыуп ҳара ҳзы».

«Абар аиаша ахьиҳәаз!.. Абар схәыцра сыцеиҩызшаз!..»

Никәа, даеазны иеиҵшымкәа, ицгәыргьашаз ауаҩы дитахын. Азныказ Хыгә Чыгәбар инхартахь иҿынеихеит.

«Уи, сыгәтыха изеилкаауам, – иара даатгылеит. –Изеилкаацәкьом. Изасҳәарыда? Чагә!.. Иболышевик цәа злаиҟәнухри. Ашьхаруа иакәзар, аҧша ахьасуа деихоит. Сабацари?»

Игәы тынчымкәа даахынҳәын, ашышьыҳәа дшааиуаз, дыццакуа иҿынеихеит. Аҧха днықәсны, Ҭышькәа инхартахь ихы наирхеит.

«Хәымҷа! Уаҳа исыцгәыргьарыда!»

Никәа, азҭаб дибарц, агәарц днахыкәша-аахыкәшеит. Аҩныка анеира зцигарыз издыруамызт. Уи аамҭаз лара, аҳәста даатыс, ахцыстра даахыцеит. Лаб иҿы дшыказ идырит. Дшибазцәкьа, ааида днадыххылеит.

– Быццы! – ааида днахыцан, агазеҭ лзааитцихит. – «Аҧсны»! «Аҧсны» ҳәа ианып. Аҧсышәала! Бзыршоы: «Аҧсацәа ражәа иалоуп: «Амш ҿацарак акара иазҳаит» – ҳәа, убас ҳаргьы «ҿацарак» ҳацхьака ҳнеихьеит ехьа». Еилыбкаауоу ари, Хәымҷа?

– Нас иаанагои ари?

– Ҳакара ҳацлеит ауп иаанаго! Аҧсуа газеҭ тыцит, ҳара ҳаиднакыларц.

– Уи агазеҭ усҟак агәра зугои?

– Ари иҽыцу акоуп. Убри азоуп агәра зызго. Заҟа лашара ҳалаҷҷарц иҟоу ббахп. Ибымбои – лашарак акхьеит. Изырцәаша мчык ҟамлароуп.

Хәымҷа Никәа иааимылхыз агазеҭ дахәаҭшуан, дахәаҭшуан… Даҭхьаны еиллыргазшәа, дгәырҕьон лара ѡныҭҟала. Лқьышә ҭшзақәа аҭышәырччара ирҽықәххуаз збоз анасыҭ адунеи изықәлон. Никәа, игәы аҭра иҭамгыло, даалзааигәахан, инапы лыжәѡахыр инықәҭа, даалыхан, лзамѡа иқьышә надирҭсылеит. Лара лҽааимпыҭылжәан, илрыбжьашәаз агазеҭ аашьҭҭаа, ирҽны инаилыркит.

– Саҭабымҭан? – иара дылҽаҭшуан – аха бысҭахыуп. Бшысҭахыу бзеилкаауам.

– Издыруеит. Иахьцалак, уѡны сшыѡнамлаҭ дырны, уҽысцәухьчалар узеиҕьуп.

– Бара зынза балмасуп. Зынза акалашәа быбзиоуп. Ҳус ааҳарласыр сҭахыуп.

– Умыццакын, – лара днахьаҳәит. – Сангьы илыздыруам, иагьсызлаҳәом. Иагьаамҭам. Иааип ҳара ҳамшгьы.

Аѡныҟа лҽыналхеит.

Никәа ибон, лаб ишықәс ҭаанза, Хәымҷа ахаҭацара лгәы ишҭамыз. Уи хәыҷык игәы шааихьнашьызгьы, ишьапқәа иҭҭраауа иҽынеихеит, «Аҭсны» еиларҕәҕәа икны.

Убасҟан мчык даахьанарҭшит. Агәарҭ даатыҭны, лылаҕырз лҽыкьаса, Хәымҷа дааиуан.

– Уҳацхраа, Никәа! – лара дааидххылеит. – Иаха ҳацәҟата заҭә, аҭсхәаразын иҳамаз, рзеит. Сан дҭәыуа дтәоуп. Иҳамаркыузеи ҳиаҭымхацәаха ҳшыҟоу рбоит ҵьоукы.

Згәырҕьарақәа зегьы назымпыҭазҭыз Никәа, ииурыз изымдыруа, дышҳазза длыдгылан. Уи, аҕьычрақәа ааигәа-сигәа иҟалақәаз, еснагь ихьаан, аха игәы кылызҭәоз зхы изамыхәоз еиҳа ихҭакны иахьрымаз акәын. Уи аус мѡаҭызгоз, ажәытәан еиҭш, фырхаҭаран ҳәа акәзамызт изыҟарҭоз, акәымзар ананамгацәа ракәызма изыцәҕьычрыз.

– Изеиҭшрази?

– Аҭшькы. Умак иацзамызт, аха ҳара акы иазаҳкхьан. Даҽакы абаҳаҭшаари?

Ҭыхьа ацәыз аҭшаараз ауаа азкны ирыман. Уажәы аменшевикцәа уи аха рымамызт.

«Ишҭаҟаҭатәу нас, анхацәа рзын ари избтәу усны инхазар? – апрахь азҕаб лгәы злаиҟажашаз издыруамызт. – Ақыҭаҽы дыҟоуп аҕьычѡы. Сыҽҭәылхны санимышьҭала, акы даҽашәарц дыҟам».

– Акыр сзыҟаҭозар ббап.

Хәымҷа дкьыпшәыпуа днахынҳәит.

Ахәлара дазгәаҟуа, Никәа аѡны дааит. Аухаҭәҟьа зыгәра изымгоз ихаѡара дцарц избеит.

Аѡны ашә анааирт, иаб деиҭыхны дықәын.

– Иҟалеи? – днеихаххит уи дшәаны.

– С-сыз-дыруам… – аарла иҽы ааихыцхьеит. – А-ба-рҵа… с-сыцсы маҷхеит. А-аарла сиеит.

Маф ихаҽы амца иагон. Деитцасуан. Никәа аѡнытцка хьтазшәа ибан, амца еиқәитцеит. Азы ршны, маҷк иаб днаирхәеит.

–Ахышә-ашәа, – Маф акәрышька днагәтасшәа иуит.

– Ахышәашәа ужәыр ҟалазом.

Никәа дындәылцан, агәылацәа иаб дзеицшраз нареиҳәеит. Иааихылацшларц дрыҳәан, иҽы икәадыр нақәцаны, деыжәлеит. Аҟамчы нахиҟьан, инатцирҟьеит. Иаацҵәаны азиас днырит, Гаграҟа ихы рханы. А-Инал-ица иашҭаҽ аеқәа рацәаны ишҽаҳәаз аниба, Акакьи уа дшыҟаз ааигәалашәан, диҭаххозар дахьцоз иеиҳәарц, днымѡахытцит. Дынҽыжәцан, ақьылмыт кәасқьа дѡыхәнеит. Амаҵурҭа ду ахь иаартыз ашә ала ибон аишәа еицҳәа иахатәаз зегьы ишуаа хатәрақәаз. Анхаѡы ҳәсахәычқәа шьқьыруа амаҵ руан. Аѡы ааѡназгалоз арцыск дааникылан, диҳәеит, Акакьи дааицхьарц. Амаҵуѡы асасцәа рахь дныѡналеит. Азәы дшааиз аҟара знырыз Аста мыр аѡынаҳаѡы илымҳа дынтахәытхәытит. Никәа игәы иалан, дахьцоз Акакьи илымҳа инҭыршьыртә ҟаҵаны, имѡа дахьықәымлаз. Аста мыр иажәа изѡбамтәкәа, аишәа аҵыхәаншәа, аҭыц ахьидырбаз, длатәеит.

Аҵшәма дгъазгъазуа аханы дтәан. Аиласрақәа ҟалааназа, асасцәа шидикылоз еицш, ҳаҭыр рыҟәицон иҭааз. Никәа ихәы напаиркызшәа иуит, аха иаб иакәын ихы иҭаз. Итәаз, аѡы акыр ишрылсхьазгьы, рыхшыѡ еилкка ицәажәарц иаҽын. Никәа урҭ ирҳәоз маҷ-маҷ даазҽлымҳахеит, инаѡсан итәаз а-Инал-ицак игәы намзакәа дышцәажәоз аниба. Уи иеилаҳәашьала, мал дук змаз иакәмызт.

– Ҳара ххоуп ҳзышьҭоу, – даахьаҳәит иара Никәа иахь, егьырҭ уи изызрыѡра хырѡс ишырымкуаз аниба. – Ажәлар ҳара излаҳадгылари нас? Иарбан мѡоу илухша анузымдыр, ауаа рымѡа уҟәла. Аиашахь укылнагоит.

– Ажәлар, ажәлар! – иааизымчҳаит ари иқәҽызымҭзоз Ермолаи, ахахьы итәаз дырцырхагамхарц, ибжьы нытцакшәа. –Изуҭада ажәлар? Анахь иурхаргьы ицо, арахь иурхаргьы маи ззымкуа уасақәоуп. Ҳаҵацәа урҭ рхы иадырхәоит, избанзар ҳаццкыс аус рыдырулоит.

– Аҵша ахьсуа урҭ цошәа умҳәалан, – егьи уи диқәшаҳаҭмызт. – Ҳаҵацәа ҳреицәамкәа аус ҳуит, аха ҳара ҳахь анхацәа хьамцшит. Урҭ ирзеиҵьу ҳзыҟамцозар акәхап.Абра итәоу иаҳзеилымкааua акы ыҟоуп. Ҳара ҳажәлар, аҵсуаа роуп иззысҳәо, ҳмилаҭ азы иҟаҳцеи? Амилаҭ дуқәа рыбҵеицыхшьа зыбзоуроу знапаҽы иҟаз ажәла бзиақәа рыжәлар раҳаҭыр заҟа ирбоз ауп. Ҳара ҳаццха итәыла ҳамҭас иҟаицон, уи ишьҭроу ҳаума зыгәра угаша. Убри азоуп анхацәа аболышевикцәа рахь рхы здырхаз.

Ари ииҳәоз аҭоурых ззымдыруаз Ермолаи ҽымҭкәа даатәеит.

– Уангыл шьҭа! – иҳәеит даеа Инал-ицак, ииашьара иреиуаз ихымѡаҵгашьа игәамцхакәа.

– Шәаангыл шьҭа! – иҳәеит Ашьхаруа Чагәгьы, Ермолаи ицыхәан дахьтәаз, арҭ ирықәшаҳаҭмыз а-Инал-ица дшаангылоз ангәеиҭаҵәкьа. Аста мыр дѡагылеит.

Никәа, аишәа агәҭа дагәылыҷшны, ибон аҭауад иааѡсан, наḱ-аaḱ Чыгәбар Хыгәи даеа сасцәаҟәаки еиҿаҷшуа иштәаз. Хыгә инаѡсан дтәан Акакьи. Убри ибара Никәа иеизаҟәыршәомызт.

Асҭамыр иҭаз ичеиҵьыка агьама ахьырбаз азы драҭабит. Усḱан акәын Никәа ианеиликаауаз зегьы, аҷшәма аҵыхәтәантәи иажәа иазыҷшны, аҕдымдыҳәа изтәаз уажәраанза.

Асасцәа ѡагылаҟәан, ана-ара иааидгыланы, иеицәажәон. Ермолаи иаамсҭацәан ҳәа зеырҷагьа иеидгылаз Инал-иҷацәаҟәак ак реиҳәон. Даргьы ргәы алаḱан изызырѡуан. Акакьии Хыгәи Асҭамыр иахьидгылаз аḱнытә ихарамкәа, Никәа дааҭгылеит.

– Асҭамыр ухаҵкы, – Акакьи азҵаара шицәыцәгьаз инубаалон, – изласаҳаз ала, Аҷсны Жәлар р-Совет иалаз гәыҷ-ѡык Деникин иахь ашәḱәы шәышьҭит. Уаргьы убарҭ урылахәзар ҳәа сыḱоуп?

«Алаҷынҵа икылḱьаз уҿынзагьы иааима» ҳәа, илаҷш Акакьи иахь инаиршәын, ихы инапаҿы иааго, иҭаҭынжәга неиҿыҵеикит. Асҭамыр, асасцәа аниҭаалоз, зны-зынла аҭаҭынжәга ихы иаирхәалон, ибзианы дыздыруаз еилыркаауан уи аены усḱак игәы иаамыхәашаз жәабжьк шимаз. Аҭауад ҭынч Хыгә днаизҷшит, уи игәы иҵхоз азҵаара аҳасабшьаҿ, уи игәрагара шиҭахымызгьы, Акакьи изҵаара иҵоураз аҭак аҭо, ихы ааирҵасит:

– Ус еиҷш иḱоу ашәḱәы дәыҟәҵоуп.

– Абольшевикцәа Аҷсны иҟәышәцарц анышәҭахыз, ақырҭҟәа шәрыҳәеит, – иҳәеит Акакьи, – уажәы …

– Убри ҳаҳәара рхы иархәаны, – Асҭамыр дзацәажәоз иажәа ааиҿиҷааит, – ақырҭҟәа ҳокруг аҿы радминистрациа шьаҟәдырҕәҕәан, аҷсуаа рѡныҵḱатә усҟәа дара ишырҭахыз ирзбо рҿаархеит. Аменшевизмра ҳара мап ацәаҳкуам, аха амилаҭ рхәаеырц иаҟәыркит, аҷсуа хатәра ҳәа иҳамаз зегьы ҳ-Совет иалырцеит, азәырѡы ҳацәҭаркит.

– Абольшевикцәа ирыдгылаз ауаа уаҳа ирзутәыз?! – Акакьи ииҳәоз агәрагаҵәḱьаны дыḱан.

– Саргьы абольшевикра салоуḱьашьырц угәы иҭазар? – Асҭамыр, иҿаҷшылара шыцәгьазгьы, гәаҕшаҟә дҷышәырччон.

– Уара узбахә сымҳәеит, аха исгәаҷхом уцәажәашьа. Асḱатәи аиҿыхараҟәа шшәымаз уажәраанза ицәыругазомызтеи?

Арҭ ирҳәоз иаҳарц иҭахын, Ашьхаруа Чагә даарзааигәахеит. Асҭамыр уи дааиҷхьеит:

– Уаргьы узырѡырц сҭахыуп, – нас Акакьи иахь даахьаҳәит: – Ишҷаḱарҵа уи ашьҭахь?.. Асовдеп ҿыц еиҿыркаан, аҷсуааи, ашәамахьцәеи, аурысҟәеи, абырзенҟәеи уаѡы даларымҵазеит.

– Урҭ Қырҭтәыла анапаҵаḱа ҳаḱамзааит ҳәа иҟәгылаз роуп.

– Узшьуа уиҿагылароуп, уаҳа ишҷаḱауҵари, угәы ишҷаанагои, Чагә?

Абырг «сыздыруам» ҳәа ихы ааирҵасит. Асҭамыр уи иҿынтә уаҳа дагьазҷшымызт. Иҭаҭынжәга днаҿыхахьан, алѡа шкәакәа анааиҿыҵышәшәа, Акакьи дааирзырѡыхт:

– Уаҟа иаангылаз ҵьушьома? Аха уи зегьы зуасҳәахуеи, ухаҭа иудыруеит. Аҧсны Жәлар р-Совет аѡынтә раан ианеиҧхьдыртта ашьҭахь, ҳаҭыр зқәаҳҵазоз зегьы Меҭех ирган, иҭаркит. Уажәы аҽыц алхрақәа мѡаҧыргарц ргәы иҭоуп. Ҳара уи ҳеалаҳархәуам, абҵьар ҳхакны иркнаҵы. Ҵьоукы ҳразҟы рнапы иаҳзанҵом. Ҳара еснагь ахақәиҭраз ҳшьа каҭәон, ахьымзҕ ҳдыргарц иаҽуп – ҳара иҳамуроуп. Мышкымзар мышкы иаҳхаҳҳәоит атәым мчы.

Акакьи иѡныҵҟа иҭагьежьуаз амца ихаҽы ианыҧшуан. Ибла кәеицеиуа рыҭра иҭашаҟьон. Рызынтәык ргәы иҭаз аилкаара дазҽлымҳазар акәхарын, Ашьхаруа ҭынч азәазәала иҭкааны днарҽаҧшуан. Никәа уи ибон.

– Деникин цхыраарас ишәзыҟаиҵап зугәахәуеи? – Акакьи дҵааит.

– Уи дақәшаҳаҭуп Аҧсны атерриториа тәымда инхарц. Иҭахыуп аҧсуаа ртәылаҽ аҳра руазарц.

– Иҭахыуп, аха уи ҟаҵашьас иамоузеи?

– Ҳаҭыр зқәу Акакьи, – аҭауад дааччеит, – Аҧсны злаирыцқьаша ар Деникин имам ҳәа угәыҕуама?

– Деникин Ҟәбан ашьа ҕәҕәа каиҭәеит, аҟаҧшьқәа дахьынзарабашьуаз. Гагра дахысны, дызҭалом. Адемократиатә еиҳабыра ируам уи аус амѡаҧгара.

Асҭамыр изы иеилкаан иара илымҳа иҭырымшьыцыз аҵыхәтәантәи аусқәа Акакьи ишиаҳахьаз.

– Иуҳәарц иуҭахи?

– Адемократиатә республика иаҧшаап Деникин дахьыҟоу дахымҵыртә еиҧш иҟазҵаша аусеиҽкаашьа. Уи адагьы, Аҧсны атерриториа Анапанза анагара аҧсуаагьы ақырҭқәагьы азҽлымҳауп. Сгәанала, Деникин уи мап ацәикрым. Филиповскии Вороновичи уи адгьыл зны иҭадырцәышт.

Акакьи, Никәа илаҧш ангәеиҭа, дзыдгылаз рҽы аҭамзаара шьҭеиҵан (иҳәатәыз усгьы иреиҳәахьан), даарылҵит. Маф ичымазара азбахә аниаҳа, иидыруаз ҳақьымк иахь ашәҟәы изыѡны, Никәа инаииркит.

– Уажәраанзагьы аҧшра злоучҳазеи, – иҳәан, Акакьи Никәа дындәылигеит.

Никәа, дҽыжәланы амѡаду ахь данкылсуаз, ибеит анхацәа рхәыҷқәа еизаны ашҭа агәашә ишадтәалаз. Иааигәалашәеит ѡы-шықәса, раҧхьа Асҭамыр асасцәа иҭаацыҧхьаза, ахәыҷқәа абра ишеизалоз. Усҟан еиҧш, иахьагьы асасцәа амаҵурҭа ианаадәылҵлак, Асҭамыр иан ахәыҷқәа дрыҧхьон. Дара еибарѡны аишәа инадххылон, иқәыз зегьы аақәырбзааны, инахынҳәырц.

Гагрантә аҵхагәҭаны даныхынҳәуаз, ҷара гәарҭак дақәыргәыҕны, ахәышәтәѡы дааигеит. Уи, ачымазаѡы дангәеиҭа, Никәа ида уаѡы аѡны дыѡнамларц рыдиҵеит.

– Иҟалеи? – Никәа дшәеит.

– Ари ачымазара ҽыкха ирылоуп. Иагьшәарҭоуп. Испанка!

Уи ашықәсан аацынраз мчыбжьык миасзеит, цутацыцхьаза ҩыцьа, х-ҩы анышә ианарымҭоз. Испанка зцәа иалалаз уаҩы дыннажьуамызт шамахамзар. Ирылаҿзааназа ихҭаркыз цьоукы нхақәеит. Аха зегьы иабарымаз аҧсҭазаараз рхы злаҿырхшаз амали агәамчи. Ермолаи Гаделиа есымша араха цьбара ижәуан, иакәымкәа ицәа акыр алалазар инирцәаларц. Ашьыжь идухан аҿы даннеи, уи аены араха изымжәит: дишьҭахх дааҩнашылеит Миха Хышба.

– Убара ҳазбзиахааит!

– Бзиа суба, цәгьа суба, сузааит, – иҳәеит Миха.

– Аиспанка ухьит ҳәа саҳан, аха хар умазамшәа збоит.

– Сара аиспанка сазгозма, – иҳәеит Миха. – Атцыбра зцәаымҭыу ицынца итиаауеит ҳәа, цьоукы сышәцырагылазароуп.

Миха, ашьхантә данлыбаа, дҭакын. Доурышьҭижьҭеи дызҿыз уаҩы цкьа издыруамызт. Дахьцоз дахьаауаз азәгьы иеиҳәазомызт. Зегьы ирдыруаз акакәын: ицәызыз иҿы бзиа дашьҭан, имцшаакәа дагьашьҭыцуамызт. Уажәы уи ицәажәашьа заҳаз Ермолаи иааигәалашәеит Аҧамыр асасцәа дахьқәа аниҭаз аены, Миха игәылаз даеа Иналқәак Миха избахә ишалацәажәоз. Урҭ ргәы иалан, рыжәла дура гәхьаас имкыкәа, рцәа шырхырххьаз; излаз рҿы дара рацкыс иара аҳаҭыр ахьимаз рцәаымҭын. «Ихы имыхьтәха дқазцаша ак итцажәгалар», – иҳәеит Ермолаи уҫкан.

«Иҿы зазар акәын!» – уамак зызбаз ицшра итаны, Инал арцыск даақәгылеит.

«Уи илеишәа баацсуп, – амца ацреицон Ермолаи, аҿ ҕьычра цәырызгаз иргәамцхакәа, егьырҭ анынеиҿацшы. – Ианеиликаа дшәыцәлоит. Убри азын, уи иҿы ахьыжәгаша сара ишәасҳәоит. Зҿы инажәго ауаҩы аҧара шәиҭоит, аегьы, иахьцаз уаҩы изымдыруа, иеиҭаирсуеит. Уи дынхоит Алаҳазы».

«Ус анакәха, дарбану ҳаҳәа. Миха иҿы ҳзахьеит», – иҳәеит цыхьатәи аамҫта ҷкәын.Уи азбахә уажәы Миха иара иҿы дахьаанагаз Ермолаи итахымызт. Аха данааицхьхәыц, Ермолаи гәаныла даацышәырччеит: абар Миха инапаҿы дахьааиуаз…

– Кәац бзиак умазар? – Миха аишәа днахатәеит.

Ермолаи имацуаҩы ирлас ирхиаз ачыс Миха иааимцаиргылеит. Михагьы инапы наиркит.

– Коҳ! – иҳәеит уи, жьыхәтак даннацҳа. – Заka ихаузеи. Иабааугеи?

– Адухан змоу акәац еиҭаирсуеит, уаҳа иабааигои.

– Даара ихаауп. Иҕьычу кәацушәоуп ишыхаау. Санкомиссарыз акәзар, шьныфара ҳузнеирц ҳaкан.

– Иуцәажәашьоузеи? – Ермолаи ихьымзҕшьаны дааилашәеит.

– Иара уажәгьы ҳнеип ҳәа сыkоуп.

– Удәылц! – Ермолаи аҳәызба аашьҭихит.

– Уаагыл, цьушьт! - Миха итапанча аатицаан, Ермолаи наҟ днавеигалеит. – Исзымдыруа цьушьома закәытә кәацу иеитаурсуа, алагызмал! – аматцуаӧы данаавшәа, Миха итапанча уи инаиирбеит, иакәымз акы анааҟаицаа, дшимеигзоз ирдыруа. – Иухаштма Акакьи дшысгәылаз, саҳәшьаца шиакәыз? – Миха Ермолаи иаҳагьы дыкҿеицалон. – Аус аҿы ҳаиҭацәоуп, аха дсаҳәшьацоуп. Уара узҿу аус анеиликаа, ухы хцәаны иуитоит. Иара иихьчо аус аҿы ушицырхагоу ухаштма? Иҳәа: изтәыда арахә иуҭьычуа?!. Иуцхрааудада?

Ермолаи ишитахымыз ала аус амӧа шылнахуаз идырт: Миха иҿы акәзамызт уажәы ихьааз.

– Миха… Миха, суҳәоит, уаҳа усмазцаан.

– Уласы сҳәеит!

– Уҿы ахьыҟоу уасҳәоит…

– Аҳы-ы!! – Миха дгәырҭьеит. – Уи уара иалудыраауеи?

– Усҟатәи аилкаа уашьтамлан, акәымзар уҿы узыцшаазом. Аҟәа аказакцәа ркомандир итаҿызҿызуеит.

– Сужьазар анышә уастоит сшаахынҳәлак, – Миха итапанча итәахит. – Сыжәлар урыҭрызаа, акәымзар, идырны иумаз, даҿа ҭьычрак шаҟалалак, уара уҿы сшаахуа.

Миха дындәылҟьеит.

«Уахьзарым… Уахьзарым!» – Ермолаи иҵсы ааивигеит. Уи идыруан Миха зҿы дӧеиуаз афицар иҿынтә акгьы шимоуаз. Нас дхынҳәны Алаҳазы даар акәын. Миха иҿы ззаз иҿы дкылсырц дыҟан.

Ермолаи иматцуӧы иаҳаз цьара иҿы итимыршәарц иеиҳәан, имӧасуаз фаетонк ааникылараз, дындәылтцит, амшын изхыҟәгылаз ақыта Алаҳазыка ихы ирхарц збаны.

Алшәындба Чагә, Миха аҵсра даҿын ҳәа шааиаҳацәкьаз, дкылхх Атызта дылкылсит. Азхыҟә аҿы ашыц бнара аарыкәыршаны инхоз ӧ-тзык руак Миха итәын. Аҵшәма аҵсахыхра даҿын. Акакьии Чагә Ашьхаруеи настха иахьеидгылаз ибон Чагә Алшәындба. Арцыс, цыхьа аус зциуаз рыгәрагара ицәызижьтеи, игәтыхаз ус уаӧы изцәыригомызт. Қытак ауаа еидызкылоз аревком иахагылаз ауаӧы ағацәа иеанрымеида, узыкәгәыҷуадаз?

Иахьа уажәраанзагьы арцыс Чагә ӧыза бзиас иматцәкьаз Миха иакәын. Уи, даноурыжь ашьтахь, аменшевикцәа рҿы амацзура акырынтә идыркылахьан, аха иара иаҿаршәны маи икуан. Уи Ашьхаруагьы избахә еимкәа иҳәалон. Шәануа акомиссарра ахьидикылаз Миха даҿхагахалон.

Алшәынды ҵкәын Миха ицҳәыс, лымацара дшаадәылтцыз аниба, дналыдгылеит:

– Уаҳа ажәак имҳәазеи?

Уи аҵҳәыс Чагә игәра лгон, еснагь лхатцеи иареи аӧны гәаартла еидтәалан азы. Уи иалҳәеит, аҿы дашьталаны, Миха Аҟәа дшыҟаз. Уахь дцааназа, Ермолаи иҿы дынкыдгылахьан. Ашьтахь Алаҳазынтә даргеит,

аха уахь иҟаиҵоз ҳәа акгьы лыздыруамызт. Иныҵыѡшәа илаҳақәеит Миха хәшәык ифеит ҳәа.

«Имфеит, аха иҿарҵеит…» – Чагә агәарҧ дыққәыҳәҳәарҧ итахын.

Аѡныҵкантә арҵәаа аатлыргеит Миха иаҳәшьа. Зегьы уахь инеибарѡит. Миха иҵҳәыс дҵәышшза даақәхеит. Чагә уи, лмахәар аанкыланы, днеиган, аҳәсақәа днариҭеит. Нҭыҵ иеы ахьҿаҳәаз днеин, дыѡеыжәлеит. Аҟамчы иарганы, амѡахь дыѡкылсит. Ермолаи идухан аҿынза ѡба-хҵа верс набжьан. Иаҵхьа инеиуаз афаетон днацысырц, иеы ишьхәа наирбеит. Уи даннавсуаз, азәы илаҵш ганла дкылнакаауазшәа ааиҵәанырын, даахьаҵшзар, уа дҭатәан Ермолаи.

– Уаагыл! – арҵыс афаетонхьча днаиқәыҳәҳәеит.

Чагә, иҟамчы шиҟьара ирххо, афаетонхьча днаидгылеит.

– Уабантәааусеи?

– Алаҳазынтә, – иҳәеит уи дшәацырҳацуа.

– Аҳаа! – Чагә «даагәыргьеит». – Улбаа! – уи Ермолаи диқәыҳәҳәеит.

– Иуҵалазеи?! Сара Гаделиа соуп, сухашҭма? – Ермолаи ицәа дҭалон.

– Усхамшҭзеит ауми иҟалаз. Улбаа!

Чагә иҟамчы аниҟьа, ашьа хәхәаза илаҿашәеит Ермолаи ихаҿы злеихьчоз инапы. Уи данѡатҟьа изқәа иаахаз аҟамчы дарблаҟьан, дынкыдҳалеит. Ижьы ихьааз чҳауа, дналбаait.

– Уца! – Чагә афаетонхьча дитҵаҟьеит.

Ермолаи даеа ѡынтә илаихкьаз аҟамчы, иматәа иалсны, ицәеижь арбызбызуан.

– Иҟоуҵозеи, уара, уцәиккыма?! – иааизымчҳазеит уи.

– Ухаҿы сырдамыҷуеит, анышә ухәытцарҵааанза, акәымзар исаҳәа Миха итцаугалаз! – Чагә иҟамчы инапаҿы итцысҵысуан.

– Ихьи Миха? – Ермолаи иаҳаз шҿыц дырраз ихаҿы ианырҵшуа, Чагә иахь даахьаҳәшәа иуит.

– Алагызмал! Уласы сымҳәеи! Усшьуеит, идырны иумаз!

Арҵыс, ажәак иҳәацыҵхьаза, дыкшо маҵара, Ермолаи аҟамчы дарганы, длаизиркәыҷеит. Уи дахьышьҭазгьы дисуан.

Чагә, даеазны дыкшарҵ иеанааитцих, иҟамчы наимпытцуааит. Никәа дҿыжәны дгылан. Уи, Чагә дникыларц дшыццакуаз убартә, иеы ирласны аҵсы еивнагон.

Алшәынды ҷкәын иеы ишьапы наирбан, ҿыхәцәыла Никәа днаигәыдххылт. Никәа дҿыжәкьарц агьигмызт, иеаааникылт.

– Ахәымгақәа! – Чагә уи днаиқәцәкьеит, иегьы днатцакьеит.

Абцьар аныкәгара азин имамызт акәымзар, абыржәы рѡыцьегь иргәыдитцон. Чагә азхыкәаҿ дылкацан, ахәыҷкәа реицш, длеиҳәтҟәыкәланы, дцәыуан. Игәытшьаагаха игон Миха иани иаҳәшьеи рыбжьы.

Акгьы шизмырхынҳәуаз дазхәыцыртә маҷк данааилга, иеы агәра аанкыланы, Миха инхарҭахь иҿынеихеит. Агәра цәѡанк инахаирцан, агәарҧ дынҭалеит, игәы даатасуа…

Даныѡдәылҭуаз амѡахь ибеит рыекылхны ишаауаз Акакьи Гьегьечкории, Чагә Ашьхаруеи, Никәа Қардбеи, даеа ѡыцьа аотриад ҷыдаа иреиуази. Алшәынды ҷкәын аанда дынхыцеит, Акакьии Чагәи аҭсраҿынтә ианыгьежьуаз, иҟалаз еилкааны, ишишьҭалаз идырын. Дынеыжәлан, абнахь иеы ишьхәа наирбеит.

Аѡны даакыдххылан, иабцьар аашьҭхны, дындәылҟьеит. Иан дижьеит Миха дызшьыз ацәгьоуцәа ирышьҭазшәа. Агәарц данҭыҭуаз ибжьы ныҭак, Даҭикәа дааирзырѡит:

– Акакьи иуаа иман дсышьҭоуп. Аҭсҭа сҭалароуп, амѡа ркаанза. Афрына аҭшәма Антон Зимопуло уизҭаа, сахьыҟоу уи иуеиҳәоит мчыбжьык ашьҭахь.

Чагә данца, уамак мҭит, Акакьи дзаҭхьагылаз аотриадҷыдаа анаакылҟьоз.

9

Маф уажәшьҭа нырцәынтә ихынҳәыз дреиуаны диҭхьазон уи иҭа Никәа. Ариабжьарак арҭыс иаамҭа зегьы иаб иқәирзит. Ана-ара аҭсрақәа рҿы дынкыдххыланы, аҭаацәарақәа дынрыдашшыла, даахынҳәуан. Аиигәа испанка иагаз Инаҭҳа Хыгә иҭәыуараз дагьзымцеит, иаалырҟьашәа Маф деицәахон азы.

Никәа игәнигон еиҳарак Хәымҷараа ҳҭакны ирыцәҕьычуаз дихаѡартә аха ахьимоуцыз. Хәымҷа лхаҭа лгәы аныбзиамха, иаби лареи рчымазара акакәын ҟаиҭан, имаз ахәшәқәа лзигеит. Амала закәытә чымазараз уи илыхьыз цқьа ирзеилымкаазакәа иналхыҭит. Уи ацәеижь аҭсыера лзыннажьит. Макьана цқьа дшьақәымгылацызт, лҿара иачҳартә мчы хәыҷык лыман акәымзар.

Маф иакәын уажәгьы напы зыдкыланы ибатәыз. Урҭқәа зегьы, иҵьамыҕәа цәгьазаргьы, ирхыргахьаз акеиҭш дахәаҭшуан Никәа, Миха данҭахаз аахыс… Ирҳәон уи дҭамхазеит, чымазарак ааизкылҟьан, дагеит ҳәа. Иуадаѡын зыгәра гатәыз аилыргара.

Никәа еснагь еиҿаиргылон ахҭысқәа, еиҿаирҭшуан доусы ирҳәоз-ируаз. Еиҳаразак уи ихашҭуамызт Кәыкә иҭа Чагә ихы итәымызшәа Ермоллаи дшихаз. Усҟан Никәа, аусураҳәа дахьааиз, Акакьи Миха дахьгәаҟуаз дыҟан ҳәа аниарҳәа, ацуҭа Аҭызҭа дцарц амѡа дшаныз акәын урҭ дышрыхҭықәгылаз. Чагә азаара изааны данца, Никәа зыбҕа ззеиҭымхуаз Ермолаи дѡаиргылан, диҭала гәарҭк дынҭеигалеит. Аҭшәмацәа шихагьежьуаз, Акакьии, Чагә Ашьхаруеи, даеа ѡыцьа рыцны, ишааиуаз ибеит Никәа. Урҭ, иҟалаз анеилыркаа, Никәа дрыма, аҭсрахьы рхы рханы, рыеқәа наҭдырҟьеит. Уаантәы, арҭыс Чагә ишьҭала, Кәыкә инхарҭа иаадгылеит, аха изышьҭаз днылаз дцахьан.

Никәа еиликаауан Миха иҭсышьеи Ермолаи ихьзи акала ишеидҳәалаз, амала уи азбахә азы гәаартыла уаѡы димацәажәеит. Акакьи уи аус артытра аҭахымкәан иҭхьазеит. Акомиссар Шәануа аотриад ҷыдаа ирҳәоз дахыҭомызт. Акызаҭәык абыржәы Никәа дзыҳәоз

Алшәынды ҧкәын гәаартла иҽцәажәара акәын. Уахыла аҩны дмааиуа дыӄамызт игәахәын, ҩаха еиқәырццак Кәыкә инхарҭа дахаҩеит. Ҽынла инаигзоз аусҟәа ддыраацсон. Ас уаҩы дшизымпшаауаз аниба, Даҭикәа диҳәеит, Чагәи иареи еиқәиршәарц.

– Дахьыӄоу ҳдыруандаз, Никәахеит, – иҳәеит Даҭикәа, – ҳгәыргьаҵәа иуаҳамҳәози, аха иҳаздыруамеи.

Никәа Даҭикәа ибла агәрамгара хибаалон. Дхынҳәит. Акыр данынаскьа, абна иенеиҭан, Кәыкә инхарҭа бзианы ибарҭахартә, ашыцра даалатәеит. Иидыруази Чагә даацәырҵыр, Никәа дхәыцуан, хәымеханынза амхы иҭаз Даҭикәа дизыпшуа. Абна дшылатәаз игәы ццәеит. Амра ҭлакашәарак шыӄаз, Даҭикәа амзырха даатыц, афрынахь игаз амҩа днанылеит. Антон Зимопуло ишә аимыркыцызт. Даҭикәа чалук иманы уахьынтә ддәылпааанза, маҷк аацит.

Никәа иотриад ҷыдаа рхыбра дныҩналан, ахышә дкылатәеит. Антон, ҽеыжәны аҧсҭа дшыҩҭалаз ангәеиҭа, иаргьы днаишьҭалеит. Абырзен азиас дшаваз хә-киламетрак дцар акәын, инхарҭа днадгылааанза. Никәа, шьапыла дахьнеиуаз, хара-хара иаҳауан Антон иеышьтыбжь.Абырзен агәарц ҭшәа данынҵала, Никәа ааида иалагылаз аҵла напышьашәла дыҩкыдыззалеит.

Ахышә ала аҧәашьы лашара ҭааза изыҩнаҷҷоз ауаҭах хәыҷ аҿы ҩыцьа еидтәалан. Антон аҩны дныҩналеит. Уи дихаҵгылеит еидтәалаз руазә. Никәа ибеит Алшәындба Чагә ихаҿы. Хымпада, уи иара иакәын. Ала дамкырц, шьҭыбжьы мыргазакәа, Никәа аутра дынҵалеит. Ахҵыстра данынхыц, агәашә аҿынтә алашыбжьы аагеит. Абарҵа дныцаххьан, ала ҭрысны аҿаанахеит. Даеа ҩынтә иаацар, ицрасуан еипш, ашә ааимпаа, аҩны длыҩнаҵкеит, алагьы шуа абарҵа иаатцахеит.

Чагә иабҧьар ахьknaҳаз дназытрысит. Ала аншы, Антон ирхиахьаз атапанча уажәы иааҩнапцалаз иқәкын. Никәа инапқәа аужьны дгылан, цәгьара игәы ишҭамыз дирдырырц.

– Агәхьаа шәеашәмырган, – иҳәеит иара, Чагә, иааиз дзуслаз еилкааны, дшаатгылаз аниба. – Уаҩы дбаандаҩыстәырц смааит.

– Ушьҭахьka ҷьоукы уцзар? – Чагә, Никәа игәра мгакәа, иабҧьар шаатипаара дыхиан.

– Ускатәи сыгәра умгартә, акгьы салаӄамзар ҳәа сыӄоуп.

– Угәра злазгашагьы уалаӄам.

– Сара сушьҭеижьҭеи, акраатцуеит. Антон иуеиҳәазар акәхап.

Чагәи Антони анааиҿапш иеибадырит, Никәа уи избахә шеиликааз рҩыцьегь ишырзымдыруаз ала. Чагә уахатәиала Никәа ицәшәара шаҭахымыз ааинырит.

– Исылоухи?

– Ҳаицәажәар стахыуп, Миха иҭахра азбахә ала.

– Уара уи дзухьааи?

– Миха ипсра зыхӄьаз уаҩы изеилымкаазакәа инхеит.

– Усышьҭазцада? – блатцарыла Чагә дыцшуан.

– Азәгьы. Сыгәра га! – Никәа ибжьы ааирҷәҷәеит. – Сара исзеилмыргац азцаарақәа жәпакы ыӄоуп. Миха ихьыз еилацаҭаноуп

ишахцәажәо. Дыршьит рҳәеит. Уи уара уда азәгьы ишизымдыруа агәра згоит, Ермолаи изууз анаасгәалашәалак. Исаҳәа аиаша!

– Бзиоуп. Миха дбольшевикын, дызшьуадаз аменшевик ида?

– Саргьы урҭ срылоуп, аха Миха рыцҳа сара сакәым дызшьыз, – Никәа дааикәаҵәашит. – Избан Ашьхаруа дзимшьыз? Ма Акакьи?

– Дызшьыз абри иоуп ҳәа уаҩы дсыздырзом. Аха Ермолаи инапымҭоуп убри аус.

– Уи иаҳа дзыхҭоуки?

– Дла кьаҿуп азоуми. Сара еилыскааит Миха, иҿы дашьҭаланы дцааныза, Ермолаи иҿы дшыҟаз. Ермолаи Миха цьара дишьҭит. Уи дахьдәыцқәиҵаз, Миха ихьыз убоит.

– Чагә, иуҳәо еилкаам.

– Уаҳа акгьы сызуаҳәазом, – Чагә дшәон Миха иццҳәыс дыҭҵааруа дыхҭаркыр ҳәа. Уи лыҭҵаара зҭахымхоз лара дҭадырхаргьы алшон. – Саргьы исзымдыруа рацәоуп, аха Ермолаи инапы шҟьашьу здыруеит.

– Исаҳәа даҽа зҵаара заҵәык аҭак: иарбан усыз Миха Ермолаи иҿы дызханеиз?

– Миха ицәызыз аҽы дашьҭан. Убри азакәзар ҟалап

– Уи ззази Ермолаии ирзеилази?

– Уи аҩбатәи зҵаароуп. Аха иуасҳәап уигьы: Миха сара исеиҳәахьан Иналаа рыгәра шимгоз.

Никәа инапсыргәыҵа илахь иныцқәишьын, игылаз ҟәардәк днықәтәеит. Иааигәалашәеит Асҭамыр иҿы аишәа иҩахытцыз аамсҭацәақәак, Ермолаи дахьрацәажәоз, дара ргәы шалаҟаз.

«Ирҳәоз здыруадашь?.. Иабакоу, урҭ руазәк рыжәла ибзианы дахцәажәомызт… Аха уи уа дрыдгылазу? Исгәалашәомеи… Дрыдгылазамызт ҳәа сыкоуп. Убри азбахә рымазар усҟангьы?»

Никәа ихы лаикәаеит. Ари аус аҵыхәанза иҭиҵаартә, дымчыдан.

– Уара акгьы ухаразам, – аеҳәа дыехәаҵшуа, ихы ҩышьҭихит Никәа. – Ара уҟазарц абанзаулшои? Узцәырымҵуеи алада?

– Акгьы шысхарам еилызкаауада? Ҭевзазе душьит ҳәа ааигәоуп иансыдырцаз, ма исхараз акы ыкандаз. Ермолаи имшала сыгәра ргарц икам. Амала иара дсымхашьыр ҳәа сшәоит. Дызҿыуи? – Чагә Никәа дааидтәалеит.

– Дызҿыц, – Никәа иааҿацицәеит. Усҟан игәы иҭаз аҕьычра акәын. Абырзенцәа аби аҵеи наҟ иныҩналеит, шәарҭа шыкамыз анырба.

– Аменшевикцәа бзиарас иааргеи, уахь сзыцқәымлеижьҭеи? – Чагә азцаара игәаҕьит.

– Лиашәынза адгьыл ҭадырцәырц рыҿдырхиеит.

– Закәытә мчузеи изыцқәгәыцуа? – аҵәы налаҵа Чагә дааччеит.

– Бзыц аҵшаҳәаҿы аа-баталионк тәоуп, – Чагә ицәажәашьа Никәа ибз аацнартит.

– Рабцьар ҭәҭәазар акәхап? – иаҳаз «цьашьаны», ихы ааирцысит.

– Урҭҟәа зегьы сара срызҿлымхамызт, – Никәа дҩагылеит. – Сара амҩа сыцқәлап. Уара, Чагә, угәы иҭеи? Иуҭахызар акгьы шухарам иахьатахыу иназыгзап.

– Макьана уи амур ҟалап, – Чагәгьы дҩагылеит. – Амала сҭаацәа збароуп. Сан дшәаны дыҟоуп ҳәа саҳаит.

– Иуҷсыхәоузеи?

– Ацҳахьчацәа срымбакәа сызрывсыр, уаҩы сизкуамызт, Никәа. Усыцхраа! Ҩы-мшы, хы-мшы рышьҭахь адырҩегь сааскьоугап, аҷсҭа сшәарҭамкәа сааҭалартә.

– Уеырхиа нас.

10

Ҩа-ха, ҩы-мшы Чагә аҩны дыҟан ҳәа акәын Никәа ишидыруаз. Уи аамҭа ихы иархәаны, Алшәынды ҷкәын Степан диҷшааит. Зыгәра игоз Барганҷьиа Кәынта диҿцәажәеит. Лзаа Алықьса Агырба иҿы дыҟан. Иеиликааит ииҭахыз зегьы. Ахы-мшы рзы, Чагә аҩны ддәылҭаанза, Даҭикәа дааиҷхьан, бҕьыцк, абас урысшәала инанҭаны, инаииркит:

«М! Мне приснилось, как-будто на моей голове не семь, а уже восемь отверстий, - «уже» инаҭишьит. – Как ты думаешь, что бы это значило? Я проснулся с испугу. Постарался заснуть, но вдруг опять приснилось: скачу на коне, за мной целый конный дивизион гоняется. Вдруг, слышу спереди четыре пушечных выстрела. Мне кажется, что скоро меня за что-то арестуют».

– Уаҭәыҭәҟьа Пивнева Мариа дыҷшааны исызлуҭароуп, – Чагә Даҭикәа диацәажәеит.

– Унаскьазгап, – Даҭикәа абҕьыц иҭәахуан.

– Иаҭахзм. Никәа апост савигоит.

Аҷсҭа дҭаланы, Антон Зимопуло иҩны даннеи, уи иаб имацара амца дадтәалан.

– Уаама? – абырг дҩагылеит.

– Утәаз, – Чагәгьы днатәеит. – Сааиндаз ҳәа сыццакуан. Жәаха иеибаҳҳәоз намгзазакәа иаҳцәынхеит, Никәа данҳахҭықәгыла. Иҟарҭози нас ара алазцәа.

– Реырҭәахуан.

– Ҭевзазе дызшьыз урҭ роуп ҳәа уазҳәада?

– Уахык ианааи, «ҳҭыҷ ҳамҷшаар ҟалом» иҳәеит Риза Бибин-оҕлы. Уи игәы иалан Чагә Ашьхаруа дахьҭаркыз. Акакьи уи доурышьҭыртә диацәажәахьазаарын, аха Ҭевзазе иуамызт ҳәа сыҟоуп. Риза Бибин-оҕлы иуаа има данца, ҩы-мшгьы мҭыцкәа, исаҳаит Ҭевзазе дыршьит ҳәа. Нас иҟалаз аузымдырхуаз. Риза еснагь Ҭевзазе иҷҳәыс дылхыеҳәалон.

– Уи дабеидыруаз?

– Ус акгьы сызуаҳәом, аха лара лхаҭа уамак дылҭахымызт ҳәа сыҟоуп.

– Урҭқәа зегьы Ашьхаруа идыруамашь? – Чагә даазҿлымҳахеит. Изымдыруазар ҟалап. Сгәанала, алазцәа Ашьхаруа изыҟарҭоз даҷсамхеит. Антон усшәа дцәажәоит.

– Уи иашоуп. Риза уаҳа узимацәажәазеи?

– Убасҟан, данца ашьтахь, дсымбазеит. Дахьыҟоу сыздыруам. – – –

– Уара, ас уеилаҳәа, узгылоузеи? Уеилых!

– Стыц сыцсахроуп, – иҳәеит Чагә. – Никәа цьара ак имхаҳәар ҳәа сшәоит. Даеа цьоукы рахь сугароуп, агәхьаа уасыргоит аха.

Адырԥаены, ататын шьтацартаҷ лусура далганы, аԥны данааи, Мариа Датикәа длызцшын.

– Чагә иҟнытә, – иара абгьыц аацәыригеит.

Лара, уи дшацхьаз еицш, дцааит:

– Шәааигәара асалдат рацәоума?

– Усҟак уажәрааныа исымбацызт. Лзааныа еиҳагьы ирацәоуп рхәоит.

– Аеыуаа?

– Ҳзааигәа ақытақәа ирылатәеит.

– Абзарбзанқәа убахьазар?

– Ацьацхәны иҟазар ҳәа сгәы азԥоит, ус акыр шәаҳахьазар.

– Иеибаххәаз азәгьы иоумҳәан. Чагә дшубалак сысалам итә.

Датикәа дшындәылтцыз еицшцәкьа, Мариа лҷааитәалкын, шьапыла амԥа днанылеит. Саатбжак мцыцкәан, Павличев Аким Иван-ипа иԥны лаҟә хәычы дныԥналеит.

– Аким Иван-ипа, Чагә иааицҳауеит, ҳԥызцәа ирзаҳацҳарц: Бзыц ацшаҳәаҷы ақыртқәа иеизыргеит аруаа рбаталионқәа ааба, аеыуаа рдивизионк, насгьы агвардиаа рбатареиақәа цшьба.

Акакьи имԥацигоз еилатәарак аҷы, зегьы адырԥегь ргәы реанитцеит, Алшәынды Кәыкә ипа Чагә ишьта ахьырзымцшаацыз игәы иаланы. Уи избахә ааигәа имҳәацызт, аха ихатагьы цьоукы ддырцыхцыхуазар акәхарын. Ауада анаатадырцәы, Никәа дахьтәаз дԥагылеит, адәылтцра иҷазымкзакәа.

– Акыр утахыума? – Акакьи дцааит.

– Акакьи, Чагә изкны суацәажәар стахыуп. Уи даҳцәыбналеит, аха, сара сахьахәацшуа, акгьы ихарамшәа збоит.

– Ихарамзар иҷаҳцәитцәахрымызт.

– Зыҟны аус имоу дибоит ауп ихьыз.

– Угәы ишцаанаго: ихарамзаргьы абольшевик марцеи дҳариашарыма?

– Ус имамзар, дызҳмыриашари?

– Дааисуа мацара, Ермолаи аҟамчы даиргеит, ус шцаимам?

Никәа идырит Акакьи ажәацыцхьаза иааиҳәоз аполитикатә хыцәкы шамаз. Уаҳа уи иацәажәара ицәымгны, днахынҳәит. Аотриадчыдаа ргәарц ихы изтамкуа, амԥахь дынкылсит. Дзустазаалак дзацәажәашаз ҳәа игәы здикылашаз уаԥы данимба, иусурагьы, ихгьы, зегьы ицәымгны, ашышьыхәа ацҳахь иҷынеихеит.

Нырцә дшыназазцәкьа, ицьмақәа дрыцакьо, Бедрак длыбаауан. Уажәшьта уи ишьклацшуамызт. Иԥны рближьтеи, уск иалаҟаз иакәны

дырцхьазомызт. Ауаа дахьырбоз ирахә ракәын дызҽыз. Амала аменшевикцәа уажәгьы ҽҭызәзәаала драцәажәон, Никәа ус игәы нирхарц дшаламгацызгьы.

– Уара, Никәа, – уажәеицш арцыс ари ахаҭа иблақәа иара иахь ирымаз ацәымҭра рхимбаалацызт, – «ажәлар рзы ҳхы хаҳҭәоит» ҳәа, дықәгылоуп у-Акакьи. Нас абри аҭьычра иҟалаз уаҳа цсыхәак шәзазымуи? Уажәраанза, уаҳа иамургьы, шьныфарак ҟаҳамҭалози, аҭьычцәа убри ала иаҳмыршәалози.

– Изцәырзада? – Никәа иаразнак Хәымҷа лакәын ихы иааҭашәаз.

– Иаха ҩ-шьтәак сбора иааҭыга иргеит.

«Уамашәа иубаша, – Никәа игәы дҭахәыцуан, – ҽык ызит ҳәа, шамахамзар, уаҩы иҳәом иаазқәылаз. Зжьы узыфо цстәуп ирзо».

– Зыгәра узымгода?

– Абри иоуп ҳәа азәы игәнаҳа сықәысҭар сҭахым, аха ҳарахә ркәац иаҳцәырацәахаз адуханқәа рҽоуп ҳәа сыҟоуп иахьырфо. Р-р-р-реит! – Бедраҟ иҵьмақәа днарыҭаҟьеит.

Никәа дыццакны Хәымҷараа рынхарҭа днавсит, илақәа шаҟьо изышьҭаз ацҳәызба илацш дааҭашәозар ҳәа дгәыҭны. Лара ҵьаргьы дыҟамызт. Никәа уажәшьҭа иҭахын иаахҭәаны ажәа лниҭар. Иааинырслашәа Ҭышькәа ицсхәра рухьан. Уаантәи аҩныҟа длыбааит. Абарҭа дааҭалон еицш, абгахәыҷы абжьы иеицшшәа иааиаҳаз игәы ныҭнарыцсааит. Аҽны шьыбжьон иахьаанагаз изымдыруа, аборахь иҽынеихеит. Уа абгахәыҷы ҭакыҭәҟьан, излахкааз иахыцарц иагәыдцало.

– Ари абаҟаз? – ауҭра иҭаз иаб наиқәҽиҭит.

– Акәтқәа ишрыҽцаауаз агәра сызгомызт, исыргылаз ашьацҳәа иаҽашәеит.

– Иоуумыжьын! Сара исҭахыуп, – игәы дааҭаччеит Никәа.

Ермолаи, Дарыҟәа ица инхарҭа дахылеижьҭеи, зцәа иҭазза ицсылацәахаз Зинаҭ лыцә рхәа арахә ирылан. Ацшәма ҽыц уи иахаиҭаз аҭәҭәа хәыҷы абжьы ҭарза ахара иуаҳауан. Ишнапышьцылаз идыруан Никәа.

Маф ашьтәашьразы ирхианы имаз иаҳәызба ццышә аакнихын, Никәа абна днылалеит. Адәҳәыцш хәыҷы иқәхоз арахә ирылан Зинаҭ лыцә. «Саҭабымҭан, аха ибыдыбкылаз ауаҩы даҽакала ихы дшаласырцшыша сыздыруам. Уажәшьҭа бырахә зтәу иара иами, мшәан…» Ацә днадгылан, аҭәҭәа аахыхны, аҩызцәа иаарылеицан, напыла абҭа днаснасуа, ашьшьыҳәа абна агәҭа днагәылс, Қардаа рынхарҭа ашьҭахь иааицеит. Никәа иаҳахьан арахә азәы имацара ишьыр шилшоз. Хаҳәык аашьҭихит. Ацә маҷк иаашәеит, аха азамҩа инапы нахьшьуа, иааирҭынчын, ичҳаны игәаҭьит: ишимчыз ахаҳә атәыҩақәа ирыбжьеикшеит. Ацә, ахы цқьа иазымҟьо, илеизҟәыҽит, абла ҭархынҳә, Никәа иаҳәызба аатицаан, арахә ахәда инаҭишьит. Ацәа аахиххьан еицш,фархьк иҟәшәарц иаалалаз Маф ица дааихагылеит.

– Узҽуи, уара?! – аб дгачамкуан.

– Умбои сызҽу: ажәытәуаа шәыхьзрацашьа сгәацхеит.

–Изтәыда? – Маф ипа иихәакәоз иаҳазомызт.

– Ермолаи.

– Мыч маҷк змаз уишьҭалеитеи.

Маф, ипа дицхраан, акәац еиҿырхит, аѳныҟа иѳаргеит.

– Аџхын мышха ари џхастахоит умҳәозаор, – Маф ипа иахь даахьаҳәит.

– Уажәыцәкьа сцоит Ермолаи идухан ахь, аџьыка имысхәҳап.

– «Уцә ззеит, аџьыкагьы сыҭа» ҳәа, уизнеиуама? – Маф дагьаашәеит.

– Ус акы сыецникылааит, нас иаргьы саргьы ҳаибабахп.

Никәа ҽыла агәарц дынҭытцит. Саатк ашьҭахь, аатцәак абжа аџьыкхыш иманы, даакылсит.

Аби аџеи аухантәарак акәац рцаауан, идырцшшарцгьы ашәымкьаҭ ду иқәцаны, амца ѳаџарцеит. Ашьыжьымҭан, Ермолаи данааи, акәац алѳа ахылбыбы икнаҳан.

– Шәыцәката иахьи зышәҳәаз?! – иара дцаауан.

– Исырхәан, уанаџьалбеит, – иҳәеит Маф, Никәа ишиабжьеигахьаз еицш, – ҿымҭ-цсымшьа аххаара иҭан. Иацы аанда иахыцарц иалаган, аџәѳан иахаҳаит иахьырхәаџәкьаз. Иахышаз ауп умбои. Ирыцҳасшьеит. Аха аџьал акәын умбои. Улеи аѳныҟа, акәац ҳамоуп, цәыцақәак ҳкып.

Никәа ажьцаа изын, адухан аҿы иеицәамкәа, ихааза Ермолаи иааимҭаиргылеит. Ԥшьба-хәба цәыца аныржә, Ермолаи ус иҳәеит:

– Сыцә бзиахә сцәызит, Маф.

– Коҳ, иуҳәо закәи?! – «иааџьеишьеит» аџшәма. – Аҕьычрақәа даара ирацәахеит удыруоу.

– Иҟамло егьыҟам ҳәа сгәыҷшәа саақәлеит, аха шәара ус шысзыжәымуаз здыруан. Амала аҵхагә нахыс абна сылан, сыцә сзымцшааит. Ҳара ҳгәаҕ зкшәа иҟоу Бедрак иоуп, аха уигьы агьимгеит. Иахьа сеиҭашьҭалароуп. Маф, акәац шуцаазгьы исурхәҳауазар изгоит. Цәгьала исгәаҵхеит.

– Акрыздыруоу, – Маф Никәа днаиҿаџшит. Уи дақәшаҳаҭхарц ихы аниирба, аџшәма ҿааиҭит: – Никәа, иҟаҳцари?

– Ԥытк иаҳҭап, ахә бзианы иҳаитозар. Ҳаргьы ҟәрышьқәак ҳаур изыхҭнаҳцаша ҳмоур ҳәа ушәоу, – Никәа зымѳа дынхьаҳәит. – Амала зегьыцәкьа ҳзытиуам. Цыфала ҳаҕәгәам.

– Ус акәзар, уеы сыҭа, адухан ахь изгап. Нас сыцә сашьҭалароуп, уи ус исцәызыр ҟалазом. Саҳәшьаца даан, шьтәак ҳшьын, ҳгәылацәеи ҳареи ҳшеилатәаз, аҵхагәҭанынза сзашьҭамлеит.

Никәа аатцәақәа ѳба рызна кәацла ирҭәын, иеы инақәицеит.

– Уст ацарақәа, – Ермолаи ақьаад цара цхьазаны инаирххеит. – Сыцә ауп сгәы иалоу, – аҿы днацхьагылан, агәарц дынҭытцит. – Никәа, – даахьаҳәит иара, – Ҭышькәа рыцҳа ицҳа дзеицшроузеишь?

Арцыс амца наигәыцалан, деилнархуан.

– Узлызцааи? – мчыла иеирҭынчуан иара.

– Даалыцхраарц Зинаҭ иаха даалган, аѳгьы ҳзылнаҳауан. Сара истахым, аха Давид дигәаҵхеит. Ешьагьы длымам, дылхалыртәар

ƙалоит, аха иара ипланқәа даҽакзан, илылихыузеи ани. Иаха дагьынскьеигеит, аха… – иҽынеихеит, иизашаз имазшәа.

Никәа, ибла ашәшьы хыланы, Ермолаи дишьклаҷшуан. Ашьҭахь даахынҳәит. Ашәшьырҷаҽ арымз днықәтәеит.

«Иеигәылацәоуп ҳәа гәҿарас дшырымкуаз дырны, дрыцәҕьычуан. Уажәы Хәымҷа наплыларкуеит, алақәа. Ермолаи ауаа имоуп, рнапала амаҭ икуеит. Урҭ урхаҿаргьы иара ихьз адырбазом. Сара исылшагәышьозеи… Уажәы Хәымҷа дысцәыргоит, аха…»

Агәрамгара ааизцәырҷит, иаха Давид Хәымҷа дшынаскьеигаз анааихҭашәа. Уи азҕаб лахь имаз абзиабара ацәымҕрахь ахы археит. Амала ҿныҷƙала дызҭынчхомызт. Изыфарҭынхаз ажәабжь деилаҷыххаа дықәнаҷан, уа дықәиан, Ермолаи дхынҳәаанза.

– Давид дабанзауҭазаауеи? – Никәа дҷааит, уи аҕәра ааимхны.

– Уаха дцоит. Ирхәҭа аҳәааҽы итәоуп, иахьынзаиҭахыу даузыжьуада.

Никәа, маҷк ихәда ааҷдыртызшәа, аҳауа лагаҿагара ааизымариахеит. Ермолаи дышцазҷәƙьа, иҽы ааҭеигалан, аҭыҷ иқәҷаны, хәыҷык дааҷшит. Аҷәҷәа аацәыриган, абораҽ иҭакыз абгахәыҷы ахәда инахеиҷеит. Ашьапхыц дцәырымкәкәырц, ихы гәаҭо, агыгшәыг маҷ аашьҭихын, абнарахь иҽынеихеит. Акыр данынаскьа, абгахәыҷы аҽаҷа ааҽихын, ахы инақәиҭитәит. Иахаз аҷәҷәа абжьы гацыҷхьаза, уи еиҳа-еиҳа агәы ҭзызаауан. Ахы ахьхәыҷанаҷарыз азымдыруа, абжь ҷары аҽацәнагарц, иҿуан, иҿуан. Никәа ас ƙаиҷарц избахьан азы даҽын акәымзар, уажәшьҭа иара зегьы изеиҷшын. Агәрамгара деимарххо даман. Аҷыхәтәан даҽа знык лбара даҳәон, аха Давид иаха лара дахьынаскьеигаз игәхьаан, даҽа знык урҭ реибабара ицәымҕны, Ҭышькәа рыцҳа инышәынҭра ихы ақәк, Никәа иҽынеихеит. Аҷсхәра руаанза ҽыц даннеи, даадәылҷит Машьа. Уи длышьҭан Хәымҷа. Рҿыҷьегь илҽыжәҷыз аруаҿ аҷсшәа иарҳәеит. Дҽаҷхаҽччо иара ак реиҳәон. Дук дрыдымхалацәакәан, дцеит иара. Уи данынаскьа, Машьа даҕьны Хәымҷа ак лалҳәон, аха егьи уи илҳәоз уамак иллырҳауамызт.
Никәа игәы ҭаҷсны даахынҳәит, уаҳа арахь ақәлара аҷыхәтәа ҷиҷәарц збаны.

Ахараза игон, даҽа зны иеиҷшымкәа, аҷәҷәабжьы ҷарза.

Арҷыс хәымҽхантәи Амра ацеишьа изычҳауамызт.

Аҷәҷәабжьы ааигәахон.

Ашәшьырҷа дныҷалеит. Акраамҭа дтәан. Аҷәҷәабжьы ааигәаза игеит. Никәа уи агәхьаа имамызт. Уи абжьы анааҽаҷҷәа, ацәа даалҷызшәа, иахьрыз ҳәа дхәыцуа, уамашәа ибеит. Дҿагылан, дмеидагәеидаха ааигәа иахьиаҳауаз иҽынеихеит.

– Ах, аҷсцәаҳа ургааит! – наƙтәирахь ала иааиуаз Ермолаи, ихәжәаны иҷсыз абгахәыҷы, аҷынҷа ашьа кылжж иахьышьҭаз, днахагылеит.

Асҷәƙьа ахьрын ҳәа згәы иҭамшәоз Никәагьы даацәырҷит.

– Сыцәцәоуп абри иахоу, – Ермолаи абгахәыҷы иахаз аахихит, – абас ишцаҟалеи, Никәа, аа? Сыцә ауп ҳәа сшашьҭаз, саргьы сыхәжәахьан.

– Сгәанала, ари абгахәыҷы уцә атцыхәахьала афара иналаган, иафо, иафо, иафо ахәдаҿ ианнеи, уи иахаз атәцәа иара ахәда иахашәеит.

– Усхыччома, уара? – амалагьы еицрашәахьаз Ермолаи дгьықуан. – Азәы ччархәс сицхьазеит аха… – изҭаҷкәымкгьы ааирацәеит.

– Уара еснагь уҕьычуан, азәы заҵәык ччархәс уикызар, уамак ҟамлеит, – Никәа иихәоз атакцхыкәра аитап ҳәа дазхәыцзомызт.

– Изакәи, уара?! – Ермолаи дытҟәацуан, Никәа днаидххылеит.

– Иуаҳаз.

Ермолаи Никәа ихәцә ахь инапы мҩанитцеит. Егьи дахьылкаҳаз дааилккан, дҩеихеит, аха иаҕа дышьҭагәа дикхьан. Дихәыруан. Иҵсы изҭымкааua, цәгьала дшыцсуаз дагьаазхәыцт. Ацыхәтәантәи имчқәа ааизиган, Никәа икарахахьаз Ермолаи дааирҳәит, аха уи арцыс ихәцә далаҵс ишикыц икын. Адырҩегь иҿааизиган, Ермолаи инапқәа ихәда цәгьала иаамихит, ақәыцьма акәац анаҿырхуа еицш. Нас иҭаҷкәым раҵәа, ицламҳәа дыҵасит. Еромолаи ибла ацыцхь нытцыдыдит. Уи, инапқәа игәаҿы иааидыцсаланы, днаиқәтәеит.

– Издыруеит, Ермолаи, издыруеит уара ушҵьычуаз, узыцәҵьычуаз, – иҵсы еихәлахо Никәа дцәажәон. – Санашьҭала знапала иҟоуҵозгьы сыцшаауеит. Ажәлар уқәысцоит, идырны иумаз. Унапала Миха дышҭахаз ианаацәытцырх, Хышаа уршьуеит, идырны иумаз. Уаҵәы ашьыжь уцаны Акакьи уиҳәа, Чагә ишьклаҵшра ҳаҟәихырц. Сара ишудысцаз умырзан. Акәымзар уара узы агьыҟам. Сара сзын уажәшьҭа зегьакоуп: сыцсаанза ҳәа ҿҳәарас исыҭаны сбаандаҩыртәыргьы, успырысхуеит.

Никәа, Ермолаи днеихытцын, уаҳа дхьамцшзакәа, дцеит.

11

Ҩнак иаалырҟьаны Акакьи Никәа дизцааит:

– Кәыкә ичкәын мыжда дахьыҟоу удыруама?

– Сара иаҳа изхаздырри? – дцааит Никәа атакс.

– Иҭаацәа азәы изымдыркәа дыҟам уи дахьыҟоу. Дцәырцыртә ираҳәа. Уаҩы шәизкылымцшын, шьҭа иазхоуп. Амала иакәым уск иҿалеимгалартә иаҳәа данубалак. Ҳаҷкәынцәа роуми, иҳацәҭамхартә, атагылазаашьа ианышәартә иҟаҳцароуп.

Гәрамгартас диоумашь ҳәа ихы дазцааua, Никәа дындәылцын, Антон Зимопуло дицшааит, Акакьии иарҿи еибырҳәаз илымҳа итишьырц.

Дук мырцыкәа, Чагә аҩныҟа дхынҳәит.

Никәа иҵсы даҿакала иааивигазшәа игәы иабон, уск аиаша мҩа иахьизыкәцаз азы. Аха уи уажәыцәкьа уахгьы-еынгьы игәы итаз Хәымҷа лакәын. Давиди лареи еидибалазижьҭеи, Никәа лымцан

дыҟәымлацызт. Хара-хара данынaлхьыҧшуаз, лылаҧш дыҭашәар иҭахымызт. Ҭагалан мшык аҽны Давид ианшьа иҽы деиҭаан дыҟан. Иныҭыѡ-аатҷаѡшәа излаиаҳаҟәаз рыла, Зинаҭ длыцхраарц деиҭанарыҧхьеит Хәымҷа. «Лгамбзиара» иаҭганы, уахь дшымнеизгьы, Давид данцашаз Хәымҷа дибахт дынкыдгыланы.

«Зинаҭ лахь дызхамнеишаз аҽыҭга лыҧшааит, аха дышҧаныҟәарыз азҕаб, днеирц лҭахызаргьы?» Ас еиҧш иҟаз азҭаара аҭак усгьы ихиан.

Ччаҧшьк зҽыҟәмыз арҧыс деимахәла ақыҭа далан, Акакьи идҭақцәа нагзо. Никәа игәаҧхомызт ақырҭҟәа рҟазшьақәа, еиҳаразак аилахәҳахәҭра иҟаз аҧсҭазаара игәы аҧәканажьуан. Ааигәа-сигәа аҕьычраҟәа рызбахә уамак ишумаҳауазгьы, Ермолаи идухани Хыгә икрыфарҭеи кәац рыгзамызт. Асҭамыр иҭаҭын шеиҭаирсыц еиҭаирсуан.

Аотриад ҷыдаа ирымаз еилатәарак аҽы Акакьи ус иҳәеит:

– Аҟәа аполк бунтит. Абольшевикцәа рагьитациа ишалҭшәаз цәырҭит. Урҭ рагьитациа ақыҭаҽ игылоу архәҭа аҽынза иааирц ауеит. Зегьы шәгәы шәҽаныз. Зыгәра ҳзымго ауаа рызкылыҧшра рҕәҕәатәуп. Никәа, уара Алшәынба ҷкәын асалдаҭцәа дрыҽцаауазар еилукаароуп.

Хыгә Чыгәбари Чагә Ашьхаруеи, Акакьи дрыманы, Ермолаи идухан ахь реынархеит. Никәа инаиҧхьеит. Урҭ, аишәа ианылахатәа, иаагәарҭеит рнаѡс итәаз Агырба Уасили Алшәындба Чагәи шракәыз.

– Абольшевикцәа шәееизыжәгахт, – иҳәеит Хыгә. – Ага бҕьыци ашьха бҕьыци еиҟәшәоит.

– Ҳара ҳбольшевизм азбахә аҳәара азин ҳамырххьеит, – Уасил ибла ҭарҟәыҽны иеидтәалаз рыҧшь-ѡык инарыхижьит, нас инаҭишьит: – Адемократцәа.

Ермолаи дааин, Акакьии Хыгәи рыбжьарашәа даагылеит, урҭ ирҭахыз азы днарацәажәарц.

– Уара, адухан аҧшәма, – Уасил уи наиҟәҽиҭит, – ара ҳтәоуижьҭеи, ҳумбазои? Аранза уаҳзааишь!

– Ҳаҭыр зҟәу ауаа ахьаҳзааиз умбазои? – егьи даахьаҳәшәа ҟаиҭеит.

– Ҳара ҳаума нас иҳаҭырдоу?

Ермолаи дзыдгылаз ажәаҟәак нареиҳәан, имаҭуѡы иахь днеин, ирзааигашаз илымҳа инҭишьит. Егьи ачыс има дшааиуаз, адухан аҭыҟь-аҭыҟь ҳәа ахысбжьы анааѡнахәаҽ, исаан лаимпыҭшәан, ианыз изызнеигоз раҧхьа адашьма иныҟәҳаит. Акакьи идтәалаз ѡаҭибарҟьаанза, Ермолаи, зтапанча аҭра иҭазҭоз Уасил днеихаххит:

– Иуҭахыузеи, ухаҭкы?

Уасил, уи дихәамҧшзакәа, ѡ-нацәак наиирбеит:

– Ѡ-баҭлыкак аҧсуа ѡы!

– Уажәыҭәҟьа!

Ермолаи имаҭуѡы ари ииҭахыз изааигеит.

–Уасил, – ҽааиҭит Акакьи. – Абцьар аныҟәгара азин умоу?

– Исымоуп. Иуҭахызар иусырбап?

– Иаҭахзам.

Акакьи даныѡагыла, егьырҭгьы ишьҭаланы индәылҭит.

– Рыуаа ҳакәдыршар? – Алшәынды ҷкәын иҭахымызт араҟа Уасил гәыбҕан ирҭар.

– Ус еиҵш акгьы рҿазыркуам. Ааигәоуп саноурыжьыз, уажәы сызхаркра цаҵгәык рымам.

– Чагәгьы дҳацәцеит. Агәра згодаз.

– Цутк аҧьыка зцумфаз дузҿилкаауам рҳәеит. Аха, – нас ибжьы ҩаҳареикит Уасил, Ермолаи иаҳартә, – ажәлар шәаны иҟоуп, аҟаҵшьҟәа ирыдгылашазгьы уажәшьҭа уаҩы дузыцшаауам.

Рҩыцьегь ҩагылеит.

– Схатә уск азы Гагранза сцароуп, абзиараз, – ианындәылҵ Уасил имацара иҿынеихеит. Алшәынды ҷкәын ишибоз, Ашьхаруа Чагә, аменшевикцәа ркомиссариат дааҩныцны, Уасил днаихьзеит.

Ашьхаруа дахьаадәылҵыз аҟнытә цьоукы рылаҵш иныруа, Алшәынды ҷкәын аҩныка иҿынеихеит, ихьзнылеи Уасили реиццашьа игәамцхакәа: «Изакәызеи, зегь ахәа рфазшәа ишцаҟоу? Гаграа срызцар цәгьамызт, ма Степан дызбандаз…»

Уи агәарбжьара данаҵәах, Акакьи, Хыгәи, Никәеи, амазаныкәгаҩ Мелазе Гьаргьи ицны, амҩахь даацәырҵит.

– Уи иҵыхәа ҳкыхп, – иҳәеит Хыгә.

Убри аамҭаз амҩаду ала афаҿтон рзааигәахон.

– Никәа, арҭ зуҫкәоу гәаҭи, – Акакьи инаидиҵеит.

Никәа афаҿтон ааникылеит:

– Шәышәкәқәа сшәырба!

Афаҿтонхьча ишәкәқәа шгәеиҭоз, Акакьи ибжьы аагеит:

– Цқьа дгәаҭа! Иудыруеи имҩасуа зустцәоу.

Никәа дицхыраарц, Гьаргь иҿааихеит. Урҭ афаҿтонхьча дааимырдеит. Нас даамсҭашәаха афаҿтон иҭатәаз аҧхәыс еиқәа иналҿаҵшит.

– Ари шәеиҳабы ацәажәашьа изымдырзои? – лҳәеит лара урысшәала, аҧсшәа шеилылкааз удырратә.

Никәа уи лпаспорт днахәаҵшит: «Зеинаб Чичуа».

– Илҳәа закәи? – Акакьи дцаауан.

– Шәара ацәажәашьа шәзымдырзои сҳәеит, – Зеинаб лхы афаҿтон иаатлырҳәҳәеит, дшеибыҭаз ахьырымбоз рыҿцныылҳәалозшәа.

– Доушәышьҭ, уара. – Хыгә ҿааиҵит, – дзуслоу шәымбазои – жәла дук лоуп.

Афаҿтон аҿынанахеит.

– Ицо-иаауа реимдара рҭәҭәатәуп, – иҳәеит Акакьи.

Афаҿтон, хцаҟа верс ианыласкьа, ауахәама злаҵакыз ааида иавагылаз аць ацхьа иаангылеит.

– Ирласны ухынҳәы, – афаҿтонхьча инаидылҵан, аҳкәажәацҳәыс длыбааит.

Нымҩахыц игылаз аҩны ахь лҿаныналха, аҧшәма даалцылеит.

– Ҳҩыза иҿынтә сааит, – лҳәеит лара.

– Блеи арахь, – Ашьхаруа Чагә ацҳәыс ҿа аҩныка длеигеит.

Урҭ шыныѡналазҵәҟьа, ахәшҭаараҿы зыҿзырҵхоз Уасил аҳкәажә дѡалхаҵгылеит:

– Зеинаб Чичуа?

– Ашьхаруа шәыуа дарбану? – лара дҵааит, ѡыҵьа дрыниарын ҳәа дымгәыҭуазар акәхарын.

– Сара соуп, – Чагә уи лҿаҵхьа дааиасит. – Амала бзыцәшәо уаѡы дысҭам.

– Сара апрокламациаҟәа шәзаазгеит, Аҟәатәи аполкҟәа руак абунтра зхароу абольшевикцәа роуп ҳәа аменшевикцәа игәарарҵаз шымцу зҳәо. Насгьы хшыѡ азышьҭуп абунт зыхҟьаз ар рҭагылазаашьа аҿеимра шакәу.

– Иабаҟоу? – Чагә иааҵьеишьеит: Зеинаб акгьы лкзамызт.

– Сымаҭәа иаҵаҵәахыуп, даҿа уаҭахк ахь снашәышьҭ.

Аҵҳәыс асурахьы амѡа Чагә иналирбеит. Уи уахь дахьынзаѡназ, аҵшәма ҵҳәыс Кәакәала аишәа лырхиеит. Зеинаб данаахынҳәуаз, еиҟәҵаны иҿалҳәаз ақьаадҟәа ѡ-пачкак ыҟан. Ахацәа уи иналыдтәалан, акрылҿарҵеит. Иштәаз афаетон иаҵаҳәаз аҿы рышьҭабжь раҳаит. Зеинаб дмыҵшзакәа дындәылҵеит. Чагә уи днаскьеиган, лымѡа дыҟәҵа, даахынҳәит.

– Зеинаб Чичуа лыхьзыҵәҟьа Ҭамара Маҷавариани-Козмаа ауп, – иҳәеит Уасил. – Гәымшәак лоуп. Уажәшьҭа арҭ абҭьыцҟәа шаны иззугаша уара иудыруеит, Чагә. Аус ҭәҭәа унапы иануп, ухы аагәаҭала. Аус злаҵәҟьоу – апрокламациаҟәа Лиашә итәоу ар рҿынза иназароуп. Уқыҭаҿ иҟоу архәҭа унапала ироуртә иҟаумҵан. Ироуааит, иаҳҳәап, Гагрантә.

– Уи зегьы еилкаауп.

– Саргьы сынхацәар акгьы иаҵсам, – Уасил дѡагылеит.

– Умшәан, Акакьми ихала сушьҭеиҵеит ҳәа уасымҳәеи.

– Ишҵаудиҵеи? – Уасил дцәыҵаччон.

– «Иареи уареи шәеимадан, – иҳәеит, – ихы-игәы уҭаланы, – иҳәеит, – акы узиҵдыраар цәгьам, – иҳәеит. – Акомиссариат аҿы ҳшыҟоу умырзан, акәымзар, угәра игазом», – ҳәагьы сгәы сеаниҵеит.

Мчыбжьык ааҵхьан еиҵш, Акакьи иуаа ааизиган, амцаҵшь иҿатәаны, днарылаҵәааит:

– Ҭабатазе ирхәҭа абольшевизм еиҭарылалеит.

Никәа уажәы агәраганы дыҟан дзызкылҵшуаз Алшәынды ҷкәын уи шиусмыз. «Ус анакәха, уи уажәраанзагьы ихырҟьацәара аҭахымызт.»

12

Асалдаҭцәа ргәынамзара хыжжын, аизара шымѡаҵыргаз аниаҳа, Чагә алшәындба Степан ижьираҿ дааит.

– Издыруада даеа даеа большевикцәақәак уи аус мҩацыргазар, – иҳәеит Степан. – Апрокламациақәа урҭ ишрыладырцәаз сыздырзом. Ҳзықәгәыҷуаз ауаа аменшевикцәа аус рыцыруеит.

– Арахь, ҳара ҳаламырхәзакәа, ари еицш аус мҩацызгарыдаз, аа?! – Чагә иҵьеишьон. – Сара сеыцәахны сахьынзыԛаз, аболшевикцәа даеазәы дрыцшаазар?

– Иԛоу удыруоу: уаҵәы ашьыбжьон цсшьара ҳасабла Гагра иахагылоу ахәы абнаҫ ҳаиқәшәарц ҳаԛоуп. Иеибызҳәоз рыда азәгьы днаҳамгарц ҳаилацәажәеит, аха уаала усыцны. Уара узы гәыбҕан сырҭарым.

Асы акыр иласкьаны ишьҭалеит ауха. Аҳауа цсырҳагаха ицқьан. Степани Чагәи еицны иҩеиуан, иркыз арҭмаԛ Кәыкә иҩы хәбаԛа литра ҭаргыланы.

– Асы ҳашьҭақәа анылашт, – Степан игәы иалан. – Аха аконспирациа бзиа азаҳҳәыцит.

Еснагь зиаҵәара мызуаз ҵлақәак рыцаԛа Криволапов Иван дыцшын.

– Уажәыцәкьа дааиуеит Акимгьы, – иҳәан, уи имаз иарҭмаԛ аахиртит, арахарши аҵсызқәеи аацәыригарц.

– Абар иахьааua, – Степан, Иван дицхрааua дыштәаз, алада иҩызцәа лаирцшит.

Аким Иван-ипа Павличев, х-ҩык арцар наза ицны, даарыдгылеит.

– Уахьааз бзиоуп, – иҳәеит уи, Чагә днаидгылан. – Даеа х-ҩык аарц иԛан, аха азәы дычмазаҩхеит, егьырҭ русурақәа рҿы инызкылашаз усқәак рзыԛалеит.

– Шәааикәшаны шәтәа! – нарабжьеигеит Иван.

Рыфатә-рыжәтә иаахыкәшан, хсмаԛәқәак инарықәтәеит, ацәаакыра рылымсырц.

– Шәызхеизаз алацәажәара шәалагаанза, – Чагә ҫааиҭит, ихы иаҳа зызирхашаз цқьа дизымдыркәа, – зцаарак сымоуп. Асалдаҭцәа ҳқытаҫ апрокламациақәа рылазырцәада? Даеа хеилакык аус ауазар, Степангьы саргьы изаҳзымдыруеи?

– Азә иԛаицо азә изымдыруазар еиҳагьы иеиҭьуп: уи шәарҭам, – иҳәеит Аким.

– Уи аус мҩацысуан аокруг апартиатә еиҫкаара анапхгарала, иԛазцазгьы иеилкаара уадаҩуп, – Аким иихәаз азымхоны ицхьазеит Криволапов. – Издыруада уи аус мҩацызгаз дкалдахәаратәымзаргьы. Аус нагзоуп – уи ауп аус злоу.

Чагә ҩныцқала Иван игәра уамак имгеит: арцыс иеиликаауан ари аҵсызкҩы ицегь шидыруаз.

– Иахьа ҳара ҳаззеизаз даеа усуп, – иҳәеит Иван. – Ишәасҳәарц стахыуп, аҩызцәа, апринц Ольденбургски иаҳтынра, заԛа амехак ҭбааy аԛара, азахәеи, амагнолиақәеи, адацеи, егьырҭ ациаа иацәареи, ашәтқәеи ишырцәахуа. Аҵсызкраз амшын ҳанхыло, иаабо аҳтынра ақә маҷк ауп. Ашьха хаҳәра иаласоу ахыбра ду еснагь мазак агәыцацәахын.

Иахьагьы иамоуп амаза. Уаҟа иеиҿкааун амшын Еиқәа ахақәитра акомитет. «Урыстәыла аиқәырхацәа» ҳәа рхы иазырҳәоит КОЧ анапхгара. Убырҭ зҿу аус еилыргатәуп иахьа, нас доусы напхгара захҭо агәыц аҿы ирзеиҭеиҳәароуп ари ацакы. Уажәшьҭа цытк аацуеит ари азцаара аттцаара ҳаҿуижьҭеи.

– Сара ибзианы иеилыскааит КОЧ аиҳабыра цыҭ-ѳык рбиографиақәа, – иҳәеит Павличев Аким. – Апролетарцәа рус рзбар ҳәа ишәаны, Урыстәыла агәаҿынтә ибналаз аесерцәеи аменшевикцәеи роуп дара. Акомитет иахагылоу Керински иполитика иадҳәалаз, Уфимсктәи адиректориа ахантәаѳыс иҟаз Самарин-Филиповски иоуп. Уи иарґьа напы – аесер Воронович Николаи, Ольденбургски иеиҿикааз аҳауатә станциа еиҳабыс даман ацыхьа. 1918 шықәсазы Ешбеи Лакобеи Шәача ацхыраараз ианлеи, ирҿагылаз Воронович иоуп иара абритцәкьа. КОЧ-аа иртахыуп амшын Еиқәа аҿтәи адемократиатә республика ацырцарц.

– Амшын Еиқәа агаҿа рнапаҿы ишцааргои, аскатәи амч рызтода? – Степан дцааит.

– Самарин-Филиповски, Воронович инапала иеиҿикаауеит апартизанцәа ротриадқәа, – иҳәеит Иван. – Уи аус рнападыркижьҭеи хәычык цуеит. Кәбантәи арада аконтрреволиуциатә напхгара ирацәажәаны, Кәбантә-Амшын Еиқәатә жәлар республика еиҿыркаарц ртахыуп.

– «Ажәлар республика» ҳәа урҭ зҿу закәытә напхгарахои? – Чагә изымдыруаз руазә ҿааиҭит.

– КОЧ алызхыз амшын Еиқәа агуберниа акулакцәа реизара ауп, – уи иахь даахьаҳәит Аким. – Ѳы-мзы рацхьа, ноиабр азы, уи аизара Гагра имѳацысит. Уажәшьҭа шәазхәыц закәытә жәлартә республикоу акулакцәа иацырцарыз.

– Излеилыскааз ала, – иҳәеит Иван, ацсуа рцыс днаиҿацшын, – ааигәатәи акулакцәа рхатарнакс, Калдахәарантә дааит Хыгә Чыгәбар.

– КОЧ ахьеиҿкааау аменшевикцәа ртерриториаҿ ауп, – Чагә Иван иахь ихы наирхахт. – Қырҭтәылатәи адемократиатә республикеи Ацсны жәлар р-Совети ишцазыҟоу Филиповски иреспублика?

– Ацсуа Совет ақыртқәа ирҳәо изаҿагылом. Убранза Асовет нагоуп шьҭа. Урҭ рус уи ала избоуп, – ари аус Чагә иеиликаарц даара иҭахын Иван Криволапов. – Аменшевикцәа ракәзар, урҭ «Урыстәыла аиқәырхацәа» рполитика иадгылеит. Избан акәзар Самарин-Филиповски иеиҿикаауа ареспублика ар шкәакәа ирҿагылоуп. Уацхьа игылоу иауми рацхьатәи ааха зауа. Ар Кацшь ашкәакәақәа ириааиргьы, Воронович ир иаарҿагылоит, ақыртқәа рҳәаа иаадгылаанза. Ақыртқәа КОЧ ацхыраара артоит англыз бцьарла. Воронович цәеиндыхәгьы англыз френчла иееибитеит. Қартынтә даарышьтит КОЧ акомиссар цыда Лео Рухазе. Уажәшьҭа Ацсны жәлар р-Совет иалоу ацсуаа рхықәкы – Деникин ицхыраарала, Ацсны ахақәитра цабгалеит.

– Сгәанала, Иван, – иҳәеит Аким Павличев, – иеилкааупКОЧ ацаки ахықәки.

– Уажәшьҭа иазгәаҳҭап ҳара ҳхыҟәкы, – аиҿцәажәара ааихишьыларц избеит Иван, исаат днахәаҵшны. – Абри азцаара иашаны ирызнагатәуп аусуцәеи анхацәеи, асалдатцәеи, ус еиҵш дцак азәыр ишаашәоулак. Афронт ахь ицо иарбан бцьарзаалак азы, адырра ҳашәҭалароуп, ма Аким, ма сара. Ҳ҃оыцьегь уажәы Гагра ҳаҟоуп.Уи ала ҳалгап.

– Иааҳгаз баша инҳажьрым, – иҳәеит Степан, аҵәцаҟәа днарыхәаҵшны.

– Ҳус алҵшәазы! – Криволапов аҵәца аакәихын, еҕырҭ ртәкәа инарыдикшалеит.

– Араха сышәҭ, а҃оы даара ибзиоуп, аха сарыхьҭшьит, – иҳәеит Аким.

Уи имацара иакәмызт ахьҭа иакуаз, рызынтәык араха ржәит, даеа ҃оба-҃оба цәыца аҵсуа ҃оы нашьҭаҵаны.

– Уажәшьҭа иазхоуп, а҃оызцәа, – Иван днарылабжьеит, ам҃оахь иржәыз ишакәымыз иамырцәажәарц.

Реааидкыланы рҿанынарха, Криволапов, Чагә иҭаацәара дрызцааua, дынирхеит, еҕырҭ иеицыз цхьаҟа ицарц.

– Лымҳатасҟәак ҳауит, Чагә, – иҳәеит иара, – аменшевикцәа Қырҭтәыла ашьақәыргыларатә еизарахь алхраҟәа м҃оацыргарц ргәы ишҭоу ала. Аус ҭәҭәа м҃оацгатәхоит ақытаҿ.

– Сара исылшо азы схы сеигзом.

– Степан иҿынтә адырра уоуеит иҟаҵатәу азы. Уааиза уазҿлымҳаз акомиссариат ақытатә алхратә ҭыц ахантәа҃оыс иалнахуа дарбану.

Цаҟа илеиуаз азәы даарцылеит. Аказы дышрызцаауаз убартә, даарыдыххылеит. Уи урҭ д҃оадырцшит Ивани Чагәи рахь. Ирласынгьы иҿааихеит.

– Аусураҿ аотриад ҷыдаа узцаауан, Иван, – иҳәеит иара дшаарыдгылазцәкьа.

– Слаҵшыҟәырцахт. Иҟасцари, аа? Ҳамҭакы схы рцәысыхьчароуп. А҃оызцәа ираҳәа, Степан сицны, Калдахәараҟа сышцо.

Азын макьана ишмиасыцызгьы, сынтәа заа шыцхарахоз убартә, Амра акраамҭа ихагьежьуа ианылҭалоз, Чагә изымчҳакәа дааны дназхагылаз Миха инышәынҭра дадгылан. Р҃оыцьегь аус анеицыруаз аамҭа игәаларшәо, арцыс днахынҳәын, ааида дынхыцан, ашыцра днылсын, азиас ихыҟәгыла иццшыз Иван иахь иҿынеихеит. Миха иҭархара аилкаа аҵыхәанза иназартә аамҭа ахьыҟамыз игәы ицхон. Уи аус аҿы дшымчыдаз еилкааны акәын цыцх ацхынраз, Миха данҭахаз, ҟамчы ццаца Ермолаи дызижәлазгьы.

– Амлагәырҟәа рыкра аамҭа ааигәахазеит, – Иван арцыс дааизхьаццшит. – Аҵсызкра даара зҿлымҳара зуҭаша усуп.

– Ҳхынҳәып, – Чагә уи инаиабжьеигеит, – уаәшьҭа хәлоит.

҃Оы-шыкәса раҵхьа Чагәи Кәынтеи златәаз Кьасыгә Қәҭарба ичарҭа инҭысын, шыцрала ам҃оахәасҭа ишаныз, ажьирахь рхы надырхеит.

– Алхрақәа рымҩаҷгара аиҷаҟьараз, – Иван иаацәыригеит рҩыҷьегь зеиниаз азбахә, – аацхьара ҟанаҷеит апартиа Аҟәа аокруг акомитет. Иеиҿкаатәуп абоикот. Зегь рацхьа, иугәалашәозар, унапы ианысҷахьан алхратә ҭыц ахантәаҩы деилукаарц.

– Қардба Никәеи Мелазе Гьаргьи ҩы-мшыҟа рацхьа адухан аҿы саарықәшәан, снарыдтәалеит. Гьаргь, ус санибалак, ҳаҭыр сықәҷаны, акраамҭа дсацәажәалон. Уажәы Гәдоуҭанза сымцар ҟалом, Кәыча дсыцхьеит ҳәа, дыццакит.

– Кәыча? Лука Картозиа иакәзар? Уи ауезд алхра комиссиа дахантәаҩуп.

– Ус акәхап. Уи Гьаргь диҷхьеит, избанзар Гьаргь иоуп ақыҭа алхра ҭыц знапы ианырҷаз.

– Чагә, убри уара угәра иго аҿынза днаугароуп. Нас иара иҿынтә иеилукаауеит абжьыҭира аус шцо.

Степан ижьира ианазааигәаха, инеидыҷаанза иааҭгылеит.

– Ҿыцк шаауаҳалак сара исоуҳәароуп. Абзиараз.

Иван, арцыс инапы ааирҕәҕәан, амҩахь уаҩы дыҟамшәа аниба, ашыцра даалҷит, ажьира ихы ақәкны.

Уи дахьнеишаз даннеи, Чагә амҩаду днанылеит. Ишьҭахьҟа линеикак абжьы гон. Ианааивала иааҭгылеит.

– Чагә! – Гьаргь ибжьы аагеит.

«Зыцәгьа уҳәо ушә дышцахгылоушь…» Чагә игәгьы неиҭацеит, ари ара дибарын ҳәа игәы иеанымызт.

– Аказы суҳәар сҭахыуп.

– Исылшо усзар, – Чагә, игәырҕьара инымцшырц, ҭынч алинеика днадгылеит.

– Алхрақәа ааигәахеит. Зегьы уск-уск рымоуп, Саха змада. Акомиссиа ҳәа ҷьоукы аҳарбеит ахьзазы. Ахаша усызнеир, зегьы ҳархиарын.

– Уи акәзар – ус мариоуп.

– Сузыцшуп.

Алинеика аҿынанахеит.

Ахаша аҿны Чагә заа акомиссариат ахь дкылымсит, уахь анеира ихаҭа дшахгәаҟуаз рзеилымкаарц.

– Иахьа сузыцшижьҭеи, уабаҟаз? – Гьаргь дааццакит. – Иаҳа иҭбаау иарбан уадоу?

Акомиссариат зыҩназ х-уаҭахкны иеиҿкаан. Еиҳа иҭбааз акомиссар иҭыц акәын. Уаҟа иҩнагылаз зегьы даҿа ҷьара инарган, аишәа хәхәа азхаз инадыргылеит. Гьаргь ақьаадқәа пачкак нықәиҷеит.

– Асҟатәи бҕьыц зуҭахи? – Чагә дҷааит.

– Ареспубликаҿ иҟоу апартиатә еиҿкаарақәеи агәыцқәеи рацәахеит умбои. Усҭи аменшевикцәа рбиуллитенқәа. Ицхьазаны, иеиҿкааны иқәҷатәуп.

Чагә урҭ дахьынзарҿыз, дцәыцыцшны Гьаргь дизыцшуан, аболышевикцәа рыхьзынца цәыригозар ҳәа. Иара иқьаадқәа аннықәица, Гьаргь уи инаииркит ихаҭа иицхьазаз абиуллитенқәа:

– Анационал-демократцәа ртәгьы уа инаваца.

Нас Гьаргь иааирххеит даҽа бгъыцқәак:

– Арҭ асоциал-револиуционерцәа иртәуп. Уи уахьынзаҿу, сара анационал-социалистцәа ртәы сыцхьазоит.

«Иабакоу аболышевикцәа?» – Чагә игәы цжәон.

– Арҭгьы аболышевикцәа роуп, – иҳәеит ацыхәтәан Гьаргь.

Чагә ацхзы хышәашәа илахь иаақәнатәеит. Инапқәа цысуан азы, ирлас иааимихын, ицхьазаны, еиҳа еиҿкааны, иныкәитцеит.

Чагә зызбахә имаҳацыз гәыцқәак рыхьзынцақәагьы Гьаргь иааирхиеит.

– Иҭабуп, Чагә, – иҳәеит иара. – Абас алхра аҽны угәылацәа зегьы ааирц нараҳәа. Уаҵәы алабакьацәа усгьы ирыласцоит аха.

Зегьы днарылаццшәа ƙаицан Чагә, илацш аболышевикцәа рбиуллитенқәа инарыдырхаланы, дындәылтцит.

Ишаҭахыз еицшҵәкьа абжьыҭира азирхиеит Гьаргь. Ишцазыхиоушь Чагә иҩызцәа?

Чагә, амзырха даназаигәаха, агәарц ахь ихы мырхакәа, ахцыстра дынхыцан, абаҳча днытцалеит. Уа иааихьан Иван Криволапови Степан Столиарови.

– Икоуи? – Степан дцаауан.

– Алхраз зегьы хиоуп.

– Аболышевикцәа рыхьзынца ыƙоума? – ихы ҩышьҭихит Иван.

– Икоуп. Ахьзынца № 5.

– Гьаргь улацш дыцоумыжьроуп, – иҳәеит Степан.

– Изла? – Чагә мҩақәцагак иабжьгазар иҭахын.

– Излауала.

– Анхацәеи асалдатцәеи идырбатәуп аменшевикцәа иеиҿыркааз алхрақәа цакыс ирымоу, – Иван ихәыцра ныбжьеигалахт. – Иҳазҭых ччархә сахьак. Гәдоуҭа ашкол уанҭаз апап исахьа бзианы ишҭухыз ҳәа умыѣехәалози, аихамҩаҿ аус анууаз.

– Сазхәыцып, – Чагә дақәшаҳатхеит, уи илшарын ҳәа уамак дшақәымгәыцуазгьы.

– Уазхәыц! – иҳәеит Степангьы. – Ваниа, ҳара ҳцалап.

Чагә, ахацәа наскьаганы данаахынҳә, ихаҭа изгәамҭазакәа, адцаиоуз даашьҭнацааит. Зны аменшевик, аҽада лымҳа ихаргыланы, дибон; нас аҩсҭаа иеицш, ицыхәа хәхәа Адгьыл иакәыршаны, иацхьа даацәырцуан.

«Аменшевикцәа адухан аҿы ада цьаргьы ичазом, – арцыс дхәыцуан. – Асалдаҭ еизганы аказармақәа ирыцадыртәеит, Ирҿарцо арахә иузрытом. Абарҭ зегьы сахьак аҿы излоуҳәари?»

Чагә, дыцәарц игәы ишҭамызгьы, илацәа нтааит, ацх агәахьы инеиуан еицш. Ашьыжьгьы заа даацшит. Асахьаз ихы иташәақәахьаз зегьы ааидихәыцлеит. Иблаҿ адырҩегь ихынҳәит аҩсҭаа ицыхәа, Адгьыл

иакәыршаны. «Аҩсҭаа ҷшра аазхәаз ақәыҷьмақәа!» Аччархә сахьа ихаҽы иҭиххьан. Дҩагылеит. Ашәындыҟәражә дынҭалан, данҵаҩызтәи иҷшҭәы карандашьқәа иҷшааит. Дмыҷшзакәа афрынахь дцеит. Антон Зимопуло имихыз ақьаад жәпа еиларҳәны, Степан иҽы даакылсит.

– Иҟоуи? – дҵааит ажьи, иҟьашьыз инаҷәала иҷынҵа быҷуа.

– Аҷиркуль сҭахыуп. Изеиҷшразаалак.

Степан иҷиркуль ду Чагә инаииркит.

– Иеиҷьу сымам. Иузбеи?

– Зны иаҟсҵапи. Уаҵәауха сышәзыҷшуп.

Алшәынд Кәыкә ибаҳчаҽ Чагәи, Ивани, Степани аҵыхәтәанза ианеиқәшәоз, абжьыҭира аҽынза уахы заҵәык бжьан. Чагә урҭ ирзааиҵихит иеиларҳәны иааигаз ақьаад.

– Вот это даа! – Иван игәырҷьара изымҵәахит. – Уҷшы, закәытә ҟыбаҩузеи ҳаамҭа иарзуа!

13

Аҟәраан еиқәаҵәа еицырхашьшьы қәылара иҷозшәа, аҷҭа еиқәарақәа ҽыҭҳа-ҽыҭҳа рҽеибарк, ажәҩан ргәыҵак иаахылт ашьыжь. Урҭ Амрагыларахь рхы хан. Никәа игәеиҭахьан Амраҭашәарахьтә иаауаз аҷҭа ажәҩан аныдрыцқьалак, амш шыбзиахоз.

Акакьи иахьа алхрақәа рҽы заа дзаазомызт азы, Никәа диаҷәажәахьан, ашьыжь инаркны, акомиссиариат аҽы дыҟазаарц. Азәык-ҩыҷьак иааихьаз анхаҷәа иаркыз аусҳәарҭа ашә иадеизала игылан. Урҭ зҽлымҳарыла акы ишахәаҷшуаз идырын, дыццакны иҽынеихеит. Анхаҷәа днарылалан, дырхыҷшны ашә иадҷаблаз ақьаад ду днахәаҷшит. Ҷшҭәы карандашьла ишәыз Адгьыл кәыпыл ахсаала уа ианын. Хыхьтәи арымарахьтәи акәакь аҽы аурыс хылҷа зхаз хаҵак дҭыхын. Ҵаҟатәи акәақь аҽы иеиқәаҵәа маҭәала иеилаҳәаны ианыз кьинто иахь уи инаирххон аҭырқәа ҳәызба. Адгьыл ахсаалаҽ зҵыхәтәа ҷҵәахьаз Урыстәыла аимпериа иалкааны иагәылаҷшуан. Қырҭтәыла аҭыҷ, акарпыжә шәызар рбарц иҭаҷырҟазшәа, х-кәақьҭакны иҭаҷҟан карандашь еиқәаҵәала. Уи ах-кәақьҭк аурыс хылҷа зхаз иаҳәызба аҷынҵа иахаркьакьан. Ҵаҟа ианыз кьинто иблақәа амца рхыҳәҳәыла, дгәырҷьаҵәа уи дахәаҷшуан. Урҭ аҩыҷьагьы рыбжьара кьыҷхь нбанла ианын:

«Уара адгьыл уҭахыума?
Усҭ, ига!
Аҽаҵа шхәыҷугьы агазара раҷәазаны
Иалаҟауҵарц улшоит.»

Урҭ зыгәхьаа иамгоз даҽа хаҵак, ахҭарҷа шкәакәа ихаҵаны, ахсаала ахьҭаҷҟаз хыхьтәи акәақьҭ ала, аарла дубон. Иаҳәа ццышә рхха икын, аҳәызба иахаркьакьаз х-кәақьҭк арымарахьтәи ахәҭак, ҟаҷшьыла ишәыз лҽахҵәа игарц.

Никәа, дызхәаԥшуаз иаҳәоз ԥкьа иеиликаарԥ, ашә дазааскьеит. Игәы дынԥаччеит азныказ, аха ари Акакьи ибар, иҟалашаз даазхәыцит. Анхаԥәа ишырбоз изкыдымхит. Уи даеа мчыкгьы дыннакылон: ара ианыз зегьы ирбарԥ иԥахын.

Аплакат ианыз шырзеилымкааузгьы, ччархәрак шаҳәоз дырны, ҟыжә-быжәк здыруаз настха-аастха иеидгылан, инԥәыԥачча-ааԥәыԥаччо акы сибырҳәон.

– Уара аԥара умами, абра иану ԥкьа иҳаҳәи, дад Чагә! – иҳәеит быргк Никәа ишьԥахьҟа. Алшәындба Чагә, уажәакәхарын данааиз, агәарԥ дааԥалан, аплакат ԥьашьаны днахәаԥшит. «Избан сара изысмыҳәаз? – Никәа ажәлар днарылԥын, настха днагылеит. – Чагә иакәзаап адырҩеиь зыгәра рго. Иҟаиԥазеи убри, уаҳа сара иаасзыҟамԥашаз?»

Чагә, инаԥәа асахьа иаԥәкуа, анхаԥәа акы рзеиԥеиҳәон. Ашьԥахь рхала иаҳәоз абри акәын ҳәа иеимаркуан.

«Абас иаармарианы иеиликаартә излаҟалеи? – Никәа Чагә дизхәыцуан. – Иара иакәзар икыдызԥаз?.. Гьаргь даауамеи».

Гьаргь заа дыԥәымлазеит. Амра акыр иҩыԥхахахьан, уи иԥаԥын лҩа иҿыԥарч данаакылсыз. Уи дызбаз Чагә дааизхьаҳәит:

– Закәытә ччархә плакатузеи! Абри абра акыдԥара згәаҧьуадаз?

Гьаргь ииҳәарыз иҿамшәо, цыԥрак асахьа дахәаԥшуан. Аԥыхәтәан, Қырԥтәыла ахатәҳәаакәԥара аҳаԥыр ишалакьысыз ихаҿы иааизар акәхарын, инаԥәкьарақәа рхаха, ақьаад аакыдижәеит. Иарма напала азкәакьԥк еиларҟәыҷы иааникылан, иарҧьала агәԥа длясны, иааиреит. Ицаԥхақәа ырхьархьаруа, акомиссариат ашә ааиртын, алхырԥа уада дахьыныҩналаз, ашкаф интеиԥеит.

Абжьыԥираз инеишьтагылаз дрылагыла, Чагә, аишәаҿ даннеи, иқәыз абиуллитенқәа дахьрылаԥшуаз, аболышевикԥәа рыҟнытә акандидатԥәа зныз ахьзынԥа № 5 илаԥш иԥамшәеит. Гьаргь ахьзынԥа № 1 ианыз аменшевикԥәа ркандидатԥәа рбиуллитенқәа аақәихын, арԥыс иахь инарханы, аурна иԥаиршәырԥ наиабжьеигеит.

– Ас аума абжьыԥира иахьа ишымҩаԥыжәго? – Чагә Гьаргь днаизыԥшит.

– Ишаадыруа еиԥш имҩаԥаагоит. Макьана ииашам акгьы ҟаҳамԥацт ҳәа сыҟоуп, – иеыртынч аԥак иҳәеит ахантәаҩы ихы шьԥымхзакәа. Даеа бгьыцкәакгьы ааирхиеит, Чагә ишьԥагылаз инадиркырԥ.

– Иабаkоу ахьзынԥа № 5? – Чагә Гьаргь днаизыԥшит.

– Уи иарбан хьзынԥоу? – Гьаргь дныхшәааит.

– Аболышевикԥәа ркандидатԥәа зну.

– Ахьзынԥа № 5 ҳамазам.

– Уԥши уара ииҳәо! – Чагә дааилашәеит. – Сара сакәзамзи, ари аишәаҿ абиуллитенқәа анықәуԥоз, иуԥхрааузаз? Сара сакәзами аболышевиктә еиҿкаарақәа иалырхыз акандидатԥәа рбиуллитенқәа ықәызԥаз?

– Уҿы еихакы, убжьы ауаа идумырҳан! – Гьаргь иеааирҧәҩеит.

– Ишца иара сҽы шеихаскуа?

– Убас иаҳа иузеиҧьуп.

– Суршәарцгьы уаҽупеи, – даангыломызт зыбжьы ҳаракзахаз Чагә. – Атцара змам анхацәа жьаны ахьзынтца №1 иану рзы рыбжьы дуртиуеит. Ус акәу?

– Сара уаҩы дсымжьазеит. Удәылтцны уца наҟ! – Гьаргь дузымкуа даатцкьеит. – Аболышевикцәа рагьент, иусырбап сара!

– Сара сзагьенту уара иуусым. Сара сзышьтоу акы затцәык ауп: аҧьажәлар ууаны ишәцхьазо рыҟалара. Урт уаас изыцхьазо большевикымзар, сара дызбазом. Шәара шәыцхашьазом акәымзар, лабҽаба амц абас азәы иҳәома!

– Удәылтц наҟ сымҳәеи!

Никәа, Гьаргь ибжьы ас иаииаҳа, Акакьи дзааишьтыз ааигәалашәан, ауаа дрылсны дыҩналарц, ашә днадххылеит. Ажәлар доурыжьуамызт.

– Абжьытираз иаауа шәара шәыда азәы даудәылицахуа, – игон Чагә ибжьы. – Уи аума иаҳәо шәара шәдемократиатә республика азакәан?

– Удәылтц наҟ! Тоже мне демократ. Уара уакәым ҳара ҳускәа зызбаша. Ҳара иҟаҳцо ҳара иаадыруеит. Уара ухымҩацгашьаз иухьуагьы убахп.

– Иаабап.

– Соушәышьт уара! – Никәа цьоукы днарыгәтасит.

– Уара уаагыли, цьушьт! – уи днаиқәцәкьеит Бедрак.

Никәа днеиқәыпсит. Даҽазәызар диҽагыларын, аха Бедрак ицәымгра аниныпш, арцыс иус шбашаз игәы ацанза инеит. Чагә дагьуа дааҩнытцын, ашыршырҳәа ауаа рыжәпара дахьынзалсуаз, ибзианы зегьы иеилыркаартә, ибжьы аусҳәарта ашта итыҩуан.

– Анхацәа ишәыхәаша ара акгьы еиҽырымкааит. Уахь шәыҩнамлан. Иҩналаз ижәдыруаз апап Трофим Мелазе ица Гьаргь ишәиркуа абгьыц иану амнешевикцәа рымацара шракәу. Урт Ацсны иахытцәеижьтеи, заҟа шәыпсынтцры дыршәтыз жәбоит. Аболышевикцәа зныу ахьзынтца № 5 ицәахит. Урт ракәын шәара ишәыхәараны иҟаз. Зыбжьы зтирц зтахыу зегьы Гьаргь имшәх ахьзынтца № 5. Акәымзар абжьытира шәеалашәмырхәын. Доусы ихы дасырц инапы шьтихуеит ауп абжьытира иианаго.

Чагә амҩа ианыршәланы иҽынеихеит.

Иахьаанагаз уаҩы изымдыруа, Хыгәи Ермолаии ауаа иаарылагылеит. Еицны иааиуаз гәыц-ҩык аецәа Ашьхаруа Чагә драцхьагылан. Уи дылгеыжәпеит Хыгә иҽацхьа.

– Иҟалазеи? – иара дцааит, ауаа реилагылашьа шыманшәаламыз дазкылпшуа.

– Кәыкә ичкәын зегьы еилеигахт умбои, – иҳәеит Хыгә Чыгәбар. – Ажәлар шәхатцкы! – ауаа днарылацшит уи. – Цкәынак акы изеилымкааит ҳәа, абжьытира знапы иану даҽазәы лахь иртартә дкаҳцарым. Гьаргьгьы ҳачкәын иами. Шәаала, шәбаашәт, шәаала!

Уи дныҩналарц иҽынеихеит. Ермолаигьы Хыгә днаишьҭалеит:

– Аиаша иҳәеит ҳаҭыр зқәу!

Ашьхаруа иаҳәра ааида инахаиршәырц днахынҳәит. Дмыццакцәакәа иҽы амгәырххаҟәа иркәадарц иҽыназикит.

– Иуҭахызар ухала улеи, – Бедрақ иааивалаз Хыгә аҕьара ааихиргеит. – Ҳара, анхацәа, ҳазушьҭалом.

– Аа, уара иушьҭоу! – Кәынта инацәа Ермолаи инаиқәикит.

– Иҳаиҭааит ахьзынца № 5! – ааигәа заҕь бжьы рмаҳацыз Бедрақ дырзеиқәкуамызт.

– Иҳамазам, уара, иҳамазам! – ашә даалаххит Гьаргь.

– Иумоуп, – иҳәеит Бедрақ.

– Шәаала аҩныка! Ара иҟаҳцо егьыкам, – Кәынта иҽынеихеит. Цыҵ-ҩык уи инаишьҭалеит.

Бедрақ баша дыкәтцырц игәы иҭамызт.

–Ас ҳабанзажәажьало? Анхацәа! Азәгьы шәыбжьы ишәымҭан!

– Иҳаҭа ахьзынца № 5! – ҽаартит цьоукы.

Акакьи ҽыла дшаауаз збаз Ашьхаруа амардуан днадгылеит.

– Бедрақ, ускак уҵсы еибаумыркын. Иуҭахымзар, егьырҭ амҩа рыҭа.

– Уара уаангыли, Чагә! – Бедрақ уи дагьихәамцшит.

Акакьи данеыжәц дышиашаз акомиссариат дныҩналеит. Гьаргьи иареи ахьынзеицәажәоз, Хыгәи, Ермолаии, Чагәи уахь инеит.

– Уи Кәыкә ипа изы уаҳа иамуит, – Акакьи иҟамчы ааиҩырҿеит ипсы еиҟәыччо. – Никәа! - ҽиҭит адәахьы.

Арцыс дааҩнашылеит.

– Ара баша уаасышьҭызма?

– Иҟасцарызи? – Никәа ииҳәоз иҽашәомызт.

– Арахь дааумышьҭындаз! Ма данцоз дбаандаҩутәындаз!

– Ажәлар шеилагылаз, ус сзыкамцеит.

– Удәылц, амарцьа!

Никәа ихы икәае днагьежьит.

Ажәлар ргәы шны еицәажәон. Иара зегьы изеицшхеит. Ашышьыҳәа ишьапқәа еихго, адухан ахь иҽынеихеит. Шьыжьхьакгьы ымфакәа, Акакьи идца наигзарц, шарцазы дахьааз игәы иалан. Ихы дахыччон.

Адухан дныҩнашылан, Ермолаи имацура зуаз аҩы изааигарц наиеиҳәеит.

«Ажәлар рымац зуа цьысшьоит. Уи дара рзы, Ермолаи ицәцәа зхасцаз абгахәыҷы иаҭахызар ирзаҩызоуп. Чагә иакәзаап урҭ ирхьаау.»

Еиқәырццак х-ацәцак лҭаирцкеит. Амацуаҩы дааицхьан, цытк еицыржәит. Амацуаҩы уаҳа иҭахымызт – аус иур акәымзи. Никәа ихала ижәуан, изхижәылашаз акы иҽы ишынҭаиршәрыз ихашҭны. Иааилсит. Дыбгаруа данықдәылц, акомиссариат ахь иҽынеихеит. Уи дызбаз Акакьи даадәылцын, имахцә данкны, дырххо Хыгә иҩныка длеигеит. Ацшәмагьы даакылсит.

– Узҽу закәи, ауаа рҽацхьа аҩы уеаршьны! – Акакьи даацкьеит.

– Ус алеишәа kауцозар, аначальник, – иҳәеит Никәа, иблақәа хаҭгала, – молодец!

– Деилагеит ари! Хыгә, ари цьара дышьтацатәуп.

– Уимыцакьар акәын, – Хыгә уи иааиатеикит.

– Уиашамызт, аначальник, – Никәагьы иуамызт.

– Сара сеиҳабуп, иухоумыршҭын. Иаасҳәо зегьы уара узын ииашоуп.

– Ус уаналага, аначальник, уареи сареи аус ҳзеидулом.

Арцыс, ишимуаз мчыла дышьтарцарц, егьи ауатах ахь днаргеит.

14

Аусҳәарҭа зҭагылаз аштаҿ еилақь ажәлар данааргәылс, арцыс Чагә, агәашә дынҭысны, амҩа ианыршәла, иҿынеихеит. Иааиуаз гәыцҩык аҿцәа дрылан Ашьхаруа Чагә. Амаза зхыубаалоз уи иблақәа ирныцшуан арцыс ак иеиҳәарц шиҭахыз. Уи лацшыла дыштикаауаз, Алшәынды ҷкәын Ҭабатазе иштаб-квартирахь днымҩахытцит.

«Ицшышьоузеи, алахша. Иитахыу здыруадашь. Дцак иртазар акәхап. Аха сара сҿынтә акәым уи акы ахьеиликааша.»

Аштаб-квартира ашә иацырагылаз аkарул даноуимыжь, Чагә ус иҳәеит:

– Уск ацыхәала Ҭабатазе дсымбар kалом.

Архәҭа акомандир ихаҭа ахышә даалагылан, аkарул инапы иирбеит, иааиз доуижьырц.

Чагә аҭәтәы ҩны дныҩналеит.

– Иkалеи? – Арчил ибон итааз ихаҿы амца шаҿыкәыз. – Акы уаргәжәажәоит, Чагә Алшәындба.

– Ааи, аштабс-капитан.

– Улатәаны ҭынч исаҳәа иухьыз.

– Абжьытира иашаны имҩацыргом. Абыржәоуп алхратә ҭыц акомиссиа ахантәаҩы сиацәҳаны санааua.

– Иkалеи нас уиацәҳазар?

– Сгәанала, анхацәа абжьытира ҏеаладырхәуам.

– Ишца? Иудыруама уи иахылцша закәу?

– Издыруеит. Усхатцылап ҳәа сгәыцны, сааит.

– Избан сара иаҳа узсыкәгәыцгыз?

– Уажәы зегьы убасkак еилахәароуп, зыгәра угаша дузымдыруа. Аха уара азәзатцәык акыр суқәгәыцуеит. Усалдатцәагьы абжьытирахь имцар цәгьамызт.

– Иkоу удыруама, арцыс: уҭыц уҭыццәеит.

Аштабс-капитан дҩагылан, иаҳаз игәамырцхакәа, ахышә днадгылеит, инапқәа еихда ииаигәыцеицсан.

– Аштаб удәылымцын зынза, – Ҭабатазе даахьаҳәын, ихылац неихатцаны дындәылцааназа, ихы арцыс инаизирхеит. – Бжьытира сцоит.

Чагә, имацара данынха, иҟаиҭаз даазхәыцит, адырҩегь зегьы цқьа ишәарц-изарц. Иҭахымызт Акакьи иотриад ҷыдаа уажәыҭәҟьа дрымпыҭашәар. Арахь игәы ҭынчын, илшаз аус хәыҷ азы. Ахышә дынкылҭшзар, аҟарул даҽазәгьы дивагылан. Чагә игәы шҭрысызгьы даамхаҭышәарччеит:

«Оҳо! Дзакәытә гьенералузеи ас ҕәҕәала ирыхьчо?!!»

Ҭабатазе мыцхәы днымхакәа дхынҳәит. Афицар зиацкқәа рышьҭыбжь шаагаз, ашә аатаанза, Чагә дҩагылеит.

–Еилоугеит зегьы, – ашәхымс дшаахыҭызҭәҟьа, аштабс-капитан ихылҭа ихыхны инықәиҭеит. – Гьаргьи уареи шәинцидент зыбжьы зҭиуаз ирызцәырнагеит еиуеиҭшымыз агәаанагарақәа. Ссалдаҭ Васогьы дрылоуп иҩызцәа дырҽахәыҭхәыҭуа. Рхы иахьҭақәиҭыстәуаз иахьа!

– Нас? – арҭыс изҽлымҳара ааҭархазеит.

– Изакәи «нас»? – афицар иҭыҭаҽ длатәеит. – Иуҽыҭшны алхратә ҭыҭ иныҩнало зегьы ахьзынҭа № 5 ҳаҭ ҳәа, Гьаргь дыркит, уа иану ма иеилыркаауандаз.

Чагә, ибла ихаччо, ахышә днадгылеит. «Уи ахьзынҭа мап ацәкны ианиҭәах, анхацәа ирдырит иреиҕьу ауаа убри абҕьыц ишаныз. Ари иааироуп!»

– Уаҳа назҭахым ауми! – иара даахьаҳәит.

– Уара утәала, – даақәыҭсычҳаит аменшевик рырхәҭа акомандиррада меншевикра зламыз аштабс-капитан. – Анхацәа Гьаргь иҽаургылеит, абжьыҭира хырбгалоуп. Уара уи баша иуанарыжьуам.

– Саргьы издыруеит. Сыбналароуп.

– Ҷьаргьы уцазом. Сыштаб-квартираҽ ушәарҭам.

– Ахҭынҟьа уадыргоит. Сҩызцәа рахь сцап. Ара сшааизгьы рбеит.

– Гьегьечкори илымҳаҽ уи наргахьазар, адәылҭха уоуам. Убаандаҩыртәуеит.

– Нас ишҭаҟасҭо?

– Абра утәаз. Иҟало аабап. Ишыдыдуа қәа ауам рымҳәои аҭсуаа. Амала сара аус сымоуп. Иагьа умҳәан, архәҭак снапы иануп. Егьи ауаҭах уҩнатәаз! Васо дшаахынҳәлак дузынасышьҭуеит.

Чагә Арчил иуаҭах ҭшәа дныҩналеит.

Хаара имгакәа, Васо дааҩнашылеит.

– Молодец, Чагә! – уи арҭыс днаидтәалеит. – Уара уоуп зегьы ҟазҭаз ҳәа, амцаҭшь ықәырҭоит уаҕацәа.

– Васо, уаргьы угызмалуп, – Чагә дааччеит. – Асалдаҭцәа урахәыҭхәыҭуа урылан, ус уныҟәарц уабжьазгада?

– Азәгьы.

Ахәҭа аҽцаара Чагә даҟәыҭзижьҭеи, азәы урҭ мҩақәиҭон. Уи избахә аҳәара Васо иҭахымызт, арҭыс уи ибон.

– Чагә, – асалдаҭ ҽааиҭит, – сара скараха сыҟоуп. Мап сцәумкуазар, схы нықәысҭоит. Сшааутаххалак саарҭшы.

Васо днықәиан, хара имгакәан, иҭсыҭ лагаҩагабжьы иҭынчзамкәа иаагеит. Арҭыс длаҩеиуан, дтәон, дгылон. Ихы ахьигара дақәшәомызт.

Ахәымҽхан адәахьы быжьқәак анга, Васо даацшит. Џьоукы аштабс-капитан икабинет ишааҩналаз еилургартә, ашә аимцаабжь геит.

– Сара изласаҳаз ала, шәыштаб аҽы џьара Алшәындба дҭәахыуп.

Гәдоуҭа ауезд аменшевик комиссар, ауезд алхратә комиссиа ахантәаҩы Кәыҷа Картозиа ибжьы баацс Чагә иеилиргеит. Арцыс ашә ацацха ҭыц дынкылыцшит. Картозиа дхагахазшәа акәын ҭыцкаҽ ҭынч дышзымгылоз. Уи инаҩсан деилфаҷа дыцшын Акакьи.

– Сшәыҳәхоит, аштабс-капитан, – Чагә иаҳауан, шьҭахьҟа данаахынҳә, – уи дахьыҟоу сшәырбарц. Инеигәыдҭаны дысшьуеит абольшевик марҭеи.

Азныказ иааҭынчрахеит.

Ҭабатазе даацәажәеит ашьшьыҳәа, аҭшәмара змаз иара иакәны, иҳәахьа хыцашьа шамамыз деилыркаауа:

– Ааи, Алшәындба сыштабаҽ дыҟоуп. Уи сара дсысасуп, араҟа иҭархара ҟаларц зуам.

Картозиа, Ҭабатазе ихатәы бызшәа бзианы изҭахьаз, қырҭшәала ацәҳара иеазикит. Иара убасҭәҟьа бжьыҭгала аҭак ҟаиҭеит аштабс-капитан. Рыбжьы цәгьахазеит. Чагә, ирҳәоз шизеилымкаауазгьы, избахә шрымаз иаҳауан. Урҭ реицәҳашьа згәамцхаз аҟарули асалдаҭцәеи ркомандир иҭыц иааҩнашылеит. Картозиа, ихымҩаҭгашьа агьшалымшоз аниба, дындәылҭ дцеит. Акакьи уи днаишьҭалеит.

Арчил Чагә дааиҭхьеит.

– Картозиа Гьегьечкори иабжьеигеит бжьы мыргазакәа убандаҩыртәырц. Ааигәа рыбла уеаумырбар цәгьамызт. Еилауҭақәаз ааихсыҭьроуп. Угәы уеанызар ухәҭоуп, – иҳәахт иара, арцыс дызҭагылаз шшәарҭаз инаҭшьны ихшыҩ азишьҭырц. – Уаха аҩныҟа умнеизар цәгьамызт.

– Даараза иҭабуп! Абзиара исзууз схашҭырц сыҟам. Даараза иҭабуп!

Чагә инапы наирххеит, афицар аҭсшәа иаҳәаны дцарц, аха аштабс-капитан имуит:

– Иабыкәу уахьцо! Лашьцаанза ара уҟаз.

Шаалашьцаз еиҭш Чагә Ҭабатазе ициҭаз Васои даеа салдаҭки иманы, аҩныҟа ихы ирхеит. Уи дахьынхоз ус иагьыхаразамызт. Иани, иашьа еиҭбацәеи, иаҳәшьцәеи еибарҭәыуа ишьҭалар ҳәа дшәаны, Чагә аҩныҟа дымнеикәа, аеы ахәы азҭоз иашьа диҭшааит.

– Шәысцәымшәан, – иҳәеит Чагә, иҟалақәаз Даҭикәа ибзианы ишидыруаз анеиликаа. – Сахьыҟало адырра усҭалоит. Санцалак, нан илауҳәап схы сшақәиҭу.

Чагә Васои уи иҩызеи рахь даахьаҳәит:

– Даараза иҭабуп! Акыр шәҭахны шәҟалозар, абра саб шәизаа, дшәыцхраауеит. Абзиараз!

Арцыс урҭ рых-ҩык днарцырҭын, абна иееиҭеит. Ашьхаруа игәыла Беиа Камыгә Алшәынд-цҳак диман. Ауха Чагә убра даангылеит. Ашарцазы дгыланоуп адырҩегь бнала азиас ахь амҩа шиҭшааз. Аималара иалагоз ашәаҭыцьаҭ дыҭала, азиас даахықәгылеит.

Апаранхьча аҵарақәа ииҭан, Асыцьқәа шыҟаз дыригеит. Аиаҵәара зҽажьыз ахәқәа дрыбжьаланы, уардынмѡала дѡыхәнеит хыхь, аҵсуаа рынхарҭақәа дрылсны. Амшын аҽынза акыр бжьан, аць ҵлақәа ирылвҵшны, акгьы ибомызт. Аҽабгара дшаваз, уардынмѡак иҵшаахын, аҳабла Раҵыҵа длыбааит.

Уажәшьҭа иѡыза Алықьса Агырба диҵшаар иҭахын.

– Чагә уоума? – Алықьса, Чагә иаҵкыс иҳаракыз арҵыс еиҽкаа, иѡыза ибжьы идырит. – Уаалеи, – аҵсшәа иаҳәаха дахьымзакәа, длаҵшы-ѡаҵшны аѡныҟа диҵхьеит.

Чагә ихаҽы рыцқьамкәа, акыргьы игханы дызбаз Алықьса ҽааиҭит:

– Асас уабаҟаз ҳәа изҵаауам, аха аамҭа акалашәа иҟоуп.

– Сара сусқәа маҷк иҷәҷәоуп. Аменшевикцәа сышьҭоуп. Уара уҽгьы уамак саангылар сҭахым, судырбалар уара узгьы иееирахом.

– Сара усгьы слаҵшықәҵоуп, уи азы усыцәшәо сыҟам.

– Зегьакоуп, дук сынхар ҟалом.

Мышқәак рышьҭахь Чагә, Қәҭарба Кьасыгә иахь днеирц, абна дылагыланы, днаҵшы-ааҵшуан. Ашьхаруеи даҽа ѡыцьа арҵарцәеи ицны, Акакьи даауан. Урҭ Кьасыгә даарҵылан, иҽыжәхны аѡныҟа илеигеит. Аамҭа ҵыҭк цазшәа ибеит Чагә. Аҵыхәтан зегьы аадәылибаҳәан, Акакьи иуаа нахынҳәит излааз амѡала.

Алшәынды ҷкәын дзыҽцаалоз ауаа шеимырдоз дымѡашьахуа идырит. Чагә днахынҳәын, бнала мацара Барганцьиа Кәынта иҽы днеит. Уажәыҵәҟьа уи иакәын иҟаз-ианыз цқьа иазҳәартә иҟаз. Кәынта изааигәара дынхон аменшевик комиссар Шәануагьы. Убри азын Кәынта длаҵшықәырҵацәомызт. Ауха Кәынта Даҭикәа адырра ииҭеит иашьеиҵбы иара иҽы дшыҟаз ала. Ашьыжь Даҭикәа Кәынта иҽы дааит. Аишьцәа ауаҭахаҽ иеибабеит.

– Иушьҭаланы аѡны еимырдахьеит, – иҳәеит Даҭикәа. – Уаѡы имаҳартә, Ашьхаруа дсыҳәеит шәеиқәсыршәартә иареи уареи. Иара иҽы унеир иҭахыуп.

– Санизнеиша ҳәа ҽҳәарак еибышәҳәама?

– Ус акгьы ҳамҳәеит.

Ашьхаруа игәы иеанзамкәа дихҭықәгылар иҭахын арҵыс – игәра злеигарызи уи ахаҵа?

– Акакьи Кәыкә диацәажәон, – иҳәеит Да-икәа. – «Уҷкәын зегьакоуп даҳкуеит, ҳхала даҳкыр, иакәым дақәшәар алшоит» иҳәеит. Уҵсы ҽухырц ухала урызнеир иҭахыуп. Кәыкә дцаны Хыгә Чыгәбар диҳәеит дуцхраарц, аха егьи шьҭа иазхоуп сахьынзаицхрааз ҳәа мап икит.

– Уажәшьҭа уца! – Чагә иашьеиҳабы инаиабжьеигеит. – Аѡны исцәымшәааит.

– Исхашҭыз: иахьа Степан аѡны дыҟан. Уи абри абҷьыц уанызбалак иусҭарц сеиҳәеит.

Даҭикәа иааимихыз абҷьыц Чагә иаахиртит.

«А. Ч.! Ҳҩызцәа рыхьзала ҳаибамбар ҟалом. Ушшәарҭоу здыруеит, аха ус иаҭахыуп. Ахаша ашәамахь иҽы сузыҵшуп. Мариа.»

Ахаша адырҩаҽны акәын. Шәамахьс Мариеи иареи иеицырдыруаз ҵыхьа Старосельски идгьыл иқәынхоз Семсон Багдасариан иакәын.

Ауха арҵыс Ашьхаруа инхарҭа дынҭалеит, бнала аанда дынхыҵаны. Аҵх агәахьы инаскьахьан.Аҭынчра зхатәаз аҵсабара иаалҩуан даҕьқәак рыбжьы. Аҵхара шааигәахаз анырра уздырҵысуан дара. Ала раҳаҭза ицәан. Чагә уи хара-хара днавсит. Ашьхаруа иҩны алашара аркын. Ахышә ала иубарҭан аҵшәма аачала акәадыр шықәиршәуаз. Ашә вҵраан. «Дызҭахымыз иаҵхьаҟа иаазмышьҭшаз ашьаҵҳәақәа иҳахьазар акәхап. Сара сихашҭит акәымзар.» Алшәынды ҷкәын ашә, амаа инапы нҭарс, ашырҳәа иааиртын, аҩныҵҟа дныҩнаҵалеит.

Ашьхаруа азныказ ииурыз дақәымшәеит. Иааҩнашылаз исахьа изымбатәбараха дахьыҩеихаҵгылаз, даашанхеит. Абрагь ҵшра аазхәахьаз Чагә ижакьа уажәшьҭа еималон. Илахь иҭаршьшьы ихаз иҭырқәа хылҵа ақә ҟаҵшьын, ачыхә еиқәаҵәа аҵраҳәан. Амҽыҭра змаз имаузер ду иган иадҳәалан. Дгылан иара дышьхынҵсыланы, лаҵшыла аҵшәма дҽаҳәаны.

– Сара исаҳаит, Чагә, – ҽааиҭит арҵыс аҵыхәтәан, – субарц уекынҵа усышьҭоуп ҳәа. Сзуҭахыз еилыскаарц, абар сахьузааз.

Ашьхаруа иҭааз ибжьала дидырын, ихаҽы аалашеит. Уи арҵыс днеиҵылан, инапы еиҵых дааигәыҵаирҕәҕәеит. Аҵәах-аҵәах дигәзит.

Арҵыс Чагә иааигәалашәенит Анцәа Иҵҟара зныз арҵага шәҟәы ишаҳәоз Иуда Иаса Қьырса дгәыдкыло, дгәызуа джьаны аҕаҵәа дышриҭаз. Ҵьара зыгәра умгашаз хьаҵрак шааҟаиҵалак еиҵш, Ашьхаруа инеигәыдҵаны дышьны, дындәылҵ дцарц збаны, дгылан Алшәындба.

– Уара, сукәахшоуп, утәа арахь! – Ашьхаруа дласны исас аҟәардә дизаахеит. – Иуҵсҭазаашьоу аасаҳәеи!

Арҵыс Чагә дымтәакәа дышгылац дгылан.

– Агәабзиараз, хар сымам, – иааҽахиҵәеит уи.

Арҵыс иҟазшьа збаз Ашьхаруа аччаҵшь иҽықәхх даахәыцит.

– Калдахәара ахьынзаназаазо, – иҳәеит нас игәалаҟазаны, – Чагә захьзу ҩыҵьа заҵәык ҳауп. Уаргьы саргьы ибзианы ҳаибадыруеит. Ҳақәра шеиҟарамызгьы, ҳаилибакаауан. Уаазқәылаз сыгәра угом, уи здыруеит. Аха ара уара иузгәамҭаз акы ыҟоуп. Иаҳҳәап: сара Чагә соуп, уаргьы Чагә ухьзуп. Сара сыхьз шсыхьзыз инхеит. Уара, азы уанзаархуаз, «Григории» ҳәа ашәҟәы уанырҵеит. Уаб, Кәыкәгьы, ухьз ақьырсианра ианаалом рҳәан, «Александр» ҳәа дҭарҩит.

– Уи сара соума изхароу? – изеилымкааит арҵыс Ашьхаруа дызҽыз ахы ахьхаз.

– Саргьы исхароузеи, иахьа аамҭа ус иҟазар? Убри азоуп аменшевикцәа исарҳәо ҟасҵошәа сзаҽу. Амч ақырҭуа инапаҽы иҟоуп, иузеилымкаазои?

– Узлоурышьҭзеи урҭ?

– Ҳа-ҳа… Амц сҳәа, аҵа сҳәа, схы ҿысхит. Саргьы абольшевикцәа аус рыцызуеит уара уеиҵш.

– Уи агәра зласургои?

– Абжьыҭира аиҵаҟьараз умацара аус ууаз ҵьушьома? Ҳара ҳауаа агитациа ҟарҵон, абольшевикцәа рзын рыбжьы рҭирц. Уара даара уҳахәеит, иҳазгәамҭаз аҭагылазаашьа аныҟала: Гьаргь «ицәызит» ҳара, абольшевикцәа ҳахьзала инеиз ахьзынҵа, анхацәагьы инадурклак ҟалон. Аиашаз, зынзак абжьыҭира ахьхырбгалахаз Калдахәара ақыҭан ауп. Ус алыҵшәа ҵьаргьы иаҳмоуит.

– Изусҭцәада шәара шәыуаа?

– Уи зегьы зуҭахи.

– Ҳаиасып ҳус ахь, – Чагә иааҿаҵиҵәарц иҭахын, иеиҳабы ицәизоз иман иҳәартә даниба. – Сыззуҭахыз?

– Гьегьечкори иуаа уршаҭарц иҟам. Ари аус анапхгара аҿынза иназеит. Зегьы иреиҕьуп Бамбеиашҭала Нхыҵ уцар. Уахьцо сара сысасцәа ѡыҵьа уцысҵоит, иугап. Урҭ сара сыуаа роуп. Сгәыла Камыгә Беиа иҿы ицәоуп дара. Иуҭахызар ҳрызцап, шәеибасырдырп.

«Заҟа хаҿы имоузеи, Анцәа дишәиааит?!.» – Алшәынд Чагә дхәыцуан.

– Урҭ уаха ацәа иаҳзалхуам, – иҳәеит иара. – Насгьы ахыҵырҭа излахызгои, ашьха иқәжьу асы азыҭра иахьымзацт. Аамҭа маҷк набжьысыр еиҕьын.

– Ус ҳзыҵшзом. Иагьа ишәарҭазаргьы, инагзатәуп. Мап укуазар, иаразнак исаҳәа. Ауаѡы дсыҵшаароуп.

– Сара сцалап, – арҵыс Чагә иеааирхиеит. – Иуҭахызар, ууаа уманы, Зазба Есыф иҿы унеи уаҵәы ауха. Сузыҵшуп.

Дамеи Аҵьба игәыла Есыф, Бамбеиашҭахь узлацоз амѡа ахьналагоз Ахәҵан дынхон. Уи ихахьы уаҳа ѡны гылазамызт.

– Ибзиоуп, – аҵшәма дақәшаҳаҭхеит.

Ашьхаруа арҵыс уаҳа днимкылеит, дидхаларгьы ишимуаз ибон.

15

Багдасариан Семсон иҿы Чагә даннеи, Мариа уа дыҵшын.

–Чагә! – дзыдгылаз ахышә даадҵан, арҵыс дааиҵылеит лара. – Зынза уабрагьхеит, ужакьа уҿассы.

– Мариа, сыззыбҭахыз? – Чагә иѡыза зҕаб, лыжәѡахыр изнапык нықәиҵан, длызҵааит, уи ала дшыццакуаз лирдырырц.

– Угәхьаазгон. Уара?

– Саргьы. Сашагьы дыгәхьаазгоит. Аха аамҭа ҳаибанарбом. Сани саби сымбазацт сыбналеижьҭеи.

– Чагә, иахьа Гаграҟа усыцааларoуп. Сара саазышьҭыз Аким Иван-иҵа иаарласзаны уибар иҭахыуп.

– Сыззыиҭахыу ҳәа акыр беиҳәазар?

– «Аѡыза Алшәындба дысзыбыҵшаароуп» иҳәеит, уаҳа акгьы.

Ашә авҵраабжь анга, рҩыҷьегьы нхьаҷшит.

– Слинеика хиоуп, – иҳәеит иааҩналаз Семсон. – Амала, амҩа ҳақәлаанза, акы шәнаҵҳа.

Семсон иан, аҷсуа гәыблаа, ашәамахь чыси аҷсуа чыси еилаҷсаны ианыргыла, дааҩналан, аишәа инықәлыргылеит. Аҷшәма рҷыси исасҵәеи аишәа хәхәа илахалыртәаанза, лара уа инықәлыргылеит лгәыблаа ианылхыз ашыла мгьали, ашә сақәеи, аҭуршеи.

Имыҷшзакәа, хымаҷсыма акы инаҵҳаит.

Дук мырҵыкәа Багдасариан илинеика ықәҳа Гаграҟа иҷон.

– Мариа, – ҿааиҭит Чагә амҩан, – издыруада сара ааигәа сбымбар. Ҷьара сымҵар ҟалом.

– Уахьыҟазаалак Сашеи сареи ҳузҷшуп, – лҳәеит ларгьы, лыблақәа амца рхыҳәҳәыла.

Ақалақь иналагылаанза, алинеика ааҭгылеит. Мариа длылбааганы, Чагә Багдасариан иахь даахьаҳәит:

– Сара усзымҷшын, Семсон. Мариа уажәы даахынҳәуеит. Лыҩны днаганы, аҩныҟа ухынҳәы.

Арҷызбеи аҷҳәызбеи, анышәынҭрақәа иргәылгаз амҩахәасҭала, Пивнев иҩны лаҟә инадгылеит. Мариа ашә днасит.

– Уа иҟада? – аҩныҵҟантә Аким Иван-иҷа ҿааиҭит.

– Сара – Мариа.

Ашә анаат, Мариа дныҩнашылеит. Чагә уи дналышьҭалеит.

– Абар сыдҵа ахьынасыгзаз, – Мариа Пивнев днаихәлаччеит.

– Ибзиоуп. Арҷыси сареи ҳаиҵәажәароуп. Бара аҩныҟа бҵа.

– Абзиараз, Чагә! – Мариа арҷыс инапы аанылкылеит, лыла гәыбзыҷ иҟәгара лҵәымыҷны. – Ушааҭаҵәлак аҩны уҳазнеи. Ҳузҷшуп.

– Абзиараз, – Мариа ашәахь днеихьан еиҷш, Чагә бла хаак налирбеит аҭакс. Уи дзызхәыҵуаз иара изыҷшра шыуадаҩхоз Мариа лхахьы иахьылзаамгаҵыз акәын.

– Ну, ну… – Аким Чагә блала дааимидеит, рымала ианааизынха. – Аусқәа ҟауҵеит ҳәа саҳаит. Уахьану аасаҳәи!

– Ус ҭыҷк сымам. Зыҩны идәылырҵаз ала саҩызоуп.

– Угәы иалоума иҟауҵаз?

– Мап.

– Убри ауп иуҳәаша. Аменшевикҵәа рдемократиа шбашаз ауаа идурбеит. Уажәшьҭа угәы иҭоуи?

– Излауала ус снеилап.

– Аотриад ҷыдаа ари ас иуанарыжьуам, Чагә, ухы хьчала.

Аким дҩагылан, акәақь икҿагылаз ашәындыҟәра ахҩа дҩахан, иҭаз ҵыҭк ааҭганы, адашьмаҿы инышьҭеиҵеит. Инхаз ааилирттеит. Ашәындыҟәра аҵақәа ҩба аман. Раҷхьатәи дҩаханы, қьаад жәпа бҷьыҵ хәыҷык ааҭигеит, кьыҷхь шрифтла аҩырақәа азганк ианҵаны. Нас напҩымҭала ианыз Чагә даҷхьеит: «Алшундба Григорий Александрович. 1897 года рождения. Член РКП (б) с иҩня 1918 года.» (Чагә идокумант хьзқәа ус иаанхеит иҷсы ахьынзаҭаз).

Аким аишәа хагьежь хәыҷы днадтәалан, ақьаад жәпа егьи аган аҽы ишаны аграфақәа ианыз, инацәа рықәкуа, Чагә апартиа далан ҳәа иалхыз аамҭа аахыс, алахәратә лагала заḱа шәатәыз ааиҵхьазеит. Уи злашәаз ала, нҵамҭақәак наирбан, Аким Иван-иҵа Чагә иахь даахьаҳәит. Инапы ҕәҕәала иааимхны, аблеҭ наииркит:

– Иудысныҳәалоит! Ублақәа реиҵш ихьчала.

– Иҭабуп, Аким Иван-иҵа! Алахәратә лагалас заḱа сыхәҭоуи?

– Иумазар, аменшевикцәа рҵарала – 38 мааҭ.

Чагә иҵьыба иааҭигаз аҵарақәа ҵхьазаны Павличев ииҭеит.

– Амѡа алҵха уоуааит! – Павличев, ахараза ицоз азәы иеиҵш, исас амѡа днықәиҵеит.

Амѡаду аҽы иааникылаз алинеика данѡақәтәа, Чагә дныҳәа-ныҵьаны Аким Иван-иҵа амѡа дшықәиҵаз ааигәалашәеит.

«Сахьцо ҳәа сгәы иҭоу идыруамашь?..»

Калдахәара данааи, аҽны хәлаанза Арасазыхь инхоз Аҵьба Дамеи иѡны дыцәан Чагә. Анааилашәшәуаз акәын аҵшәмеи уи исас ҷкәыни ацуҭа аханза инхоз Есыф Зазба иахь рхы андырхаз. Есыф иабхәында ҷкәын иакәын Дамеи.

Есыф имзырха инҭало дырбартә, Дамеии Чагәи абна инылатәеит. Иҭәхьаз Амза ахьылашоз ҽыуардынк знысшаз амѡа аназаранза уаѡы дшанымыз унарбон.

– Абан иахьаауа! – Дамеи инапы ижәѡахыр инықәиҵеит:

– Иабыкәу?

– Ахҵысҭа ихыҵны агәарҵ иҭалеит.

Урҭ рых-ѡык аѡнашḱа иахьнеиуаз, ираҵхьагылаз ицәаарала Ашьхаруа шиакәыз Алшәынды ҷкәын идырит.

«Амѡа каххаа ишыḱоугьы, еикәаҵәиуа абнеи аҳәсҭақәеи ирылгоу шьха мѡахәасҭалоуп ишыхәнигаз. Арахь дшааз Акакьи иеиликаар ҳәа дшәаҵәḱьозар? Сара имѡа кны сыштәоу ицәалашәазар здыруада. Игәаламшәои иѡны сымѡахыҵшьа.»

Уажәшьҭа ҭынч иааилатәеит анигәахә, Чагә имаузер амҽҭра аартны, аѡныҵḱа дныѡнаҵалеит. Дамеигьы дшааѡналазҵәḱьа дызцыз днаивагылеит. Чагә имаузер ааҭиҵаан, изымдыруаз ауаа инарықәикит.

– Шәнапқәа шәырѡаха!

Ашьхаруа иуаа, рнапқәа шьҭыхны, иѡагылеит. Ишәаҵырпҳаҵуаз рыбла ҭырхаха, рымѡаҵызаѡ иҽаҵшуан.

– Дамеи, иеимда!

Дамеи асасцәа рѡыҵьегь ааимидеит.

– Бҵьар рымазам, – иҳәеит иара, урҭ данаарыдҵ.

– Шәдокументқәа цәырыжәга! – Чагә имаузер аҭрахьы аҽынаирхеит.

Ашьхаруа иѡызцәа қырҭшәала днарацәажәеит. Аҽны Чагә иоуз аблеҭ иеиҵшыз ақьаад жәпақәа аацәырыргеит. Иара, урҭ ахьынзагәеиҭоз, дцәыҵыҵшны даргьы дырзыҵшуан. Аҳәынҵәа

рышьклатата игылан Чагәгьы ицызгьы. Асасцәа руазә жәпак иакәын, арааиза ахәнара шицәыцәгьаз убартә, ицштәы ихыгган.

Арцыс Чагә ихы ааирцысит, иаанагоз иара ида уаҩы изеилымкааиа: «Ари иакәу ашьха ахыцра зылшо?..»

Рышәкәқәа изларҳәоз ала, дара Батымтәи мазалатәи аиҿкаарақәа рҿы аус зуаз қыртцәан.

– Абыржәоуп угәра анызга, – асасцәа рпартбилетқәа рзырхынҳәуа, Алшәынды Ашьхаруа днаихәлаччеит.

– Уажәы сара схынҳәыроуп, – иҳәеит Ашьхаруа. – Амҩа шәныкәцаны сцар акәын ишахәтаз, аха ашәарыцаҩ шааиза аҩыны ддәылцуеит: арахьынтә сшылбааиа, азәы сибар стахымызт.

Ашьхаруа зегьы даарылагьежьны ацсшәа реиҳәан, дындәылцит. Уи ихьзнылагьы днаишьталеит.

– Датикәа схабарк ирҳа, – уи иацхьа инеиуаз ахаца наиқәҿитит.

– Угәы ртынч амҩа уқәыз.

– Уаҳа икацатәу ҳәа акгьы соумҳәазои? Избан абарт аҩыцьа уахь изхызгара?

– Уара ухы ахьухьчаша уашьтал, Нхыц ушнеилак. Арт, ақыртқәа, уахь иузнагар, рус дара ирдыруеит. Уи ала аус ду шыкоуцо удыруаз. Краснодар қыртуа большевикк дрыцшаарц икоуп дара. Уии Ҷнагәи еидҳәалоуп. Абас аимадара ҳабжьарцарц иаҿуп.

– Урт рыдца шынарыгзо злеилышәкааиеи?

– Зегьы урзымцаан. Усгьы амцхә самхаҳәацәеит. Бамбеиашта Кьахьыр Маҳты дубоит. Уи заа дыхәнеит сынтәа, араҟа ирахә дрыцәшәон. Аҳәааҿынза амҩа уирбоит. Абзиараз!

Ашьхаруа ахцыстра дынхыцын, аҳәсты дынталеит.

…Ашарцазза Есыф иҿынтә амҩа иқәлеит ах-ҩык. Урт ахәы иҩаҿалан, мҩахәаста мацарала Амрагылара рхы дырхеит. Аацәылашахьан еицш, ақыта иахагылаз ахәыкәцә Зыхьҿа иҩацагылеит. Иқыта дахьналацшыз, аназара Алшәындаа рынхарта Чагә днахьыцшит. Дааҳәын, ашьха Зыхьҿа иаваршәны, Амраташәараҟа иҿынеихеит. Унықәашьа зыруадаҩуаз аҳауа хьанта уқьышәкәа еикәнаршышьон. Шьхамҩала ашьаҿеихгара цәгьан. Аҩада, аҩада, аҩада… Есцхны анхацәа еихон абрахь, арахә рыма. Иашьцылаз, раамта анааилак, аҩыны иузынкыломызт. Чагә уамак ашьхара даҿцаауамызт, дақәшәаны данышьхнылоз акәымзар. Уи еснагь ауаа рыгәта далан, урт рҿы имҩацысуаз аускәа иерызцәылхны дрылахәзар итахын. Уажәы ашьха мҩахәаста зацәык акәын изыкалаз, идца анагзараз. Дзацхьагылаз даарзыцшуа, дҩеиуан иара, ашьха ҩадара даҿаланы. Бамбеиашта ианыназа, Амра лтагьалон.

– Нхыц мҩа ҳаздырзом, иаҳурбароуп, – иҳәеит Чагә, Маҳты итааз иқәацә ахь ианлеига.

– Уацәы ашьыжь, – иҳәеит Кьахьыр-ипа Маҳты, исасцәа рхы ахьныкәырцашаз ҳәа ртыцкәа ылхуа.

Шааиза урт ацшь-ҩык адырҩегь рхы аҩада ихан. Маҳты хьаадабаада акәын ашьха ҩадараҿ дышрацхьагылаз. Уи ишьтанеиуаз

Чагә ишьамхы цары днанагон. Ашьхаруа ирыцитцаз, зшьаргәыц мсазымтәыцыз ақыртқәа ҽымтқәа амҩа ианын, иаарыкәыршаз аҵсабара цшзарагьы рымбо. Чагә даатгыланы урт данырзыцшуаз, Маҳты дааитцасуан.

Шьыбжьонра мааицызт. Иахьынзахәнашаз ианҩеи, аҵхзы хышәашәа иаганы, дзаҵхьагылаз анааивагыла, Маҳты, цхьа дыцшуа, ус иҳәеит:

– Аҳәаа аброуп иахьыќоу. Уаҳа сара сцазом.

Чагә аамта ирзырц итахзамызт. Амра шкыдыз акыр инаскьар еицъын. Рыцсы ааитаркит анигәахә, Маҳты дхынҳәырц наиаҳәаны, иҩызцәа днарацхьагылеит.

Ах-ҩык, ахәлара аҿазнакааныа, амҩа ианын. Шцәыкьаз цьара реынацхьаркыр цәгьа имбо, Чагә днеиуан. Ргәы реанзамкәа иаарыжәлаз, еилыграа иеибытаз анхацәа, иаразнак ршьапы иқәырќьаны, ҽыцха илкарыжьын, рнапқәа рышьтахь иртцәины иҿарҳәеит. Рыблақәа хырҩеит. Уааныа Чагә игәеитеит ҩажәа-ҩык рҿынза иќаз ауаа дреиҳабын ззуҳәашаз азәы амшынуаҩ ихарц ипиҵьак ишатцыҳәҳәоз.

Чагә даныҩадыргыла, цхьаќа дцарц, ишьтахь ала азәы днаигәтасит. Иара иеицшцәкьа игарыгаҿоз иҩызак ижәҩахыр днаахеит. Рых-ҩык рыма, амҩа ианылеит. Ирзымдыруаз амҩахәастала рыбла хҩа аныќәара даара ирцәыуадаҩын. Мчыбжьык ицсы ааитеимкзацызшәа акәын Чагә ихы шибоз, рыцсы ршьарц ианыладыртәа.

– Зшьацҳәа ҳаҿашәаз шәзустқәада? – иара дцааит, штыбжьык анимаҳаза.

Уаҩ хжәак ибжьы гәаҩаза иаагеит:

– Ҳара ҳзустцәоу уара усс иумам.

– Ҳабажәгои? – Чагә адырҩегь игәаҵьит.

– Аштаб ахь. Издыруада уаќа ҳаиҳабацәа шәынҳарцәарц шәзырзбаргьы.

Даҿакы азцаара ишацсамыз еилкканы, Чагә тынч даатәеит, ибзианы ицсы ишьарц иаҳа ишеиҵьыз дазхәыцуа. Ахьта ааилсит. Азәы иблақәа аахитит. Иҩызцәа рцәаара инаҩсан ибартан. Хәычык ианнацҳа, адырҩегь иеиқәцах иҿарҳәан, рыблақәа хҩаны, инеиддыртәалеит ицәарц. Чагә, ахьта дакны, лацәааихышь изыќамцеит. Дангәак маҷк ибла ааиқәицсеит, иаацсарагьы неихнаҳәазшәа ааинырит.

Ашацкыраз иҩадыргылан, амҩа иқәлт инцәыцаххуа. Акыргьы инаскьахьан еицш, иҩызцәа руазә хаҳәык дахќьашаны, иеситцых цышәха дышкаҳаз еилургартә, ибжьы геит. Чгә идырт ауаҩы жәпа шиакәыз ус зыхьыз. Уи, агылара игәы итазамкәа, аби ани еибганы инимыжьуа, дыцәҳауан, ма иааигәыдтца дыршьырц, ма иблакәа хыртырц дырзаҵуа. Итцагыланы дышдыргылаз убартә, деитацызуан.

Атќәацәа рмахәарқәа кны рҿынархенит. Иаалырќьаны Чагә аицәажәабжь иаҳауан. Урт ирҳәоз зыбла хҩаз ирызкымызт, иааҳәынгьы ирызхьамцшуазар акәхарын. Ас иќаз ахтыскәа ирышыцылахьазарын. Чагә дышкарахахьазгьы, итагылазаашьа даиааины, иеыриаша днеиуан.

Иааныркылеит.

– Аҩыза акомиссар! – Чагә идырит амшынуаҩ ихарц зшәыз ибжьгәаҩа. – Аҳәааихыцны иаауаз ҳкит. Абри арцыс имаҳҳыз амаузер – абар.

– А ну-ка, – бжьы ҿацак аагеит, – ицшәырти! Иарбан ишьауардынкәоу аабапишь.

Чагә, ила алашара рзымчҳауа, иҩызцәа днарызцшит. Уаҳа назлоу иҵсра убеит ҳәа акәын рыцшракәа ирҳәоз.

– Шәдокументкәа! – иҳәеит акомиссар.

– Ҳарҭ адокумент ҳамазам, - ҿааиҭит Чагә, иҩызцәа илацш нархьыгзаны.

– Шәабацоз нас, аҳәааашәхыцны?

– Ҳара аменшевикцәа ҳеырцәыхьчаноуп ҳшааз, – Чагә аиаша иҳәар иалцуаз ибарц избеит.

– Иуҳәаз штабыргыу шәылахь ианзам. Насгьы избан уеиҳабацәа зҿырымҭуа?

– Сара снапы ианын урҭ ахыцырҭа рхыгара.

– Иуҳәо иашазар, шәшәарҭахом ҳара ҳҿы, аха амц шәҳәозар…

Акомиссар данаацышәырчча, иажәа далымгацкәа, Чагә длатәан, изиацк ааишьихит:

– Аҳәызба сышәҭи!

Акомиссар инаҩс игылаз арцыс чақык ҩызза Чагә инаииркит. Чагә, Есыф Ҙазба иҿы изиацк аца иҭаизахыз ипартбилеҭ аацәыригеит.

– Оҳо! – акомиссар даагәыргьеит. – Шәара? – ақыртқәа ихы нарызирхеит. Урҭгьы, рызиацққәа рыца рkьаны, рпартбилеҭқәа надырххеит.

– Аҩызцәа, – акомиссар доусы рышәкәқәа ирхынҳәуан, – апартизанцәа рыр ахәҭақәа руак аштаб аҿы шәаанагеит. Сара, Шевцов Иван Борис-ица, амшын Еиқәа Акацшь-иеҵәа рыр Аревоенсовет салоуп, аполиткәша аиҳабы соуп. Арцарцәа, – уи ипартизанцәа нарызҿиҭит, – ари ашьауардын имаузер шәырхынҳәы уажәыцәкьа! Акрырҿашәца, нас исызнажәгар срацәажәоит.

Шевцов днахынҳәны дцеит. Ҙчақы аарымызхыз амшынуаҩгьы уи днаишьҭалеит.

Чагәи иҩызцәеи казармазшәа цьара инаргеит. Чагә, азы анижә, иҭацәыз имгәа kac-kacо иҭәит. Чеиқәацәак, апасма, аарган, иҩызцәеи иареи иааиҩыршеит.

Ацәарада акы иаҳәомызт рых-ҩык. Аха акомиссар дырзыцшын. Чагә иҩызцәа ҩаиргылан, ҩны лакәык иныҩнаргалеит. Ауаҭахаҿ Шевцов дыцшын.

– Шәхы зқәышәкырц шәгәы иҭоузеи? – дцааит иара, изааиз лартәаны.

Ақыртқәа руазә ус иҳәеит:

– Ҳарҭ 1Х армиа рыштаб ҳацшаароуп. Уаka аус иуеит Гогоберизе. Избахә шәаҳахьазар акәхап, аҩыза Шевцов.

– Исмаҳацт. Уажәыцәкьа амҩа шәыкәысцоит. Уара? – Шевцов Чагә ихы наиқәикит.

– Сара сыдҵа насыгзеит, уажәшьҭа схы ахьсырхо сыздыруам.

– Уалала ҳара ҳпартизантә отриад! – акомиссар уи инаиабжьеигеит.

– Бзиоуп, – Чагә дааихаччеит.

Шевцов дԥагылан, аҭзаҿы аҵәымаӷ иахарҵаз ашьамхқәыршә днаханы, уи иаҵакнаҳаз Чагә ихылҵа кәамкьа ааКнихит.

– Аҭырқә феска шәыуа изтәыда?

– Сара истәуп, – иҳәеит Чагә.

– Уара, аҵсуа, апровославиатә хьзи абхьзи змоу, иалоухи абри аҭырқәа феска?

– Аԥыза Шевцов! Сара аконтраҵшыхәра аҿынтә ауаа сышьҭан. Аконспираҵиа ус иаҳа иманшәалахап ҳәа, исхан уи афеска. Сжакьагьы уи азы иоусышьҭит.

Акомиссар, исасцәа днарацгыланы, дындәылҵит. Раҵхьа иааиҵыхьашәаз апартизан ибудионовка ааихиҵаан, Чагә инаихеиҵеит. Аҭырқә феска апартизан иахь инаирххеит:

– Уст! Иухаз. Ари афеска ухәоит, Константинополька консулс уанаҳашьҭуа.

Апартизанҵәа ркьатеиах ԥҵәо иааибарччеит.

– Подгорецки! – Шевцов амшынуаԥ имаҭәа зшәыз иахь даахьаҵшит. – Ԥ-еык ԥшааны, ҳасасцәа наскьага.

Ақыртқәа, Чагә инапы ааимхны, амшынуаԥ инаишьҭалеит.

– Миша! - ҿиҭыхт Шевцов, Чагә ифеска зхаз иахь. – Ари «алыгажә» дганы ихаҿы рыцкьа, – уи аҵсуа рԥыс днаиирбеит, – Ишәырлас, ааигәа амԥа ҳақәлароуп.

16

Акакьи Асҭамыр иҿы дшыказ аниаҳа, Никәа иеы уахь ахы наирхеит. Асҭамыр иаштаҿ аҵсара итцагылаз арымз kьакьақәа ирықәтәан иҭаз ауааҵсыреи иареи. Никәа иԥаихаҵгылеит ԥьоукы. Иара Гьаргъ Мелазе итцыхәан длатәеит, ирҳәоз дазызырԥырц. Акакьи Хыгә Чыгәбар инаԥс дтәан. Никәа, уи иаҵәажәашьа дзақәымшәакәа, иеааиртынчит, Акакьи ихаҭа дшымццакуаз аниба. Акомиссар Шәануа Канԥьариа, имазанакәгаԥи аханы итәаз Асҭамыри дрыбжьатәан, еснагь еиԥш, мыцхәы аҵәажәара иеалеимгалаҵәакәан дхәыцуа.

– Аҵсны жәлар р-Совет аҿаҵхьа уажәыгьы иқәгылоуп ихадоу зцаарак: иахьынзазалшо аҿынза Аҵсны ахатәы зцаарақәа ахала иазбо икаларц, – ажәаҵыцхьаза еилфаҷа ухшыԥ аҿы инеиртә зцәажәашьа еиҿкааз Асҭамыр ихныкәгашьа аамсҭашәара аныԥшуан. Никәа дзырԥуан, зҿлымҳара ҿыцны Асҭмыр иааизцәыригаз ихшыԥ иаразнак иназишьҭын. Еидтәалаз реиҵәажәара аханатә дахьахьымзаз игәы иалан. – Аха ҳара иахьа уажәраанзагьы иаҳзыкамҵеит уи азцаара аҵыхәанза ишьақәгылартә еиԥш.

Акакьи дахьтәаз дакуамызт:

– Аҷсны иалшом Қырҭтәыла иалҭырц.

– Ѡы-шықәса раҷхьа Екатеринодар ақырҭқәеи адоброволеццәеи, Кәбантәи аиҳабыреи реиҿцәажәара анымѡаҷысуаз, аурыс гьенералцәа ҿцныҳәас Гьегьечкори ирҭеит Қырҭтәыла аҳәаа Егры иҟалароуп, Аҷсны зыдло азы азҭаара макьана иамзбацт ҳәа.

– Уи аҷхьа Қарҭи Аҟәеи ирыбжьалахьан аиқәшаҳаҭра ѡ-тәылак реидгылара азбахә ала. Уи азбахә анреиҳәа, Гьегьечкори иҿаҷхьа агьенералцәа рызҿымҭит.

Акакьи Асҭамыр ииҳәарыз иҿамшәо даақәирхеит азныказ.

– Иахьа уажәраанза, – иҳәеит Акакьи ҭынч, – ареспублика аиҳабыра Аҷсны жәлар р-Совет даара иақәгәыҷуеит.

– Иҳауит аиҳабыра ртелеграммақәа.

– Адунеи аҳәынҭқаррақәа рҿаҷхьа ҳаҷхамшьакәа алаҳәара ҟаҳҭахьеит, ҳаҭыр ду зқәу Асҭамыр, Қырҭтәыла адемократиа иреиҳазоу атәылақәа имѡаҷырымгацыз ахатәҳәаақәҭара азҭаара аҭыҷ ишықәнаҭаз.

– Уи аган ахь ала, – Асҭамыр аамсҭашәала дхьамҭыр ауамызт, – ихаданы иаҳазбаз Аҷсны аконституциа ашьақәыргылароуп. Аиашаз макьана иаҳзеиҷшу гәаанагарак ҳамам. Ҳапроектқәа ҳцәыҷхасҭартәуеит.

– Убри ауп рыцҳарас иҟалаз, – иажәа налеигалеит Хыгә. – Ирацәахеит шәеиҿыхарақәа шә-Совет аѡныҭҟа, арахь ҳара иҳахәашаз акгьы збом. Зегьакакәзами иарбан конституциоу ишәымазаауа? Ҳаҟазааит ҳшыҟоу. Аидгылароуп ара аус злоу, аҟаҷшьқәа ҳаблақәа ҭырхаанза. Урҭ Кәбан рыҿдырҷәҷәеит рҳәеит. Шәарҭ, гәыҷла шәыҿшаны, иеимактәым еибашәырххоит.

– Аҷсны иазеиҷьу шәазхәыц, ҳажәлар ҭашәмырхан, – иҳәан Шәануа, уаҳа иҳәарцгьы игәы иҭазамкәа, иҿааирҭынчит.

Амра шыҷхозгьы, ахьҭа ааҿалеит. Аҷшәма исасцәа аѡныҟа илеигар иҭахын.

Никәа Акакьи днаидгылеит:

– Чагә Алшәындба аѡныҟа дмааицт, Кәыкә иѡны ҳахаѡауеижьҭеи. Абыржәоуп Бамбеиашҭантә саныхынҳә. Кьахьыр-иҷа Маҳҭы излеиҳәаз ала, х-ѡык ауаа иҭыҷ иавсны ицеит. Аха урҭ кыдымгылазеит.

– Ашьха цәҳәыра иқәнагалаз, ирбаз ҭыҷ заҭәык ахь имнеит ҳәа ихазҭода? – Акакьи дҭааит.

– Рхы иацәшәозҭгьы, ус ҟарҭазар ҟалоит.

Акакьи даахәыцит.

– Зыхьҿа ашәамахь шәарыцацәа ирбаз ираҷгылаз, хымҷада, Чагә иакәын, – иҳәеит иара нас. – Ҳусқәа хырбгаланы, Нхыҭ дышҷацеишь, анышә дагандаз! Кәыкә инхарҭа ахаѡара шәаҟәыҭ.

Акакьи иѡызцәа днарышьҭалеит.

Никәа дынҿыжәлан, ашҭа дынҭҟьеит.

Ашьхаруа Чагә иаанда даван, ҭәѡанқәак аларсуа.

– Иахьа қьафура рымахыуп ҳәа сыҟоуп.

Уи иҿаччашьа хаа даҳәынҷан, Никәа иҿы аҷәра ааҿаирххеит.

– Ҳажәлар ирыхәаша акыр иалацәажәозар?

– Жәлар р-Совет аусҟәа ирылацәажәоит, – Никәа Ашьхаруа ибла гызмалҟәа днархыцшылеит.

– Аҧсны автономиа азбахә акәхап? – дцәытцыцшны Чагә деитаҧышәырччахуан. – Уахьырзызырԥуаз «автономиа» ҳәа ирҳәо аҧакы цкьа еилкааны ирымоу? Угәы ишҧаанагои?

– Сыздырум, – Никәа иааҧьеишьеит Чагә ицәажәашьа.

– Ирзеилкаауам азоуп уи а-Совет иалоу ргәаанагарак зырзымцшааua.

– Угәы аартцәаны иахьсоуҳәо уаҧәымшәазои?

– Уара иуасҳәар ҟалоит.

17

Хадыжински Апшеронски рыбжьара анефт ахьытцырхуаз акаршәра лаҟәыраҷ акәын Шевцов ипартизанцәа ахьыҟаз.

Ақыртҟәа анца, акомиссар Чагә дицхьеит.

– Аԥыза Алшәындба, – Шевцов, ицхырааԥ Подгорецкии иареи аныԥеихаҧгыла, ихы Чагә изырхан, – аԥбатәи сыцхырааԥс уҟасцар стахыуп. Угәы иаанагои?

– Ус еицш аҳаҭыр сазцшымызт, – агәырґьара иааигәытцалаз аамырцшцәакәа, Чагә Шевцов иблаҟәа дырхыцшылон. – Ус иаҟәнагазар, гәык ала исыдыскылоит.

– Уажәы амԥа ҳаҟәлоит, шәыешәырхиа, – Шевцов, ицхырааԥцәа драцгыла, дындәылтцит.

Чагә иртаз аҿы дыԥеыжәлан, акомиссари уи актәи ицхырааԥи даарывагылеит. Апартизанцәа амԥа ианын. Аацын мра зыцсы архынҳәыз аҧсабара иаҧәара ҭынчын. Анхцәа рымзырхаҟәа рҿы еиҟәҿызҭуаз арбаґьҟәа уаарзызырԥыр, аԥны уҟазшәа анырра ааугәытцалон. Аотриад иацхьагылаз ирзааигәахон, Чагә илацш ианааҧашәоз урҭ инаргоз абираk kацшь аҿы аԥьар ецәа шаҟәҭыхыз.

«Ари закәи? – Чагә апхзы хышәашәа ааиҟәнатәан, мазала Иван Борисипца днаихәацшит. – Цәгьарак згәы итоу ипшрагьы имам, аха цхырааԥыс сидикыло-егьиуа, сызхаижьарыз? Иаанагозеи аԥьар ецәа? Схы сыхьчар ауп акәымзар… Аха ргәы итоу еилкааны, аболышевикцәа сызрыцхраар...»

Апшеронск ианналала, ԥнык аҿацхьа илҿыжәтцит. Аштаб зыԥнарцаз аԥны апартизанцәа рырхәтаҟәа ркомандирцәа иахьыԥналоз-иахьыԥныцуаз, рхаҿы иаҳәоз еилиргарц, аҧсуа рцыс дырҿаҧшуан. Урҭ рхылцарчҟәа алента kацшьҟәа ахьаркыз илацш анаахалак, иизбарыз дакәымшәо даакәхахуан.

– Акомиссар дабаkоу? – Чагә даанидгылеит уажәрааназа иимбацыз ротак акомандир.

Шевцов изалырхыз ауада даадәылтцхьан.

– Аҩыза акомиссар, уажәшьҭа хынтәны Маиԥәацынтә ишәызцауеит.

– Уаԥа ашкәакәаҟәа роуп иԥоу, – Шевцов иааизымбатәбарахеит. – Исызцаарыдаз?

– Агьенерал Данилов.

– Данилов?! – уи еиҳагьы иџьашьатәын акомиссар изы. – Маиԥацынза аимадара бжьыхзами?

Шевцов ателеграф ахьыԥаз дныҩналеит. Подгорецки уахь иҿанынеиха, Чагә даатымгылазакәа уи днаишьҭалеит, иԥаз-ианыз цқьа изеилкаауазар ҳәа.

– Маиԥәацтәи аԥәша анапхгара атамани сареи аимадара ҳабжьашәца.

Афонопор аадырхиеит.

– Ателеграф аҿы иԥада? – Иван Борис-иҧа дҧааит. – Сара аомиссар Шевцов соуп.

«Уажәытҵәкьа дшәыҿцәажәарц дыԥоуп агьенерал …» – игон акомиссар ицхыраарҩцәа цқьа ирзеилымкаауаз абжьы.

«Акомиссар ҟаҵшьы Шевцов, – иҭынчыз даеа бжьы хәанчак гахуан, – аимадараҿ дыԥоуп агьенерал Данилов. Ҳаимадара ахьалшаз сгәы иаахәеит.»

– Шәара шәгьенералуп, Сара скомиссар ҟаҵшьуп. Еибаҳҳәо акгьы ҳамазам.

«Избан? – азныказ уаҳа бжьы гомызт. – Шәареи сареи еибаҳҳәаша ҳамоуп. Уи азын ҳаиқәшәароуп. Акраи рада ус иахәҭаны иаҵхьазоит. Ҳара ҳаиқәшәареи ҳаицәажәареи ахәҭаны саргьы исыцхьазоит. Ҳаиҿцәажәара аусуцәа рхаҭарнакцәа реаладырхәуеит.»

– Еибаҳҳәои?

«Телеграфла уи азбахә ҳҳәарц стахымызт.»

– Сара сшәыҳәазом уи азы, аха аимадара иаҳәаз шәара шәоуп.

«Иаҭахзам ашьакаҭәара ҟамларц, иаҳзеиҵшу мҩак ҳалацәажәароуп. Уи алацәажәара фонопорла иалшом.»

– Ҳаиқәшәарц ҳахьыԥоу шәазхәыцхьазар акәхап, арҭ зегьы анышәызбоз?

«Астанциа Суходольскаиа.»

– Аиҿцәажәара анакәха, избан аҵошьҭа станциаҿ изыԥалара, уи мҩаҵысроуп Маиԥәац.

«Арахь ааира шәацәымшәазои?»

– Сзыршәои?

«Ус акәзаргьы, шәара шәшәарҭадараз аҭакцхыԥәра сара изгоит. Ауаҩы-шасра зуша Ҟәбан арада иалахәу ҩыцьа шәзыласышьҭуеит.»

– Агьенерал Данилов, сареи исыцнеиуеи акы анҳахь, ишәхашәмыршҭын сарцарцәа, шәуаа-шасцәа рнаҩсангьы, Ҭкәацс ирбаандаҩ иҳамоу Деникин иафицартә полк аҿынтәи 650-ҩык афицарцәа нкыдцаны ишыршьуа.Ишыжәбо еицш, сара сзыцәшәаша агьыԥам, аха шәара, агьенерал Данилов, Маиԥәацҟа амҩа иану ар ҟаҵшьаа шәырцәымшәазои?

«Иҟалап ишәҳәо ҵабыргызар. Аиҽцәажәара зҽалазырхәуа амшын Еиқәа ахақәиҭра акомитет ахаҭарнакцәа ргарантиақәа шәзыҵшуп.»

Шевцов иблақәа иаархылаз аччаҵшь изамѡақәа ааимырдан, иқьышәқәа инарықәлеит.

– Шәрада иалоу ауаа рааира сазыҵшуп астанциа Суходольскаиа аҽы.

Афонопор даадҵ, Шевцов Подгорецки иахь даахьаҳәит:

– Ѡажәа-ѡык аҽыуа рхиа. Амѡа ҳақәлароуп. Шәѡыҵьегь шәсыццоит.

– Аѡыза акомиссар! – Подгорецки данца, Шевцов индәылҵымҭаз, Чагә ҽааиҭит. – Ҳбираҟ аҵьар еҵәа иану ҵакыс иамоузеи?

– Ҳа-ҳа!.. Молодец! – Шевцов даагәырҕьеит, арҵыс ихшыѡ еилцашьа аниба. – Уажәы сзацәажәоз атаман сара сызусҭоу ҳәа ииҵхьазо удыруоу? Амшын Еиқәа ахақәиҭтәра акомитет ахаҭарнак! Ишубо еиҵш, агьенерал Данилов дажьеит уи адырга.

– Иарбан комитету?!. – Чагә иҵьеишьон. – Воронович иоума шәкомандаҟаҵаѡ?

– Аа! – акомиссар дыччахуан. – Зны Гагра иҟаҵәҟьамзи Самарин-Филиповски иштаб. Уи уажәы Шәача «Ривиера» дыҟоуп. Воронович акомандаҟаҵара даҟәихит, Самарин иамҳәазакәа, Деникин диҽцәажәарц Новороссискҟа ихала дахьцаз азы.

– Шәара, абольшевик, Филиповски ипартизанцәа шәышҵархаиргыла? Избан урҭ ҟаҵшьқәоуп ҳәа изышәыҵхьазо?

– Ҳара, абольшевикцәа, мазала ҳаарышьҭит Қарҭынтә, Амшын Еиқәа ахақәиҭтәра акомитет аиҳабыра иахьагьы ирыздырзом ҳзусҭқәоу. Арахь ар ркомандаҟаҵаѡ, аштаб аначальник, акомиссар – сара – зегьы ҳбольшевикцәоуп.Гагра инаркны, Анапанза ҳнапаҽы иаагахьеит. Уажәы сара отриадк снапы ианырҵан, Маиҟәаҵынза ашкәакәақәа раҵыхраз, сдәықәырҵеит. Иҳамѡатәны Асовет мчы шьақәҳаргылоит. Ҳара ҳхықәкы хада – амшын Еиқәа Ар Ҟаҵшьи Аладатәи афронти реиҵылара ауп. Тухачевски Краснодар дааирц агьигым. Ус адырра соуит. Уаҳа зҵаара умоума?

– Иҭабуп, еилыскаартә иахьсашәҳәаз!

– Уажәшьҭа уҽырхиа, аамҭа ҳамазам.

Чагә дыѡдәылҟьеит.

…Шьыбжьхьан еиҵш иѡеихьаз Амра ахәықәцә хьыразнызшәа ирықәҵхон, ѡажәа-ѡык аҽцәа амѡа ианнықәлоз. Урҭ ираҵхьагылаз атачанка иантәалан акомиссари уи ицхырааѡцәеи.

– Исгәаҵхом ақәыҵьма асасахь амѡа ҳахьанылаз, – Подгорецки дызмырҭынчуаз аацәыригеит.

– Умшәан! – акомиссар дааҵышәырччеит. – Ақәыҵьма ахаҭагьы шәоит.

– Иалаадыраауеи Данилов игәы иҭоу.

– Ура ушҵазхәыцуеи, игәы иҭоуи?

– Сыздыруам, аха…

– Саргьы исыздыруам, аха Кәбан арада иалоуи 650-ҩык афицарцәеи ҳара х-ҩык ҳраҩырхрызу? Деникин иҽаҷхьа Данилов ихы шьҭеиҷарц иҭахымзар ҟалап.

– Ҳара ҳнапаҽы иҟоу афицарцәа Деникин изын иҷсахыҩцәоуп, ашкәакәақәаа ирцәалазуа егьыҟам.

– Мамоу, Миша. Данилов акы даргәаҟуеит ауп ихьыз. Ус анакәха, ахьаҷра дук ҟаиҷарц игәы иҭоуп.

– Иван Борис-иҷа, Данилов шәбаандаҩитәыр шәа шәҽыхраз ииҭахыу проблемак ҳафронт акомандаҟаҷара идирҟаҷоит.

– Уара, аҷсуа, – акомиссар Чагә дааизхьаҷшит, – угәы ишҷаанаго: ҳцару ҳамцару?

– Иҟалалак аабап, ҳцап, – иҳәеит апартизантә еибашьра аромантика ишьҭкәыцәаа иамаз Чагә.

– Ҳарҭ х-ҩык ҳаҟоуп, – Шевцов их-нацәак ҩышьҭихит. – Ҩыҷьа ацара ҳақәшаҳаҭуп. Азәы мап икит, – изнацәак длахеит. – Аиҳараҩык ҳақәшаҳаҭуп. Ус анакәха, ҳцоит.

Акыргьы шоуран. Амрагылара шыҟаз ашьха ахҭарҷа шкәакәа ахан. Убри унхыҷыр, Аҷсны уналагылон. Чагә иҭаацәара аагәхьааигеит. Дызҽузишь иан? Дааигәалашәеит Мариагьы.

Суходольскаиа ианнеи, ирҷыларц иҟаз аконвои ҷшын. Аҩны иааҩныҷит ҩыҷьа абыргцәа. Урҭ ржакьа шлақәа ркәымжәы гәышҷқәа илрықәсуан. Руазәк дыччархәны деилаҳәан: икәымжәи икабеи ирнаалазомызт хыхь акәырша рықәҷазшәа ишьаз аваленкақәа; еиҳагьы дарҽаасҭон акокард ду ацраҳәаны ихаз аказакцәа ркартуз.

– Агьенерал Данилов дышәзыҷшуп, – иҳәеит уи, ицыз иаасҭа агәыҷәҷәара далаҟазаарын.

Зцәа иҭазза иаазаз ҩ-еык зҷаҳәаз урҭ рфаетон еиқәа цызцыз Шевцов, ицхырааҩцәа иманы, дынҭалеит. Акомиссар дааиватәеит аказак есаул.

Кәбан арада ахаҭарнакцәа апартизан тачанка инақәтәан, Аҷшерон ицоз амҩа инангылеит. Миша дахьиватәаз, Чагә ибарҭан аказакцәа рконвои афаетон иавагыланы ишыеырбоз. Аесаул диҽатәан азы, Чагә иҩызцәа рнарҽаҷшра изыгәаҷьуамызт. Урҭ рхаҽы иаҳәоз аилкаа дахгәаҟуан.

– Шәара ҳполк ахь шәымнеизои?

Азҷаара ҟазҷаз уаҩы изеилымкауаз аччаҷшь зҽықәыз аесаул шиакәыз Чагә азныказ агәра изымгеит. Акомиссар уи иҷаашьа изымбатәбарахан, дихәаҷшуан. Нас иҷьыба бҷьыцк аатигеит. Астанциақәа рҽы ирыладырҷәоз аацхьара шакәыз Чагә идырит.

– Шәполк аҽы сымнеикәа зуам, – иҳәеит Шевцов. – Уаҷәы сахьнеиша сашәҳәап. Уаанза шәполк аҽы шәыуаа абри шәырзаҷхьа! Иазҽлымҳазааит ҳус.

Аесаул аконвои рахь днаҷшит. Уаҩы илаҷш шихымыз аниба, Шевцов ибҷьыц ааимхны, иҩныҷҟа ҷьыба инҭеиҷеит. Аконвои ирыгәҭылакыз афаетон Адыҷьа тәыла иалан. Уажәшьҭа зынза каршәран.

Лашьцахьан, Маиԥәаԥ ианналалоз. Урыстәыла агәы иналгаз ақалақь тынч хәычы ауха ашхырцәаҕь ртыԥ иеиԥшызшәа рбеит ашкәакәақәа рфаетон итатәаз аболышевикцәа. Ицәытԥлашьцаз аҕәтәы ҩны лаԥәқәа гәыԥ-гәыԥла аруаа рывсуан. Анхацәа, азәы илаԥш ицамшәарц, лашара адыркуамызт. Аказакцәа рыр ара иԥамызтгьы, иқәынцәаз тыпыз цьушьарын. Ақалақь агәахьы унаскьацыцхьаза, аҿеимаа шьтыбжьқәа гон, аҿыуардынқәа рыхәарчар бжьы уаргыломызт. Атцх иагәылҩуаз ашьтыбжь еилаԥса аибашьра аҿазырхиашьа агәаҿанызаара узнарцысуан.

«Заԥаҩык ыԥадашь?» – Чагә ихы дазцауан. Уи имахәар Подгорецки имахәар иахьадкьыслоз, иртрысшәа иааиҿакшеит, Чагә иҩыза днаихәаԥшит. Подгорецкии Шевцови еимԥьарашәа рылаԥш ааиқәшәеит. Убасҟан Чагә идырит игәы тзырзызааз шакәыз иеиҳабацәа рҩыцьегьы ргәы итыхазгьы. Маиԥәаԥк иаауаз апартизанцәа ротриад хәычы арт иаарылашәазтгьы, реиуа зеиуоу узымцшааua, иргәыхуан. Амҩа тбаақәа рҿы, амцақәа еиқәцаны, ашкәакәақәа рырхәтақәа тәан. Урт хыцакыртак ахьырцшаашаз ҩнык тацәны ирымбазар акәхарын. Афаетон аангылеит, зеиԥых игылаз ҩны шкәакәа ҳаракык аҿаԥхьа.

– Ҳааит, – аесаул длалбааит.

Ашә аԥхьа еиқәных игылаз аруаа наскьа-ааскьан, аболышевикцәа амҩа рыртеит. Иказак кәымжәы ипогонқәа ықәырцырцыруа, даадәылԥьеит адиутант.

– Сшәыҳәоит шәлеирц арахь!.. Аилатәара зала ахь, – даԥсышәаха днахынҳәит иара, амҩа дирбарц.

Атаман инапхгараҿ аишәа еиԥых иахатәан аштаб-афицарцәа, ҩыцьа агьенералцәа, арра маԥзура иатәымыз азәырҩы. Рызынтәык иааиз иҩархатцгылеит. Агьенерал кьаҿ дҳәымпылза, дцышәырччо зегьы данаарылц, апартизанцәа ирдырит атаман Данилов шиакәыз.

– Телефонла сзаԥәажәоз шәара шәакәызма? – дцааит иара.

– Аиҿцәажәара зеалазырхәуа еилыскаарц стахыуп, – иҳәеит Шевцов, Данилов игызмал ҽхырцәажәара ааипиркьарц.

Агьенерал ихаҿсахьа мцсахзакәа, дцышәырччо иуаа даарылаԥшит:

– Сара – атаман Данилов, аполковник Дроздов, Кәбан арада иалоу хә-ҩык, ақалақь ахатарнак Карабин…

– Аусуцәа?..

Акомиссар изцаара атак агьенерал иаимтеит. Нас итәаз Шевцов дыдирдырын, Данилов длатәеит, еидара ҭәҭәак изышьтымхыкәа днацырцызшәа.

– Ажәакала, – иҳәеит иара нас, – ҳара иахтахын ҳшәыҫцәажәарц, абри аамта хьамта аламталаз…

– Иабаԥоу аусуцәа, телефонла ҳанцәажәоз зызбахә шәымаз? – Шевцов дцааит.

Уи дызгәылатәаз иаҭацәа ишәырзызоз рхаҫкәеи реибархәытхәытшьеи рыла еилукаауан иара иҫынтә акырза ишазыцшыз. Иагьизбеит ацыжәара игарц.

– Ателеграмма рзысышьҭит, аха аҭак ыӄам, – иҳәеит агьенерал. – Сара х-зҵаарак шәысҭар сҭахыуп. Урҭ рҭак ҳаҳарц ауп араанза шәзааҳаҵхьазгьы. Актәи – «Ар Еҵәа» хықәкыс иамоуи, насгьы аѡадантә иааya аӄаҵшьқәеи дареи реизыӄазаашьа зеиҵшроузеи? Аѡбатәи – «Ар Еҵәа»ркомандаӄаҵара ирылшома Ӄәбан аказакцәа рыр Қырҭтәылаӄа иоурыжьырц, рабҵьар шрымоу, ҳәарада? Ахҵатәи – афицарцәа рҭаацәара ршәарҭадара алшахома?

Атаман Данилов дзыҵхьоз изҵаарақәа зныз абҭьыц иҵьыба инҭеиҵеит, рҭак дазыҵшуа.

Шевцов инаѡс итәаз Подгорецки днаиҽаҵшит. Ирызкылыҵшуаз Чагә идырит урҭ шеибадырыз, аха иара ихаҭа иӄалаз акгьы изеилкаауамызт.

Шевцов агьенерал илакҭа дҭаҵшуан:

– «Ар Еҵәа» ҳәа шәызҽу уажәы иӄазам. Иӄоуп «Амшын Еиқәа Ар Ӄаҵшь», уи иахагылоуп а-Реввоенсовет. Ҳара ҳхықәкы Деникин идоброволеццәа рыцӄьароуп. Ар Ӄаҵшьаа ҳарҵыларц хҭахыуп, ҳрыцны аҭа даҵыраҳхларц. Атәылаҽацә аграждантә напхгара азбахә зҳәаша ҳара иҳамоуп – «Ахақәиҭра акомитет» захьзу. Уи ахықәки аҳасабтәқәеи шәара ижәдыруеит, – акомиссар маҷк амц имҳәар ауамызт. – Абҵьар шыркыу аказакцәа Қырҭтәылаӄа рцара азбахә цәыргатәым. Ахҵатәи азҵаара иагьалацәажәатәым. Афицарцәа рҭаацәара зыцәшәаша акгьы ыӄам. Аҳәсақәеи ахәыҷқәеи ракәзам ҳара ҳзеибашьуа.

Азныказ ааҭынчрахеит.

– Ар Ӄаҵшь шәырҵыларц шәаауазар, еибаҳҳәари нас? – ҽааиҭит Ӄәбан арада ахаҭарнакцәа руазәы.

– Шәара аҵьажәлар рхақәиҭра еиҳау даеа хықәкык шәымоума? – Шевцов уи днеиҽаҵшит.

– Избан ажәлар ирҭахыу заҳҭахым?!

– Нас агвардиа шкәакәақәа шәызрыцхраауеи?.. Арада иамоу мѡа заҵәык ауп – Маиӄәаҵ иӄоу Деникин ирхәҭақәа рабҵьар рхыхтәуп. Ус аныӄашәҵа, сара Асовет мчы еиҽыскаауеит, шәызынтәыкгьы шәшәарҭадахоит. Афицарцәа рҭаацәа аменшевиктә Қырҭтәылахь ицарц рҭахызар, урҭ рызхара авагонқәа ҵшааны, амѡа иқәысҵоит.

– Асоветқәа рымч акәым, аха Ӄәбани Амшын Еиқәеи рреспублика еиҽаҳкаарц хҭахыуп ҳара, – иҳәеит ззамѡақәа неимызакны зжакьа аауаз азәы, дкулакыуп ззуҳәашаз.

– Шәара Асовет мчы шәҭаххазашам, уи еилкаауп, – уи изын аҭак иҵшааит аӄаҵшьқәа ркомиссар.

– Ажәлар… ажәлар ирҭахым! – ҽааиҭит Данилов.

– Шәара ажәлар шәрызҵаама?

– Ҳашҵармазҵаац? «Амшын Еиқәа Ар Ӄаҵшь» абаанагарыз уи ажәлар еиҽырымкаар?

– Аҳәынҭқар дырҭахым, иаҳҳәап… – иҳәеит Карабин.

– Аха, иаҳҳәап… – даамхаччеит акомиссар. – Аха иаҳҳәап, апомешьикцәа адгьыл азын рзин еиҭашьақәдыргыларц ажәлар ишырҭахым еиҵш… Деникин уи азин бҵьарла мацара ишьақәиргылеит.

– Шәысҽамцан, шәара сышәцырхагамызт, – Карабин иҵсы ҵжәон. – Ажәлар аҳәынҭқар дырҭахым, апомешьикцәа рҭахым, аха асоветқәагьы рҭахым.

– Уи ирҭахыму ирҭахыу жәдырп, априказ анҭҳажьлак ашьҭахь.

Чагә ибон итәаз зегьы рыблақәа шаацамцамыз, ҷьоукгьы ираҳауаз рхы аархнахзеит.

– Ах, априказ шәҳәама?!.

– Приказла аума Асовет мчы шаажәго?

– Априказ – ари гәыц-уаак мчымхара усны ажәлар ирызнарго усуп, – даатҵеит арада иалаз даеазәы.

– Ҳара гәыцк ҳауп иҟоу, аха ажәлар рҳәатәы ауп инаагзо, убри ауп ҳара ҳагьызлаҕәҕәоу, – Шевцов изааиуаз азҵаарақәа зегьы рҭак дазыхиан.

– «Ҳара» ҳәа шәызҽу шәарбақәан? – Карабин абри изҵаара акәын зҭак ҟаҵара ҟамлоз.

– Апартизанцәа.

«Абольшевикцәа ҳәа зимҳәои, усгьы аиаҕацәа ҳауп еидтәалоу?» – макьана Чагә изеилкаауамызт дахьхәыцшаз.

– Шәара излашәҳәо ала, апартизанцәа Асовет мчы иадгылоит? – Карабин изҵаара аҭак ныҭкааны иҳарц иҭахын.

– Иҟоу шәымбазои?

«Адырҩегь гәҩбарыла аҭак ҟаиҵоит, – Чагә, зыцсы еибакны итәаз Карабин диҽаҵшуа, Шевцов дизхәыцуан. – Игәы иҭакыу здыруадашь. КОЧ ар ирхагылоу абольшевикцәа шракәу арҭгьы ирцәиҵәахуеит.»

–Ишәҳәаз аҵыхәа ҵҵәоуп ҳәа иҵхьазатәума?

Иҵаауаз Карабин дҩагылахьан. Чагә илаҵш егьырҭгьы инархигеит: Даниловгьы ишьапы дықәгылан.

Иван Борис-иҵеи Подгорецкии неиҽаҵшит. Чагә еиликааит урҭ зыршәаз – ишәҳәаз ҳәазар, хара шәзымцеит ҳәа акәын Карабин иҵшышьаз. Арҵыс ибҕа аҵхзы ҟәанда ныкәхәмарит.

– Иахьатәи аамҭазы уи амҩа заҵәык ауп иҟоу, – иҳәеит Шевцов.

Карабин «ифырхаҵара» нихыцсааит. Даниловгьы, шьа кәарак иламызшәа, дцәышза аишәа дахагылан:

– Ус анакәха, ҳара иаҳазбо шәаҳҳәоит уаҵәы, Аҵшеронскҟа амҩа шәыкәлаанза.

Данилов, иуаа иманы, ауада ҭаирцәит.

Абольшевикцәа рымацара ианаанха, Подгорецки деиҭалатәеит.

– Ҕәҕәала ухы ааурҵшит, Иван Борис-иҵа, аха арҭ ақәыҷьмақәа инкылатәаны иаҳгәыдырҵаргьы ҟалоит.

– Аҭҟәацәа ухамшҭын.

– Абри аилыхара иҟоу, урҭ ирызхәыцуада.

– Нас ишҵаҟаҳҵари? Ишьҭаҳхыз аидара каҳажьрыма?

Данилов иадиутант дааҩнашылеит:

– Ҳаҭыр зкәу акомиссар, агьенерал Данилов уаххьафараз дшәыцхьоит асасааирҭа «Метрополь» ахь. Афаетон ҵаҟа ишәзыцшуп.

Фатәыла иҭәыз аишәа дшахатәаз, Данилов дцәажәон:

– Сара Кәбан сапатриотны схы сыцхьазоит. Дон аказакцәа Деникин ишиҭахыз инапаҷы иааигеит. Аха, атаман Калабухов дыршьижьҭеи, еилыскааит Дони Кәбани мԝак реицыкәлара шамуаз. Деникин ҳицеибашьуан, аха уаҳа цсыхәа ҳамамызт. Иахьа аусҷәа даҷакала иҟоуп. Иахьа ҳара КОЧ ахаҭарнак даҳҭоуп. Кәбан аҵьынҵь ахақәиҭраз ҳақәпараҷ КОЧ ар ҳацхраар алшоит.

«Абри акәзаапеи иҟалаз, – Чагә аҵыхәтәан аилыхара иҟаз еилиргон. – Закәытә еибашьроузеи, иуԝызоуи иуԝызами дузымдыруа.»

Акоридор аҷы иаалырҟьаны еилаԝынтрахеит. Аҟарулцәа азәазәала иныкәзаа-аакәзаа ицеит. Аишәа иахатәазгьы ԝагылакәан, инеицәажәа-ааицәажәо ишылаԝеиуаз, индәылҵ-аадәылҵкәеит. Азала аатацәит, Шевцови, Подгорецкии, урҭ зацәажәози рыда.

Чагә ахышә днадгылеит. Ҵаҟа еилаԝеиласран. Еибарԝуа асалдатцәа амԝа ианын.

Ҵаҟантә агьенерал иадиутант дԝыхәнеит. Аболышевикцәа рых-ԝык рыда уаԝы дыҟамызт уажәы, адиутант дахьааԝнашылаз.

– Данилов иҷынтә, – иҳәан, уи Шевцов бгьыцк наииркит.

Акомиссар илахь аҵхзы аалҵуан. Инапы ҵысцысуазма уҳәо, абгьыц Подгорецки инаиирбеит. Уи ишьҭахь игылаз Чагә агьенерал инапԝымҭа илаҵш нахижьит: «После нашего с Вами совещания, у нас было свое военное совещание, на котором мы решили… оставляем город без боя, а посему прошу принять город. Генерал Данилов.»

– Агьенерал исызиашәҳәа шә-ԝык аказакцәа ситарц, нас ақалақь сыдыскылоит.

Адиутант ишьхәа ааидиҵсалан, днахынҳәит.

– Закәытә провокациоузеи! – Подгорецки иҵьеишьон.

– Ахышә шәынкылыцши, иҟоу жәбап, – ҷааиҭит Чагә.

Алашьцараиалԝуан аесимааи амагәшьхәеи рышьтыбжь.

– Аибашьра реазыҟарҵома, ирыбжьузеи? – иҳәан, Подгорецки алада ҷиҭит: – Еи! Уа иҟалеи?

– Деникин дыбгалеит, – даачазшәа иуит азәы ахышә аҵаҟа.

– Упагон ықәх уа хыхь иқәгылоу, – ҷааиҭит даҷазәы. – Аҟаҵшьқәа шааилак еиҵш акотлета хаазак улырхырц иҟоуп.

– Ашкәакәақәа Маиҟәаҵ ала ихьатцуеит амшын Еиқәахьы, – иҳәеит акомиссар данаахынҳә.

– Да, аҟаҵшьқәа ааигәахозар акәхап, КОЧ ахаҭарнак ақалақь идикыларц атаман дзахыццакуа, – Подгорецки дхәыцуан.

– Ара ԝажәа нызқь агвардиа уаа иреиҵам.

– Лашьцоуп ҳәа, – иҳәеит Подгорецки, – 50 нызқь иреиҵам.

Чагә уи диқәшаҳаҭын: иҵәырҟьа-цәырасуа иубоз ар рцәаара, ҵыхәа цҵәарак амазамкәа, амԝаду ианын.

– Ах, цыҭ-ԝык ҳа ҳахь иаҳзиагар!.. – Шевцов иара ихәыцрақәа дрылан.

Ашә аимҵаа, Данилов иадиутант дааԝналахт.

– Агьенерал дышәзыцшуп.

Акомиссари уи актәи ицхырааѡи ртапанчақәа ааҭырцааит. Адиутант дшәаны днеиҭацеит.

– Иҟашәҵои?.. Ишәҵәахы абџьар! Схала агьенерал иквартираҽ шәызгоит, азәгьы дшәылакьысуам.

Урҭ, рабџьар ҵәахуа, адиутант инаишьҭалеит. Чагә маҷк хара-хара дрышьҭаҵшуа днеиуан, иакәымз згәы иҭаз азәы илаҵш наиқәшәар ҳәа, агәаҽанызаара шьҭыхны.

Адәахьы данындәылҵ, ҭынчран уамашәа иубартә. Ааигәа ииасуаз архәҭақәа рсалдаҭкгьы дубомызт.

Агьенерал дыҵшын, иштаб зынза ишҭацәхьазгьы.

– Шәсыцны шәаала, абахҭа шәысҭап, – иҳәеит агьенерал.

Абраантәы улаҵш наахон абахҭа аҭзы. Данилов иадиутанти Шевцови аҵхьа инеиуан, ҵшь-ѡык аказак рыцны. Урҭ ирышьҭанеиуаз агьенерали акомиссар ицхырааѡцәеи даҽа ҵшь-ѡык аказакцәа ирыгәҭылакын. Абахҭаҽ инеиаанза, иаалырҟьаны Данилов «ах» иҳәан, иҵсы маҷханы, дызцыз днарымҵаҳаанза, иааиҵагылеит. Шевцов, игәы иаанагаз здыруадаз, иабџьар ҭҵаа, даахынҳәит.

– Шәырхәыма? – уи агьенерал днаихаххит.

– Мап, сгәы сыхьуеит, – ибжьы ааҭикаазшәа иуит Данилов. – Шәара шәцала, сара адҵа рысҭахьеит. Аполковник Дроздов уажәыҵәҟьа дшәыхьзоит. Шәца!

Шевцов агьенерал ибла иргәыҵаҵәахыз хибааларц дыҵшуан. Нас ирлас даақәҵәиит, абахҭахь днеирц.

– Шәара ишәыҵсыхәоуи? – дааҭгылеит иара.

– Аказакцәа сыцхраауеит, – агьенерал инапы неиҟьеит.

Аказакцәа ратаман даашьҭырцаан, дрыма инахынҳәит.

«Акгьы сзеилыргом, – Подгорецки дивагыла дахьнеиуаз, Чагә ихы ихьуан. – Агьенерал ир ықәҵхьеит. Урҭ дрылагылазар акәзами уажәы? Иара, аполитика иахырҟьаны иҭаркыз ҳнапаҽы иҳаиҭарц, даауеит. Амѡан иҵсы маҷхеит. Иихәыцуазеишь уи?.. Издыруада акы избахьазар? Иван Борис-иҵагьы амѡа дануп, аха игәы иҭамшәазоишь абыржәы ашәарҭа ҳҭагылар шалшо? Данилов ихымѡаҵгашьа уамак агәра уго иҟам.»

Абахҭа ашә аатит. Еицыз уахь ианынҭала, абахҭа аиҳабы даарцылан, акамерақәа рахь инеигеит.

– Ашәқәа аашәырты! – Шевцов ирыдиҵеит.

– Ашәқәа ҳзаартзом, даақәгылт абахҭа аиҳабы.

– Уи закәыхи?!.

– Аѡныҵҟала ашәқәа адыркит, уахь ҳнарышьҭуам.

– Шәара шәакәзаапеи ибаандаѡу, – иҳәан, гәаныла дагьаагәырҕьеит акомиссар.

– Деникин арҭ рнырҵәаразы априказ ҟаиҵахьан. Дара еилыркааит, еилкаашьас иҟарҵаз сыздыруам. Атаман уи априказ наимыгзеит, аха абаандаѡцәа ҳагәра ргом.

Абахҭа аиҳабы камерак днадгылан, аҽхышә хәыҷы ала ибжьы наиргеит.

– Ашәқәа аашәырты! Акгьы шәзаҳаузом.

Уи дрыҳәаҭәҟьон, аха аҩныҭҟа ҿаҳадагәаран.

– Шевцов ара дыҟоуп ҳәа сызрашәҳәа.

– Иаашәырты… «Аеҭәа»-қәа ркомиссар Шевцов дышәзааит, – абахҭа аиҳабы ҿиҭыхуан, аха лыҭшәак зыҟамлеит.

Акомиссар аҿхышә ҭшәа ихала днадгылеит:

– Аҩызцәа! Сара Шевцов соуп. Иаашәырты!

– Шевцов уарбан? Иухьзуи? – аҩныҭҟантә иҭаауан.

– Иван Шевцов!..

– Ҳаржьоит. Ари провокациоуп.

– Ҳандырҭәарц ргәы иҭоуп…

Абаандаҩцәа еиқәҿырҭуан.

– Мамоу! Иаашәырты! Сара Шевцов соуп.

Подгорецки убри аамҭаз ҿааиҭит ибжьыҿацаза, иааизымчҳазт:

–Уара, иаашәырты иҟалозар! Арҭарцәа, ишәаҕоу ара дыҟам.

Аҩныҭҟа ааҭынчрахеит.

Акамерақәа руак ашә аатит. Ҭыҭ-ҩык аадәылҭқәуеит.

– Аҷкәынцәа! – ҿиҭит урҭ руазә егьырҭ акамерақәа рахь. – Шәдәылҭ!

Акомиссар Шевцов, Подгорецки дҭак иҭаны. ақалақь ахь дандәықәиҭа, ателефон дасны, ииулак Аҭшеронск иҟаз архәҭа адырра риҭеит 50-нызқь-ҩык агвардиа шкәакәа еихамҩала ишлеиуаз, амшын ахь ицәырҭырц, малс иҟаз зегьы рыманы.

Иҭсы ааивигарц ихы аишәа илықәҭазшәа данылатәа, дамхацәеит. Уи ида ара ауаҭах аҿы иҟаз Чагә ихаҭагьы дкараха дыҟан, аха Иван Борис-иҭа еиҳаразак имчқәа ааилырхзеит амҩеи, аиҿцәажәарақәеи, ақалақь адкылареи. Чагә шьапҭынҭала дындәылҭын, длаҩеиуа абарҭа даақәгылеит, акомиссар иҭсшьара азәы еилеимгарц. Ихаҭа ишьапқәа ихьуан еисизшәа, аха длатәар, агылара шицәыхьанҭахоз еилкааны, игәазыҳәарақәа драқәҭон.

Аацәылашамҭаз Подгорецки дхынҳәит.

– Хәыҷык иҭсы ишьап, – наиабжьеигеит Чагә.

– Имацара иоуп ақалақьзнапаҿы иҟоу, аҭсшьаха изҭода, – ашә ааимҭааны, Миша иаха агьенерал Данилов кабинетс имаз дныҩнашылеит. – Аҩыза акомиссар… – уи Шевцов ижәҩахыр ааирҭысит. – Аҩыза акомиссар… Иван Борис-иҭа!..

– Аа?..

Акомиссар дшааҳәцымцызгьы, ибла шизхымтуаз збаз Подгорецки уи иҭегь дааирҭысит.

– Иҟалеи?.. – Иван Борис-иҭа уажәгьы ацәа далан.

– Аилатәарақәа рзал аҿы ишәзыҭшуп ақалақь анапхгареи адумеи. Азанааҭ еидгыла роуп амч заҳҭо рҳәеит.

– Закәытә занааҭ еидгылоузеи амч зырҭо? – ихы ҩышьҭихит акомиссар. – Аполитбаандаҩцәа ҳхы иархәаны, аревком шеиҿаҳкааз угәаламшәазои?

– Сара исгәалашәоит, аха дара…

– Закәытә занаат еидгылоу дсырбап, Асовет мчы захьзу…

Шевцов ииулак дҩагылеит.

– Схы шцасыхьуеи… Ведрак азы сзышәыцшаа, сцәа-сжьы амца ацроуп.

Чагә минутк ашьтахь иааигаз аведра Подгорецки иааимеихын, змакҿаҳәара зеааилызхыз акомиссар ихы инакәитәеит.

– Уажәшьта ак сылшар здыруада, – Шевцов иеырбаны иеааилеиҳәеит. – Чагә, цьаргьы умцан, уцсы ааитак.

Акомиссар данца, Чагә ахышә ацхьа акәардә дныкәтәан, илацәа нтааит.

Уи данаацш, Подгорецки аатцәак иатцаз хатцак диманы даақналахьан. Ихы тууа Чагә дындәылтцит. Уамак дызмыцәазшәа игәы иабон: убасҟак деилаххаан. Амшгьы ацәылашареи ацәылашьцареи еимаркуан.

– Подгорецки дубазар? – аҿацаҳәа иаагеит ирлас иааиуаз Шевцов ибжьы.

– Акабинет аҿы дыкоуп, – Чагә акомиссар днаишьталеит. Уи дахьнеиуаз адәахьы илашарахозшәа ибон.

«Итцегь ацсшьара зыцсоузеи аха…»

– Аҩыза акомиссар! – Подгорецки дҩагылеит. – Абри аҩыза, иаҳцәеимыртцәаз ашьтацарта аҿынтә ашьакар има дышцоз, дыскит.

– Удәылтц нак! – Шевцов уи ахатца дитцаҳәҳәеит.

Егьи деицьыцза дындәылкьеит.

– Амчкәа ҳазхом, – иҳәеит Шевцов. – Арахь ҳаимтцәара ртахыуп. Иҭьычызгьы уажәы дтаҳкыр, згәы цтцәаны икоу ауаа ҳгәыдлар калоит. Иааҳачҳап, ҳазхьчаша ҳзааныа. Амала, – даахәыцит иара нас, – Данилов дахькылазыз уаҳа исзеилымкааит.

– Афонопорахь ишәыцхьон, – иҳәеит Подгорецки.

– Чагә дшыцәаз хәлеит, уажәшьта уара уаагыла, – Шевцов ашә ахь иҿынеихеит.

Ацсуа чкәын дцәырҳазшәа уи днаишьталеит: «Сшыцәаз хәлатцәкьама?»

Урт атачанка иакәтәан, астанциаҿ инкылкьеит.

– Аимадараҿ икоу Будионныи и-Конармиа У1 адивизиа аиҳабы Тимошенко соуп…

Будионыи иеыуаа адырҩаены шьыбжьонкәараз ақалақь иаалалеит. Шевцови уи ицхыраақцәеи, аревком ацхьа игыланы, урт ирзыцшуан, акомандакатцаҩ деилыркаарц.

Дук мыртцыкәа, адәы агәтаҿы иааилагылаз аҿцәа даарылыркааит зцатца еиқәатцәақәа хыршаз ауаҩ еиқәа ҳаракы.

XXX

Ефрем Ешба имонолог аҟнытә

(иацу)

Ауниверситет сҭырцеижьҭеи, ас шьардаамҭа сыцсадгьыл ахь смаацкәа, абыржәеицш сҟамлацызт. Шықәсыки бжаки инареиҳаны ицуан, Аҧсны салҧны, Москва сцеижьҭеи, аимадара усҟәа шьақәсыргыларц. Уажәы Аҟәа амшын аҧшаҳәа саван. Аимадаѡ абра дыспыларц дыҟан. Уии сареи ѡа-жәа заҧәык еимаадар акәын. Уасил Агырба дахьсыҟәшәоз, насгьы ианба еилкаатәын. Аҧсны аҭагылазаашьа бзиаҧәкьаны издыруаз уи иакәын. Азәыр дсызкылыцшуазар збарц, акырза сгәы сеанын, аха сыцсадгьыл сыцсадгьылын, маҷк агәкәандара сгәыҧаланы, акраамҭа изымбацыз, исызгәакьаз амшын сынхыцшылеит. Сахьыҟаз аасхаҧтызшәа, иаасгәалашәеит, Кремль сааѡныҧны, азиас Москва аҧшаҳәахьы санылбааз.

Уигьы шыҟалаз убас акын. Аҧсны саналҧ, амшын мѡа шьҭыхны, Крым сызхыцит. Анемецҷәа ирбылуаз адгьылқәа ракәхеит усҟан мѡас ишьҭысхыз. Даҽа мѡак сымамызт. Аихаблы акылсра исазѡызахеит уи адгьыл аныҟәгылара. Изулак Москва снеит. Аха уаантә шьҭахьҟа схынҳәыр рымуит. Уаҟа саанхара ахәҭаны ирыцхьазеит. РКП (б) Ацентр Комитет аҽы еиҿкааз Амрагылара жәларқәа р-Коммунисттә организациақәа р-Центр Абиуро аҽы еиҿкаатәыз аусҟәа рзы иаҳа схәарҭан ҳәа иакәырҷеит. Уи Абиуро ахантәаѡы ихаҭыцуаѡс сҟарҷеит, аха, ахантәаѡы иусҟәа нагзо, аусҟәа зегьы сара еиҿысымкаар ада ҷсыхәа ҟамлеит.

Астрахан идәыҟәцаз аекспедициа саланы саныхынҳә ашьҭахь, дук мырцыкәа, даҽа екпедициак амѡақәҷара сеазыҟасцон. Иҟалаз уи акәын – Деникин Нхыц-Кавказ аҽынтә, Каспиа инаркны, зымехак ҭбаазаз адгьыл импыцеикит. Ир рхыцхьазара дуззан, есымшааира изҳауан. Аимпериалистцәа иртоз ацхыраара ҳәаак амамызт. Асовет республика аҭагылазаашьа баацсын. Ашкәакәақәа рыѡныцка ҳақәцара ҭәгәа еиҿкаатәын. Убри аус салахәхар акәын саргьы. Ҳцентртә аппарат иахагылаз Владимир Илиа-ица икабинет саныныѡнашыла, иусурҭа ҭыц дѡахыцазшәа, даасцылт иара, уажәшьҭа зегьы еицырдырхьаз ибла хәыҷы ҷаулақәа еихаччо.

– Бзиала шәаабеит, аѡыза Ешба! Шәызбахә бзианы исаҳауеит, Ефрем Алексеи-ица. Шәтәа, иҟалозар!.. Нас абри ашьауардын-уаѡ шәоума ацхырааразаз ателеграммақәа сзаазышьҭуаз?!. Ах, усҟан ацхыраара шәахҭартә ҳаҟахызтгьы!.. Закәытә қәцароузеи иагьылеиҿышәкааз аконтрреволиуционерцәа рыѡныцка!.. Жәлар хәыҷык гылеит, хацәнамырха иқәцарц, аха ишцагылеи?!. Амала, иуасҳәарц истахыу, Асовет мчы ахьышьақәшәыргылаз, иѡежьу ақыртуа меншевикцәеи аимпериалистцәеи даараза акыр днарбеит!.. Шәтәаз, Ефрем Алексеи-ица, шәызгылоузеи?!. Исашәҳәарц истахыу, Кавказ иахьа аилаҧатара иҟоу унагәылыцшыр, Аҧсны аҭагылазаашьа зеиҧшроузеи?!. Уажәыцәкьа сеиҭалатәахуеит, аа, абас, нас зегьы

сашәҳәа!.. Асовет мчы аагара реазыԥкарцозар, ирымчузеи иахьа?!. Еиҳарак анхацәеи аусуцәеи реимадароуп шәзызхәыцлаша. Ҟәбан ҳнапаҷы ишаагалак, ацхыраара шәаҳҭоит… Шәтәа, Ефрем Алексеи-ица, шәызгылазеи?!. Аҧсны аҭагылазаашьа ҕәҕәоуп, аха Ҟәбан аҭагылазаашьа иаҳагьы иуадаԝзар ԥалап. Шәара, револиуционерк иаҳасабала, еилышәкаауеит уахь шәцара иаҳәо закәу. Ҳпартиа иреиҧзоу аусзуԝцәеи аусуцәа ркласс ацхьагылаԝцәеи ҳ-Ар Ҟацшь арҕәҕәаразы идәыԥҳамтцар цсыхәа ҳамам, аԝыза Ешба… Ефрем Алексеи-ица, сшәыҳәоит уаҳа шәымгыларц!.. Сара инҭкааны сшәацәажәарц сҭахыуп имԝацгоу аусҟәа рзы. Избангзар, уаԥа еиҷагылоу амч хадаҟәа рнаԝсан, макьана цԥьа аусура еиҷкаам, амилаҭ маҷҟәа рҷыдараҟәа рыҭцаараҷы. Уи аха ҳамамызт, арахь ҳусҟәа реитцаԥьараҷ урҭ иԥарцо аҭгылазаашьа баацсы уажәы ҳазымхәыцыр ада цсыхәа ҳамамкәа ҳаакәгылеит. Ишәасымҳәазацт ихадоу: аԝыза Ешба, шәара афронт ахь шәдәыкәаҳцоит, Кавказ атәылаҷацә апартиатә комитет иалахәу шәакәны… Ишәыдысныхәалоит!

Кремль ашәкәа сышьҭахь ианакы, слалбаait азиас аԥшаҳәахьы… Хара имгакәа, амԝа сыкәлеит. Еилашуан аԥсҭазаара. Зынгьы азыблара иаԝызан. Хысран. Нибарцәаран. Ҭынч цсҭазаарак ԥаларын ҳәа агәрагара уадаԝын, ус еицш акы шыԥазгьы рхашҭхьан. Сԝызцәа сывыршьааua мацара, амԝа санын, апартиа адца нагзо. Сахьнеилакгьы, Ленин иацхьанаглацәа, Астрахан – Киров, Бакәа – Микоиан, снарывагылон. Уажәшьҭа саргьы сыцхьазан апартиа ацхьагылаԝ сиацхьанагаланы. Уи идца сыма сырзауан иԝызцәа.

Ацыхәтәан сыдца снанагеит Тифлис. Қарҭ схысҷы збахьаз азәы сигәалашәан, Меҭех абахҭа сҭадыршәеит. Уи еилызкааз Аҧсны жәлар р-Совет иалаз азәырԝы ыкәгылеит, сара схы сакәиҭыртәырц. Уи ахьсаҳаз, Аԥа сахьааиз акәын. Сара сыжәлар ас иахьсыдгылаз сгәы арцшааит. Аменшевикцәа рзымчҳауа, ҳара, аболышевикцәа, ҳаидеиа иаҳа иадгыланы, Аҧсны жәлар р-Совет иалаз азәырԝы срыниеит, срыҷцәажәеит. Урҭ цхьаԥа ишҳахәартахоз еилсыргеит сымԝашьо. Амала арҭ ускан азәырԝы рзызырԝуазма. Ҳара ҳаиқәзырхацәкьаз Владимир Илиа-ица иакәын. Уи Серго иҷынтә ателеграмма иоуит, иҭаркыз аболышевикцәа рус шыбаацсыз зҳәоз. Асовет республикеи Қырҭтәылеи ирыбжьалаз аиқәшаҳаҭра инақәыршәаны, ҳара ҳаурыжьит. Нас акәын сара Аҧсны санаанагаз

Аха аболышевикцәа рҭакра еиҭа иалагахьан. Сԝызцәа сгәы сеанырцахьан азы, издыруан саб иашьа ица Ҭарасхан иҷырцәгьаны Аҧсны дшалаз. Иареи сареи ҳаныхәыцқәаз ҳаицыхәмаруан, амала ҳаицыхәмарра еснагь еисрала инҳарцәон. Аха адырԝаены адырԝегь ҳаибамбар ҳуамызт. Абри аасгәалашәон еицш, ҳаимадаԝ уажәшьҭа дааир цәгьамызт, дынхацәеит ҳәа схәыцуа саакәгьежьымҭаз, сара сеицш иаакәгьежьыз Ҭарасхан снаиҷацшит. Сааилыблаait, аиаша сҳәар еиҧуп. Инапаҷы сшыԥазгьы, ихаҭа сара дсеиҧмызт ҳәа сыԥан. Амала иара иҭагылазаашьа иаҳа иуадаԝын. Исгәалашәоит сԝыза Никәала Аимхаа амшынуаа дрысымҭар ада цсыхәа ансымамыз. Иаҳа еицәазар

акхарын уашьа, уи дуашьа хаҭамзаргьы, уаб иашьа иҵа иакәзаргьы, деиқәыҷаҳәа дҭоумкыр ада аныӄамлоз. Убри акәзар ӄаларын сара аҧхьа сыбз ҵзыртыз.

– Ас ҳаиҵылара ӄалап ҳәа игәыҵуадаз?!. – анысҳәа, зынза дыҧшҭәыдахазеит. Уи симбар еиҧъеишьон, дагьынаҧшааҧшит, азәы ҳаидимбаларҵ иҭахны. – Амала уеиҳабыра рҷаҧхьа аҧсшәа уҳәар улшоит, аҧсуа Бастилиа сынҭакны.

– Амцхә зуҳәои? – даақәҵәит дансыршы, иҧшҭәхәгьы аҫааиҭанакит дааунажьызшәа. – Уареи сареи бцьарла ҳаиҷагылара ламысла иӄалароуп.

– Уфратуп, Ҭарасхан, ҳажәлар ар ргәыдҵаны иахьынурҵәо, иламысу, бцьар еиҷагыларoуп ҳәа иуҧхьазаҵәкьозар.

– Сара суалҧшьа насыгзоит, амчра анумаз, абцьар зымкыцыз идыркны, афронт шыхуртыз еиҧш. Уи иаҳа иламысызма? Уи акәым аус злоу, Ефрем, сара сгәы ҵызжәо, насгьы исзеилымкааyа акы ыӄоуп: мап заҵәукзеи уаамсҭашәара?

– Аамсҭашәара сылоуп сара, аха сара саамысҭашәареи уара уаамысҭашәареи реилкаарақәа еиҧшым.

– Уара уаамсҭашәара ҵакыс иамоузеишь?

– Уи уара иузеилкаазом.

– Избоит уаҳа ушҫеимхо. Аха сара схахьы исзаагом иахьцалак узлыцыз уабиҵара узрылагылам.

– Срылагылам ҳәа узҳәада? Сабиҵара срылагылоуп, избанзар сыжәлар срылагылоуп.

– Азәы уибар ҳәа ушәаны, ухьаҧшкәаҧшуа Аҧсны уалагылоуп. Уажәшьҭа ҩы-шықәса ҵышт арахь уаҩы уимбеижьҭеи, адырҩегь уқәымцыр ҵсыхәа умам, ма уҭашәоит, ишуҳәаз еиҧш, уи ҳ-Бастилиа. Ас аума ужәлар ушрылагылоу?

– Ус еиҧш уаҵәы уара ишумыхьуа агәараганы уӄоу?

– Иахьатәи ҳзаламцәажәаҵт, уаҵәтәи иалоухи? Иахьатәи азбахә уҳәозар, – Ешаа рыжәла уаҧсамхеит. Уара уда имҩахӄьаз иахьа дҳамам. Абас зухьзеи?

– Ҳара, хә-ҩык ахәыҷқәа ҳаниатымха, уара ҳабиҵара ҳәа узҷу ҳаҵхраама? Аишьцәа, ауардын ҳақәыртәаны, Ақәа ҳан ҳанылгоз, ацхыраара лызҭада? Ма Қарҭ агимназиа санҭаз, исыцхраада? Усӄан, ахәыҷқәа аҵара иазыӄаҵо, исырҳауаз аҵарақәа сангьы илзаасышьҭуан. Уара уаб ма длашәызма, имбазози иҭаца лҭагылазаашьа зеиҧшраз? Сан даныҧсы, ҳазгәалашәада? Сара сабиҵара аамсҭа шьҭроуп, амала ашьҭра ауаҩы ихала изалхуама? Аха сҭагылазаашьа анхаҩы иҭагылазаашьа еиҵъмызт. Убри азоуп илаӄәу ауаа ҳәа иуҧхьазо сзырзааигәахаз.

– Узеиҧшрахоз саби иҩызцәеи ирбон ауп иӄалаз.

– Сыжәлар сраҳаны сымгылеит сзеиҧшрахазаалакгьы. Сабиҵара рыжәла смыҧсахит, ҵьоукы ргәы алаӄасҵоит, уи ала ачын сымоуп ҳәа, – анысҳәа, Ҭарсхан сибылрызшәа даасыхәаҧшит.

– Уабиҵараанухашҭ, ухгьы ухашҭуеит, умбои! Уахьыӄазгьы ухашҭны, иуҷыцашәақәо умбои!!.

– Акгьы схамшҭзеит, убри ауп рыцҳарас иҟалаз. Сабиҷарагьы схамшҭзеит, амала сабиҷара рҭаххараҟәа сыжәлар рҭаххараҟәа исызреиҳатәуам. Уи уара иузеилкаауам уажәшьҭа. Убри ауп ҳара, аишьцәа, ҳаиҕазтәызгьы. Ҳаинышәара залшом, уара иуҳәан еиҷш, ҳаимак иламысу бҷьар еиҿагылароуп. Уҟаз… – сҳәан, снаидҭит.

Ари аиҷылара сара акырынтә исгәалашәахьан. Сыҷсҭазаараҿ уи хҭыс думызт, аха, убратәи ҳаиниара иахырҟьаны, сара усҟан Аҷсны иҟасҭашаз аусҟәа рҭыхәтәанынза исзынамыгзеит. Уи аҿны исыҟәшәараны иҟаз аимадаѡгьы, сзыдгылаз дзусҭаз аниба, саҷхьаҟа дмааит. Амала уи ашьҭахь даҿа ҷьоукы рыла Усил Агырба дсыҷшааит, Нхыҭ изгашаз аинформациа имысхит, ихадаз сусгьы уи акәын. Саб иашьа иҷа Ҭарасхан ибзоурала, аотриад ҷыдаа шсышьҭаз анеилыскаа, гызмалрак рыҭагаланы, сыҟәҭырц сызбеит. Даҿа мѡак ыҟамызт, апортаҿ ауаа ргәы реанҭан, Ешыра шыҟаз амѡа ҷҭәан. Кәыдры акәзар – икны итәан, ицоз-иаауаз гәарҭон. Ҭабал ицоз азәы ифаетон сѡаҟәтәеит. Снаскьазгоз ауаѡы иасҳәеит ҳѡызак «салам ииҭарц», Ефрем Ешба сыҟнытә. Сара Ешқыҭ сышцоз ала «адырра ирҭарц» аҳәара ҟасҭеит. Уи иаҳауан исызкылыҷшуаз ауаѡы. Афаетон амѡа ианын акыр иццакны. Ҭабал ицоз амѡа ианылаанза, Самырзаҟан ицоз даҿа мѡанызаѡык дысҷылозар ҳәа, слыбааит. Афаетон архәара инаваҭәины аҿанаҭәах, сааҳәны шьапыла амѡа сѡангылеит. Ҿыла аҷҟара-аҷҟараҳәа шьоукы шаауаз анызба, сеысҭәахит. Аотриад ҷыдаа ѡасывҟьеит. Сара саацәырҭын, Аҟәа ицоз линеикак ааныскылан, сѡаҟәтәеит. Аотриад ҷыдаа, Ҭабал амѡа иҟәыз афаетон иахьзар, еилыркаауан Ешқыҭ сцарц, сшааҭгылаз. Урҭ хынҳәны Ешқыҭ сшыҟамыз еилкааны ихынҳәаанза, заҟа зы амшын иазцарызи?!. Ма аотриад ҷыдаа, раҷхьа Ешқыҭ ицаны сшыҟамыз еилкааны, афаетон иашьҭалар, иаҳагьы аамҭа рцәызуан. Уи акәхеит. Аҟалаҟьаҿ уажәраанза исышьҭаз уаѡы сылаҷш дыҭамшәеит, саргьы сеырѡашьа сыҟан. Аухаҭәҟьа сѡызцәа Ҷсырзханза ҿыла сыбжьыргеит, уаѡы ибла иҭамшәацыз мѡахәасҭа кәараҭала. Анышьа сѡаҟәдыртәеит, амшын агәы ихыз аҕба сахьырыгзеит. Уи ашьҭахь сааѡнымҭзкәа акапитан икаиута сыѡнатәан. Иара ус нышьала сызхыргеит Ҭҟәаҷс азааигәара. Екатеринодарҟа сымѡа хан. Уа дсызҷшын Ашьхаруа рсекциа анагзком ахантәаѡы Несҭор Лакоба.

18

– «Аҷсра ма аманшәалара» – абри акәын ҿыҟәыршаҳаҭгас Несҭор иузааицҳаз, – иҳәеит Чагә Ашьхаруа иҭааз руазәк, аѡныҟа илаганы ианылаиртәа. – Сара Акакьи Сургулазе соуп, сѡыза – Гьаргь Ҷьиблазе. Чагә шәзусҭҟәада ҳәа дҭаазом, шәхала шәеишәырдыр ҳәа ҳабжьеигеит Несҭор.

– Иара дабаҟоу?

– Несҭор дҳацырхырааны, Баҭым агьенерал Лиахов дҭаҳархеит. Нас ҳара арахь ҳдәықәитцеит. Иара апартиа адҭала Нхыц-Кавказ ихы ирхеит.

– Шәнапы ианитцеи? – Чагә еиликааун арҭ баша Несҭор ишааимышьҭуаз.

– Аҧсны аҭагылазаашьа цкьа еилаҳкароуп. Апап ҳаеимаҳдарц ҳадуп. Адыррақәа ҳаманы, Нхыц Лакоба ҳизцароуп. Ацхыраара ҭәҭәа ҳҭахыуп

– Апап ааигәа дҳаниартә узыкаҵарушь? – дҭааит ҿызымҭуаз Џьиблазе.

– Иқыҭа далҵыр руам. Ихылаҵшуеит, – иҳәеит Чагә. – Аха шәеиқәшәартә сара икасҵоит. Амала Аҧсны аҭагылазаашьа ас иаалыркьаны изышәтаххаз еилыскаарц стахын.

– Деникин иҵсы ҭырхит, – иҳәеит Сургулазе Акакьи. – Кәбан ар, Маикәаҵыҥтә ишхьаҵуаз, Шәачатәи апартизанҵәеи Ар Каҵшьааи иаарыбжьахан, шьҭахька, Кәбанынза, еиханы иҵеит, амала, уажәы итҟәаҵәаны. Ажәакала, Џсоу инаркны, Асовет мчы шьақәгылоуп. Несҭор излаҳаиҳәаз ала, Аҧсны аҧьажәлар Ар Каҵшьаа рааира иазыҵшуп. Аха аҭагылазаашьа нҭкааны идыруазарц иҭахын.

– Иеилкааун, – даацышәарччеит урҭқәа зегьы здыруаз Чагә. Уи идыруан арҭ ауаа апап Уасил дырзыҵшуижьҭеи хәычык шааҵуаз.

–Мап аҵәышәымкуазар, уахаҵәкьа уи иахь амҩа шәыкәаагалоит, – нарабжьеигеит иара.

– Аиаша уҳәеит, – Акакьи Сургулазе дагьыҩагылеит, дкарахадшыказгьы, аус анагзара дшазхиаз аарҵшуа. – Атҳ агәтаны уи азы ҳашуҳәара ҳақәшәомызт, иуҵәаазарым. Аамта ҳзыҵшуам.

Чагә днахынҳәын, иахьа Гаграндә ақыҭа акомиссар Канҵьариа Шәануа иааигаз ақьаад цшааны иҵьыба интеитцеит. Уи Агырба Уасил усгьы иқәыршәатәын.

Ацхын ҭхы кеикеиуа иццьан, аеҵәақәагьы кыдыҷгаа икыдын. Аенынтәарак адунеи иаалыркьаны иахатәаз амцашоура иархьантаз аҳауа аухагьы адәы иқәын. Х-ҩык аеҵәа, агәарҵ иаатыҵны, абнарахь рхы надырхеит. Амза рықәыччо, азиас инырын, ацута Аҧьацхәны иналсит.

Урҭ рыекәа дырццакуан.

Мгәызырхәа нхаҩык иҩнаҿы ашарҵазынза иеидтәалан Калдахәарантә иааз аеҵәеи, аҵшәмеи, Агырба Уасили.

– Ажәакала, – иҳәеит аҵыхәтәан Уасил, – ҳара иаадыруеит ақыртқәа рполккәа акыр, 14 рҿынза , Цандрыцшь ишрымоу. Рабҧьар ҭәҭәоуп, пулемиотлеи кавалериалеи ихиоуп, уахь акгьы узрызаҳәом. Бетонла еихачаца аркыра аргылара иаҿуп

– Бзыц иаваршәны, аҭабиақәа рчацарц еицәажәахьеит, иахьа уаҵәы иалагоит, – Чагә иажәа ныбжьеигалеит.

– Цандрыцшь даеа полкк ааира иазцшуп, – Уасил ицыхәтәажәа наигзон. – Џьосеф Маркариан Гагра даахьеит. Излеилкаау ала, уи

англыз цшыхәҩ Кепке иоуп. Ааигәа хшыҩ ззаҳамшьтыц ахтысқәа ԥалахьеит. Атауад Чачба «Абнауаа рдивизиа» аиҿкаара даҿуп. Аказак рымацара х-нызқь рҿынза еизигахьеит. Уи идивизиа далаларц, атауад Амаршьан Акәа аотриад еиҿикааусит. Урт хьзыс ишьтырхыз иунарбоит бнауаҩцас ишаҳзыԥалатәкьо. Аидгылара, аидгылара, адырҩегь аидгылара! Тарасхан Ешбагьы Чхартишьвилигьы, рқәыцьма блақәа цырцыруа иҳашьтоуп. Урт ргәы азҩахьеит ҳамаза ус ахы ахьхоу.

– Аҧсахцәа ҳамамкәа иԥам, – иҳәеит Чагә. – Ҳлымҳақәа итцегь иҳарцарроуп.

– Анхацәа аибашьра иазыԥаҳцаларроуп. Аха ҳарт иааибаҳҳәо мазазароуп. Цқьа ҳрызхәыцроуп иеиқәҳаршәо ҳапланқәа зегьы. Аҧсны абунт аныԥататәуи аԥацшьқәа ржәылареи аамтала иеиқәыршәатәуп. Даҽа жәа-мшԥа аҿҳәара натаны, итыхны иҳамоу ахсаалақәеи, аға имч зеицшроуи, ҳара ҳабцьар ахьынзаназои ента гәаҳтап, иаҳшәап-иаҳзап зегьы. Ҳасасцәа ҳацшәма иҿы иаангылоит. Уацәауха ҳаитеизап. Иахьа, ашьыжь инаркны, сара ақытақәа сыҽрымаздоит. Иатахыу адыррақәа еизызгап.

Аашарккааныза дцарц, Уасил дҩагылеит. Уи дындәылцааныза Чагә днаихьзеит.

– Никәа Верди иузааишьтит, – егьырт ирмаҳартә, Чагә Уасил днаидгылан, абгьыц наииркит.

Уи Усил дацхьеит: «Аҩ. Агырба. Даара сгәы иалоуп лытцшәада аамта ахьаҳцәызыз. Июн 14 рзы Канцьариа иҿы сзыԥалар ҳәа сгәы итоуп, убри амтазы ицәгьамызт еилкаазар Гәдоута ауездком мчыс иамоу; еилкаазар зыхәтоу иарбан тагылазаашьазаалак азы иҳахәаша абцьар мчқәа роуп, еилкаатәуп заԥа бцьар анапаԥны иҳамацәкьоу. Ауезд ҳабцьар мчы иахагылоу дарбан, изустада ақытақәа рҿы ҳотриадқәа ирхагылоу? Гагра ауезд аҿы ҳтагылазаашьа шыԥоу ҳанеиқәшәалак еилышәкаап, ма Канцьариа иҿы инсыжьуа ашәкәы ала. Шәача иԥоу асовет командаԥатцареи СОК-и рышԥа аимадара ҳабжьоуп. Арт амшқәа рзы Шәачантә ҳаимаздо ауаҩы дшәызнеир ԥалап, уи аҩыза уажәы Акәа дцеит. Ажәакала, Гәдоута ауездком иазкны аилкаа ҳамазароуп. Ишәзынсыжьуеит агазетқәа. Гагра ауездком иалоу Никәа Верди, ииун 9, 1920.»

– Ари ашәкәы иацоуп иаииҩыз? – Уасил Чагә иахь даахьаҳәит.

– Агазетқәа скәадыр иадҳәалоуп.

– Уара дудыруама Никәа Верди?

– Николаи Волков ихьз чыда ауп.

– Никәа Верди уаха абра ҳаилацәажәараҿ дҳақәшәароуп.

– Дыцшааны даазгоит.

– Азәы дицтцаны даашьты. Уара Новороссискь амҩа уқәлароуп. Мчыбжьык ашьтахь уа уԥамзар ԥалом. Уст!

Чагә Уасил иааимеихыз абгьыц ицьыба интеитцеит, уи дахьцоз дишьклацшуа. Инхаз егьырт абзиараз ҳәа нараҳәаны, иаргьы дындәылтцит деыжәларц. Уи цытк дласкьахьан анаацәылашоз. Уасил иитаз абгьыц аацәыриган, инапсыргәыца ианыршәланы, дацхьеит:

«Агәрагага. Ари ашәкәы заҭәашьоу РКП (б) Калдахәаратәи акомитет ахантәаҩы Чагә Ашьхаруа Асовет Урыстәыла ддәықәцоуп делегатс, аҵсуаа рҭагылазаашьеи рреволиуциа гәалаҟареи аинформациазы. Ашәкәы иҩоуп июн 7, 1920 ш. азы. Аҟәа аокруг анхаҵәа рҵысра аинициатор Уасил Агырба.»

19

Уск рыман ҳәа Акакьи Гагра данцоз, Никәа уи аус закәыз дазхәыцзомызт. Избанзар Акакьи, цьара дандәықәла, иара иҳәашьала, еснагь ус дук азакәын амҩа дзангылоз. Никәа уи дашьцылахьан. Амала Акакьи даныхынҳә ччаҵшьк илакыҵа иҵашәомызт. Никәа дааицхьан, ақыҭа аиҳабыреи ҳаҭыр зқәыз ауааи акомиссар иҿы еизигарц, адҵа иитеит.

Дук мырцыкәа, акомиссариат иадгылаз аҿыуаа лҿыжәцны Шәануа иуадахь илеиуан. Даеа цыҭ-ҩык ааираны ишыҟазгьы, Никәа дхынҳәны аусҳәарҭа данааҩнашыла, идырит Акакьи дшыццакуаз. Издыруадаз ауаа заа изымаизеи ҳәа дыцкьар, иаалыркьаны аусҳәарҭа Инал-иҵа Асҭамыр дааҩнамшылар.

– Аизара шшәымаз ансаҳа, сааит, – иҳәеит иара, зегь аныҩаихаҵгыла, рыгәҭа даагылан. – Акыр цуеит, аҩны сдәылымтцижьҭеи. Жәабжь ҿыцс иҟоуи?

Зегьы еизааныа, Акакьи инапынҵа цәыригарц игәы иҭамызт. Аха а-Инал-иҵа иҿаҵхьа дхьамцыр ада цсыхәа имамызт, ус ада шамуаз шыгәнигозгьы.

– Аҭагылазаашьа дара иуадаҩуп, – Акакьи, Асҭамыр длартәаны, ихаҭагьы ҟәардәк даахеит. – Ҳреспублика шәарҭоуп.

– Цқьа иуҳәозар? – Асҭамыр иаамсҭашәара дақәгәыҷны, аҭак неихшьылашәа далганы, Акакьи ихы нацәигар цәгьа ишимбоз идырит. Асҭамыр убас лаҵшык иман, Акакьи аҭак нҵкааны имырцабыргыр цсыхәа имоуит.

– Ҳреспублика ашәарҭа иҭагылоуп, Нхыц Кавказ иҟалаз ахҭыс баацсқәа ирыхкьаны, Шәачантә Рухазе Гагра дааит. Филиповски иреспублика аҵыхәтәа цццәеит. Акомандаҟаҵацәа дырцсахит. Уи икомиссар Шевцов, Маиҟәаҵ даннеи, Будионныии Ворошилови дырцылазаап. Деникин дырҟәаҟәазарц акгьы рыгым. Кәбантәи ар, ҳҳәаа ихыцырц иандәықәла, Шәача апартизанцәа иаармышьтит. Ар Каҵшьи апартизанцәеи ианрыбжьаха, Кәбантәи ар аҟаҵшьқәа ибаандаҩыртәит. Ҳзықәгәыҷуаз анеитралтә республика ыкам. Аҟаҵшьқәа Ҵсоу ихықәгылоуп.

Асҭамыр даақәыцсычҳаит, «ҳаҭыр» ақәцаны.

– Урҭ рынкылашьас иҟаҵатәузеи?

– Пиленково…

– Цандрыцшь акәхап! – Асҭамыр Акакьи днаиҿацшит бла царыла.

– Аиеи… Аркыра аргылара реазыркхьеит. Аха уи азхом. Бзыцынгьы ҳалагарц адҵа ҳамоуп. Анцьнырцәа уаҵәы иаауеит. Ууанза

ҳаргьы аркыра аҭыц дҳарбартә ҳазыӄаҵазароуп. Аихабетон иалхыу аҭзы аргылараз, зшьапы инанаго зегьы ҳрыцхьароуп.

– Сара сгәы иаанагом аӄаҵшьқәа ҳҳәаа ихыцып ҳәа, – иҳәеит Асҭамыр, Акакьи ишьҭахь аҭынчра ааилеиган.

– Избан? – Акакьи ихаҷы аҵхзы иаҷатәаз иблақәа ирхылазшәа амца нархыцәеит. – Инызкылари угәаныла?

– Аҳәаа изхыцри?

– Асҭамыр ду! – Акакьи иблақәа ааӄәазхазеит. – Иҵьасшьоит уҵәажәашьа. Иухашҭма ҩы-шықәса раҵхьа ицо-иаауа асоветқәа рымч ахдырҵәарц ианыбжьаз? Ешбеи Лакобеи иахьагьы Нхыц аус руеит. Кавказтәи афронт акомандаӄаҵаҩ дивагылоуп Орҵьоникизе. Арҭ роума узықәгәыҷуа?

– Угәы иаанамган аполитика зегьы урҭ рнапаҷы иӄоуп ҳәа. Иахыумырӄьаҵәан Акакьи!

– Нас аӄаҵшьқәа ҳгәыдларым ҳәа узықәгәыҷуази?

– Нхыц Кавказ Деникин инирҵәарц игәы иҭан, ажәлар иҷамгылар ауамызт. Аӄаҵшьқәа уи рхы иадырхәеит. Ус еиҵш иӄоу аҭагылазаашьа ҳара иҳамам. Ҳабнақәа рҷы партизанк дубахьоума? Ҳара ҳхазы иаҳазбаша азҵаарақәа ыӄоуп. Зегь раҵхьа Аҧсны автономиа ашьақәырҷәҭәараз аконституциа апроектқәа роуп. Убарҭ роуп ҳаиҳабыра зызхәыцша. Урҭ руак изакәан хаданы иаҳзыӄаларoуп. Аҧсны ахақәитра зныцшуа шәӄәык ҳкзамкәа, аҳәаа ҭзамцла иаҳчаҵеит ҳәа акраҵанакуама? Ари бахҭахоит.

– Изҭахыда уара уконституциа?! – дҩаҵӄьеит Акакьи, инапы лықәыкшаны. – Ҳреспублика акыуп, закәытә автономиоузеи иуҭахыу? Ашәарҭа ҳанҭагылоу аламҭалаз, абас ҳаиӄәшара ӄалома?

– Уара умӄаан! – Асҭамыр илаҵш ҭары ҭынчла Акакьи диҳәынҷарц даҷын. – Утәа!

Уи ибон имчреи иаҳаҭыри шылаӄәуаз.

Акакьигьы дзаҵәажәоз идыр-иҭахы ршьапы ахьакыз еиликаауан, иҭыц аҷы деиҭанатәеит.

– Аӄаҵшьқәа ҳцышә иаҵыратәеит, – иҳәеит иара. – Иахьа-уаҵәы иакәым акы аменшевикцәа иӄарҵеит ҳәа инаҵганы, иҳақәлар рҭахыуп. Ҳреспублика аҷынтәи аболшевикцәеи Нхыци реимадара дырҷәҷәеит. Ирлас-ырлас шьхала ихыцуа ауаа рбалоит. Хырҷәҷәарҭада уконституциа аус узадулом, ҳаҭыр зқәу Асҭамыр. Уи азбахә сара ицәырызгашәоуп ушсаҵәажәогьы.

Асҭамыр ибаҵәӄьон Акакьи дшыуаҩ хәычыз. Ала аҵшәма ишизыӄоу еиҵш, уи иеиҳабыра дырзыӄан. Асҭамыр ихаҭа Акәака дықәымлазижьҭеи, мышқәак бжьысхьан. Аамҭа аееиҭанакуан. Еилкаатәын иӄаз-ианыз. Иқытантәиқәа дахьрылагылаз дыцқьаны уажәы дрылҵыр акәын. Уажәшьҭа иара иакәмызт амч зтәыз, иаҳаҭыр рбозаргьы. Акакьи иакәын ауаа еиларҷәҷәа изкыз, Асҭамыр ихаҭа, даанымгылар ада ӄамло, ицырагылаз. Аеаҵсахит аамҭа. Ишцахнырҳәтәыз?

– Сара сцоит Акәа. Еилыскаап зегьы.

Асҭамыр днаскьеигарц, Акакьи дындәылҭит. Аҭауад ицдәылҭуаз Никәа дахьынзарышьҭагылаз, Асҭамыр деыжәлеит, иҽызгьы аӄамчы нахиӄьеит.

Акакьи Никәа днаскьеицхьеит:

– Уск анҳамаз, зегь рацхьа иаҳзаалоз Ашьхаруа иакәын. Дубазар?

– Аҩны дыӄазамызт.

– Уажәы ус ҕәҕәак унапы ианыстоит, – Акакьи иаҳаз хырҩ амҭакәа, даҽакы дналагеит. – Зыхьҿа ухәнароуп. Ҳашәамахь уахгьы-ҽынгьы дмыцәароуп. Даҽа зны иеицшымкәа, аболышевикцәа ирҭаххоит аимадаҩ Нхыц идәыкәцара. Даҽа зны иеицшымкәа, амҩа ихьчароуп. Иибаз дхыццааза даҳкыртә, адырра ырласзаны иҳаиҭароуп. Азәы данҳацәца, уи ашәамахь изы нхамҩа ҟамлеит. Рҕәҕәа иаҳәа.

Акакьи иеизаз рахь днахынҳәит.

Никәа, Зыхьҿа дыхәнааза, аҩны дынкыдгыларц, дыҩеыжәлеит. Абнараҿ Никәа данаахьаҳә, лфырмахьцә кны Хәымҷа даатгылахьан. Изыгхаз лхаҿы, лцәалжь амра акхьан. Уажәгьы агәаӄра ацәа лхарцан. Иара дихашҭырц игәы иӄажон.

Аиаҭымра зныцшуаз Хәымҷа лыблақәа лаӄәит. Урҭ рынархыцшылара зыӄәманшәалахахьаз Никәа ирхибаалеит «акгьы схарам» зҳәоз лгәы аҭынчшьа.

Лара уаҳа дихәамцшзакәа днахынҳәит, ҽицеиӄараз лшьаҿеихгашьа мцсахзакәа.

«Гәыбҕан баша илыстазар?.. Абасҡаамҭа дабаӄоу Ермолаи иаҳәшьаца? Урҭ зегьы амца рыцраҵазар акәын, аха…»

Иҽы наҵирҟьан, Хәымҷа даалывагьежьны, лацхьа дынкаҵеит.

Мышқәак рышьҭахь Шәануа иҩны иҩдәылҭыз гәыц-ҩык ауаа бнамҩахәастала мацара атҳагәҭан Ахәҵа рхы дырхеит. Урҭ иаарылҭыз х-ҩык ашарцазшәа Зыхьҿа инхоз ашәамахьцәа азәы иҿы иаангылеит, хәәлааза ицшырц. Ааигәа Никәа зҿы дыӄаз ашәамахь, изымдыруаз ҷьоукы игәыла ишизнеиз аниба, иҷкәын Акакьи дизишьҭит. Уи Никәа дицхьан, дима Гагра дцеит. Уака аилацәажәара мҩаацган, гәыц-ҩык ауаа шьҭыхны, Абаатала аҵста иҭалеит, Зыхьҿала иаауаз х-ҩык рацхьа ашьха ихәнарц.

Урҭ, Бамбеиашҭа ианнеи, иҭаауаз еиқәных раашьа иахиҳәаарыз дақәымшәо, Маҳҭы Кьахьыр-ица даарцылеит.

– Ҳара уҳацны уцоит, – иҳәеит Акакьи.

– Иаба? – Маҳҭы иааҷьеишьеит.

– Иубап. Дынҳажьуеит Никәа. Уҭыци урахәи урцәымшәан.

Маҳҭы дрыгәтылак, Амраҭашәара шыӄаз рҿынархеит.

Никәа иҭыц ааимидан, доусы иахьыӄақәаз аагәеиҭақәеит, уаҩы дызқәымшәо иудыруази ҳәа. Хара имгакәан, х-ҩык, рыбҕаацаәақәа разқәынца, ииакылшәеит. Урҭ шибазцәкьа, арцыс, игәы аҭыц иҭамгыло, ишьамхқәагьы ҟәарҟәаруа, аҧхал аашьҭыхны, азахьы длалбааит, иҭаауаз дрызгәамҭартә. Зык иҿы инақәиҭәеит, ицсы ааивигарц. Ицҳал

иртәын, днахынҳәит. «Исасцәа» ақьала ишныцалаз ибартан. Руазә ила инапсыргәыца ахакны дыцшуан, ахара ахьча дибозар ҳәа дгәыцны.
Днарыдгылар ииҳәарыз дазыхиамкәа, дырзааигәахон. Уажәы дара рыхоык ақьала иадгылан.

– Бзиала шәаабеит, – Никәа арт рацхьа игылаз, аурыс цшра змаз ауаоы иахь инапы наирххеит.

Никәа ибон егьыртгьы аҵсуа цшра змаз шракәмыз.

– Здравствуйте, товарищ Кехир-ипа! – аурыс Никәа инапы ааиргәгәеит.

Егьыртгьы рнапқәа аарымхны, Никәа, «исасцәа» наишьталарц, ақьала днытцалеит, ицҳал шикыз.

– Ҳара арахә ааҳхәарц ҳахәнеит, – иҳәеит аурыс.

– Ирацәаны ишәтахыума? – Никәа, ҳаит, енак дрықәитындаз, дышцарылахәҳахәтрыз ҳәа, ицҳал наргыланы, ибга анааитцих, уи аурыс ихаҷы шәарак аанибаалеит.

Егьырт аоыцьагьы рабцьар ишынарзытрысра ихиазшәа, ныррак ааиоуит.

– Ирацәаны иаҳтахыуп, аха атира азин умазар, – аурыс ибла агызмалра аарныцшит.

Ахьыруачуан аакнихын, азы татәо, Никәа дхәыцуан. Уи иеиликааит икалаз: ари ауао арахә аархәарц ихәнеит ҳәа зиҳәаз атакс икаитцашаз заа идыруан. Аха Никәа уи издыруамызт. Еилкаан Акакьи иатцкыс Маҳты ара дышиашаз.

Арт ауаа жьатәын, аха ишца?

– Избан изсымам урт рытираз азин? Ҳара иаҳтәыми, иауаҳгьычх, – иҳәеит иара нас. – Ирацәатцәкьаны ишәтахызар, сашьеиҳабы дааныа, шәаацшыр акәхоит.

– Уара Маҳты уакәзами?

– Мамоу сымҳәеи, – Никәа, ахьурзы ныкнаха, аурыс днаиҷацшит.

Уи, еидара дук ибга илкыдыорызшәа, ихаҷы хьанта аеаарпсыеит.

– Дабакоу Маҳты?

– «Усқәак сымоуп, – ҳәа, аоныка дцеит. – Хы-мшы, цшьы-мшы сынхоит», – иҳәеит.

– Закәытә уси?

– Урт рызбахә ус иҳәазом, усс дызлоу сыздырум. Сара сшааиз еицш, иара амоа дықәлеит.

– Ус анакәха, ҳара ухьурзы ҳазцшыртә аамта ҳамазам, Маҳты иаара азыцшыха акәым. Гәбаадәыка амоа ҳурбароуп, хәлааныа уа ҳназартә.

Амца еиҷеикырц дназлагаз даакәытцын, Никәа х-ашәхак акәацроа еытки ааилаҳәаны инадиркит. Рацхьа днагылан, Амраташәара шыка днеиуан. Арымарахь Амра кацеиуан ухы аршакәартә.
«Сыгәра ргоу ирымгоу?..» – Никәа ибга ацхзы кәандаза иқәхәмаруан, аҵса адкыланы иркызшәа.

Атшәарта ианынбжьала, иаагеит:

– Шәнапқәа шәыроаха!

Гәыԥ-ҩык ауаа еиқәныҳ анахь-арахь иаалԥан, аԥшь-ҩык иаарыкәшеит. Никәа инапқәа дырҩахеит. Ишьҭахьҟа ахыс бжьы анга, иара дшеибгаз аҟара идырит, инаҩсан игылаз, аотриад ҷыда иалаз азәы иуаҭәа дамԥасны ианик. Аурыс, итапанча ҭпаа, аменшевикцәа дрылахысуа, абнара иҿеиҭарц, дҩеиуан. Инхаз иҩызцәа, рабԥьар шырхырхызгьы, напышьашәла ирылан.

– Никәа! – Акакьи дыҳәҳәеит. – Уишьҭал!

Никәа, аурыс дызлацаз ала данынатрыс, даҿа ҩыцьа наишьҭеибаԥеит. Ала маҷуар реиԥш ах-ҩык ашьха бна илан, аха уаҩы рылаԥш дыԥашәомызт.

20

Будионыии Ворошилови ааицәажәан, Актәи Аҿыуаа рыр апартизан мчқәа командаҟаҵаҩыс Иван Борис-ипа дартеит. Уи цыхьатәи ицхыраацәа аашьҭихын, дхынҳәны Ҭкәаԥсҟа деиҭадәыҟәлеит. Уаантәы – Новороссискка. Деникин итцыхәтәа аныԥцәа, Амшын Еиқәа агуберниа аревком ахантәаҩы ихатыцуаҩс далырхит. Убрахь мазаныҟәгаҩс ишьҭихыз Чагә Алшәындба иакын, Подгорецки ар ҧҿы дныжьны.

Ҽнак Иван Борис-ипа еизарак ахь дыргеит. Уи даныхынҳә, ибла амца хыланы, Чагә диԥшааит.

– Избаз дудыруандаз! Амшын Еиқәа аусуцәеи анхацәеи ргуберниа аизара ду абыржәоуп ҳаналга. Уа иҟаз дудыруоу? Нестор Лакоба! Уи ицыз дудыруандаз! Азныказ шәысцәеилагарц акгьы аасыгымхеит. Сыцхыраа Алшәындба сижьама аасгәахәит, избанзар, дудыруаз рҳәан, даасыддыргылеит ухьызла Чагә Ашьхаруа.

Арԥыс дҩаҵԥан, ибудионовка неихеиԥеит.

– Иабаҟоу дара?

– Урҭ, уара иузыԥшыртә, аамҭа рымамызт. Асалам узаарышьҭит. Аԥсны еилаҩынтроуп иҟоу иҳәеит Ашьхаруа. Аменшевикцәеи аԥсуа ҧьажәлари уажәшьҭаԥәкьа изааибуа иҟамзаап. Мазалатәи аус дырҷәгәеит. Ар Ҟаԥшьаа ирзыԥшуп. Чагә, уара Шәача уҵароуп. Уа ар урыцхраап, Аԥсны ахақәиттәразы. Сара Ҟәбан сеиҭаҵоит. Агьенерал Фостиков авосстание шьҭихит.

Чагә ибудионовка ныкәиԥан, идыршәаҟьаз акәҷышь еиԥш, дкәиҵза днатәеит. Дзышьцылаз иеиҳабы иныжьра иҭахзамызт, уи ифырхаҵашьа дыхнаҵаахьан, бзиа дибахьан.

Адырҩаены Чагә Ҭкәаԥс даазан, аревком анаҩс амҩаҿ дгылан, иабԥьар аԥса ҵәызза иахаргыланы. Атрофеиатә машьынак настха игылан. Уи иақәтәаз азәы длыбаан, Чагә иахь иҿынеихеит. Инапқәа ааицихит:

– Алшәындба, аҩстаа уихәхааит, уабаҟаз?!

– Николаи?! – Чагә дгәыргьеит, аихамҩаҿ аус аниуаз аахыс иидыруаз Николаи Бахтазе дааигәыдиҳәҳәалан.

– Уабаҟаз сымҳәеи, уара? – ақырҭуа деиҭаҵаахт. Уи аҵсшәа цқьаны иҳәон, ижәла акәын акәымзар, дызлаҵсыуамзи. Ѡы-шықәса раҵхьа, Гәдоуҭа аибашьра анцоз, аҵсуаа ротриадк дахагылан.

– Уара азәзаҵәык уакәыз ҵьушьома Ҟәбан зразҟы иқәнажьлаз, – Чагә дааччеит.

– Ҳара 1918 шықәсазы ҳаныҵхарҵоз, уара уа уаанхеит.

– Уашьцәеи сареи ҳнапы еикәырша ҳазнымхеит, – Чагә дыхәмаруан.

– Анышә ишаго агәра ганы сыҟоуп.

Убри аамҭаз зжакьа ҟаҵшьцәеиқәара зҽассыз хаҵак амашьына даадгылт.

– Аѡыза Атарбеков! – Бахтазе уи иахь днахьаҳәит. – Чагә Алшәындба, даҵсыуоуп.

– Убара сеигәырҕьоит! – Атарбеков Чагә инапры ааимихит.

– Саргьы! – арҵыс даагәырҕьеит. – Шәызбахә ҕәҕәала исаҳахьеит.

– Иҟалап, – Кеворк Атарбеков уи ҵьеимшьазеит, апартизанцәа рҽы ашәамахьцәа еизгәдуны еимырҟьо зызбахә рымаз иара иакәын. Уи ихыз алегендақәа ирҳәон ашкәакәа рыр хәҭақәа дыдраҵас дшырзыҟаз.

– Умѡа хароу? – уи имашьына дынҭалеит.

– Шәача.

– Ҳара уҳамгои, – иҳәеит Атарбеков. – Уақәтәа!

Чагә Бахтазе днаиватәеит.

Ахәы ирҽаҵәиуаз амѡа иахьаныз, Чагә игәы хынҳәуан азныказ. Нас Аҵсны дазааигәахозшәа инырра ааизцәырҵын, хәыцрак дынҭанагалеит.

21

Никәа, Акакьи Гьегьечкори дицны, Аҟәа аокруг азбарҭа апрокурор Чхартишьвили дааны дахьыҟаз аѡны дныѡналеит. Никәа илаҵш ахышә иадгылаз даеазәы инаиқәшәеит. Чынла уи Чхартишьвили иаҵкыс деиҵамзар акәхарын, Акакьи уи иахь днеин, аҵхьа аҵсшәа иеиҳәеит. Акакьи уи илымҳа дынҭахәыҭхәыҭит, ихаҽы ааирлашартә. Амилициа ашьха ибаандаѡыртәыз дааѡнаргалеит.

– Утәа! – Чхартишьвили уи инаидиҵеит.

Абаандаѡы длатәеит.

– Иужәлоуи, иухьзи, уабатәиу? – абаандаѡы иус зныз ақьаадқәа еилырхуа итәаз апрокурор Чхартишьвили дҵааит.

– Исышәҭаз азҵаарақәа раҵкыс жәдыруазар акәхап, сыкны сызшәымоу, – абаандаѡы дҭынчын.

– Иужәлоуи, иухьзи, уабатәиу? – ибжьы рҕәҕәаны даахьаҳәит ахышә иадгылаз. Апрокуроргьы ақәҽимҭит.

– Уи азҵаара аҭак ҟасҵеит, – абаандаѡы ихаҽаҽы дак қәацомызт.

– Амчра анапаҵаҟа уҟоуп, иухоумыршҭан, – ахышә иадгылаз икәымжәы амаҕраҟәа аарешәа, иҵаҵа ҵаҵьҵаҵь ааиҵхьишьшьаан, инапы иҟама инаҟәиҵеит.

Уи ихымѡаҵгашьа дзаҵәажәоз иатәамбара аныҵшуан, аха Никәа дахьгылаз иеиликаауан датәаимбар ада уи ауаѡ ҵсыхәа шимамыз.

Абаандаѡы анҽимҭ, ааҭынчрахеит.

– Сызҵаараҟәа рҭак ҟауҵар еиҳа иузеиҕьуп, акәымзар уусҟәа ҽеихом, – апрокурор деиҭаналагеит.

– Саргьы издыруеит сусҟәа шыҵәгьоу. Ҽысымҭыр – ҭачкәым сыгхом. Ус агьсылымшар – сынкыдышәҵоит.

– Мап, усҵәҟьа узаауам. Абольшевикцәа шәыхәымгараҟәа ааҵшхьеит. Уи уара унапала иҟауҵаз ауп. Амала ҳара иаҳҭахыуп ҽахәыла ишьаҟәҳаргыларц.

Чхартишьвили дѡагылан, даалаѡеит. Нас, инапы ишьҭахь иҟаҵангы, дааҭгылеит, ихадаз зҵаарак дазхәыцуа.

– Лакобеи уареи шәабеибадыри, ҳаҭыр зҟәу Акакьи Сургулазе?

Ашьанҵа далхызшәа, ихы шьҭых, дымҵысзо дтәан абаандаѡы Сургулазе.

– Иеицыҟашәҵаз аус арбану? – деиҭаҵаауан апрокурор. – Аҵыхәтәан шәеиҵылараны шәабаҟаз?.. Зҽумҭуазеи?

– Акгьы шәасҳәом, – Акакьи иааҽаҵиҵәеит.

Ахышә иадгылаз ачынуаѡ иҵсы ифон.

– Ус анакәха, – дәахьыла дҭынчын апрокурор, – исаҳәа Ашьхаруа уажәы дахьыҟоу?

– Ашьхаруа ҳәа шәызҽу зынза дсыздырзом.

– Ҳы, зынзак дуздырзом? – апрокурор игәалаҟазаны дааҵышәырччеит.

Ахышә иадгылаз иҽааихан, Чхартишьвили дзыдтәалаз аишәа акәлап даахан, хәрҵьынк ааҭиган, Сургулазе иаҵхьа иныҟәиҵеит. Абаандаѡы ихаҽаҽы дак ҵысуамызт.

– Уасил Агырбагьы дуздырзом? – уи иблаҟәа аацамцамит. – Ари умшынҵа, – даеа рҭмаҟк аацәыриган, тетрадк ааҭигеит, – ибзиаҵәҟьаны иаҳәоит Чагә Ашьхаруа иҟны уѡыза Ҵьиблазеи уареи шәеыҵәахны шәшыҟаз, Лиахов Баҭым данышәшь ашьҭахь. Убзамыҟәуп акәымзар, ҳара ҳаамҭаз абас иҟоу амаза ѡны, азәы имоу убахьоума? Арҭ ахсаалаҟәеи, егьырҭ ашәҟәҟәеи еиҟәыршәаны иузҭада?

– Зегьы жәдыруеит, шәызсызҵаауеи?

– Уажәы уаха ҳамам, аха, Аҟәа уѡаагар, ацәажәашьа уҳарҵап, – днахынҳәит уи ахышәахь, ишьа иҽыҟәлоз ихаҽы арцамцамын.

– Дыжәга! – апрокурор дааццакит, ицыз иакәымз имхҟаҵаанза.

Амилициа, Сургулазе дрыма, индәылҵит.

– Апатын Ҭарасхан, – апрокурор ахышә иадгылаз иахь даахьаҳәит. – Зегьы ҳнапаҽы иҟоуп. Афактҟәа рхала иааргеит, уажәшьҭа цҟьа еилаҳкаап ҳәа ҳаҽуп акәымзар, угәы иаанагома абольшевикцәа раҕацәа аиаша рарҳәоит ҳәа? Ҳара ҳус нагзоуп ҳәа иаҳҵхьазалароуп, авосстание напхгарадаҳтәырц агьҳагым.

– Апатын апрокурор, – ахышә иблақәа, ихаҽы, игылашьа – дшынеибакәыз ахамхаҵагьара дыхнаҵаахьан, – авосстание напхгарадаҳтәхьеит. Апатын Гьегьечкори сыдҵала иуаа Уасил Агырба иеахьиҵәахыз аѽоны иакәиршан, аболышевикҵәа рхада инапқәа шьҭихит.

– Иаба? – Чхартишьвили иааԥьеишьеит.

– Бзыц аҵсҭа бырзенк иҽы иеиҵәахит, дыркырц ишишьҭаз шааиҳазҵәкьа. Хәымеханынза ара дааргоит.

«Антон Зимопуло!» – Никәа уи ихы даатәашәеит.

Абаандаҵәа ашьхантә ианлыбааргоз, Гагра изгоз Никәа дрыцын. Акакьи дышиашаз ақытахь дҵеит. Уи Уасил ибаандатәра шеиҽеикааз Никәа издырзомызт.

– Агырба идырбалаз ашәыра адокументқәа ҭан, – Акакьи иаҵиҵон. – Убраka ирылоуп Ашьхаруа инкылазра зыхkьаз зҳәо ашәкәы ахѽаала. Новороссиск идәықәырҵаз Ашьхаруа иакәзаап. Ашьха ихыҵуаз ирыцыз Николаи Волков иакәзар ҳәа агәра сызгом.

– Ибзиоуп, – апрокурор даагәырҧьеит. – Уажәшьҭа урҭ рус хырбгалоуп ҳәа иҵхьаза, апатын Ешбаиа.

Никәа уажә акәын ианидыруаз ари ауаѽы Аҵсны аотриад ҷыда иахагылаз Ҭарсхан Ешбаиа шиакәыз.

Дааѽнаргылеит егьи абаандаѽы.

– Ҷьиблазе Герман, ус аума? – апрокурор дҵааит длатәан, ихьз еиликаарц дизҵаар, аҭак имоур ҳәа дшәаны.

Герман дақәшаҳаҭны ихы неиќьеит.

– Уажәы умыццакзакәа, ашышьыҳәа иҳаҳәа, – наиабжьеигеит уи апрокурор, – Баҭымынтә Аҵсны шәаазышьҭыз, дҵас ишәымаз, шьхала шәабаҵоз… Ажәакала, еишьҭаргыланы зегьы.

– Усkатәи зеиқәышәыцхьазои, сара зҵааракгьы аҭак сҳәарц сгәы иҭазам.

– Уҭахызар иумҳәан, – Чхартишьвили дааццакит, зыбла ашьа аахыҵәҵәалаз Ҭарасхан иакәымз акы алеимыжьырц. – Уцши! – апрокурор аишәа иқәыз артмаki ахәырԥьыни рахь абаандаѽы днахьаирҵшит. – Зегь ҳдыруеит.

– Ус анакәха, адырѽегь еилшәырхыр, исшәырҳәарц шәгәы иҭоу зегьы еилышәкаап.

– Ухала уҽы уқәшаҳаҭхар, уус анырызбо иузеиҧхоит. Уажәы ара дтәан Сургулазе Акакьи. Абарҭ зегьы аниҳарба, ашьашәгьы аниҽаҳартәа, зегьы ҳаиҳәеит: Лиахов данишьуаз ушицхрааз инаркны, Ар Кацшь ржәылареи ажәлар рышьҭыхреи аамҭа еиқәшәыршәарц, афронт акомандаkaцара рыҽцәажәараз шәышцоз аҽынза зегьы.

– Уи ус ихьаҵуа уаѽым.

– Иуҭахызар дузаагап?

Ҷьиблазе ицсы еибакны, иқьышә днаҵхан, аҵәаакыра зықәбара иаҽыз ибз ашьаҵха ныкәыжжит.

– Уасилгьы абыржәы даргоит, – апроокурор Герман ишьара дыкәиркьазарц игәы иҭакын. – Ажәакала шәус зынза ихыдахеит.

Апрокурор ииҳәоз Ҷьиблазе дақәшаҳаҭын.

Ҭарасхан, ибжьы ҭымгазакәа, Акакьи диацәажәон. Акакьи дындәылтцит, Никәа дишьҭаларц наирбаны.

– Ашьхаруа иҩоны иахаҩоит, – Акакьи адәаҿы даатгылт. – Уцаны зегьы уаархылаҧш. Саргьы аҧхагәҭаншәа схынҳәуеит.

Никәа дыҩеыжәлан, аҧкараҳәа амҩа дҩанылеит. Акырза данынаскьа, ибеит алинеика дақәыртәаны азәы дшааргоз. Урҭ анааивала, абаандаҩы ихы ҩышьҭихын, Никәа днаиҿаҧшит.

«Уасил Агырба?..» – Никәа игәы неиҭаҧеит. Абҧьарла еиқәных ауаа шиватәазгьы, ахаҧа дызқәымшәоз егьыӷамызт ҳәа ибла ҧарқәа мҩашьо иҧшуан, хы-шықәса раҧхьа Мгәызырхәа данибоз еиҧшҧәкьа. Амала, даапсра-дкараха дшыӷаз, алинеика дшархысхысуазгьы, иҭынч тәашьа ианыҧшуан. Аха иааҭгылоз агәы змаз ахаҧа ибламызт уи иблақәа.

Уасилгьы арҧыс дидыруан, дихыччашәа ихаҿы аеааркәадазеит.

Никәа иҿы аӷамчы нахиӄьеит. «Рыҧсы зхарҭиуазеи, рыжәла нымҧәааитеи?» – уи ихы дазҧаауан амҩан. Фаетонк ҧхьаӄа днахьыҧшит. Иҿы аҕәра аҿамырҕәҕәазакәа, ахы инауижьҭзеит. Афаетон данавсуаз, иаҳахьаз бжьык аагеит:

– Ее… Уабаҧои?

Амаҧәыс еиҧш Никәа инаиҿаччеит иҧәымҕыз Давид ихаҿы. Хәымҷа лхыбаара ааизымаҧәысын, иӄаиҧашаз дазымхәыҧзакәа, иҿы аҕәра ааҿаирххеит. Давид деихаччон, наҧьнатә иҩызаз дибазшәа.

– Иӄоузеи, арҧыс? Сара саарышьҭит ар хәҭа акомандирс.

Никәа идыруан Арчил Ҭабатазе иҧхьаны дшыргаз, Алшәындба иус ашьҭахь. Аха абри абзамыӄә ида Арчил бзиахә ихатыҧан уаҩы дырзымҧшаазозеи?

Иҧәымҕ лаҧшы Давид иахь инаиршәын, Никәа иҿы дамеигзакәа аӷамчы нахиӄьеит. Даҿак зҳәарц зтахыз афицар иҿы ахьааихихыз иаанхеит. Никәа, Чагә Ашьхаруа инхарҭа данавсуаз, иныруан аотриад ҷыдауаа рылаҧш агәылаҧәа рҩнқәа рҿынтә ишизыҧшуаз. Уаха дааны урҭ еизигар акәын, аҩны иазааигәаханы, агәарц инҭашылоз иаразнак дырҳәынҷарц. Ахәлара егьагмызт. Абнара днылсуан еиҧш, Кәыкә инхарҭа днадгылеит: «Чагә дабаӄоушь?»

Кәыкәи уи иҧеиҳабы Датикәеи рымзырха еицых аҧыхәаншәа жра дук иҭагыланы анышә ҭырхуан. Урҭ, иӄарҧоз дшазҿлымҳазгьы, ҿымҭ дрывсырц агьигымкәа, Кәыкә ибжьы аагеит:

– Иуаҳауеи иубои иреиҕъузеи, Никәа?

Никәа ибон Кәыкә иӄаз аилкаара аҧкыс, аҧәалаҧарахь еиҳа ихы шкыдыз. Аҭакраӄәа иӄалаз иаҳазар акәхарын аболышевик иаб.

– Иужуа акәи иалоухи? – Никәа дҧаауан. – Аҭаҭын аарыхра уеазукуама?

– Аибашьра ҕәҕәа абра иӄаларц иӄоуп рҳәеит, – Кәыкә икаба аҧхзы иагахьан. – Аибашьраӄәа нҧәазом, шәаӄьк ҭкьацыҧхьаза, ҳҭаацәа ҳаманы, ҷьара ҳазлацарызеи. Хыҧакыртак адгьыл аҧаӄа иӄасҧарц сгәы иҭоуп. Арахь ныркә аркырахь шьыжьнаҷы ҳаргоит.

– Уи бзианы иухәыцит, – Никәа аӄәры шыӄаз иҿынеихеит.

Иааҭҭәаны азиас днырын, хәымҷараа рыѡны ихы нақәикит. Ахдырҭара дѡыхәнан, урҭ рынхарҭахь длаҭшит. Ашәаҭыҵьаҭ абеиара дахыҳәҳәаны, цқьа агьанимба, иеы нирҭрысын, амхы днавалеит. Анышәынҭраҽынтә аѡныḱа днеирц аҵьықәреирҭа ҭыҭ далаланы, Хәымҷа днеиуан. Уи, илзааиуаз данылба, быцала ишышыз аанда даадгылеит.

– Акыр ḱалама? – илгәаҭхомызт арҭыс иҭшышьа. – Иуҭштәузеи?

– Сыздыруам. Аамҭа ҽеим. Бысҭ! – тапанчак наирххеит.

– Иаласхыузеи? – азҭаб шьаҽак днеиҭаҭеит.

– Ахысшьа бдыруоу?

– Саб исирбахьан аха…

– Ига! Иахьыбҭахыу ибыхәааит.

Хәымҷа лгәы аалыҭсахын, лҭыраҳәа хәыҷы иныҭалкит. Никәа дшыццакуазгьы Хәымҷа лгәыҭḱьара лыбла иаахибаалеит.

– Бымшәан. Ирласны схынҳәуеит, – дналыхәлаччазшәа иуит.

Аѡныḱа дкыдымгылакәазакәа, азиас деиҭарны, бнала Ашьхаруа инхарҭа дазааигәахеит.

– Уа уаангыл! Иааиуада! – ааигәаза Никәа иидыруаз бжьык геит.

– Қардба соуп, – иҳәан, дылеыжәҭеит.

Иеы уи изныжьны, Чагә инхарҭа дазааигәахазеит. Уажәы-уашьҭан даацәырҭрын анхарҭа аҭшәма ҳәа дахьхәыцуаз, игәы ҭрысҭрысуан. Чагә Ашьхаруа анапы изышьҭыхра гәаҭьыуаҭәан.

Иааит аҭхагәҭан. Зегь раҭкыс имаҷзаз ҭхны ҭхын. Гагрантә иаауаз амѡала аеышьҭыбжь аҭḱара-ҭḱара иааиѡит. Никәа иабҵьар ааирхиеит. Аеы ааигәа иаангылеит.

– Шәылҭ арахь! – Никәа идырит Акакьи ибжьы. Зегьы адруҳәа иааидеизалеит. – Ахәҭантә дшылбаауаз, Чагә дбаандаѡыртәит. Никәа, уара иузыҭшуп амѡан. Гагра дыжәга. Уаантәы абаандаҭәа Аḱәа изго аḱарулҭәа урыларҭоит. Умцакәа умун.

22

Аены аркыра аргылараҽ уаѡы дыḱамызт.

Хәымҷа шьыжь аахыс ауҭра дҭан. Аҭхзы илылҭыз лықәхьшәашәаанза дымҭшыкәа, азиас ахь длалбааит. Лмахәар ҭыркәакәа азы хьшәашәа нарықәылҭәеит, лшьамхаҽынза азиас дшалагылаз. Лхы-лыхәда аалырхьшәашәеит. Лцәалжь шынеибакәыз азы хьшәашәа иаҳәон, аха азәы дибарц лҭахымкәа, дызҭамлеит. Ахықә аҽы днатәеит дбарц.

Никәа мчыбжьык аахыс дмаацызт. Хәымҷа уи лхы-лгәы дҭазан. Уажәшьҭак урҭ шзеиҭырымҭуаз агәра лгон. Уи иḱәых – атапанча – есышьыжь дгылаанза иааиҭхьылшьаауан. Данышьҭалозгьы лнапы, лыхчы инаҭаҭа, аиха инақәылҭон. Фырмахьцык азәы ишьапы ишаҭаҭҭәаз анаалаҳа, дѡаҭḱьан, леааиҽылкааит. Абна инылагылоз

амҩахәасҭа днықәлеит. Ачықь даавҭит Давид. Уи иблақәа қәыцьма блаҭас ицырцыруан. Ихаҽы амца ацран.

– Аа, абольшевичка! – дцышәырччон иара. – Бысцәымшәан, – дагьааиргәыбзыҕит. – Бысфар ҳәа бшәома?

– Уаҳа умааскьан! Сыҳәҳәоит.

– Бзырҳәҳәои? Иахьа сыббама? – дыччон иара «игәы ҳалалза». – Сара цәгьара бзызухьазма?

Аиашаз, Давид дылдыруазижьҭеи иакәымз леимҳәацызт, ҭара дук змаз иеиҭш, ихы ҳаҭыр ақәиҭон. Аха Калдахәара ада адунеи зымбацыз аҭсуа зҕаб иабалдыруаз аҭара змаз дхәымгахар дзеиҭшрахашаз. Давид Хәымҷа даалыдгылеит ашьышьыҳәа.

– Сгәы ак алоуп. Лмахәар ааникылеит. Амцаҭшь налкьысызшәа, уи инапы лҭахымызт. Дышныҟәашаз дақәымшәо, лыҽлырҭысуамызт, маҷк дицәшәон.

– Хәымҷа, иахьа Ермолаи сгәы бжьихит. Бара арҭыск дышбыҽцаауаз сеиҳәеит.

Аҕьфҩы ааиҽыҭҟьеит. Хәымҷа уажәы акәын даншәаҭәҟьаз.

– Дбыҽцаауеит захьзузеи?

– Саҭамыз. Бизҳәоуп ҳәа игәы иаанагоит.

Лара ҽылымҭит, уи ала ииҳәаз дшақәшаҳаҭыз илырдырырц.

– Сара бшысгәаҭхоз шҭабзеилымкаауаз?

Лыжәҩахырқәа нҭарс иааникылеит. Лыҽимпыҭылжәарц деихеит. Дышимпыҭҭәраауаз аниба, изнапык аалыкәиршан, егьи ала аамҭа баацс иазмыршәыцыз лызгәыҳәцык инаргәыҭ иҭарҕәҕәа, даалыхеит. Илыхьыз лзеилымкаацкәа, акаҭа иалаҳаз ахьшь деиҭшха, дҳәыцзыцуа дааипыҭахеит. Лхы шылҟьоз, ижьышәа анаалҽыҭашәа, ишлымчыз дицҳаит.

-Кааит!

Ахы зықәшәаз абгыз шҟаара дҟааны, инапқәа анааиркәада, дынимпыҭшәеит. Идыршәаз аҽцыс зыҭрысрымызт, азҕаб дышнаҭҟьаз. Дзыхҟьашаз аҭәы лшьацәхыц ацәа ахнарцан, ашьацраҽ лҽааиҭылхит. Иара даалхахххьан, лыцсы еизганы данҩаҭцоз. Дааимпыҭашәахт. Иҭтыз лыхцәы лыбла хнаҩон. Уи агәхьаа мкыкәа, илҽахынҳәуаз ибла ҭылхырц, лнапқәа ацырцыр илҟьон. Аҭхзы цҟышза Давид илахь иақәнаҭәон, лгәыҳәцқәа дахьыркьысуаз. Арҭәаа аатлыргеит, лымч шымхоз анылба. Лыбжьы ҭарыхәҭәаза нырцәҟа ашьха зиас абжьы иахәаҽуан. Лҽы анааихеигәа, раҭхьаҟа абнара лыбжьы нылазит. Иара деилашыҩкзаны, лыхәда қьышәла дахьыналкьысуаз, аҟырҽ дыцҳауа, дааимлеигәеит. Лыҩнапык рыла ихы кны, дихеит. Уаҳа умцсит – лыхәда дылзаҟәымгеит. Ихахәы даханы икыдылхуан. Амца ицразҭоз лцәалжь ҟәымшәышә иара ихьаа хнаҩон.

Дааигәыҭаирҕәҕәан, ашьацраҽ днышьҭеигәеит. Маҭҭас дҭәиыхынҳәуа, димпыҭҭәраауан лара, аха ахаҭа дузза мчыла дизиааиуамызт. Ала лыцрыхоз цьушьарын, ихыцсхьаз лчыҭ ҭкы аацижәан, иқәыцьма хацыцқәа лгәыҳәцы иналаирҟацеит, дмыҳәҳәарц заа изнапык лҽы иацыракны.

Акамҭ иаҟәшәаз азҵаб рыцха дгәаҟуан, цкьа лыҽилҭомызт. Лыблахаҵ аагьежьит, инапажәқәа рыла мчыла лыгәчама анааилих. Даамчыдахазан, адунеи хыгагаа илбон. Ибзиаз ацәанырра рацәа акәымкәа, агәыҭкьареи лцәалжь апсыҽреи аиааира ргон.
Иара, иҵсы еилагьежьуа, имаҟа ааиркәадеит.

Хы-мшҟа лхы цкьа илзымдыруа, Хәымҷа дыҟәын. Зны-зынла лыхшыҩ шааилшәозгьы, аменшевик исахьа лыбла ишаахгылалак, дгызуа лиарҭа даагәылахон.

Дызбоз ауаа цо-иааруа иандәыҟәла, иҟалаз цкьа еилиргарц, Акакьи иуаа ҩыцьа има, дааит. Уи аамҭаз Хәымҷа маҷк даалцхьан. Уахь иныҩналаз аменшевикцәа руазә дшынеиҿаҵшыз, лцәа цызҽыз иццира ааинылбаалан, иҭашәашәаз лыбла рыцсы ааталазшәа, дааилкказеит. Ашьшьыҳәа лнапы ахчы инхәытцалтцан, лцәарҭа дҩахан, атапанча аатцылхын, иаахлыршеит. Акакьи, цхьаҟа днеиханы, уи лымихааныа, иҭлырҟьеит. Иара иҩызцәа руазә аизҟәыҽра дшаҿыз, адырҩегь дхысит. Уи икаҳамҭаз иабҵьар лыҟәкны датцхахьан.

Аҳәсаҟәа рытцәаабжьқәа аҩны иҩдәылкьахьан, Хәымҷа, лыбла шыхтыз, лхы лыхчы ианылаҳауаз. Уи илкыз атапанча адашьма иҟәыршәын.

Адәахьы игылаз хацәаҟәак иҟалаз рхахьы иааргааныа, аотриад ҷыдаа, ихәыз рҩыза дрыма, иҩдәылтцит. Рыҽҟәа руак дҩаҟәырцан, ихьамцшзакәа, рхы рыкәаҽ дыргеит.

Иҟалаз заҳаз анхацәа рееизырган, рҵьалпал бжьы духеит. Аха аказармаҟәа ирыҩназ архәҭа ршьапы ишыҟәгылаз адырра анроу, ажәлар еиҟәикырц, Шәануа данаа, изҿыз шхыдарацәкьаз еилкаа, рыеныркылеит, ргәы ашьа шҭытцәтцәозгьы. Амала, Хәымҷа ҳаҭырла анышә дарҭарц, иеилацәажәеит.

Аухатцәкьа аотриад ҷыдаа анхацәа иҩарылартцан, бцьарс иҟаз зегьы рылырҟәшәааит, хҭыс уамак иазыцшны, мазарахцас забцьар зцәахыз ракәымзар.

Ахыкәлаа зышьҭоуцар изхьымзартә инеиуаз иееицш, Никәа ацхзы илхәаҭа ицон, аеыхәда иеавак дахьеыжәыз. Уи иарбанзаалак акы дзазхәыцуамызт, ихы зыҟәкыз анышәынтракәа рыда. Ахәлара аҿахьазнакхьаз азакәмызт уи имҩа цкьа изизгәамҭоз: Бармышь даалцуан еицш, иааицылаз гәыц-ҩык иарҳәеит Ҭышькәа рыцха ицҳагьы дышрыцхахаз. Иҿы акәзар – ахала амҩа зеицшраз гәыла иацшаауан.

Ахәы иавакәарацоз амҩала, Ҭышькәа инышәынтра шыҟаз данаавала акәын иҿы мҩаҟәицартә ихы даназхәыцуаз. Аҷәра аҿархха, дыҩсыжәцан, ааида дынхыцеит. Згәы лаҟәны, аҳаскьын зкәылахьаз Ҭышькәа инышәынтра илавак, уи ицҳазацә ахәымәхан анышә дахьамардаз иҟәыцсаз анышәаза афҩы заҳар злымшоз ицсы изҭымкааува иеынахаижьит.

– Хәымҷа! Хәымҷа сымҳәеи!..

Инапы зқәишьуаз анышә ҳәынҵәаха ихәда иҭазшәа, иҵсы ихәлазомызт.

– Бхы зыбфеи? Сымала адунеи сзықәбырхеи?..

Анышә ихы ылагәаны, ихаҵыцқәа еихаирҒәҒәон, илаҒырз ааимышьҭырц. Цқьа дхәыцыртә даалҵижьҭеи, изхаҵомызт Хәымҷа асҵәҟьа хьаҳәрада дицәызрын ҳәа. Амала ихшыѡ аҵкараҽ аҵабырг ахаҵара, еиҳа иҒәҒәаны иахьавҵаз, илнамыршакәа игәы иҭаз инарҳәон. Игәы иҽанзамкәа илаҒырз леиҽыкьасеит.

– Никәа?! – Бедраҟ дизааигәахахьан. Ихы икәаҽ арҵыс дѡагылеит. – Угәы ҵумжәан, - Бедраҟ инапы арҵыс ижәѡахыр инықәиҵеит.

– Дызфада, Бедраҟ? – Никәа ибжьы агәаҒи ашьоуреи ирымҽхаркыз ауаѡы ибжьын.

– Уи здырхуандаз! – Бедраҟ даақәыҵсычҳаит. – Ҳаамҭа мыждахеит.

– Иумҳәаргьы сара издыруеит, – ибла амца рхыланы, Никәа аанда дынхыҵан, дыҵа дынҽыжәлеит. Аҽышьҭыбжь алашьцара иналазит. Уи ааҭгылеит Зинаҭ лгәашә аҵхьа.

– Зинаҭ!

Ала ааҵҟьеит. Агәашә иадхынҳәыло иаақәхеит. Никәа иҽы аҽарххон. Зинаҭ даадәылҵит.

– Ермолаи дыҟоума?

– Ѡы-мшы раҵхьҟза мышқәак сзаазом ҳәа дцеит. Уара уарбан?

Лызҵаара аҭакс азиас ахь зхы зырхаз аҽышьҭыбжь лаҳаит.

– Агьаур – аҽҽа зыҵгоз Никәа ихаҵыцқәа изеихыхуамызт. – Акы дақәшәар ҳәа дшәаны, иҽиҵәахт. Уи иаҳәшьаҵа, аҵыхәтәан дызбеижьҭеи, уамак шыҟаиҵоз сцәа иалашәахьан. Анышә дхәыҵазар дхәыҵысхып.»

Азиас даарын, аҵҟараҳәа зынхарҭа днавууааз Кәыкәи уи иҵеи, иҟалаз еилыркаарц, ишьклаҵшуан. Иара уаѡы ибла дабомызт. Архәҭа аштаб шыҟаз дынҽыжәҵан, аштаб-квартирахь длеирц иҽынеихеит. Аҟарул дааиҵырагылеит:

– Уахь иҟалом.

Никәа, дааҭымгылазакәа дышнеиуаз, аҟарул днеигәҭасны дирбҒаҒан, аштаб дныѡналеит. Азәгьы дыҟазамызт. Данаахынҳә гәыҵҵ-ѡык асалдаҭцәа еизахьан, рыштаб иақәлаз дырҳәынҷарц. Урҭгьы рыгәхьаа мкыкәа, Никәа дынҽыжәлеит. Азәы иаҒәра ҽархха иааникылеит.

– Иаушьҭ! – Никәа уи диқәымчит.

– Уа иҟалеи? – аказармақәа руак дааѡныҵит Давид.

Уи, Никәа алашьцара дшалибаазҵәҟьа, шьҭахьҟа деихеит. Аха аказармахь аҽыцәахра дахьзаанза, Никәа итапанча ҭҵаа дхысхьан. Убри аамҭаз, лаҵшҵашәараҵас машәырны, Давид иаҵхьа иааҵәырҟьаз асалдаҭ дыхәны днеизҟәыҽит. Никәа икәшаны игылаз длыбаарҳәарц иааихьынҵашылеит, аҽы ахьықәгьежьуаз иаҵәшәаны, ирҭахыз рықәманшәалахомызт акәымзар. Итапанча ааимпыҵырҵааит. Иара иҽы агәышҵа ишьхәа ныҵаикшан, ҟамчыла ихьынҳалаз ааиҟәиҵан, днаҵҟьеит.

Аkарул ихысбжь геит. Уи инақәырццакны, Никәа итапанчагьы ҭkьеит асалдаҭ инапаҽынтә. Ашьа kәандаза имаркан еиқәеи ицәеи ианынарыбжьала, дышхәыз ихшыҩ азцааназа, игәчама бызбызуа иааицралеит.

Даатымгылазакәа дцон, Ахәца ихы рханы. Ишьҭра рцәызт анигәахә, бнарак днылалан, ииулак дылҽыжәцит.

Ахы иуаҭәа иалан, абаҩ ахь изымназакәа. Ихарц аацжәаны, ашьашәы ааирыцқьан, хәырбгъыцк ицшаан, инақәцашәа иҽеиҳәеит. Ас рацәак инхар имжьыжькуан.

Ихы ахькыдицарыз даазхәыцит. Зыгәра гатәыз диздыруамызт. Иааигәалашәеит Маҳҭы Кьахьыр-ица ицынхәрас дандыртәаз… Усkан зыҽзаны ицаз Никәа Верди (Николаи Волков, ашьҭахь излеиликааз ала) дизымцшаакәа даныхынҳә, Маҳҭы убас тәым блақәак иирбеит, Никәа идунеихаан ихамшҭыртә. Уи иакәын абыржәы уагьзықәгәыгшаз. Уахь имырзакәа амҩа дыкәлар акәын. Ас дышхәыз ууанза дзыназомызт.

Избеит Зазба Есыф диҳәарц, ахы игәчама иалхны, хәшәык нақәцаны, иҽаҳәа амҩа дыкәитцарц.

23

Афаетон архәара иаавцын, аркыра зыргылоз ауаа рылацш шахыз, алада аҽыланахан, ацҳа иныкәсны, аусҳәартаҽ иаацәырҧит. Уи, уа иаатгыларц ишыkамыз удырратә, илавсхьан еицш, Хыгә Чыгәбар икрыфарта аҽацхьа илҽыжәцыз ахацәа назхьацшит.

– Асҭамыр иоуп, – Акакьи идырит афаетон зтәыз.

– Уа ууангыл! – афаетонхьча иахь Хыгә инапы неиkьеит.

Асҭамыр игалаkазамкәа ифаетон даатыцын, даарыдгылеит.

– Арахь ҳлеип, – Хыгә икрыфартахь днарацысит.

Аkәардәқәа даарыхан, илаиртәеит.

– Ҭагалан ааиуеит, арахь цхнушәа амца катәоуп, – Акакьи игәы иалан, – ҳаргылара аус ҳцәыуадаҩхеит.

– Ауаа рыцсы дшәыршьала, ихыжәымжәан, – Асҭамыр аркыра идыргыларгьы идмыргыларгьы ззеицшыз ицшра иман.

– Ишцоуҳәои? – уи Акакьи игәы иалсит. – Иаарласны ҳалгарц ҳадуп. Арахь ҳус макьана ирацәоуп.

– Анхацәагьы иҳәцымцуа иҳадгылам, – иҳәеит Хыгә.

– Цыхьатәи умазаныkәгаҩ ихабаруи? – Асҭамыр Никәа дааизҽлымҳахеит.

– Ҩы-мзы раахыс избахә ыkазам, – Хыгә ицынхәрас Акакьи атак kаицеит. – Давидгьы Цандрыцшьka дҳархынҳәит, агьенерал Маҷавариании акомиссар Рухазеи ҳрацәажәаны.

– Иудыруеи уахык даацәырkьаны Никәа Давид, ма Ермолаи дишьыр, Ҭевзазе ишизыруз еицш, – иҳәеит Хыгә.

– Давид ус дныkәар ихәҭамызт, – Асҭамыр дузеилымкааua ицштәы цсах дтәан.

Акакьи аҭауад иахь игәрамгара ахәынган имаз аҽаарԥысын, ибла дынхыԥшылеит:

– Ҳаҭыр зкәу Асҭамыр, угәы еиқарамшәа збоит. Ма угәы иаамыхәашаз акыр уаҳау?

– Иахьа апрокурор Чхартишьвили сиацәажәон. Аԥхын ибаандаҩыртәыз аболышевикцәа рус азбара иарҭеит. Урҭ зегьы ашьра рзыԥшуп.

– Нас! – Акакьи уамашәа ибон урҭ ррыцҳашьара аҭауад шьа злаз Асҭамыр иахьизцәырҵыз.

– Уа Ашьхаруа Мырза иԥа Чагә дрылоуп, – Асҭамыр игәы иалан.

– Уара урҭ урхаршаарԥ угәы иҭоума?

– Саазқәылаз срызхәыцуеит.

– Ҳауаҩ иоуп Чагә, – ҿааиҭит Хыгә, – даҳгәылан. Аха аиҳабыра ирҿагылаз дыршаҭом. Уи аресҧублика ауасхыр арԥсыҿуеит.

– Иарбан республикоу? – Асҭамыр инапы аишәа инықәикшеит. – Иарбан республикоу, ухаԥкы сцеит Хыгә, зызбахә умоу?

– Ихаумырҟьацәан, суҳәоит! – Акакьи иҭахымызт дызлиааз ауаа рҭакра ирҧәҧәарԥ, аиҳаразак аҭауад изкны приказк иоур ҳәа дацәшәон, амалагьы Аҟәа иҭарымкыр амуаз ҟалаҟәеит.

– Ихасырҟьазом, – ибжьы ааирҧәҧәеит а-Инал-иԥа. – Аԥсны автономиа зыҟалом. Аии еилкааун. Аконституциа апроектқәа иҟаҳԥаз рыҩбагьы анеимактәха, ауаа рыԥԥаны, Қарҭ иҳашьҭит. Уажәрааназа адунеи аҿы иҟамлацыз ажәлар хәыҷы рхатәҳәаақәԥара Қырҭтәыла иҟалеит ҳәа, иехәоз аиҳабыра ирыдрымкылеит иаҳҭахыз ахақәиҭра азбахә маҷзаны изҳәоз апроектгьы. Аԥсны ахатә Конституциа аҭахзам рҳәеит.

– Иудыруеи иагьиашазар, – Акакьи иҭынчхаз иԥшра шьҭиххьан. – Республикак аԥаҟа ҩ-конституциак анеиҿукаа, изыҟалом ажәлар қәа ракзаара.

– Уи иаанаго аԥсуаа ҳаҟам ауп, – Асҭамыр даақәыпсычҳаит, иааимԥадыргылаз ихәы дзаламкьыспкәа. – Ижәдыруеи Никәа убри еиликаазар. Абри ауп алмҩанык иахьа сзызхәыцуаз.

– Унапы аркы! - Хыгә уи инаиабжьеигеит.

– Иҭабуп, Хыгә, убеиахааит, учеиԥьыка азҳааит! – Асҭамыр дҩагылан, ҷәыпак ижәын, иҿы акы нҭаршәны, дцарԥ аишәа дҩахыҵит. – Саҭоумԥан, сымцар ҟалом.

24

Ихәра анҧа ашьҭахь, Никәа Цәҳәынынтә Бзыԥ аԥсҭа длыбааит, макьана алаба шикызгьы. Антон Зимопуло иҩны днеин, иҟаз, ианыз еиликааит. Абырзенцәа дҵәахны дышрымазгьы, рацхьа уамак игәра ргомызт. Никәа еснагь азын мшеиԥш деихашьшьын, игәы иҭаз аилкаара уадаҩын. Аха Антон хәыҷы-хәыҷла еиликааит Никәа аменшевикцәа рахь дхынҳәырԥ игәы зынза ишҭамыз.

Никәа иакәзар – уахгьы-ҽынгьы Хәымҷа лшьоура акәын игәы иҵхоз. Амала ашьоура уи даҽакала еиликаауа далагахьан, Маҳҭы Кьахьыр-иҵа иҽы дахьынзыҟаз.

Асы еимаѡны илеиуан ҵхагәҭанык зны, Антон даныхынҳәуаз. Уи илахь еиҵымхзакәа иҽы аҭыҵ иныҟәиҵеит.

– Иҟалеи? – Никәа цәанырра бааҵсык игәаҵанза дааимнадеит.

– Ус акгьы, – Антон, аҭаҭын еиларҳәны, инапҟәа ҵысуа, иааиҽыҵеикит. – Хыгә икрыфарҭаҽ сахьнеиз, Мысҭарбеи Мканба иҵа Маҭбеи дтәан. Уи Хыгә иеиҳәон иҷкәын абольшевикцәа зынза дшырхәынгаз. Мысҭарбеи дҭаркзаап. Дибаразы Аҟәа абахҭаҽ дыҟан. Мысҭарбеи иаб иеиҳәазаап, абольшевикцәа гәыҵ-ѡык шааргоз, Риза Бибин-оҕлы даарылганы дыршьит ҳәа.

–Уи еиҳа имарки зиҳәа?

– Хылҵарч бзиак ихан, иҳәеит, маҟа ҵшзакгьы имҕазаарын.

Никәа даахәыцит:

– Ахылҵарчи амаҟеи абаандаѡы имухит ҳәа, иузашшуада? Мамоу, Антон, уа иҟалаз даҽакызар акәхап.

– Дзакәытә уаѡызи, – Антон ихы ааирҵысит, иааигаз ажәабжь ихаҭа агәра изымго. – Ѡы-шыҟәса раҵхьа ҳара ҳҽы дыҟамзи акраамҭа.

– Зхы иаҟәиҭу абольшевикцәа азәыр удыруама?

Антон ибла ҭырхаха Никәа днаиҽаҵшит.

– Мап, уаѡы дсыздырзом.

– Иуаҳауеи?

– Гагра ҵаҟа-ҵаҟа аус ҕәҕәала ируеит рҳәеит. Афатә ахә даара иҳаракхеит. Аҭагылазаашьа ҽеим. Аҭакцхыҟә ҷыдала ақырҭуа еиҳабыра изырҭаз Рухазе иприказ ала, зыгәра гам зегьы Аҵсны иалырцарц иҟоуп. Уҳәансҳәанҟәа рыгәра угозар, Уасил Агырбеи Чагә Ашьхаруеи Ҵуҭҟа амѡа иҟәыргаларц ргәы иҭоуп.

– Анхацәа ирҳәои?

– Идурҳәои? Гагра аокруг шынеибакәу ар акәыршаны идыртәеит. Аиҳабыра ар хәҭаҟәа реиҽкаара иаҽуп.

Никәа даагьежьын, дындәылҵырц ашә днадгылеит.

– Уара урҭҟәа зегьы абеилукааи? – иара даахьаҵәиит, Антон иблаҟәа дрыхцшыланы, игәаҵа дынҭаҵшырц.

Абырзен ҽимҭит.

– Исҳәаз умаҳазеи?

– Исаҳауеит, – иҳәеит Анотон ҭынч. – Амала азҵаара мыцхә ҟаумҵан.

– Сыгәра уажәыгьы иугазом.

– Уахьаҭахыу сзымцшаацт.

Никәа дындәылҵит. Ашьаршьаф ду аҵсабара илахадыршәызшәа, аѡхаа илѡр илеиуаз Бзыҵ аҽынза шкәакәаран. Убри аҽны инаркны, Никәа иарбанзаалак Антон аказы дизҵаауамызт, аҵшәма рҵыс ихала збахәык цәыригаанза. Антонгьы ус уамак иҽааиртуамызт.

Есуаха Никәа, аграпра даныланы, азиас ахь длыбаалон. Ибла ихгылаз Хәымҷа лхаҽсахьа рыцҳахәха игәы иҭҵәомызт. Даҽа знык

иадамхаргьы лыла анҭаҵшра шзалымшоз азхәыцра дшашьцылахьазгьы, ҭынч дигәырԝоон. Уи дҭахаз аахыс, лаҕырзык шылеиҿыцымшәацызгьы, зны игәы дҭаҵәыуан, зны ахаҳә еиҵш иԝонытҟа хьанҭаза иеимаччын. Ибла иаахгылон апап Уасил, уи идикәан, Чагә… Чагә Ашьхаруа, Чагә Алшәындба. Дабаҟазари Кәыкә ипа Чагә? Уи ас дынкылаз дцазарымызт. Антон идыруазар акәхарын. Уажәы уи изҵаара Никәа иҭахымызт. Ажәԝан еилгозшәа ианаҿыз, уахык дааит Антон длахҿыхза.

– Уеы кәадыр!

– Сабаушьҭуеи?

– Аҵсыуа хаҵак днымхар ҟалап Калдахәара. Зегьы, шьхабнала аҳәаа ихыцны, асоветҟәа рахь ицеит, аҟаҵшьҟәа ааргарц. Саргьы сцап ҳәа кәын, уара усызкамыжьит, схынҳәыр, анышә сшоуҭоз зымдыруази. Уласы, шааныза Ахәҵа ҳаҟазароуп.

Антон мԝаныфак еиҟәиршәааныза, Никәа иҿеибыҭаны дындәылҵын, иҿы ааирхиеит. Аҵсҭа ианҭыц, уаԝы инимкылеит. Акакьи иусҳәарҭа, архәҭа рказармаҟәа ирывсны, амԝа ианын. Уажәытәкьа аменшевикцәа рпостҟәа нырцә акәын иахьдырҕәҕәоз. Еснагь аҵсҭа иҭытцуаз аҵша хышәашәа ауха ишымсуазгьы, иаларшәаны иаацәырҵлоз Новосибирск иҭытцит ҳәа ззырҳәоз аҵша ауха иаҿан.

– Амшын аҟнытә аҵша ансуа, асы леиуеит, – Никәа Антон дишьҭагылан. – Амала уаантә иҭытцуа аҵша ацаа иалоушәа акәын азынра ишыҟаз, уаха маҷк иҟәандоуп, изызҳәоузеишь?

– Сыздыруам, - егьи дагьхьаҵшуамызт. – Ажәлар иҳазбзиахааит!

– Анцәа иҳәааит!

Кьахьыр-ипа Маҳҭы иахь имкыдгылакәа, Есыф Зазба иҿы рыеҟәа нрыжьын, шьапыла ашьха иаҿалеит. Арахь акыр ибарран.

Урҭ аатымгылазакәа акыргьы иныҟәеит.

Адырԝауха аҵхагәҭаны, Гәбаадәы иназааныза, шәамахьк иҿы иаатгыларц ишнеиуаз, ар иаарылаҳаит. Урҭ ирыма реиҳабы иҿы ианнарга, аҟаҵшьҟәа шракәыз еилыркааит. Урҭ Гагрaка рхы хан.

X X X

ЕФРЕМ ЕШБА ИМОНОЛОГ АКНЫТӘ

(иацу)

Шықәсыбжак аахыс Анкара сыҟоуп Владимир Илиа-ипа идҵала. Аха уи аены исоуз ателеграмма аҟара сзыргәыргьашаз уи аамҭаз имаҷын.Срыцхьеит арахь исыцыз Нестор Лакобеи, Кәаҵиа Инал-ипеи, даеа гәыц-ԝык аҵсуа рцарцәеи. Даргьы смырцшыкәа ииаизеит.

– Сԝызцәа! – анысҳәа, уамак шыҟалаз схаҿы ианырбаалан, ирасҳәарызеишь ҳәа еҟәызырԝуан. – Ҳара иҳадыз аус наҳагзеит араҟа. Урыстәылеи ҿыц ииуа Ҭырқәтәыла ареспубликеи аиқәшаҳатра рыбжьаларц зегьы рхиоуп. Ус ауп ишеилыскааз Мыстафа Кемал-ҵашьа иҿы ҳахьнеиз ҳаицәажәара цакыс иамаз. Аиқәшаҳатра анапынҵароуп

инхаз. Уи ҳара ҳада инарыгзоит. Ҳара ҳхынҳәырц адҵа ҳауит. Абар абыржәы исоуз ателеграмма… Аҵсны аревком еиҿкааун. Аҵсны жәлар гылеит. Ар ҟаҵшьаа ирылаланы, ҳқытақәеи ҳақалақьқәеи рхы иақәитыртәырц ижәылеит.

Нестор дѡаҵкьеит, ихата изгәамтазакәа. «Аҳаҳаира-а-а!!!» - ибжьы ѡтицеит Кәаҵиа. «Аҳаҳаира-а-а!!! – скабинет иныѡнкьеит иѡнатәаз рыбжьы еиқәыршәа.

– Шәласы! – ҿыстит реааиқәыркшәа аныру. – Шәласы! Иаарласзаны ҳақәцроуп. Аҵсны ҳзыцшуп.

25

Ар ҟаҵшьаа ацәылашамтаз, Ԥсоу ирны, Ламрышь рнапаҿы иааргән, Цандрыцшь иналалеит. Амшын изыхгылаз англыз ҕбақәа ижәылоз аҟаҵшьқәа рполк ахи атцыхәеи абзарбзан хы иадыргеит. Аменшевикцәа ирбон, Ар ҟаҵшьаа ирыцәшәаны, знык ианхьатц, рыҽшрызнымкылоз. Аҟаҵшьқәа азныказ иагьааитцаст, итахаз рацәахан азы. Уи аамтаз Шәачантә иааиз архәта рыцырхыраан, еитажәылеит.

Ԥсшьарак ҟамтазакәа, аибашьра иаҿыз аменшевикцәа ҿыц ирҿагылаз амчқәа рызнымкылазт, доусы ишақәшәаз ихьатцуан. Урт еибарцхарс ишцоз збаз англыз мшын еибашьцәа рабцьар хымца дырҕәҕәеит. Цандрыцшьаа рыѡнқәа амца рыцран. Ааигәа ишьтаз ақытақәа Ачмардеи Ҳашцси рҿы атҟәац бжьқәа ааѡуан, цхаста уамак рзыҟамтазаргьы.

Аҕа иҕбақәа аҟаҵшьқәа зықәдыршәаз аилаѡынтра ааилгақәааанза, аменшевикцәа рыр, аамта рхы иархәаны, реиҿкаа Гаграҟа ихьатцит.

Ар Ҟаҵшьаа акыр верс ирацхьагыланы, инеиуан Минаков ицшыхәцәа. Урт дырцызаѡын Чагә Алшәындба.

Гагра аменшевикцәа алтцхьан. Аҵшыхәѡцәагьы цынгылак рмоузакәа, згәы тҟьаны иҟаз ақыта аныцәаз, Инал-ица Астамыр иашта иаакәшеит. Ахышә ала иубон ауадаҿ ацәашьы лашара шаркыз. Чагә ашта дынталеит. Астамыр, ихы кны, ауадаҿ аишәа еитцхәа имацара дадтәалан. Аҵшыхәцәа, ашә ааимпаа, уахь иныѡналеит. Атауад ашышьыҳәа ихы дѡахеит. Иааиз азныказ иааизымбатәбарахеит, ибла аатцаирхәит.

– Аа, шәаама?! Ас ирлас шәаауеит ҳәа сыҟамызт.

– Уҳазцшызма? – Чагә дцааит, ацәы алатца.

– Сышәзыцшын, шәыстахызаргьы шәыстахымзаргьы, – аишәа дѡахытцын, ауада агәта даақәгылт.

– Иаадыруеит ҳшутахым, аха… – «уи аха ҳамам» иҳәарц итахын Чагә.

– Сара сзы зегьакоуп уажәы, – Астамыр уи иажәа аацитцәеит. – Аменшевикцәа цсыуа дыҟамзаait рхәеит. Аболышевикцәа – еиҳагьы иеицәоуп – мал уаѡык дҳамбароуп рхәеит. Амца уацәшәаны, азыршы утацалар иаѡызоуп ҳаамта.

– Иабаҟоу уажәы ақырҭқәа? – Чагә дҭааит.

– Аарцә уаҩы дыҟам, нырцә аркыра ркыуп, – Асҭамыр ацәажәара ицәыцәгьан.

– Уажәыҭәҟьа ашҭаҽ абаталион ааиуеит. Асҭамыр инапқәа ааирхахеит, ирҭахыу ҟарҭааит, иара агьилшомызт аанарго.

Чагә уи мазак шимаз илакыҭа иҭибаауан.

Арҭыс ирлас дындәылҟьан, аҳҭынра анаҩс инхоз Хагәшьы Минас иаанда дынхыцеит. Усгьы зыцәа ҭынчмыз Минас, «ацшәма» ҳәа аҽҭыбжьы шааиаҳазҭәҟьа, иабҵьар аашьҭихын, ашә ихы нкылеикит.

– Уа иҟада? – нас абарҭа дааҭалеит Минас.

– Алшәынд Чагә соуп.

– Арахь уҟазамызтеи, – Минас илымҳа агәра изгомызт.

– Ус аума ауаҩы дышудукыло? – Чагә ауҭрала иҽааихеит.

– Убара ҳазбзиахааит! – Минас уи днаиҭылеит. – Ҳаамҭа ҽеим, Чагә, аҩныҟа уааи ҳәа зуҳәаз иузиура иудыруеи.

– Аамҭа аҽаҭсахуеит. Уаала, уск азы усҭахыуп.

– Бзиароушь? – Минас дагьаашәеит.

– Бзиароуп, бзиароуп. Амала уласы.

Аҳҭынраҽ абаталион ааиуан. Акомандир ауадахь днеихьан.

– Аҩыза Алшәындба! – уи Чагә дшибазҭәҟьа аишәахь диҭхьеит.

Чагә ишиҭхьаз ҵьамшьазакәа иҽанааиха, Асҭамырдахьтәаз дшанхазеит.

– Чагә, уҭшы! – акомандир аҭсуа ҷкәын ижәҩахыр инапы ныҟәиҭан, ахсаала наиирбеит. – Аҭауад адзотқәа ахьыҟоу сыздыруам иҳәеит, аха уара угәы ишҭаанаго?

Чагә Минас иахь даахьаҳәит.

– Бедраҟ илеихык, амшын аҽынза, азиас иаваршәуп, – иҳәеит Минас.

Ахсаалаҽ Чагә уи аныдирба, акомандир азныказ даахәыцит:

– Аҭшыхәра мҩаҭаагароуп, егьырҭ ҳбаталионқәа ҳахьзаанза.

– Ажәытә бааш ахь ҳахәнар, нырцә иҟоу Амза иаҳнарбоит, – Чагә инарабжьеигеит.

Аруаа ндәылҭт.

– Сареи, Чагәи, абри аҩызеи, – акомандир инапы анхаҩы иниқәикит, – Минаси, ҳцоит. Шәарҭ аҭауад шәихылаҭшыз.

Чагә днараҭхьагылан, аҳҭынра инҭыҭит.

Чагә, аҩны дрымбацижьҭеи, шықәсык иазынаҭшуа ишҭуазгьы, уамак аҭсшәа иҽамкәа, иҭаацәа даарылагылеит. Еснагь еиҭш ихжәа-хжәа дцәажәон. Идыргалаз афатә уамак иҽадмырхалакәа, акы днацҳазшәа иуит.

Ашьыжь заа игылан зырахә ирылалоз Кәыкәи, зыхшара рацәа реилыргара зеазызкуаз ани шьҭалеит, доусы риарҭақәа рҽы. Мирод, иаб ишьҭахь дышьҭалеит. Уи иаҳәшьеиҭбы – лан лышьҭахь. Дара – хаҭеи цҳәыси – рыхчқәа еиларҭон.

Чагә, ишьҭалартахь дымнеизакәа, аишәа дадтәалан, уаҳа ҿымҭзакәа.

– Нан, ушьҭамлои, аамҭа ахьца умбазои, – ан лҵа иҟазшьаҟәа лыгәхьаан.

– Макьана истахым, – иааҿахитцәеит арцыс, уаҳа уи азбахә алацәажәара ишацсамыз иан илеилыркааua.

Ларгьы днаҳәгәышьан, ҿырцысрак ҟамҵазакәа диан, аха дзыцәомызт.

Мирод хәычы, иашьеиҳабы ихымҩацгашьа изымбатәбараханы, иаб дихыҳәҳәаны, аишәахь днацшырц итахын, аха Кәыкә иуамызт. Аб даузыцәахуаз, аамҭа цәгьа ирзыҟалаз иахьа ирзаанагарызи, уаҵәы изланарцшрызи ҳәа, еснагь згәы итахәыцуаз ауаҩы шла дызтынчхомызт уахгьы-ҿынгьы.

– Чагә, убаашәт, уиар уцсы умшьари, ҳаргьы ҳкараха ҳаҟоуп, – Кәыкә аишәахь даахьаҳәт.

– Шәкарахазар шәмыцәои! – иҩонытцкатә еибарххара иаҳа-иаҳа илыжжуан арцыс, аҕьара-ҕьара дахьцәажәоз.

Уаҳа шьҭыбжьы ыкамкәа, аҩонытцка аатынчрахеит. Аишәа иадтәалаз алҩа иҿытцыббуан, уи ала амца зҭаз игәаҵака ҿирцәаарызшәа. Ишьҭаз рлымҳа кыдцаны изырҩуан, ҷыҭ бжьык гозар иудыруази ҳәа. Хәычи дуи ацәа итанагалаша дрыламызт, рызынтәык рцәеижь апсшьара ишаҳәозгьы.

Аҭынчра уамак еиланамгазаргьы, доусы рцәа иаатзызаартә, рыҩонытцка арҿыхеит хынтә ашә асбжьы иаагаз. Ишьҭаз рыхҟәа ҩатдырззеит иаразнак, рыблакәа ашәара рхын. «Икалеи?» – ҳәа азәгьы дызцаауамызт, ацәыцлашьцара далыцшны урҭ рынарҿацшра зылшоз уи азцаара ырцарны рхаҿы ишанибааларызгьы.

Аишәаҿ итәаз Чагә дхаҳәхазшәа дцысуамызт. Инацәкьараҟәа ирыбжьакыз апапирос иахылцуаз алҩа шкәакәа хәхәаза ацәаара аарла иахьубартаз иунардыруан аҩонытцка апстазаара агәы шеилашуаз…

Ашә асбжьы геит даеа хынтә.

Чагә дҩагылан, ашә дазааигәахеит.

–Уа икада? – дцаait урысшәала.

–Ашә аарты! – игеит иидыруаз абжьы, ишылакәызгьы иҭәҭәаза.

Чагә алыкә нылиршәан, ашә ааиртит.

Иааҩнашылаз ахацәа рыцшь-ҩыкгьы еиқәных ар матәала еилаҳәан.

– Шәааи арахь! – Чагә итааз аишәахь инаиртәеит.

Ацшәмацәа рыгәхьаа иааиз ишырымкыз анырба, урҭ ргылара шатахымыз еилыркаан, рхәычқәа ргәыдырҟәкәала ишьҭан. Чагә адулац амгьалқәа ҩба аатиган, шәхакгьы саны инарвеицеит исасцәа рацхьа. Ацҳал азна аҩы ныҟәиргылеит.

– Абра акәзаап уахьынхо, – иҳәеит реиҳабы. – Харгьы шәымам аурысқәа раасҭа. Нас иаҳагьы шәеицъхап.

Ччацшьк зҿыҟәымшәоз ахацәа еидтәалан, зегьыуск ишазхәыцуаз мҩашьо.

– Ҳус ҳақәманшәалахарц! – Чагә иааҟәихыз ацәеца, нтыркәкәа ижәырц, иааиҿыцеикит. Егьырттгьы рацәцақәа хымацсыма иаатадырцәын, акы инацҳаит. Урт ахьеицәажәоз ирҳәоз ззеилымкаауаз Кәыкә ирахә игәы иныцалеит. Абарт раашьеи, ртәашьеи, амцхә рымкьыкьреи аамта кьаҿк ала зхы иаланарцшцәаз ахатца дѡагылан, иеааилаҳәашәа дындәылтцырц, аѡны ашьтахьтәи ашәахь иҿынеихеит.

– Ари дабацои?! – аиҳабы илацш аашаҟышаҟеит.

– Уабацои?! – Чагә даахьатәеиит.

– Сынтытцуеит, – иҳәан, ашә ааиртит.

– Уаангыл! – ица ибжьы ҿацаза ианаага, ашә ѡаиркит.

Ицштәы ихыббы, дцәышза ацшәма даахынҳәит инихәлатәҳәазшәа. Кәыкә дзыршәаз Чагә идцаҟатцашьа акәзамызт, уигьы игәы гәырцас ишналакшазгьы. Ашә анааирт, Амза еилыцьцьа изқәыцхоз агәарц зегьы, анхаѡы ицәыбаазаз ацҳәақәа ирцшшарц адгьыл аҿы инеивеитцазшәа, цьацҳаныла еиқәныхыз аруаа рыла ихкьан.

– Сынтытцыргьы kамлазои, иҟалеи? – дцаауан аб рыцха, игәы ицаз аарла ианыхынҳәы.

– Унтытцыр утахызар, абра унтытц! – Чагә инапы акҿыѡрахьы инеиҟьеит. – Амала удәылымтцын.

Кәыкә, ица иаахжәаны иҳәашьала, итәаз иаха шрымамыз ааинырын, ииартахь даахынҳәын, днықәтәеит.

– Чагә, – ҿааитит иара, атак шцаҟаитцарыз ҳәа ицсы цаны, ица дизыцшуа, – ҳгәарц азна ашьаҟауаа шьтоуп.

– Издыруеит. Шьта уцәа!

– Иkарцои урт?

– Урфарым, – аҧьара ааихгеит аб. – Уажәытцәкьа ицоит.

Кәыкә деитанықәиеит.

Итәаз хца-цшьба цәыца ркхьан. Чагә даҿакы нрыдигалеит ацшәматцас, аха итаз ирымукәа цытрак ус иаатәеит.

Атцхагәтан иѡагылақәан, ицарц ҏеааидыркылақәеит.

– Убацои, нан? – ан иаалзымчҳаит.

– Уажәытцәкьа саауеит. Шәара шаашалак иҟашәцаз акәи шәтала. Ашьыжь аибашьра kалоит, саатк аkара иадхалоит. Иааилгааза шәымтцысын.

Иааиз рацхьа днагылан, Чагә дындәылтцит.

Ашьыжь шааза, Кәыкә иаҳәшьа Надиа, лшьапы тыѡрхьаназ, заа дганы, ркәи дтадыриеит. Ааацәылашамтаз зегьы ишынтаацәаз уахь инталан, иkаларызеишь ҳәа изыгәза ицшуан. Урт ркәи иақәгәыгуан. Ихѡан иара аихамѡа арельсқәа рыла, нас урт анышә рыкәрыцсеит. Ашьтахь уардынла иааргаз акәры хаҳә ақәрыжьит. Хыхьза адырѡегь анышә ақәырцсеит.

Ицеит саатк… Ѳ-саатк. Тынчран. Ахәычқәа ирзымчҳазт, сибарҿыҿуан. Зегьы ргәы ҿыгьуан.

– Ари закәи, – иҳәеит Датикәа ацыхәтәан, – аибашьра хдырцазаргьы, иахьа ара ҳтатәазаауама.

Аб зны дақәшаҳатымхеит, аха уигьы игәы аныцҵәа, Надиа лыда зегьы дрыцхырааны агәарц ахь идәыкәигалт.

Ан, лҭаацәа ашьыжь быста цхак рҽалҵарц, амца еиҽалкын, ахьурзы нақәлыргылеит. Кәыкә иакәзар – ирахә аауижьын, рхәы риҭеит. Датикәа аҳәҳәага аҽы иалшьуа азқәа ирыцкьон. Уи иеиҵбацәа еибарԝуа агәарц иқәын.

Иаалыркьаны измаҳацыз рзы иуамагаха иаагаз абжьы, рызынтәык ыршанха, ргәы аатнарцсаан, рԝоны анаԝсан, агәарааида илавакны, макьана кьысра змамыз рутраҽ итҟәацит. Аҵехақәа назгәыдыпсалаз аԝоны иԝонагьежьуа акрызуаз аҵшәма цҳәыс дыԝдәылкьан, ахьшь аазхаҵрыз акәчарақәа реиҵш ишәакьаны, еибарҭгызуа агәарц иаақәхаз ахәычқәа рахь днатрысит, иҟалҵашаз лхы акы шыпнамкацызгьы.

– Датикәаа!!! – ҽитит Кәыкә. – Акәи ахь шәсиха, акәи ахь!

Рызынтәык еибарԝоны акәи инадыххылт. Алада иан длоуишьтын, ахәычқәа азәазәала иналыркуа, Датикәа ихатагьы дынталеит.

– Арахь уааи,, узҽу закәи? – Датикәа дыҳәҳәеит иаб ишка.

Кәыкә, иагьа изырласуазар иаарлас, ирахә неилеицалт, ишәаны ибнамларц. Урт нтеикхьан еиҵш, азиас иаваршәны, рхахьы абзарбзан хы тҟәацит. Кәыкә, ишилшоз дыԝоны, икәи днадххылан, дынталеит. Уамак мҵыцкәа, Бедрак инхарта ахахьы, нырцә, казармак еиларбга инеиқәаҳаит. Уи иашьтанеиуаз, цырхага уамак kамцакәа, адәаҽы ицжәеит.

– Сыҷкәын дабакоу? – ан дҵәыуан лгәы цжәаны.

– Ибҵәыуа акыр ихәома, акәырбан бықәца, – уи иналабжьалгеит Кәыкә иаҳәшьа Надиа.

– Ҳазшаз сукәахшоуп! – ан аԝада лхы ԝалырхеит. –

Хәыҷгьы гәатәоуп,
Дугьы гәатәоуп,
Гәатәак шасырбара,
Деибганы дынхар,
Зегьы ҳанхар…

– Быштәоу кәырбан бықәыбҵеит, – Надиа лылагырз хыҳәҳәылон.

– Сгылартә сыkазар ҳазшаз имбои, – ан дԝагылазшәа луит, адырԝегь кәырбан лурц.

Чагә ускан абааҽы еиҽыркааз аимадага иадтәалаз аҵшыхәцәа дрыцхыраауан, аменшевикцәа рытраншеиа ахи аҵыхәеи ахьыkаз деилыркаауа.

– Амца! – дыҳәҳәеит азәы, азиас ахь зегьы рцшуа.

Заа абылтәы шықәыртәаз мԝашьо, ацҳа шынеибакәыз, ацырқьҳәа итkьа, амцаҵшь ԝахатәахьан. Амҽтәы хәтақәа иаразнак иԝыкәццышәаа ицарц акгьы агмызт. Асалдатцәа рцәарцхага матәа жәпақәа, азиас инзаашьны, иршәырцон. Нас, алԝа рхылзза, амца иалаланы, аццышәхара иаҽыз ацҳа иқәсуан.

Чагә ахәра длалбаакьан, анхацәа дрылалеит. Еизиган, аказармақәа еимыхны, азиас иахакнаҳаз ацҳа аихатәы бԝа аҷәыжәқәа ыкәырцеит, аруаа иеиҵмыркьазакәа иқәсларц.

– Ура-а-а!!!

Аецәа, инароуны иҳәхәо, азиас инҭалеит. (Иахьагьы ирҳәоит аецәа убас еицжәылеит, Бзыц аангылеит минуҭк аҟара ҳәа). Чагә, ацҳа днықәсны, иҭацәхьаз аҕа ихырҕәҕәарҭа давала дышнеиуаз, хатцак дишьҭала иҽааихеит.

– Чагә? Сылашара Чагә!

Арцыс даахьаҳәзар, абар Бедрак! Иааибагәыдкылеит.

– Ассир! Бедрак дгәырҕьон. – Уцсы ҭаны уаабарын ҳәа игәыҷуадаз!

– Аѳыза Алшәындба! – Минаков даарыхьзеит. – Гаграндә азәы душьҭаланы дааит. Гагра аревком ахантәаѳыс уҟарцар рҭахыуп. Ҳара Гәдоуҭеи Аҟәеи рахь амѳа ҳзырбаша хаца бзиак даҳзыцшаа.

– Абар! – Чагә Бедрак ижәѳахыр инапы ныкәитцеит.

Адивизиа, цыхәацҭәарак амазамкәа, ацҳала амѳа ианын.

26

Аҟацшьқәа Ҧсоу ианаазхыц инаркны, баталионк ар дәықәырцеит азиас иаваршәны, шьхала Гагра илбаарц. Цандрыцшь иеибашьуаз аменшевикцәа рымѳа уаҟа ицырцәарц ргәы иҭан. Урҭ, амшцгьеи амѳа баацсқәеи аарцырхагахан, имѳахкьеит. Шәамахьк дахьынхоз рыцшаан, ашьыжьынза иаацшны, Гаграҟа амѳа иқәларц ргәы ишҭаз ауп Никәеи Антони шрықәшәаз. Урҭ ирацхьагыланы ақалақь ахь ианкылс, амѳан ирцылоз ауаа гәырҕьацәа ирарҳәеит аҟацшьқәа рполк иацы ишиасыз.

– Никәа! – зҕаб гәырҕьа бжьык иаҳаит.

Иаацса-икараха иҟаз арцыс иибахьаз цҳәызбак дизааигәахон, аха дигәалашәомызт.

– Никәа, сузымдырзеи? – лара дааицылеит.

Уи илышьҭаланы иааиуаз Иван Криволапови, даҽа зҕабки данынырҽацш, Никәа дааигәалашәеит Чагә Алшәындба ѳызас ишьҭыхны имаз Сергеи Пивнев ицҳа. Дузымдыруа дыцхәызбахахьан лара.

– Бара?..

– Мариа соуп сара.

– Аиеи, Мариа. Шәабацои зегьы шәеибаркны?

– Апринц Ольденбургски иҳауатә станциаҽ амитинг ду мѳацыргарц иҟоуп иахьа. Уара аҟацшьқәа урылазма? – ицьалшьон лара ганкахьала. – Чагә дубазар?

– Мамоу, – Никәа иааимхацәгьахеит.

– Аҟацшьқәа дрыцны дмаакәа дыҟам, арахь дысзыцшаауам. Иацы ииасуаз зегьы сылацш рхын.

– Саҭамыз, – Никәа абаталион акомандир иахь иҽынеихеит. – Икалозар, сѳызцәеи сареи ҳаушәыжь. Ҳҟытаҽ аибашьра иаҽызар акәхап. Ҳара ара ҳаҟоуп уажәыгьы.

– Бзиоуп. Шәаҳцыла, ҳаргьы иахьа уа ҳҟалоит, ҳполк ҳрыхьзарц.

Никәеи Антони Зыхьҽа ицоз шәамахь ҽыуардынхьчак дрыцшаан, амҩа иқәлеит. Урҭ, амҩабжара ианахыс, аҽыуардынхьча царақәак иҭаны, Зазба Есыф иахь илыбааит. Рыҽқәа цшааны иеиқәдыршәан, амҩахәастақәаҵәкьа цытҵәцәаны, амҩаду ахь рхы дырхеит.

Никәа илаҵш иаатцашәеит ҩ-еык бнала ишнеиуаз. Руак азәы ԁеыжәын. Уи ԁшибахьаз аҟара анидыр, Никәа иҽы ирццакит. Ермолаи иакәын бнамҩахәастала иццакуаз, Амраҭашәара ихы рханы. Ивакыз аҽгьы, мҩашьарада, ибзианы иидыруаз Хыгә Чыгәбар иҽыз акәын.

Никәа данааицас, Антон дааиваххит.

Ермолаи Асҭамыр иаҳҭынра ашьҭахь ала днадгылеит. Аматцуҩы ҷкәын аҽтра злаҟаз ала хаҵак ихаҽы хҭырцала иҭаҳәҳәаны, дитцагыланы дааигон. Асҭамыр ахышә даакылыцшуан.

«Алагызмалқәа! Уаҩы дидмырбарц акәхап аатцрала дзырго. Дзуҫтадашь?»

Никәа еимаччыз ахьацареи ашыцреи рыгәҭа дналагылеит. Ихәыз ахаҵа аҽы ԁҩақәдыртәеит. Ермолаи уи днаишьҭалеит.

Никәеи Антони шҽыжәыз аматцуҩы ҷкәын иааикәшеит.

– Иҽыжәуцаз дарбан? – Никәа ишәақь инапы ақәкын, уажәы-уашьҭан ишааиҟәнихра.

– Уи… Уиу?..

Аҽқәа ивагьежьуа иааидгылазеит.

– Уи Ермолаи иаҳәшьаҵа иоуп.

– Амц уҳәоит. Ара дабаҟаз?

– Цандрыцшь цәгьала дырхәит. Аа… аарла дааргеит.

– Нас?

– Нырцәка дыргааназа, аурысҷәа ааит, Чагә дрыцны…

Никәа ааигәа ҟамчы зымбацыз иҽы, агәыҵа ианлажәеиҵа, акәадыр мчыла иназқәырҵаз ауыра еицш, ишалшоз инатрыст. Иара икәадыр дахҟьахьан, аха зҽы аҟазшьа бзиазаны издыруаз, амаршәа зцәа иалаз арцыс анатҟьамҭаз игәы иҭазамкәа, иҽирхиахьан.

Дыхраазрааура аматцуҩы данаагьежь, ахышә аҽы зҽырхианы итәаз аҭауад итапанча наҟ инеицәахит.

Азәы имбарц, абна илаз аменшевикцәа даҽа ҩ-еык шрышьҭаз анырдыр, руазә дгызуа иҽы наҵирҟьазшәа иуит. Егьи, дхьаҳәны тапанчала дхысуа, уи дишьҭан.

Ааигәа араҟа аибашьра мҩаҵысуазшәа иҟамызт. Ауаагьы, акомиссариат аҽаҵхьа еизыҩны, аизара мҩаҵыргон.

Аҕаҵәа рыҽқәа азиас инҭалеит. Никәа ахызаҵә урҭ ирхьигзон, рыцсы шҭаз имцыхьашәарц дазгәаҟуан акәымзар. Ермолаигьы даакәымцзакәа дхысуан.

Азиас еиҩырееа ианынҭагыла, Никәа иҽы лаиҵакәҷеит. Иаргьы азы дналаҳаит. Аҽы рбылгьаны азиас иагон. Антон Зимопуло даасцынгылахьан, иҽы дахыуааны, аҟәры данлықәҳауаз.

«Ихысшьоузеи, ижәла нҵәааит…»

Никәа ишәақь уамак имырбаазакәа икын. Егьи аҟәраҷынтә икылкааны дхысуа, дыкәгылан Ермолаи.

Давид абна дацәаххьан.

«Исыцәцоит…»

Уи иқәкны дхысит Никәа. Иҭаҟәаҭаҫуа иааиуаз ацәқәырца дагәыдлеит, итәырцәыруаз хаҳәык данықәшьқьраа, ишьапы ааитцнахит. Азныказ ишәақь шимаз азы дацәахит. Дыѡхәыццәраан, ихҳәцыз ишьапы аарла днықәгылеит. Ишәақь хырша дацхеит. Ахәшә шдырбоз амца рцәакыз цьушьарын, агәыцә «цыф-чыф» аатган, нас цаҟьҳәа бжьык аахәлҟьеит. Хәбаҟа метра иацхьаҟа ақьаади ашьацма азы иналацсази, агәыцә ихьарчуа иҭакәымпылуа иҭахази еиҟарак.

Никәа, тәыѡала цәык исызшәа, акы даахьанарҳәит. Азы дналаҳаит. Дѡагылан, ихьааха ицраз ижәѡахыр имыхәо, аҟәрахьы днеихеит.

Ермолаи иеы кәарны ицон.

Арцыс дгызуа азы даарын, ишьапқәа уаҳа изеихымгакәа, дынкаҳаит, ашьа итѡырны ицо. Ииулак егьи аҟәрахьы днацшит. Уаҟа дышьны ахаҳәра дылажьын абырзен Антон.

Ицсы ааилзааит.

Ишәаҟьаны аѡны итәаз Маф, аҟәрахьы ахысбжьқәа аниаҳа, иакәымз цәалашәарак дааимнадан, ихы зқәикрыз изымдыруа, дааѡнахеит. Азиас шыҟаз иҷанынеиха, ахҭарца зхаз ауаѡ длаивҟьеит. Дук мырцыкәа, уи дишьҭала, дааиуан Ермолаи.

– Ҳаи, закәытә жәамҭаехази!.. – иара алада иҷылеихеит.

Уи ица днаихаххит, ихы аилацсара аеазнакуа. Никәа ишьа шыцхаз аниба, Маф, ихәны зыцсы ааиуаз иара иакәызшәа, акаҭа зхылахьаз иблақәа ааимыггон.

АЕПИЛОГ АЦЫНХӘРАС

Агәарц аҷы длаѡеиртә данықала, Никәа изымчҳаит аѡны атәара. Иаб изааигоз ажәабжь ҷыцқәа изхомызт, аиҭакра икалаз иблала ибарц дазгәаҟуан. Анҭыц зегьы реырыцсахызшәа игәы инатон. Ацсабарацәкьа даеа цәак ахалазар ҳәа дхәыцуан, макьана имч мааицкәа, анықәашьа итѡозшәа дахьылаѡеиуаз. Иаб аидара иазкы имаз иеы абаҳчаҷ иқәҷаҳәан. Ариабжьарак усуран изҷыз, аҷы нади иеицшын. Никәа, уи аҷы ианкны иааиган, акәадыр ақәитцеит, амгәарххақәа ҷеиҳәарц итахын. Урҭ реибаркра изнапык ала ицәыуадаѡын.

– Угәы итоуи? – илаицаз амхы аара иалагааныа, ааида цқьа игәеиҭарц иаваз Маф, иеигәышә има, даакылсит.

– Сеымбгаказеижьҭеи акраацуеит, – Никәа даацшит, ихала аҷы изыкәадыруамызт.

Маф, амгәырххақәа ҷаҳәаны, иҷкәын дицхрааны дѡақәиртәан, агәашә ааиртит.

Никәа дынҭытцит, абна мѡахәастахь ихы рханы. Ашәацыцьац уажәааны ишыҟац, цсахра амазамкәан, ишәҭуан. Ус гәаныла, ѡныцкала акәын апсҭазаара ацәа ҷыц аҟәнызшәа иахьупылоз.

Зинаҭ лымацара аутра дҭан. Никәа идыруан Ермолаи уи ишылзааицҳахьаз, аусҟәа рҭыц ишаақәлалак, дшылзыхынҳәуаз.

«Аҵхамшьа! – Никәа , Зинаҭ лгәарц дахьҭаҵшуаз, еиҳагьы игәы Ермолаи изыҵжәон, уи дхынҳәырц шиҭахыз аниаҳаз аҵкысгьы. – Еицынхашьас иҟаҳҵари ҳәа дагьхәыцуам.»

Аҫы хырҟәаҟәо амҩа ианын, аҫыуаҩ иааста иаацсаны.

Хәымҷа лнышәынтра аҳаскьын ҵшқа ақәиааны иарҵшзон. (Уи дшыцсхьазгьы, лара лҳаҭгәын лхаҵа илырҵшзозар ҟаларын.) Никәа уи лшьа ахьизымуз иблақәа аарбаазеит. Ажәлар рымаҭ ауралакәын иара уажәшьҭа хҫыхгас имаз. Бедрак «ррет» ҳәа ибжьы гон архахь, шааныза ирахә ҭицазар акәхарын.

Никәа нырцәка аҵҳа ақәсра дазҫелымҳацәан. Уа изҫыз ибар иҭахын, аха дагьацәшәон. Аҵҳа ҫыц иқәырҵаз ағәыжәкәа макьана цкьа иеибаркымызт. Ауаа уи иахьымзацызт. Аҫы иҵегь аныкәашәа аармаҷит, агәы аҫанны. Ҭынчран аҵсҵа уахьыҩтагылоз. Ҭынчран Мыстарбеи иаб Мқанба Маҭбеи имзырхаҫы.

Никәа иаҭәра арымарахь даахеит.

Ермолаи идухан ашә ыҵарбака иаркын, сапат дук кнаҳан.

Аотриад ҷыдаа цыхьатәи рхыбраҫ дҳәарцсаруа азә дыҩнан.

Амилициа ҫыц ааргеит иҳәон Маф.

Аусҳәарҭа ашә аартын.

Никәа иҫы аатгыла-аатгыло дҫыжәын, дыццакуамызт.

Аусҳәарҭа анаҩсан игылаз Хыгә Чыгәбар иҩнахьы шьҭыбжьы ыкамызт. Игәашә иадгылаз арымз ҭацәын. Уи иизбоз закәыз здыруадаз. Хыгә иҫы бзиа Ермолаи ирхынҳәит ҳәа Никәа имаҳацызт.

Амҩаду ала иааиуаз алинеика длалбааит Чагә Алшәындба.

Аусҳәарҭа дааҩнытцит Чагә Ашьхаруа, гәарҭак ақьаад игәыдкыланы. Уи Алшәынды ҷкәын дшизыцшуазгьы изгәамҭеит. Амҫы каижьуазшәа, ақьаадқәа леиқәижьын, амца рыцреицеит. Днахынҳәын, даҫа гәарҭак ақьаад дәылга амца инақәицеит. Никәа имаҳазацызт Ар Каҵшьаа зхы иақәитыртәыз Ашьхаруа Баҭымынтә дшыхынҳәыз.

– Бзиа ууит, Чагә! – Алшәындба амца дазаааигәахон.

– Оо, сыхьызла Чагә? Бзиала уаабеит!

Ашьхаруа, инапы еицых, Алшәынды ҷкәын даагәыдикылеит.

– Икоуцозеи, Чагә? – арцыс дцааит. – Аскатәи қьаад шцоубылуеи?

– Ирыласхыузеи арҭ ажәытә қьаадқәа, –ахаца инапы неиҟьеит. – Сара ҫыцла аусура сышәзалагоит, Чагәхеит. Ҳқыҭа ахьынзаназаазо ҩыцьа заҵәык Чагә ҳахьзуп. Ажәлар уара угәра рго, сара сыгәра рымго уажәшьҭа иҟамлароуп.

Рҩыцьегь ааибарччеит.

– Абзиараз! – иҳәеит арцыс Чагә. – Аҩны снеины, сани саби сыҷедырбаны, сусурахь схынҳәыроуп.

Уи агәарбжьара дныбжьалеит.

Ашьхаруа аусҳәарҭа данынышәнашыла, Никәа ирлас Алшәындба днаишьҭалеит.

Чагә дыццакны иаб Кәыкә инхарҭа дынҭалеит.

Агәарцаҿ иеицбацәа анааицыла, Мирод хәыҷы даашьҭицаан, аѳныӄа длеит.

Никәа абна днылсын, аӄәры днықәгылеит. Абракәын Антон Зимопуло дышьны дахьышьҭаз.

Арцыс аԥхзы илҵуан. Ицәеижь аԥсыҿра даркарон, иблахаҵ гьежьуан.

Азиас ҭҭәааны илеиуан. Ацәқәырца иеы ашьапы иқәнарӄьар ҳәа дышшәозгьы, имч ааизганы, аҕәра даахеит, азиас ахь аҿынаирхарц.

1977 – 1978 ш.ш.
Ақыҭа Бзыԥҭа.